

BROWEN BOOK ONLY

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

॥ ॐ ॥

श्री ज्ञानेश्वरी अध्याय पांचवा

[मूल ओव्या, अन्वय, अर्थ, टीपा,
उपोद्घात, विस्तृत निरूपण,
व्याकरण, शब्दकोश, वगैरेसह]

किंमत रुपये साडेतीन

संपादक :
कर्वे-रिसबूड

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_194248

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 81
J 61 K

Accession No. M 793

Author

वै. वै. ए. १२.

Title

शानेवरी.

This book should be returned on or before the date last marked below

--	--	--	--

॥ ॐ ॥

श्रीज्ञानेश्वरी

अध्याय पांचवा

[मूल ओव्या, अन्वय, अर्थ, उपोद्घात, टीपा,
विस्तृत निरूपण, व्याकरण, शब्दकोश,
वगैरेसह]

संपादक :

लक्ष्मण विश्वनाथ कर्वे, बी. ए.

व

गोपाळ पुरुषोत्तम रिसबूड

१९४८

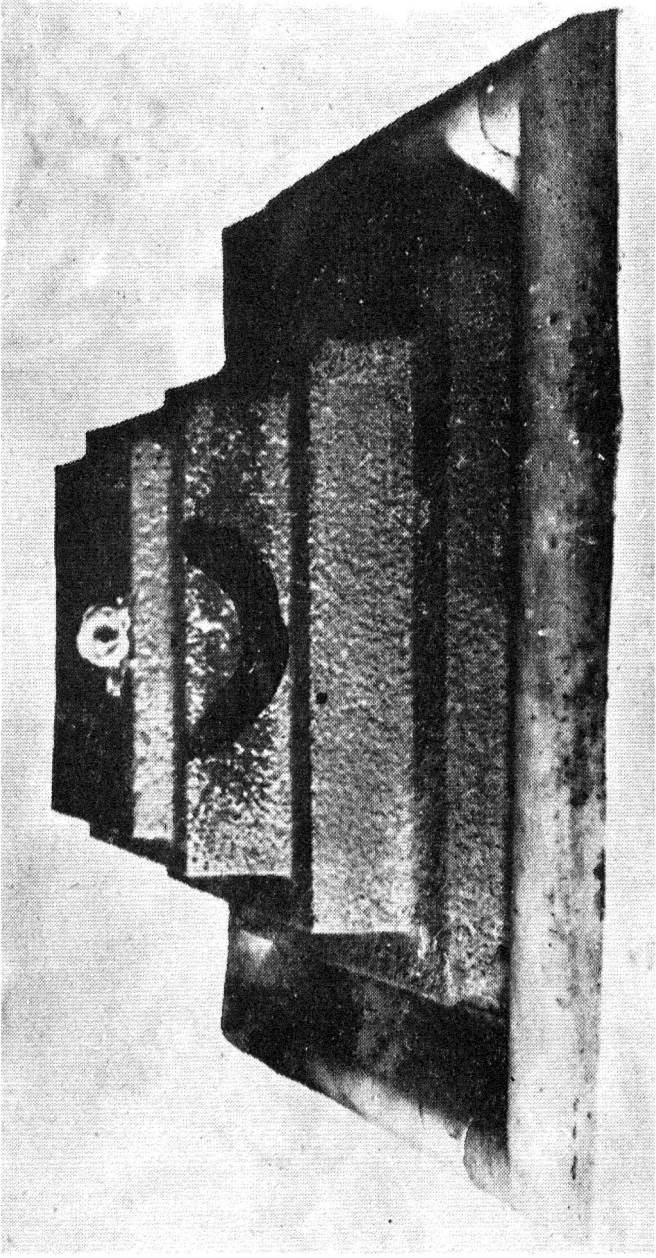
किंमत ३॥ रुपये

प्रकाशक :
रामकृष्ण पांडुरंग बर्वे,
२०१ शुक्रवार पेठ,
पुणे २.

[सर्व हक्क संपादकांचे स्वाधीन]

मुद्रक :
श्री. र. राजगुरु,
राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण,
पुणे २.

ज्ञानेश्वरमहाराजांची समाधि

म्हणोनि साधकां तूं माउली । पिंके सारस्वत तुझिया पाउलीं ॥
या कारणें मी साउली । न संडीं तुझी ॥

ज्ञा० १२-८

अर्पणपत्रिका

ज्ञान्यांचे चक्रवर्ती राजे, योग्यांतील योगी,
अनुभवियांचे शिरोमणि व साधकांचे
मायबाप अशा

श्रीज्ञानदेवांचे चरणीं

भक्तिपुरस्सर समर्पण.

— संपादक

श्रीज्ञानेश्वरी अध्याय पांचवा

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठे
(१) मुखपृष्ठ व अर्पणपत्रिका ...	१—४
(२) प्रस्तावना ...	५—१०
(३) पांचव्या अध्यायाच्या विषयांची अनुक्रमणिका व पांचव्या अध्यायाचा मथितार्थ ...	११—१३
(४) मूल ओव्या, अन्वय व अर्थ ...	१७—७१
(५) उपोद्घात, टीपा, विस्तृत निरूपण—प्रकरण १ ले ...	७३—२०६
(६) वेदान्त—परिशिष्ट—प्रकरण २ रे ...	२०७—२१७
(७) व्याकरण—परिशिष्ट—प्रकरण ३ रे ...	२१८—२२७
(८) प्रश्न व उत्तरे—प्रकरण ४ थे ...	२२८—२४९
[गीतेचें श्रेष्ठत्व, गीतेवरील टीकाकार, ज्ञानेश्वरकालीन महाराष्ट्राची राजकीय, धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति, ज्ञानेश्वरांचा जीवनवृत्तान्त व गुरुपरंपरा, ज्ञानेश्वरीचें वैशिष्ट्य, ज्ञानेश्वरांची लेखनशैली, ज्ञानेश्वरीतील काव्य व निरूपणातील मुख्य विषयांची प्रश्नोत्तररूपानें सूची].	
(९) ओव्यांची व अभंगांची सूची—प्रकरण ५ वे ...	२५०—२६३
(१०) पांचव्या अध्यायांतील कठीण शब्दांचा कोश ...	२६४—२७२

प्रस्तावना

फिटो विवेकाची वाणी । हो काना मनाची जिणी ।

देखो आवडे तो खाणो । ब्रह्मविद्येचो ॥ ज्ञा.-१३-११६०.

श्रीज्ञानेश्वरी अध्याय-१२ वा, अन्वय, अर्थ, टीपा, विस्तृत निरूपण, व्याकरण व ज्ञानेश्वरींतील नामांची व धातूंची रूपावली यांसह गतवर्षी प्रसिद्ध केल्या-नंतर तीच पद्धति अनुसरून 'ज्ञानेश्वरी अध्याय पांचवा' हे पुस्तक वाचकांच्या हार्ती देण्याचा सुयोग या वर्षी श्रीज्ञानेश्वरांच्या कृपेने आज आम्हास लाभत आहे, यासाठी त्यांचे चरणी अनंत प्रणाम असोत. ज्ञानेश्वरींतील एक एक अध्याय स्वतंत्रपणे विस्तृत निरूपणासह लिहिण्यांत आमचा काय उद्देश आहे याचे स्पष्टीकरण आम्ही प्रसिद्ध केलेल्या श्रीज्ञानेश्वरीच्या १२ व्या अध्यायाच्या प्रस्तावनेत संपूर्णपणे केलेले आहे. अशी पुस्तके प्रसिद्ध करण्यांत आमचा मुख्य उद्देश ज्ञानेश्वरींतील प्रत्येक ओवीचा अर्थ व तिचे स्वारस्य ही सामान्य वाचकांस सुगम व्हावीत असा आहे.

मराठी वाङ्मयांत श्रेष्ठतम असे जे धर्मग्रंथ आहेत त्यांत तत्त्वज्ञान आणि काव्य या दोन्ही दृष्टींनी ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाची योग्यता विशेष आहे. परंतु ज्ञानेश्वरींतील भाषा, तिचे व्याकरण व धाटणी ही प्राचीन असल्यामुळे ती समजण्यास आज दुर्बोध झाली आहे. तिच्या दुर्बोधत्वाबद्दल कै. साहित्यसम्राट तात्यासाहेब केळकर हे आपल्या 'ज्ञानेश्वरी-सर्वस्व' ह्या ग्रंथांत म्हणतात की, "ज्ञानेश्वरीची भाषा प्रौढ, जुनी आणि इतकी दुर्गम आहे की, आज अत्युच्च शिक्षण घेतलेल्या मराठी वाचकालाही केवळ स्वतः वाचून ती समजणार नाही. ती समजून सांगणारा कोणीतरी हवाच. मग तो गुरु असो वा टिप्पणीकार असो. कांहीं ओव्या अशा आहेत की, त्यांचा अर्थ सांगणारा न भेटला तर आज मराठी घेऊन एम्. ए. झालेल्या व त्याहून विद्वानालाही त्या आपण-होऊन समजणार नाहीत." तात्पर्य, जो ग्रंथ विद्वानांनाही सहजगत्या समजत नाही तो ग्रंथ मराठी पांच अथवा सहा इयत्तेपर्यंतच ज्याचे शिक्षण झालेले आहे अशा आबालवृद्ध-स्त्री-पुरुषांनाही समजण्यास ओवीचा केवळ

अन्वयार्थ दिल्यानें भागणारें नसल्यामुळें आम्हीं प्रस्तुत अध्यायांतही प्रत्येक ओवीवर विस्तृत निरूपण दिलें आहे. अशाच प्रकारचा आमचा प्रयत्न लोकांस पसंत पडला याची साक्ष आम्ही प्रसिद्ध केलेल्या १२ व्या अध्यायावर जे कांहीं विद्वानांनीं व वर्तमानपत्रकारांनीं अभिप्राय दिलेले आहेत यावरून पटणारी आहे. त्यांपैकी कांहींचा सारांश प्रस्तुत पुस्तकाच्या शेवटीं दिला आहे.

प्रस्तुत पुस्तक-विशेष

(१) श्रीज्ञानेश्वरी अध्याय पांचवा मूळ :— प्रस्तुत प्रत तयार करतांना आम्हीं ह. भ. प. बंकटस्वामी यांच्या ' सार्थ ज्ञानेश्वरी ' चा उपयोग केला आहे. त्यांच्या पाठांत प्रायः बदल न करतां या पुस्तकांत मूळ ओव्या बहुशः बंकटस्वामींच्या प्रतीप्रमाणेच छापलेल्या आहेत. परंतु मुद्रणदोषामुळे बंकटस्वामींच्या ज्ञानेश्वरीतील पांचव्या अध्यायाच्या ओव्यांच्या पाठांत ज्या ऱ्हस्व, दीर्घ किंवा अनुस्वार यांच्यासंबंधी चुका झालेल्या आहेत त्या दुरुस्त करून (व्याकरण-परिशिष्ट पहा) प्रस्तुत प्रतीतील मूळ ओव्या व्याकरणशुद्ध अशा छापलेल्या आहेत.

(२) अन्वय व अर्थ :— प्रत्येक ओवीचा गोळाबेरीज अर्थ न देतां ओवीचा व्याकरणाला धरून अन्वय दिला आहे व त्या अन्वयाला अनुसरून व्याकरणशुद्ध अर्थ दिला आहे. ओव्यांचा अर्थ निर्दोष व्हावा एवढ्याकरिता आम्ही पुण्यांतील सेवानिवृत्त सुप्रसिद्ध संस्कृतशिक्षक व व्याकरणतज्ज्ञ गुरुवर्य रा. रा. गो. कृ. मोडक याजकडे गेलों व त्यांच्या मुखांतून प्रत्येक ओवीचा अन्वय व अर्थ ऐकला व तो टिपून घेतला व असा टिपून घेतलेला अन्वय व अर्थ ह्या प्रतीत आम्हीं छापलेला आहे. श्री. मोडकांचा व्याकरणाचा अभ्यास दीर्घकालीन व सखोल असा असल्यामुळे या पुस्तकाचे एक वैशिष्ट्य असं सांगतां येईल की, या पुस्तकांतील अन्वय सर्वथा व्याकरणानुसारी व अर्थ अन्वयानुसारी असा झाला आहे.

(३) पांचव्या अध्यायांतील व्याकरण (व्याकरण-परिशिष्ट)— आम्हीं प्रसिद्ध केलेल्या श्रीज्ञानेश्वरीच्या १२ व्या अध्यायांत ज्ञानेश्वरीतील नामांची व धातूंची जी संक्षिप्त रूपावली छापलेली आहे, तदनुसार या अध्यायांतील ' व्याकरण ' लिहिलेलें आहे. हे व्याकरण वर निर्दिष्ट केलेल्या रूपावलीची

उजळणी करण्यास व तसेंच प्रत्येक ओवीत आलेल्या नामाची, सर्वनामाची व विशेषणाची विभक्ति कोणती आहे, क्रियापदाचे रूप कोणत्या काळाचे आहे व आलेले अविकारी शब्द कोणत्या जातीचे आहेत हे समजण्यास उपयुक्त होईल. गुरुवर्य रा. मोडक यांच्या सान्निध्याने आम्हांस ज्ञानेश्वरीच्या व्याकरणाचा परिचय झाला व त्यांनी आम्हांस आपुलकीच्या भावनेने प्रत्येक ओवीचा अन्वय व अर्थ सांगितला, म्हणूनच प्रस्तुत पुस्तक वाचकांच्या उपयोगासाठी आम्हांस सादर करतां आले याबद्दल आम्ही त्याचे अत्यंत आभारी आहो.

(४) टीपा व विस्तृत निरूपण :— गुरुवर्य प्राचार्य ह. भ. प. शंकर वामन उर्फ सोनोपंत दांडेकर, एम. ए., यांची श्रीज्ञानेश्वरीच्या पांचव्या अध्यायावर अथपासून इतिपर्यंत जी प्रगट प्रवचने झालीं, तीं ऐकत असतांना अभ्यासू वृत्तीने त्यांचीं जीं त्रोटक टिपणें आम्हीं लिहून घेतलीं त्या टिपणांवरूनच प्रस्तुत अध्यायाचें विस्तृत निरूपण आम्हीं लिहून काढलें व तेंच या पुस्तकांत छापलें आहे. परंतु हें निरूपण प्राचार्य दांडेकर यांच्या निरूपणाचा यथातथ्य अनुवाद नव्हे, हे सुज्ञ वाचकांस सांगावयास नको. प्राचार्य दांडेकरांच्या निरूपणाचा अनुवाद करण्यास निरूपणात किमानपक्षीं किती गोष्टी यावयास पाहिजेत याचें दिग्दर्शन आम्हीं १२ व्या अध्यायाच्या प्रस्तावनेत केलेंच आहे. तथापि आम्हीं छापलेल्या निरूपणांत जो कांहीं थोडाबहुत ज्ञानाचा प्रकाश असेल तो त्यांचा आहे व त्यांतील दोष व विसंगतपणा हे आमचे आहेत ही गोष्ट या ठिकाणीं सांगणे अवश्य आहे. त्यांचें निरूपण आम्हांस ऐकावयास न मिळतें तर प्रस्तुत निरूपण लिहितां आलें असते कीं नाहीं याची वानवाच असल्यानें त्यांचे उपकार जितके मानावे तितके थोडेच आहेत.

उपनिषदामध्ये आत्म्याचे यथार्थ स्वरूप सांगणारा आत्मानुभवी वक्ता अतिशय दुर्लभ होय असें म्हटलें आहे (‘ आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा । ’). आधुनिक कालांत तर भौतिकशास्त्रांच्या प्रगतीमुळे व पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या संस्कारामुळे आचारसंपन्न, संप्रदायपूर्वक ज्ञानेश्वरादि महाराष्ट्रीय संतांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास केलेला, पौर्वात्य वेदान्तांत व पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानांतही पारंगत, असा वक्ता मिळणें फारच दुर्लभ आहे. परंतु प्राचार्य दांडेकरांच्या ठिकाणीं या तिन्हीही गोष्टींचा संयोग झालेला आहे ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे.

तेव्हां त्यांच्यासारख्या अधिकारयुक्त वार्षीतून जे निरूपण आम्हांस ऐकावयास मिळाले, त्या निरूपणाचा उपयोग, ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास करण्यास, आमच्या-इतकी संधि किंवा साधनें नसणाऱ्या इतरांना व्हावा, या हेतूने आम्हीं हे निरूपण प्रस्तुत पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध केलें आहे. यामुळे ज्ञानेश्वरीतील प्रत्येक ओवीचें रहस्य अथवा मर्म समजणें सुलभ झाले आहे. याशिवाय प्रत्येक ओवीचा अर्थ अधिक सुबोध व्हावा एवढ्याकरतां तदर्थबोधक इतर संतांचीं जीं समर्पक वचने निरूपणांत दिलीं आहेत, तीं वचने अवतरणचिन्हांत न देतां मुद्दाम तीं आम्हीं कंसात दिलीं आहेत; हेतु असा कीं, तीं वगळून निरूपण वाचले असता निरूपणाला केवळ स्पष्टीकरणाचे स्वरूप प्राप्त व्हावे व संतवचनांसह ते वाचलें असता ते 'सांप्रदायिक निरूपण' व्हावे. केवळ ओव्याचा शब्दशः अर्थ वाचीत गेले असता ज्ञानेश्वरीविषयीं खरी गोडी उत्पन्न होत नाही व त्यांतील अध्यात्मही समजत नाही. खरी गोडी उत्पन्न होण्यास व अध्यात्म समजण्यास प्रस्तुत निरूपणाचा वाचकांस चांगला उपयोग होईल असा आम्हांस भरंवसा आहे.

(५) वेदान्तपरिशिष्टः—वेदान्त हे एक शास्त्र आहे. व्याप्रमाणें पदार्थ-विज्ञानशास्त्र किंवा रसायनशास्त्र नीट समजण्याकरतां त्यातील विशिष्ट पारिभाषिक शब्द व मूलतत्त्वे यांच्या व्याख्या व त्यांच्याविषयीं माहिती प्रथमतः असणें आवश्यक असतें, त्याचप्रमाणे वेदान्तशास्त्र समजण्याकरता त्यांतील तत्त्वे व पारिभाषिक शब्द यांच्या व्याख्या व त्यांचे स्वरूप माहीत असणे आवश्यक आहे. वेदान्तशास्त्राची परिभाषा चांगली समजल्यावांचून ज्ञानेश्वरी यथार्थ समजत नाही; म्हणून ५ व्या अध्यायांतील ओव्या समजण्यास जेवढी वेदान्त-प्रक्रिया माहीत असणे आवश्यक आहे तेवढीच प्रक्रिया या परिशिष्टांत दिली आहे. ही प्रक्रिया ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासुंनीं वारंवार मननपूर्वक वाचावी. ही वाचल्यानें वेदान्तशास्त्राचा परिचय होऊन मलमलतीं विधाने करणाऱ्या लोकांच्या भाषणांतील व लेखनांतील दोष ध्यानांत येतील व त्यामुळे दिशाभूल होणार नाही.

(६) प्रश्न व उत्तरेंः—या परिशिष्टांत गीतेचें श्रेष्ठत्व, गीतेवरील टीकाकार, श्रीज्ञानेश्वरकालीन राजकीय, धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति, श्रीज्ञानेश्वरीचें वैशिष्ट्य, ज्ञानेश्वरांची लेखनशैली, ज्ञानेश्वरीतील काव्य, श्रीज्ञानेश्वर-

महाराजांचा जीवनवृत्तान्त व गुरुपरंपरा, इत्यादिकांची माहिती दिली आहे. तसेंच ५ व्या अध्यायाच्या निरूपणांत आलेल्या मुख्य विषयाची प्रश्नोत्तररूपाने सूची दिली आहे. ही माहिती व सूची दिल्याने प्रस्तुत पुस्तक शालोपयोगी झाले आहे.

(७) ओव्या व अभंगांची सूची:— ५ व्या अध्यायांतील ओव्यांच्या निरूपणांत श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, श्रीतुकाराममहाराज, इत्यादि संतांच्या अभंगां-
तील कडवी व श्रीज्ञानेश्वरी व एकनाथी भागवतांतील ओव्या, प्रमाणे म्हणून ज्या दिल्या आहेत, त्या सर्वोंची सूची या परिशिष्टांत दिली आहे. प्रस्तुत कडवी व ओव्या ह्या त्या त्या ग्रंथांतील निवडक वेचेच होत व ते पाठ केल्यास प्रवचनास त्यांचा चांगलाच उपयोग होईल. यांत अभंगांची कडवीं सुमारे ३०० व ओव्या जवळजवळ ७०० पर्यंत दिलेल्या आहेत.

प्रस्तुत पुस्तकाची मांडणी, शिक्षक, विद्यार्थी, कीर्तनकार, प्रवचनकार, व्याख्यानकार व सांप्रदायिक अशा सर्व प्रकारच्या व सर्व स्थितींतील वाचकांस उपयोगी पडेल, अशी केली असल्यामुळे प्रस्तुत पुस्तक सर्व आबालवृद्धांस उप-
युक्त होईल असा आम्हास भरंवसा आहे. तात्पर्य, कोणीही ओणत्याही बुद्धीने प्रस्तुत पुस्तकाचे वाचन केल्यास त्यात त्याला पुनः पुनः अवगाहन करावे असेच वाटावे व श्रीज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ त्याच्या नित्य जीवनाचा विषय व्हावा, अशा रीतीन प्रस्तुत पुस्तकाची रचना केली असल्यामुळे श्रीज्ञानेश्वरीवर आज-
पर्यंत जरी मोठमोठ्या विद्वानांनी बहुत परिश्रम करून सर्वमान्य ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत, तरी हेही एक पुस्तक संग्रहीं ठेवावे असे त्या वाचकास वाटेल अशी आम्हांस उमेद वाटत आहे.

प्रस्तुत काल हा वैदिक कर्माचरणाम अनुकूल नाही व प्रायः सर्वत्र कर्माचरणा-
चा लोप झाल्यासारखाच आहे. अशा स्थितीत व सांप्रतच्या मतमतांतरांच्या गलबल्यांत महाराष्ट्रांतील शाळांतून धार्मिक शिक्षण देण्यास योग्य असा मराठी धर्मग्रंथ जर कोणचा असेल तर तो 'ज्ञानेश्वरी' हाच होय. शिवाय तत्त्वज्ञान, वाङ्मय, साहित्य व अनुभव या दृष्टीनेही ज्ञानेश्वरीचे महत्त्व अधिक आहे. अलीकडे मुंबई विद्यापीठांत वरच्या परीक्षांना ज्ञानेश्वरीतील कांहीं अध्याय मराठी भाषेच्या अभ्यासाकरतां नेमण्यांत येऊ लागले आहेत. तसेंच ज्ञानेश्वरी-
तील प्रस्तुत अध्यायासारखे लहान अध्याय शाळांतून मराठी भाषेच्या

अभ्यासक्रमांत नेमण्यास धार्मिक शिक्षणाची उणीव दूर होऊन विद्यार्थ्यांच्या शीलवर्धनासही त्यांचा चांगला उपयोग होईल. तेव्हा अशा प्रकारचा प्रयत्न शाळांच्या चालकानीं अवश्य करावा अशी आमची त्यांना अत्यंत नम्र विनंति आहे. शेवटीं आमची ही 'आबालसुबोध' अल्पकृति श्रीज्ञानेश्वरांच्या चरणकमलीं अनन्यभावानें समर्पण करून ही प्रस्तावना संपवितो.

प्रस्तुत पुस्तकांतील निरूपण लिहिण्यास ह. म. प. शांतारामबुवा, शिक्षक वारकरी शिक्षण-संस्था, श्रीक्षेत्र आळंदी, यांनीं मदत केली व आम्हीं दिळेल्या संत-प्रमाणांत आणखी समर्पक प्रमाणांची भर ह. म. प. विश्वनाथबुवा पाटील यांनीं टाकली, याबद्दल आम्ही या उभयतांचे आभारी आहोत. तसेच रा. रा. गंगाधर पुरुषोत्तम रिसबूड यांनीं प्रस्तुत पुस्तकाची मुद्रणप्रत तयार करण्यांत आम्हांस मदत केली व बऱ्याच उपयुक्त व मार्मिक सूचना केल्या, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत.

त्याचप्रमाणे प्रस्तुत पुस्तक तयार होत असतांना रा. रा. सदाशिव केशव नेऊरगांवकर, बी. ई., म्यु. पल इंजिनियर, पुणे, व डॉ. नारायण महादेव देशपांडे, एल्. सी. पी. एस्., पुणे, यांनीं जे सहाय्य केले, त्याबद्दल त्यांचेही आभार मानणें जरूर आहे. तसेंच शेवटीं चालू काळांत कागदाची दुर्मिळता व अन्य नियंत्रणें असतांनाही प्रस्तुत प्रकाशनाचे कार्य शिरावर घेऊन ते सुलभतेनें पार पाडल्याबद्दल आमचे स्नेही श्री. रामकृष्ण पांडुरंग बर्वे यांचे आभार मानणें, हें त्यांचे-आमचे संबंध विचारांत घेतां औपचारिक ठरेल. तथापि त्यांनीं हें काम अंगीकारून उत्तम प्रकारे शेवटास नेले याबद्दल त्याचा रोष पत्करूनही आम्ही त्यांचे आभार मानतो.

प्रस्तुत पुस्तक-छपाईचे काम अल्पावधींत व सुबक तऱ्हेने करून दिल्या-बद्दल **राजगुरु प्रेस**, पुणे, चे कर्तृत्ववान् व्यवस्थापक श्री. श्री. ज. गानू यांचे आम्ही आभारी आहोंत.

पुणे, कार्तिक शुद्ध ११
शके १८७०.

ता. १२-११-१९४८.

}

लक्ष्मण विश्वनाथ कर्वे

गोपाळ पुरुषोत्तम रिसबूड

श्रीज्ञानेश्वरी ५ व्या अध्यायांतील विषयांची

अनुक्रमणिका

- (१) अर्जुनाचा भगवंतास प्रश्न (ओवी १ ते ८).
- (२) अर्जुनाच्या भाग्याचें वर्णन (ओ. ९ ते १४).
- (३) भगवंताचे अर्जुनाच्या प्रश्नास उत्तर (ओ. १५ ते १८).
- (४) संन्यासी पुरुषाचें लक्षण. (ओ. १९ ते २५).
- (५) कर्मसंन्यास व कर्मयोग या दोन मार्गांचे अभिन्नत्व (ओ. २६ ते ३१).
- (६) कर्मयोगयुक्त पुरुषास निश्चित मोक्षप्राप्ति (ओ. ३२, ३३).
- (७) आत्म्यैक्यानुभवप्राप्तीचा मार्ग (ओ. ३४ ते ३९).
- (८) तत्त्वज्ञ पुरुषाची राहणी (ओ. ४० ते ६३).
- (९) श्रीज्ञानेश्वरांच्या व्याख्यानासंबंधी श्रोत्यांचे उद्गार (ओ. ६४-६९).
- (१०) प्राप्त पुरुषाची लक्षणे (ओ. ७० ते १०८).
- (११) आत्मविन्मुख पुरुषांची विषयासाक्ति (ओ. १०९ ते १२८).
- (१२) देहभाव स्ववश केलेल्या पुरुषाची जीवन्मुक्ता (ओ. १२९ ते १४९).
- (१३) या देहांतच ब्रह्म होण्याचा अविलंबित मार्ग (ओ. १५० ते १६०).
- (१४) पुढील अध्यायाची अवतरणिका व अर्जुनावरील

भगवंताच्या स्तेहाचे काव्यात्मक वर्णन (ओ. १६१ ते १८०).

पांचव्या अध्यायांतील विशेष महत्त्वाच्या गोष्टीः—(१) ‘ कर्मयोगो विशिष्यते ’—श्लोक २. (२) ‘ नित्यसंन्यासाची ’ व्याख्या—ओवी २०. (३) ‘ सर्वभूतात्मभूतात्मा ’ होण्याचा मार्ग—ओ. ३४. (४) ‘ नैष्कर्म्याची ’ व्याख्या—ओ. ६३. (५) सृष्टि हा ‘ वस्तुस्वभाव ’ आहे—ओ. ७८. (६) भेदप्रतीतीचें कारण—ओ. ९५. (७) समदृष्टीचें वर्म—ओ. ९६. (८) विषयांकडे पाहण्याची यथार्थ दृष्टि—ओ. ११९. (९) ब्रह्मसुख हें वेगळेपणाने भोगतां येत नाही.—१३१. (१०) मनोनाशानें संसाराचा निरास होतो—ओ. १५६.

श्रीज्ञानेश्वरीच्या पांचव्या अध्यायाचा मथितार्थ

या अध्यायाच्या आरंभी अर्जुनानें भगवंतास प्रश्न केला आहे. अर्जुन म्हणाला—हे श्रीअनंता, एकदां तुम्ही कर्मसंन्यासाची प्रशंसा करताना पुन्हा

कर्मयोगावर भर देतां, तर या दोहोपैकीं आचरण्यास सोपा, निश्चित फलदायी व परिणामी श्रेयस्कर असा कोणचा मार्ग आहे, तो मला निश्चितपणे सांगा.

नंतर श्रीकृष्ण म्हणाले—कर्मसंन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही मार्ग मोक्ष प्राप्त करून देणारे आहेत ; परंतु कर्मयोग हा सर्वसंग्राहक (म्ह. जाणते व नेणते अशा सर्वांना आचरणीय) व सोपा मार्ग असल्यामुळे तो कर्मसंन्यासापेक्षा अधिक चांगला आहे. आतां हे दोन मार्ग अभिन्न कसे आहेत, हे समजण्याकरितां मी तुला कर्मसंन्यास करणाराचे लक्षण सांगतो. ज्याच्या ठिकाणी ' मी व माझे ' हे स्मरण नाहीसे झालेलें आहे व ज्याच्या बुद्धीतून संकल्प गेलेला आहे तो पुरुष जरी संसारी असला तरी तो नित्य संन्यासीच होय. अशा पुरुषाचें मन निःसंग असल्यामुळे तो उपाधीने लिप्त होत नाही.

अविवेकी पुरुष कर्मसंन्यास (म्ह० सांख्यमार्ग) व कर्मयोग (म्ह. निष्काम-कर्मयोग) हे दोन मार्ग भिन्न आहेत, असे म्हणतात ; पण ज्यांनीं एका मार्गाचेच चांगले अवलंबन करून संपूर्ण तत्त्व अनुभवलें असतें, ते दोन्ही मार्ग सारखेच मोक्षप्रद असल्यामुळे त्यांना एकरूपच समजतात.

योगयुक्त पुरुष पाहणे, ऐकणे, चालणे, बोलणे, इत्यादि क्रिया करीत असतां चैतन्याच्या सत्तेने इंद्रियें आपआपल्या विषयांमध्ये प्रवृत्त होत आहेत, आपण कांहीच करीत नाहीं असें तो समजतो ; संग सोडून तो सर्व कर्में ब्रह्मार्पण करितो, म्हणून तो पाण्यांतील कमलपत्राप्रमाणे अलिप्त असतो. सर्वेश्वर सृष्टि निर्माण करूनही जसा निर्व्यापार असतो तसा आत्मयोगसंपन्न पुरुष सर्व कर्में करूनही ' अकर्ता ' असतो. तो समदर्शी असतो म्हणून प्राणिमात्राचे ठिकाणी त्याला भेद दिसत नाही. त्याचें अंतःकरण प्राप्त झालेल्या इष्टानिष्ठ गोष्टींनीं हर्षविषादाला पावत नाही. अक्षय्य व अनंत असें जे आत्म-सुख ते त्याला स्वतःच्याच ठिकाणी प्राप्त झाल्यामुळे तो इंद्रियरूपी गांवावरच येत नाही, म्हणून त्याच्याकडून विषयांचे सेवन घडत नाही. उलट आत्म-विन्मुख पुरुष विषयांमध्ये रममाण होतात व विषयरूपी दुःख संवयीनें त्यांना सुखच वाटूं लागते, जसें नरकांतील किड्यांना आपली आहे तीच स्थिति सुखावह वाटते. परंतु ज्यांना विषयांच्या ठिकाणीं दोषदृष्टि प्राप्त झाली आहे असे विरक्त पुरुष ह्या विषयसुखाचा विषाप्रमाणे त्याग करतात.

ज्ञानी पुरुषांनीं कामक्रोधादि विकार आपल्या ताब्यात ठेवल्यामुळे त्यांच्या

ठिकाणीं विषयांची वार्ताही नसते. ते सदा आत्मसुखांत निमग्न असतात व तद्रूप होऊन राहतात. त्या ठिकाणीं भोक्ता, भोग्य व भोग ही त्रिपुटी शिल्लक राहत नाही, तर केवळ एक ब्रह्मसुखच स्वरूपानें राहतें. अशा ब्रह्मसुखाशीं समरस झाल्यामुळे ते जिवंतपणींच ब्रह्म होतात. ही ब्रह्मस्थिति प्राणापानाच्या निरोधाने मूर्ध्याकाशांत मनाचा लय केल्याने या शरिरांतच त्वरित प्राप्त होते.

भगवंतांनी थोडक्यांत सांगितलेला हठयोगाचा मार्ग ऐकून अर्जुन प्रसन्न झाला. पाण्यांतून पोहून जाण्यापेक्षां पायउतारानें जाणें जसें सोपे, तसा हा योगमार्ग अर्जुनाला सांख्यमार्गाहून सोपा वाटला. अर्जुनाची ती प्रसन्नता पाहून भगवंतांनी अर्जुनाचें मनोगत जाणले व म्हणाले, “ ऐक, तुझ्या मनो-गताप्रमाणें मी तुला आतां हठयोगाचा मार्ग विस्तृतपणें सांगतो. ” श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, “ या वेळीं भगवंतांनीं अर्जुनाकडे ज्या कृपादृष्टीनें पाहिलें त्या कृपादृष्टीचे वर्णन शब्दांनीं करणें शक्य नाही. परंतु एवढें मात्र निश्चित म्हणतां येतें कीं, भगवंत अर्जुनावर मोहित झाले आहेत, कारण ते त्याला आग्रहाने ‘ ऐक ’ असे म्हणत होते.

श्रीज्ञानेश्वरी अध्याय बारावा

संपादक—श्री. ल. वि. कर्वे, बी. ए. व ह. भ. प. गो. पु. रिसबूड,
६४ नारायण पेठ, पुणे.

प्रकाशक—व्हीनस बुक स्टॉल, आप्पा बळवंत चौक, पुणे २.

पृष्ठे २७०)

*

(किंमत ३ रुपये

मूळ ओव्या, अन्वय, अर्थ, उपाद्घात, टीपा, विस्तृत निरूपण, ज्ञानेश्वरीतील नामांची व धातूंची रूपावली, यांनीं समृद्ध झालेलें हें पुस्तक सामान्य वाचकांस, विद्यार्थ्यांस व सांप्रदायिकांस अत्यंत उपयुक्त असे वाटे. श्रीज्ञानेश्वरी १२ व्या अध्यायावरील कांहीं निवडक अभिप्राय प्रस्तुत पुस्तकाचे शेवटी दिले आहेत.

विशेष खुलासा

(१) **अन्वय व अर्थ यांतील आंकड्यांचा खुलासा:**—प्रस्तुत अध्यायाच्या ओव्यांतील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ समजण्याकरतां अन्वयांत ज्या अनुक्रमाने शब्द आलेले आहेत, त्याच अनुक्रमाने अर्थामध्ये त्या शब्दांचा अर्थ दिला आहे. जेथे अन्वयांतील एका शब्दाचा अर्थ, अर्थामध्ये दोन शब्दांनीं व्यक्त केलेला आहे, त्या ठिकाणीं अन्वयांतील शब्दावर जो आंकडा दिलेला आहे तोच आंकडा अर्थामध्ये त्या शब्दाचा अर्थ व्यक्त करणाऱ्या दोन शब्दांवर दिलेला आहे. अन्वयांतील एका शब्दाचा अर्थ दोनपक्षां अधिक शब्दांनीं अर्थामध्ये व्यक्त केलेला असेल, तर त्या अन्वयांतील शब्दावर जो आंकडा दिला आहे तोच आंकडा त्याच्या अर्थाच्या शब्दांच्या दोन्ही बाजूला दोन रेषा मारून त्यांतील कोणत्याही एका शब्दावर दिला आहे. याशिवाय पद्यांतील अर्थ गद्यांत देतांना जे शब्द अध्याहृत ध्यावे लागतात ते शब्द अर्थामध्ये कंसांत दिलेले आहेत. त्यामुळे अन्वयांतील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ काय केला आहे हे वाचकास सहज कळून येईल.

(२) **नकारार्थी अव्यय:**—‘ न ’ हे नकारार्थी अव्यय अन्वयामध्ये क्रियापदाच्या पूर्वी अनेक वेळां या अध्यायांत आलेले आहे. त्याचा अर्थ अर्थामध्ये ‘ नाही ’ या शब्दाने क्रियापदाच्या पूर्वी व्यक्त न करतां प्रत्येक वेळीं तो क्रियापदानंतर (धातुसाधित अव्ययानंतर) व्यक्त केलेला आहे. जसे—ओ. ३३—अन्वय—न घडे. अर्थ—घडत नाही.

(३) **पादपूरणार्थक अव्ययें:**—मूळ ओव्यांत असलेलीं—हां (१), पै (२८), हन (१२९), कां (१७६), इत्यादि अर्थशून्य पादपूरणार्थक अव्यये अन्वयार्थातून वगळलीं आहेत.

(४) **भूतविशेषणांचा उपयोग:**—ज्ञानेश्वरींत कित्येक वेळां सामान्य गोष्ट, त्रैकालिक सिद्धान्त, शाश्वत सत्य, इत्यादि सांगतांना भूतविशेषणांचा उपयोग केलेला आढळतो. म्हणून ओव्यांतून अशा भूतविशेषणांचा अर्थ, अर्थामध्ये वर्तमानकालीन क्रियापदांनीं व्यक्त केला आहे. जसे—ओव्या ४७, ६२, ७१ इत्यादि (यासंबंधी व्याकरण-परिशिष्टांतील शेवटची ‘ टीप ’ पहा).

ग्रंथसंक्षेप सूची

संक्षेप	ग्रंथनाम	संपादक, प्रकाशक इ० आंकड्यांचा खुलासा.
ज्ञा.	सार्थ ज्ञानेश्वरी—ह. म. प.	बंकटस्वामी—अध्याय, ओवी.
ज्ञा. गा.	ज्ञानदेवाची गाथा—रा.	तात्या नेमिनाथ पांगळ—अभंग-आंकडा.
तुका	तुकारामाची गाथा—रा.	पांडुरंग जावजी, मुंबई—अभंग-आंकडा.
अमृ.	अमृतानुभव—ह. म. प.	प्रल्हाद सीताराम सुबंध—प्रकरण-ओवी.
एभा.	{	एकनाथी भागवत—रा. माधव कृष्ण देशमुख—अध्याय-ओवी.
ए. भा.		
एक. चिरं.	एकनाथकृत चिरंजीवपद—रा. मा. कृ.	देशमुख—ओवी.
निवृत्ति	निवृत्तिनाथाची गाथा—रा.	तात्या नेमिनाथ पांगळ— अभंग-आंकडा.
भानु.	भानुदासमहाराज—गाथापंचक—रा.	त्र्यंबक हरी आवटे— अभंग-आंकडा.
नामा.	नामदेवमहाराज—गाथापंचक—रा.	त्र्यंबक हरी आवटे— अभंग-आंकडा.
नाथ.	एकनाथमहाराज—गाथापंचक—रा.	त्र्यंबक हरी आवटे— अभंग-आंकडा.
निळा.	निळोबाची गाथा—ह. म. प.	विष्णु नरसिंह जोग— अभंग-आंकडा.
चतुभा.	चतुःश्लोकी भागवत—रा. मा. कृ.	देशमुख—ओवी.
ना. भ.	नारद भक्तिसूत्रे—रा.	लक्ष्मण रामचंद्र पागारकर, बी. ए.—सूत्र
गीता.	भगवद्गीता—गीताप्रेस, गोरखपूर—अध्याय, श्लोक.	
हस्तामलक	एकनाथी भागवत—रा. माधव कृष्ण देशमुख—ओवी.	
ईश. उप.	ईशावास्योपनिषत्—	सार्थ उप-
कठ. उप.	कठोपनिषत्—	निषत्संग्रह
केन. उप.	केनोपनिषत्—	संपादक—
छां. उप.	छांदोग्योपनिषत्—	रा. हरि
तै. उप.	तैत्तिरीय उपनिषत्—	रघुनाथ
बृह. उप.	बृहदारण्यकोपनिषत्—	भागवत.

संक्षेपाची सूची

(१) ओ. ओवी. (२) उ.-उत्तर. प्र.-प्रश्न. म्ह. म्हणजे.

वारकरी - भजन - संगीत

(किंमत १ रुपया)

स्वर-ताल-लिपीसहित.]

[लेखक-ना. द. तांबे

संगीतशार्दूल गुरुवर्य ह. भ. प. बाबा आळतेकर यांच्या पुणे येथील श्रीविठ्ठल दरबार संगीत भजनी विद्यालयांत विद्यार्थी म्हणून अल्पकाळ अभ्यास करीत असतांना आम्हांस जो अभंग-संगीताचा लाभ झाला त्याचा प्रसार महाराष्ट्रांत व्हावा म्हणून आम्ही गुरुवर्य ना. द. तांबे, संगीत-शिक्षक, पुणे, यांच्याकडे जाऊन त्यांच्याकडून अभंग-संगीताचे क्रमिक पुस्तक तयार करवून घेतलें. तेच हे “**वारकरी-भजन-संगीत**” पुस्तक होय. यांत वारकरी भजनी तालाची संपूर्ण माहिती व सांप्रदायिक वारकरी-भजनांत म्हटले जाणारे निवडक ५१ अभंग खालील ३१ रागांत नोटेशनसह छापलेले आहेत :- १ यमन, २ दुर्गा, ३ भूप, ४ केदार, ५ हमीर, ६ विहाग, ७ देस, ८ मांड, ९ तिलककामोद, १० तिलंग, ११ शंकरा, १२ जैजैवंती, १३ खंबावती, १४ काफी, १५ पूरिया, १६ बागेश्री, १७ दरबारी कानडा, १८ अडाना, १९ मालकंस, २० वसंत, २१ ललित, २२ कालिगडा, २३ भैरव, २४ तोडी, २५ जीवनपुरी, २६ धानी, २७ भीमपलास, २८ पटदीप, २९ पिलू, ३० पूर्वी, ३१ भैरवी.

पुस्तकाच्या शेवटी वरील ३१ रागांचे आरोह व अवरोह व त्या रागांचा स्वरविस्तार थोडक्यांत दिला आहे. याशिवाय प्रत्येक अभंगास जोडून दहा ताना दिलेल्या आहेत. प्रस्तुत पुस्तक हार्मोनियम वाजविणारांसही सोयीचें असें झालेलें आहे. पुस्तकाच्या आरंभी श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या समाधीचा उत्कृष्ट फोटो दिलेला आहे. या पुस्तकास प्राचार्य ह. भ. प. शंकर वामन उर्फ सोनोपंत दांडेकर, एम. ए., यार्नो पुरस्कार लिहिलेला आहे. त्यांत ते लिहितात, “ तात्पर्य, भजनाचें क्रमिक पुस्तक या दृष्टीने हे पुस्तक संगीत भजन शिकणाऱ्या अशा होतकरू विद्यार्थ्यांस व शिकविणाऱ्या शिक्षकांस संग्राह्य असे झालेलें आहे.”

मिळण्याचा पत्ता : } गो. पु. रिसबूड, ल. वि. कर्वे,
६४ नारायण पेठ, पुणे.

‘म्हणोनि जाणतेन गुरु भजिजे । तेणें कृतकार्य होईजे ।
जैसें मूळसिंचनें सहजे । शाखापल्लव संतोषती’ ॥ ज्ञानेश्वरी

गुरुवर्य प्राचार्य ह. भ. प. शंकर वामन दांडेकर, एम्. ए.

॥ ॐ ॥

ज्ञानेश्वरी

॥ अध्याय पांचवा ॥

[टीप — प्रत्येक ओवीचा अर्थ वाचल्यानंतर लगेच त्या ओवीवर प्रकरण १ मध्ये दिलेलें विस्तृत निरूपण वाचावे.]

अर्जुन उवाच—अर्जुन (भगवंतास) म्हणाला :—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

अन्वय — (हे) कृष्ण, कर्मणां संन्यासं च पुनः कर्मणां^१ योगं^१ शंससि, एतयोः^२ एकं यत् श्रेयः तत् सुनिश्चितं मे ब्रूहि ।

अर्थ — (हे) श्रीकृष्णा, कर्मांचा (ज्ञानपूर्वक) त्याग (एकदां प्रशंसितोस) आणि पुनः (निष्काम) कर्मानुष्ठान^१ प्रशंसितोस. (म्हणून) या^२ दोहोपैकी^२ एक जें श्रेयस्कर (म्ह. अधिक चांगले) ते निश्चितपणें मला सांग.

मग पार्थु श्रीकृष्णातें म्हणे । हां हो हें कैसें तुमचें बोलणें ।

एक होय तरी अंतःकरणें । विचारूं ये ॥ १ ॥

अन्वय — मग पार्थु श्रीकृष्णाते म्हणे, हो हे तुमचे बोलणें कैसें एक^१ होय तरी अंतःकरणे विचारूं^२ ये.^३

अर्थ — नंतर, अर्जुन श्रीकृष्णाला म्हणाला : अहो, हें तुमचें सांगणें कसलें ? (जर ह्या सांगण्याचा) एक^१ निश्चित^१ अर्थ^१ असता तर (त्याचा) बुद्धीनें विचार^२ करतां^२ आला^३ असता.^३

मागां सकळ कर्मांचा संन्यासु । तुम्हींचि निरोपिला होता बहुवसु ।

तरी कर्मयोगीं केवीं अतिरसु । पोखीतसां पुढती ॥ २ ॥

अन्वय — मागां सकळ कर्मांचा संन्यासु तुम्हींचि बहुवसु निरोपिला होता, तरी^१ पुढती कर्मयोगीं^२ अतिरसु केवीं पोखीतसां.

अर्थ — मागें सर्व कर्मांचा त्याग तुम्हींच विस्ताराने सांगितला होता, असें^१ असतां,^१ आतां कर्मयोगाचे^२ ठिकाणीं^२ भर कां वाढवितां ? (म्ह० कर्मयोगाची अधिक प्रशंसा कां करतां ?)

ऐसें द्वर्थ हें बोलतां । आम्हां नेणतेयांचिया चित्ता ।

आपुलिये चाडे श्रीअनंता । उमजु नोहे ॥ ३ ॥

अन्वय — श्रीअनंता ऐसें हे द्वर्थ बोलतां,^१ आम्हां नेणतेयांचिया^२ चित्ता आपुलिये चाडे उमजु नोहे.^३

अर्थ — श्रीकृष्णा, असे हे दुटप्पी (तुम्ही) बोलत^१ असल्यामुळे,^१ आमच्या (सारख्या) अजाण^२ लोकांच्या^२ मनाला, आपल्या इच्छेप्रमाणें (पुरेसा) उलगडा होत^३ नाही^३.

ऐकें एकसारातें बोधिजे । तरी एकनिष्ठचि बोलिजे ।

हें आणिकीं काय सांगिजे । तुम्हांप्रति ॥ ४ ॥

अन्वय — ऐके एकसारातें बोधिजे^१ तरी एकनिष्ठचि बोलिजे हे तुम्हांप्रति आणिकीं काय सांगिजे.

अर्थ — ऐक, (जर) एकतत्त्व (निश्चित) सागावयाचें^१ असेल,^१ तर निश्चयात्मक (तुम्ही) बोलावें, हे तुम्हाला दुसऱ्यानीं काय सांगावे ?

तरी याचिलागीं तुमते । म्यां राउळासि विनविलें होतें ।

जे हा परमार्थु ध्वनितें । न बोलावा ॥ ५ ॥

अन्वय — तरी याचिलागीं म्यां तुमते राउळासि विनविलें^१ होते जे हा परमार्थु ध्वनिते^२ न बोलावा.

अर्थ — म्हणून, एवढ्याकरितांच मीं तुम्हां महाराजांना विनंती^१ केली^१ होती कीं, हें तत्त्वज्ञान (आपण) लाक्षणिक^२ (म्ह. सांकेतिक) अर्थानें^२ सांगूं नये.

परी मागील असो देवा । आतां प्रस्तुतीं उकलु देखावा ।

सांगें दोहींमाजि बरवा । मार्गु कवण ॥ ६ ॥

अन्वय — परी देवा मागील असो,^१ आतां प्रस्तुतीं^२ उकलु देखावा, दोहींमाजि बरवा मार्गु कवण सांगे.

अर्थ —परंतु महाराज, मागचें राहूं^१ द्या^१. आतां प्रस्तुत^२ विषयाचा^३ उलगडा करा ; दोहोंमध्ये चांगला मार्ग कोणता (हें) सांगा.

जो परिणामीचा निर्वाळा । अचुंबितु ये फळा ।

आणि अनुष्ठितां प्रांजळा । सावियाचि ॥ ७ ॥

अन्वय —जो परिणामीचा निर्वाळा (असे), अचुंबितु फळा ये आणि अनुष्ठितां^१ सावियाचि प्रांजळा (असे).

अर्थ —जो परिणामी शुद्ध (म्ह. हितकर असतो) (आणि) पूर्णतः सिद्धीला येतो (म्ह. पूर्ण फल देतो) आणि आचरण^१ करतांना^१ सहजच सोपा (असतो).

जैसें निद्रेचें सुख न मोडे । आणि मार्गु तरी बहुसाल सांडे ।

तैसें सोकासना सांगडें । सोहपें होय ॥ ८ ॥

अन्वय —जैसें (सोकासनें) निद्रेचें सुख न^१ मोडे^१ आणि मार्गु तरी बहुसाल सांडे^२ तैसें सोकासना^३ सांगडे^३ सोहपे होय.

अर्थ —ज्याप्रमाणे (मेण्यासारख्या वाहनामुळे) झोपेच्या सुखाला धक्का^१ लागत^१ नाही^१ आणि रस्ता तर पुष्कळ काटला^२ जातो^२; त्याप्रमाणे (त्या) सुखकारक^३ वाहनासारखें^३ (हे साधन) सोपे असावें.

येणें अर्जुनाचेनि बोलें । देवो मनीं रिझले ।

मग होईल ऐकें म्हणितलें । संतोषोनियां ॥ ९ ॥

अन्वय —येणे अर्जुनाचेनि बोलें देवो मनीं रिझले^१ मग (देवीं) संतो-
षोनियां^२ म्हणितले ऐकें, होईल.

अर्थ —ह्या अर्जुनाच्या बोलण्याने देव मनांत संतुष्ट^१ झाले^१ आणि (त्यांनीं) प्रसन्न^२ होऊन^२ म्हटले, “ ऐक, (तुझ्या मनाप्रमाणे) होईल.”

देखा कामधेनुऐसी माये । सदैवा जया होये ।

तो चंद्रुही परी लाहे । खेळावया ॥ १० ॥

अन्वय —देखा कामधेनुऐसी माये जया सदैवा होये तो चंद्रुही (परी) खेळावया लाहे.

अर्थ —पहा, कामधेनूसारखी आई ज्या भाग्यवानाला लाभेल, त्याला चंद्रसुद्धां (पण) खेळण्यास मिळेल.

पाहें पां श्रीशंभूची प्रसन्नता । तया उपमन्यूचिया आर्ता ।

काय क्षीराब्धि दूधमाता । देइजेचिना ॥ ११ ॥

अन्वय —पां श्रीशंभूची प्रसन्नता^१ पाहे, तया उपमन्यूचिया आर्ता दूधमाता क्षीराब्धि देइजेचिना^२ काय.

अर्थ —अहो, श्रीशंकराच्या कृपेचें^१ सामर्थ्य^१ पहा त्या उपमन्यूच्या इच्छे-नुसार दुधमातासाठीं (श्रीशंकरांनीं) क्षीरसमुद्र (त्याला) दिला^२ नाही^२ काय ?

तैसा औदार्याचा कुरुठा । श्रीकृष्ण आपु जाहलिया सुभटा ।

कां सर्व सुखांचा वसौटा । तोचि नोहावा ॥ १२ ॥

अन्वय —तैसा औदार्याचा कुरुठा श्रीकृष्ण सुभटा^१ आपु जाहलिया^२ तोचि सर्व सुखांचा वसौटा कां नोहावा.^३

अर्थ —त्याप्रमाणें उदारपणाचें घर (असलेल) श्रीकृष्ण, वीर^१ अर्जुनाच्या^१ स्वाधीन झाल^२ असतांना^२ तो (अर्जुन) सर्व सुखांचे वसतिस्थान कां होणार^३ नाही^३ ?

एथ चमत्कारु कायसा । गोसावी श्रीलक्ष्मीकांताऐसा ।

आतां आपुलिया सवेसा । मागावा कीं ॥ १३ ॥

अन्वय —एथ चमत्कारु कायसा श्रीलक्ष्मीकांताऐसा गोसावी आतां आपुलिया सवेसा मागावा^१ कीं.^१

अर्थ —यांत आश्चर्य कसले ? श्रीलक्ष्मीनाथासारखा धनी असतां (भक्तानें) आपल्या इच्छेप्रमाणे (त्याच्याजवळ) मागणी^१ केलीच^१ पाहिजे.^१

म्हणोनि अर्जुन म्हणितलें । तें हांसोनि येरें दिधलें ।

तेंचि सांगेन बोलिलें । काय कृष्णें ॥ १४ ॥

अन्वय —म्हणोनि अर्जुन म्हणितलें तें हांसोनि^१ येरें दिधलें कृष्णें काय बोलिलें तेंचि सांगेन.

अर्थ—म्हणून अर्जुनाने म्हटले ते प्रसन्न^१ होऊन^१ दुसऱ्यानें (श्रीकृष्णानें) दिलें; कृष्णानें काय म्हटले तेच (मी) सांगेन. (असे ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात).

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण बोलले—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

अन्वयः—संन्यासः च कर्मयोगः उभौ निःश्रेयसकरौ, तु तयोः,^१ कर्म-संन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते^२ ॥

अर्थ—(ज्ञानपूर्वक) कर्मत्याग व (निष्काम) कर्मानुष्ठान (हे) दोन्ही (मार्ग) मोक्षदायक (आहेत), परंतु या^१ दोहोत^१ कर्मत्यागापेक्षां कर्मानुष्ठान अधिक^२ चांगले^२ आहे.^२

तो म्हणे गा कुंतीसुता । हे संन्यास योग विचारितां ।

मोक्षकर तत्त्वता । दोन्हीही होती ॥ १५ ॥

अन्वय—तो म्हणे, गा कुंतीसुता, हे संन्यास योग विचारितां^१ तत्त्वता^२ दोन्हीही मोक्षकर^३ होती.

अर्थ—तो (श्रीकृष्ण) म्हणाला, अरे अर्जुना, हे कर्मसंन्यास (व) कर्म-योग, विचार^१ केला^१ असतां^१, तात्त्विक^२ दृष्ट्या^२ दोन्हीही मोक्षाला^३ देणारे^३ आहेत.

तरी जाणां नेणां सकळां । हा कर्मयोगु कीर प्रांजळा ।

जैसी नाव स्त्रियां बाळां । तोयतरणीं ॥ १६ ॥

अन्वय—तरी जाणां नेणां सकळां हा कर्मयोगु कीर प्रांजला जैसी नाव स्त्रियां बाळां तोयतरणीं^१ (प्रांजला असे).

अर्थ—तथापि ज्ञानी (व) अज्ञानी (या) सगळ्यांना हा कर्मयोग खरोखर (तितका) सोपा (जातो), जितकी होडी बायकांना (व) मुलांना पाण्यांतून^१ तरून^१ जाण्यास^१ (सोपी असते).

तैसें सारासार पाहिजे । तरी सोहपा हाचि देखिजे ।

येणें संन्यासफळ लाहिजे । अनायासें ॥ १७ ॥

अन्वय—तैसे सारासार पाहिजे^१ हाचि सोहपा देखिजे येणें संन्यासफळ^२ अनायासे लाहिजे.

अर्थ—त्याप्रमाणें सरसनिरस (ह्यांचा) विचार^१ केला^१ असतां^१ हाच (कर्मयोग) सोपा दिवतो ; यानें कर्मसंन्यासाचें^२ फल^२ कष्टांचांचून मिळतें.

आतां याचिलार्गी सांगेन । तुज संन्यासियाचें चिन्ह ।

मग सहजें हे अभिन्न । जाणसी तूं ॥ १८ ॥

अन्वय—आतां याचिलार्गी तुज संन्यासियाचें^१ चिन्ह सांगेन मग सहजें तूं हे अभिन्न जाणसी.

अर्थ—आतां याचकरितां तुला कर्मसंन्यास^१ करणाराचें^१ लक्षण सांगतों म्हणजे सहजच तुला हे (दोन्ही मार्ग) एकरूप (आहेत) (हे) कळेल.

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।

निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वय—यः न^१ द्वेष्टि^१, न^२ कांक्षति,^२ सः नित्यसंन्यासी ज्ञेयः, हि महाबाहो निर्द्वंद्वः सुखं बन्धात् प्रमुच्यते^३ ॥

अर्थ—जो द्वेष^१ करीत^१ नाही^१ (व कशाचीही) इच्छा^२ करीत^२ नाही^२, तो नित्यसंन्यासी जाणावा ; कारण (हे) अर्जुना, द्वंद्वरहित (पुरुष) अनायासे बंधांपासून मुक्त^३ होतो.^३

तरी गेलियाची से न करी । न पवतां चाड न धरी ।

जो सुनिश्चळ अंतरीं । मेरु जैसा ॥ १९ ॥

अन्वय—तरी जो गेलियाची^१ से न करी, न पवतां चाड न धरी अंतरीं (जैसा) मेरु^२ (तैसा^२) सुनिश्चळ^३ (असे).

अर्थ—तरी जो (इष्टवस्तु) नष्ट^१ झाली^१ असतां^१ (तिची) आठवण करीत नाही, (अशी वस्तु) न मिळाल्यास (त्याचीही) पर्वा करीत नाही (आणि) अंतःकरणामध्ये मेरुपर्वताप्रमाणें^२ सर्वथा^३ स्थिर^३ (असतो).

आणि मी माझें ऐसी आठवण । विसरलें जयाचें अंतःकरण ।

पार्था तो संन्यासी जाण । निरंतर ॥ २० ॥

अन्वय—आणि पार्थी मी माझें ऐसी आठवण जयाचें अंतःकरण विसरलें^१ तो निरंतर संन्यासी जाण. ^४

अर्थ—आणखी अर्जुना, (हा) मी (व ही वस्तु) माझी अशी जाणीव ज्याच्या मनांतून निघून^१ गेलेली^१ असते^१, तो कायमचा संन्यासी समज.

जो मनें ऐसा जाहला । संगीं तो चि सांडिला ।

म्हणोनि सुखें सुख पावला अखंडित ॥ २१ ॥

अन्वय—जो मने ऐसा जाहला तो संगीं^१ चि^१ सांडिला^१ म्हणोनि सुखें अखंडित सुख पावला.^२

अर्थ—जो मनानें असा (म्ह. अहंममराहित) झाला त्याला विषयांची^१ आसक्तिच^१ सोडून^१ जाते^१ म्हणून (त्याला) अनायासे सतत सुख प्राप्त^२ होतें.^२

आतां गृहादिक आघवें । तें कांहीं नलगे त्यजावें ।

जे घेतें जाहलें स्वभावें । निःसंगु म्हणऊनि ॥ २२ ॥

अन्वय—आतां^१ गृहादिक^२ आघवे^३ तें कांहीं त्यजावें नलगे^४ जे घेते^५ (तेचि) स्वभावे निःसंगु जाहले^६ म्हणऊनि.

अर्थ—अशा^१ स्थितीत^१ घर^२ व^२ इतर^२ सर्व^३ वस्तु^३ ह्यांपैकी कांहींच टाकावें लागत^४ नाहीं,^४ कारण (ह्यांची) इच्छा^५ करणारे^५ (जें मन), (तेंच) सहजगत्या आसक्तिरहित झालेले^६ असते^६ म्हणून.

देखें अग्नि विज्ञोनि जाये । मग जे राखोंडी केवळु होये ।

तैं ते कापुसें गिंवसूं ये । जियापरी ॥ २३ ॥

अन्वय—देखे अग्नि विज्ञोनि जाये मग जे केवळु राखोंडी होये तैं जियापरी ते कापुसे गिंवसूं ये.

अर्थ—पहा, (जेव्हां) विस्तव विझून जातो (आणि) मग जी केवळ राखुंडी बनते तेव्हां ज्याप्रमाणे ती (राखुंडी) कापसानें (सुद्धां) गुंडाळतां येते.

तैसा असतेनि उपाधी । नाकळिजे तो कर्मबंधी ।

जयाचिये बुद्धी । संकल्पु नाहीं ॥ २४ ॥

अन्वय—तैसा जयाचिये बुद्धी संकल्पु नाहीं, तो असतेनि^२ उपाधी^१ कर्मबंधीं नाकळिजे^३.

अर्थ—त्याप्रमाणे ज्याच्या मनांत संकल्प नसतो, तो (हा) संसार^१ असतांही^२ कर्मपाशांनीं बद्ध^३ होत^३ नाहीं.^३

म्हणोनि कल्पना जें सांडे । तेंचि गा संन्यासु घडे ।

या कारणें दोनी सागडे । संन्यासयोगु ॥ २५ ॥

अन्वय—गा, म्हणोनि जै कल्पना सांडे तेंचि संन्यासु घडे या^१ कारणे^१ संन्यासयोगु^२ दोनी सांगडे.

अर्थ—अरे (अर्जुना) ; म्हणून ज्या वेळीं संकल्प सुटतो त्याच वेळीं कर्म-संन्यास घडतो. एवढ्याकरिता^१ कर्मसंन्यास^२ (व) कर्मयोग^२ (हे) दोन्ही सारखे (ठरतात).

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पंडिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विदते फलम् ॥ ४ ॥

अन्वय—बालाः^१ सांख्ययोगौ पृथक् प्रवदन्ति, न^३ पंडिताः^२ एकं^४ अपि^४ सम्यक् आस्थितः^५ उभयोः फलं विन्दते^६ ॥

अर्थ—मूर्ख^१ लोक^१ सांख्य (म्ह. ज्ञानपूर्वक कर्मसंन्यास) (व) योग (म्ह. निष्काम कर्मयोग) भिन्न (फल देणारे) म्हणतात, ज्ञानी^२ म्हणत^३ नाहींत.^३ (त्यांपैकीं) एकाचा^४ चागला आश्रय^५ केलेला^५ पुरुष^५, दोहोंचें फल संपादन^६ करतो^६.

एह्वीं तरी पार्था । जे मूर्ख होती सर्वथा ।

ते सांख्यकर्मसंस्था । जाणती केवीं ॥ २६ ॥

अन्वय—पार्था, एह्वी तरी (जे) सर्वथा मूर्ख^१ होती ते सांख्यकर्म-संस्था^२ केवीं जाणती.

अर्थ—अर्जुना, एह्वीं सुद्धां (जे) पूर्णपणें अज्ञानी^१ पुरुष^१ असतात ते ज्ञानयोग^२ (व) कर्मयोग^२ (हे) मार्ग^२ कसे जाणतील.

सहजें तें अज्ञान । म्हणोनि म्हणती हे भिन्न ।

एह्वीं दीपाप्रति काई आनान । प्रकाशु आहाती ॥ २७ ॥

अन्वय—ते अज्ञान, म्हणोनि सहजें हे भिन्न म्हणती, एन्हर्वी^१ दीपाप्रति प्रकाश काई आनान आहाती.

अर्थ—ते (पुरुष) अजाणते (असतात) म्हणून सहजच हे (मार्ग) वेगवेगळे म्हणतात ; वास्तविक^१ पाहिलें^१ तर^१ दिव्यागणिक प्रकाश काय भिन्न भिन्न असतात ?

पैं सम्यक् एकानुभवं । जिहीं देखिलें तत्त्व आघवें ।

ते दोहींतेंही ऐक्यभावं ॥ मानिती गा ॥ २८ ॥

अन्वय—गा जिहीं एकानुभवे^१ आघवे तत्त्व सम्यक् देखिलें ते दोहीं-तेंही ऐक्यभावं मानिती.

अर्थ--अरे, ज्यांनीं एकाच्या^१ (म्ह. एका मार्गाच्या) अनुभवानें^१ संपूर्ण सत्य यथार्थ जाणले ते दोघांनाही (म्ह. दोन्ही मार्गांनाही) अभेदानें पाहतात (म्ह. एकच मानतात).

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

अन्वय--यत् स्थानं सांख्यैः प्राप्यते^१ तत् योगैः अपि गम्यते,^२ यः सांख्यं च योगं च एकं पश्यति स पश्यति ॥

अर्थ--जें (मोक्षरूपी) स्थान ज्ञानयोग्यांकडून मिळविले^१ जातें^१, तें (स्थान) कर्मयोग्यांकडून देखील मिळविलें^२ जाते^२. (म्हणून) जो सांख्य व योग हे (दोन मार्ग) एक पाहतो, तो (यथार्थ) पाहतो.

आणि सांख्यां जें पाविजे । तेंच योगीं गमिजे

म्हणोनि ऐक्यता दोहींतें सहजें । इयापरी ॥ २९ ॥

अन्वय--आणि जें सांख्यां पाविजे तेंच योगीं गमिजे म्हणोनि सहजें इयापरी दोहींतें ऐक्यता (असे).

अर्थ--आणि जेथें ज्ञानयोगी जातात (म्ह. पोहोंचतात) तेथें कर्मयोगीही जातात. म्हणून सहजच याही रीतीने दोघांचा अभेद (आहे).

देखें आकाशा आणि अवकाशा । भेदु नाहीं जैसा ।

तैसें ऐक्य योगसंन्यासा । वोळखे जो ॥ ३० ॥

अन्वय—देवें जैसा आकाशा आणि अवकाशा भेदु नाही तैसैं जो योग-संन्यासा^१ ऐक्य वोळखे.

अर्थ—पहा, ज्याप्रमाणे आकाश आणि पोकळी (यांत) भेद नाही त्याप्रमाणें जो कर्मयोग^१ (आणि) कर्मसंन्यास^१ यांची^१ एकता जाणतो.

तयासींचि जर्गी पाहलें । आपणपें तेणेंचि देखिलें ।

जया सांख्ययोग जाणवले । भेदेविण ॥ ३१ ॥

अन्वय—जया सांख्ययोग^१ भेदेविण जाणवलें^१ तयासींचि जर्गी पाहलें, आपणपें तेणेंचि देखिले.

अर्थ—ज्याला ज्ञानमार्ग^१ (व) कर्ममार्ग^१ अभिन्नपणानें जाणतां^१ आले^१ (म्ह. जो जाणूं शकला) त्यालाच जगतांत उजाडलें (म्ह. त्याच्याच ठिकाणीं ज्ञानाचा उदय झाला) (व) आत्मस्वरूप त्यानेंच पाहिलें (असे समजावे).

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अन्वय—(हे) महाबाहो, तु संन्यासः अयोगतः आप्तुं^१ दुःखं, योग-युक्तः^२ मुनिः ब्रह्म न^३ चिरेण^३ अधिगच्छति^४ ॥

अर्थ—(हे) अर्जुना, परंतु संन्यास, कर्मानुष्ठानावांचून प्राप्त^१ होणें^१ दुर्घट (होय), निष्काम^२ कर्मयोगी^२ मुनि (म्ह. भगवंताच्या स्वरूपाचे मनन करणारा) ब्रह्माप्रत लवकरच^३ प्राप्त^४ होतो^४ (म्ह. त्याला ब्रह्मप्राप्ति अल्प काळांत होते).

जो युक्तिपथें पार्था । चढे मोक्षपर्वता ।

तो महासुखाचा निमथा । वहिला पावे ॥ ३२ ॥

अन्वय—पार्था, जो युक्तिपथें मोक्षपर्वता^१ चढे तो महासुखाचा निमथा वहिला पावे.

अर्थ—अर्जुना, जो कर्मयोगाने (म्ह. कर्मयोगाच्या मार्गानें), मोक्षरूपी^१ पर्वतावर^१ चढतो तो ब्रह्मानंदाचें शिखर लवकर गांठतो.

येरा योगस्थिति जया सांडे । तो वायांचि गा हव्यासीं पडे ।

परि प्राप्ति कहीं न घडे । संन्यासाची ॥ ३३ ॥

अन्वय—गा, जया येरा योगस्थिति^१ सांडे,^२ तो वायांचि हव्यासीं पडे, परि (तेया) संन्यासाची प्राप्ति कहीं न घडे.

अर्थ—अरे (अर्जुना), ज्या दुसऱ्याला (म्ह. साधकाला) कर्मयोगाचें^१ अनुष्ठान^१ घडत^२ नाही,^२ तो व्यर्थच (मोक्षप्राप्तीच्या) छंदांत पडतो. कारण (त्याला) कर्मसंन्यासाचा लाभ कधीही होत नाही (म्हणजे कर्मसंन्यास त्याच्याकडून घडत नाही).

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

अन्वय—योगयुक्तः विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः सर्व भूतात्मभूतात्मा^१ कुर्वन्^२ अपि^२ न लिप्यते ॥

अर्थ—कर्मयोगयुक्त, शुद्धचित्त, जितदेह, जितेंद्रिय (व)-ज्याचा आत्मा^१ सर्व भूतांच्या आत्मरूप झाला आहे-(असा) (पुरुष) (सर्व) कर्म^२ करीत^२ असतांही^२ (त्यापासून) अलिप्त असतो.

जेणें भ्रांतीपासूनि हिरतलें । गुरुवाक्यें मन धुतलें ।

मग आत्मस्वरूपीं घातलें । रोवूनियां ॥ ३४ ॥

अन्वय—जेणे मन भ्रांतीपासूनि हिरतलें^१, गुरुवाक्यें^२ धुतले^३, मग आत्मस्वरूपीं रोवूनियां घातलें^४.

अर्थ—ज्यानें (आपले) चित्त मिथ्याज्ञानापासून काढून^१ घेतले^१ (व) गुरुच्या^२ उपदेशानें^२ शुद्ध^३ केलें^३ (आणि) नंतर आत्मस्वरूपामध्ये रोवून दृढ^४ बसविलें^४.

जैसैं समुद्रीं लवण न पडे । तंव वेगळें अल्प आवडे ।

मग होय सिंधूचि एवढें । मिळे तेव्हां ॥ ३५ ॥

अन्वय—जैसैं (जंव) लवण समुद्रीं न पडे तंव (तें) वेगळें अल्प आवडे मग (जेव्हा तें सिंधु) मिळे तेव्हां सिंधूचि एवढें होय.

अर्थ—ज्याप्रमाणें (जोपर्यंत) मीठ समुद्रांत पडले नाही तोंपर्यंत (तें) वेगळे (राहिल्याने) लहान दिसते (आणि) मग (जेव्हां ते समुद्रांत) मिळते. (म्ह. समुद्रांत पडते) तेव्हां (ते) समुद्राएवढे (मोठे) होते.

तैसें संकल्पोनि काढिलें । ज्याचें मनचि चैतन्य जाहलें ।

तेणें एकदेशियें परी व्यापिलें । लोकत्रय ॥ ३६ ॥

अन्वय — तैसें ज्याचे मनचि संकल्पोनि काढिले^१ चैतन्य जाहले तेणें एकदेशिये^२ परी^२ लोकत्रय^३ व्यापिलें^४.

अर्थ—त्याप्रमाणे ज्याचे चित्तच संकल्पापासून काढिलें^१ गेल्यामुळें^१ चैतन्य झाले तो परिमित^२ देश^२ व्यापीत^२ असूनही^२ तिन्ही^३ लोक^३ व्यापून^४ टाकतो^४.

आतां कर्ता कर्म करावें । हें खुंटलें तया स्वभावे ।

आणि करी जन्ही आघवें । तन्ही अकर्ता तो ॥ ३७ ॥

अन्वय — आतां कर्ता कर्म करावे हें तया स्वभावे खुंटले, आणि जन्ही (तो) आघवें करी तन्ही तो अकर्ता^१ (होय).

अर्थ—आतां कर्ता, कर्म, (व) करणे हे त्याचे सहजच थाबलें आणि जरी (तो) सर्व करितो तरी तो न^१ करणारा^१ (ठरतो).

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्वसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्निमिषन्निमिषन्नपि ।

इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् ॥ ९ ॥

अन्वय—युक्तः तत्त्ववित्, पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्^१, जिघ्रन्^२, अश्नन्, गच्छन्, स्वपन्, वसन्^३, प्रलपन्, विसृजन्^४, गृह्णन्, उन्मिषन्^५, निमिषन्, अपि, इंद्रियाणि इंद्रियार्थेषु^६ वर्तन्ते^७ इति धारयन्, किंचित् एव न करोमि इति मन्येत ॥

अर्थ—कर्मयोगी तत्त्वज्ञ (पुरुषानें) पहाताना, ऐकतांना, स्पर्श^१ करिताना^१, वास^२ घेतांना^२, खातांना, चालतांना, निजतांना, श्वासोच्छ्वास^३ करि-

तांना^३, बोलतांना, विसर्जन^४ करितांना^४, घेतांना,- (डोळ्यांच्या) पापण्या^५ उघडतांना^५ (व) मिटतांना - सुद्धां, इंद्रिये (आपआपल्या) विषयांचे^६ ठिकाणीं^६ वर्तत^७ आहेत^७, असे (मनांत) समजून (मी) कांहीं एक करीत नाहीं असें समजावें.

जे पार्था तया देहीं । मी ऐसा आठऊ नाहीं ।

तरी कर्तृत्व कैचें काई । उरे सांगें ॥ ३८ ॥

अन्वय—जे पार्था (जरी) तया देहीं^१ मी ऐसा आठऊ नाहीं तरी कैचें काई कर्तृत्व उरे सांगे.

अर्थ—कारण अर्जुना (जर) त्याला देहाचे^१ ठिकाणीं^१ ‘मी (देह)’ अशी जाणीव नाहीं तर (त्याचे ठिकाणीं) कसले (व) कोणते कर्तृत्व उरणार ? (तें) सांगे.

ऐसे तनुत्यागेवीण । अमूर्ताचे गुण ।

दिसती संपूर्ण । योगयुक्ता ॥ ३९ ॥

अन्वय—ऐसे अमूर्ताचे^१ संपूर्ण गुण तनुत्यागेवीण योगयुक्ता^२ दिसती.

अर्थ—याप्रमाणें अव्यक्त^१ परमात्म्याचे^१ सर्व धर्म शरीरत्यागापूर्वींच (कर्म) योगयुक्ताचे^२ ठिकाणीं^२ दिसतात.

एन्हवीं आणिकांचिये परी । तोही एक शरीरी ।

अशेषींही व्यापारीं । वर्ततु दिसे ॥ ४० ॥

अन्वय—एन्हवीं आणिकांचिये परी तोही एक शरीरी अशेषींही व्यापारी वर्ततु दिसे.

अर्थ—येन्हवीं दुसऱ्याच्या-प्रमाणें तोसुद्धां एक, शरीर धारण करणारा (असून) सर्व व्यवहारांत व्यापृत दिसतो (म्ह. सर्व व्यवहार करतो).

तोही नेत्रीं पाहे । श्रवणीं ऐकतु आहे ।

परी तेथींचा सर्वथा नोहे । नवल देखें ॥ ४१ ॥

अन्वय—तोही नेत्रीं पाहे, श्रवणीं ऐकतु आहे, परी नवल देखें तेथींचा^१ सर्वथा नोहे.

अर्थ—तोसुद्धां डोळ्यांनीं पाहतो, कानांनीं ऐकत असतो, परंतु आश्चर्य पहा (कीं) त्या^१ ठिकाणचा^१ (तो) मुळींच नसतो (म्ह. पाहण्या-ऐकण्याच्या कर्मांनीं तो मुळींच ल्पित होत नाही).

स्पर्शासि तरी जाणे । परिमळु सेवी घ्राणें ।

अवसरोचित बोलणें । तयाहि आथी ॥ ४२ ॥

अन्वय—(तो) स्पर्शासि तरी जाणे, घ्राणे परिमळु सेवी, अवसरोचित बोलणें तयाहि आथी.

अर्थ—(तो) स्पर्शाला तर जाणतो, नाकाने वास घेतो, समयोचित बोलणे त्याचेही (ठिकाणीं) असतें.

आहारातें स्वीकारी । त्यजावें तें परिहरी ।

निद्रेचिया अवसरीं । निद्रेजे सुखें ॥ ४३ ॥

अन्वय—(तो) आहाराते स्वीकारी^१ (जें) त्यजावे ते परिहरी, निद्रेचिया अवसरीं सुखे निद्रेजे.

अर्थ—(तो) अन्नाचे ग्रहण^१ करतो^१, (जे) टाकावें तें टाकतो झोंपेच्या वेळीं सुखाने निजतो.

आपुलेनि इच्छावशें । तोही गा चालतु दिसे ।

पैं सकळ कर्म ऐसें । राहाटे कीर ॥ ४४ ॥

अन्वय—गा तोही आपुलेनि इच्छावशे चालतु दिसे पै^१ सकळ कर्म ऐसे कीर राहाटे.

अर्थ—अरे (अर्जुना), तोसुद्धा आपुल्या इच्छेनुसार चालतांना दिसतो पहा^१ कीं,^१ (तो) सगळेच व्यापार असे खरोखर करतो.

हैं सांगों काई एकैक । देखें श्वासोच्छ्वासादिक ।

आणि निमिषोन्निमिष । आदिकरुनि ॥ ४५ ॥

अन्वय—हे काई एकैक^१ सांगों देखें श्वासोच्छ्वासादिक^१ आणि निमिषोन्निमिष आदिकरुनि.

अर्थ—हैं काय एक^१ एक^१ सांगूं, पहा, -श्वास घेणें व^१ सोडणें इत्यादि-
आणि-डोळे मिटणें व^२ उघडणें--इत्यादि.

पार्था तयाचे ठायीं । हैं आघर्वेचि आथि पाहीं ।

परी तो कर्ता नव्हे कांहीं । प्रतीतिबळें ॥ ४६ ॥

अन्वय—पार्था हे आघर्वेचि तयाचे ठायीं आथि पाहीं परी तो प्रती-
तिबळे^१ कर्ता कांहीं नव्हे.

अर्थ—अर्जुना, हैं सर्वच त्याच्या ठिकाणीं असते (असे) समज; परंतु
तो अनुमवाच्या^१ बळानें^१ कर्ता मुळींच नसतो (कारण कर्तेपणाची जाणीव
त्याच्या ठिकाणीं नसते).

जैं भ्रांतिसेजे सुतला । तैं स्वप्नसुखें भुतला ।

मग तो ज्ञानोदयीं चेइला । म्हणोनियां ॥ ४७ ॥

अन्वय—जैं (तो) भ्रांतिसेजे^१ सुतला तैं स्वप्नसुखें भुतला^२ मग तो
ज्ञानोदयीं^३ चेइला^४ म्हणोनियां.

अर्थ—जेव्हां (तो) अज्ञानरूपी^१ अंथरुणावर^१ निजतो तेव्हां स्वप्नसुखानें
भुलतो (म्ह. स्वप्नसुखाचा अनुभव घेतो.) नंतर तो ज्ञानाच्या^३ उदयकालीं^३
जागा^४ होतो^४ म्हणून (तो आपणांस कर्ता समजत नाही).

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

अन्वय—यः कर्माणि ब्रह्मणि^१ आधाय^२ संगं त्यक्त्वा करोति, सः अंभसा-
पद्मपत्रं^३ इव पापेन न^४ लिप्यते^४ ॥

अर्थ—जो कर्में, ब्रह्माचे^१ ठायीं^१ अर्पण^२ करून^२ (व) फलासक्ति टाकून
करतो, तो पाण्याने कमलाचे^३ पान^३ जसें (लिप्त होत नाही, तसा) पापानें
लिप्त^४ होत^४ नाही^४.

आतां अधिष्ठानसंगती । अशेषाही इंद्रियवृत्ती ।

आपुलालिया अर्थी । वर्तत आहाती ॥ ४८ ॥

अन्वय—आतां अशेषाही इंद्रियवृत्ती^१ अधिष्ठानसंगती^२ आपुलालिया
अर्थी^३ वर्तत आहाती.

अर्थ—आतां सर्व इंद्रियांचे^१ व्यापार^१ चैतन्याच्या^२ आश्रयाने^२ आप-
आपल्या भोग्य^३ वस्तूंच्या^३ (म्ह. विषयांच्या) ठिकाणीं^३ होत असतात.

दीपाचेनि प्रकाशें । गृहींचे व्यापार जैसे ।

देहीं कर्मजात तैसें । योगयुक्ता ॥ ४९ ॥

अन्वय—जैसे गृहींचे व्यापार दीपाचेनि प्रकाशें (घडती) तैसें योगयुक्ता
देहीं^१ कर्मजात^२ (घडे).

अर्थ—ज्याप्रमाणें घरांतील व्यवहार दिव्याच्या प्रकाशानें (घडतात)
त्याप्रमाणें (कर्म) योगयुक्ताच्या शरिराचें^१ ठिकाणीं^१ (इंद्रियांचे) सर्व^२
व्यापार^२ (ज्ञानाच्या आश्रयाने) (घडतात).

तो कर्म करी सकळें । परी कर्मबंधा नाकळे ।

जैसें न सिपे जळीं जळें । पद्मपत्र ॥ ५० ॥

अन्वय—तो सकळें कर्म करी परी कर्मबंधा^१ नाकळे^२ जैसे पद्मपत्र^३
जळीं जळे न^४ सिपे^४.

अर्थ—तो सर्व कर्म करतो, परंतु कर्माच्या^१ पाशाने^१ बद्ध^२ होत^२
नाहीं^२ (म्ह. आकळला जात नाहीं) (कशाप्रमाणे तर) ज्याप्रमाणे कमळा-
चें^३ पान^३ पाण्यांत (असून) पाण्यानें लिप्त^४ होत^४ नाहीं^४ (म्ह. भिजत
नाहीं).

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ।

अन्वय — योगिनः आत्मशुद्धये संगं त्यक्त्वा कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैः
इन्द्रियैः अपि कर्म कुर्वन्ति ॥

अर्थ — (निष्काम) कर्मयोगी चित्तशुद्धीसाठीं फलासक्ति टाकून (केवळ)
शरिरानें, (केवळ) मनानें, (केवळ) बुद्धीनें, (आणि) केवळ इंद्रियांनीं
सुद्धां कर्म करितात.

देखें बुद्धीची भाष नेणिजे । मनाचा अंकुर नुदैजे ।

ऐसा व्यापार तो बोलिजे । शारीरु गा ॥ ५१ ॥

अन्वय—गा देखें (जेथें) बुद्धीची भाष नेणिजे^१ ; मनाचा अंकुर नुदैजे^२ ऐसा व्यापार तो शरीर बोलिजे.

अर्थ—अरे (अर्जुना) पहा; (ज्या क्रियेंत) बुद्धीचें म्हणणें ऐकूं^१ येत^१ नाही^१ (म्ह. बुद्धि सहभागी होत नाही) ; मनाचा संकल्प (मुळीच) उत्पन्न^२ होत^२ नाही^२, अशी (जी) क्रिया, तिला 'शारीर' (कर्म) म्हणतात.

हेंच मराठें परियेसीं । तरी बाळकाची चेष्टा जैसी ।

योगिये कर्में करिती तैसीं । केवळा तनू ॥ ५२ ॥

अन्वय—(जरी) हेच मराठे^१ परियेसीं^२ तरी (एके) जैसी बाळकाची चेष्टा (घडे) तैसीं योगिये कर्में केवळा तनू करिती.

अर्थ—(जर) हेच सोप्या^१ भाषेंत^१ (तुला) एकावयाचें^२ असेल^२ तर (पुढील निरूपण ऐक) ; ज्याप्रमाणे बालकाचे कर्म (केवळ शरिरानें घडतें) त्याप्रमाणे कर्मयोगी, कर्में केवळ शरिराने करितात.

मग पांचभौतिक संचलें । जेव्हां शरीर असे निदेलें ।

तेथ मनचि राहाटे एकलें । स्वप्नीं जेवीं ॥ ५३ ॥

अन्वय—मग जेव्हां पांचभौतिक संचले शरीर निदेलें असे (तेव्हां) तेथ स्वप्नीं जेवीं मनचि एकलें राहाटे^१.

अर्थ—मग जेव्हां पंचमहाभूतांचें बनलेलें शरीर निजलेलें असते, (तेव्हां) तेथें स्वप्नांत ज्याप्रमाणें मनच एकटे व्यापार^१ करतें.^१

नवल ऐकें धनुर्धरा । कैसा वासनेचा संसारा ।

देहा होऊं नेदी उजगरा । परी सुखदुःखें भोगी ॥ ५४ ॥

अन्वय—धनुर्धरा नवल ऐकें, वासनेचा संसारा कैसा, देहा उजगरा होऊं नेदी^१ परी सुखदुःखें भोगी^२.

अर्थ—अर्जुना (हें) आश्चर्य पहा, वासनेचे प्राबल्य केवढे (आहे) ? (असें कीं, ही वासना) देहाला (तर) जागें होऊं देत^१ नाही^१, परंतु सुखदुःखाचा अनुभव^२ घ्यावयास^२ लावते^२.

इंद्रियांच्या गांवीं नेणजे । ऐसा व्यापार जो निपजे
तो केवळ गा म्हणजे । मानसाचा ॥ ५५ ॥

अन्वय—गा, इंद्रियांच्या गांवीं नेणजे^१ ऐसा जो व्यापार निपजे तो केवळ मानसाचा म्हणजे^२.

अर्थ—अरे (अर्जुना), इंद्रियांच्या क्षेत्रांत जाणले^१ जात^१ नाही^१ असे जें कर्म घडते, ते केवळ ' मानसिक ' (कर्म) म्हटलें^२ जातें^२.

योगिये तोही करिती । परी कर्म तेणें न बंधिजती ।
जे सांडिली आहे संगती । अहंभावाची ॥ ५६ ॥

अन्वय—योगिये तोही करिती परी तेणे कर्म न^१ बंधिजती^१ जे अहं-भावाची संगती सांडिली आहे.

अर्थ—कर्मयोगी तेही (कर्म) करतात, परंतु त्या कर्मानें बांधले^१ जात^१ नाहीत^१, कारण (त्यानीं) अहंकाराचा संबंध टाकलेला असतो.

आतां जाहालिया भ्रमहत । जैसैं पिशाचाचें चित्त ।
मग इंद्रियांचें चेष्टित । विकलु दिसे ॥ ५७ ॥

अन्वय—आतां जैसे पिशाचाचें^१ चित्त भ्रमहत जाहालिया^२ मग (तेया) इंद्रियाचें चेष्टित विकलु दिसे.

अर्थ—आतां ज्याप्रमाणे भूताने^१ झपाटलेल्या^१ माणसाचे^१ मन भ्रमिष्ट झाले^२ असता^२, मग (त्याच्या) इंद्रियांचें कर्म विसंगत दिसते (त्याप्रमाणें)—

स्वरूप तरी देखे । आळविलें आइके ।

शब्दु बोले मुखें । परी ज्ञान नाही ॥ ५८ ॥

अन्वय—स्वरूप तरी देखे, आळविलें आइके, मुखें शब्दु बोले परी ज्ञान नाही.

अर्थ—(तो) रूप तर पहातो, बोललेलें ऐकतो, तोंडानें शब्दही बोलतो, परंतु (या तिन्ही कर्मांची) जाणीव (त्याचे ठिकाणीं) नसते.

हैं असो काजेंविण । जें जें काहीं कारण ।

तें केवळ कर्म जाण । इंद्रियांचें ॥ ५९ ॥

अन्वय—हैं असो;^१ काजेंविण जे जें कांहीं कारण (घडे) तें कर्म केवळ इंद्रियांचें जाण.

अर्थ—हैं राहूं^१ दे^१; हेतूवांचून जे जे कांहीं कर्म (घडते) तें (ते) कर्म केवळ इंद्रियांचें (आहे असें तूं) समज.

मग सर्वत्र जें जाणतें । तें बुद्धीचें कर्म निरुतें ।

वोळख अर्जुनातें । म्हणे हरी ॥ ६० ॥

अन्वय—मग सर्वत्र^१ जाणते जे (कर्म) ते बुद्धीचें कर्म (होय) निरुते वोळख; हरी अर्जुनाते म्हणे.

अर्थ—मग सर्व^१ ठिकाणीं^१ (म्ह. शब्दस्पर्शादि विषयांत) जाणण्याचें जें (कर्म), ते बुद्धीचे कर्म (होय, असे तूं) निश्चयाने जाण (असे) श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले.

ते बुद्धि धुरे करुनी । कर्म करिती चित्त देउनी ।

परी ते नैष्कर्म्यापासुनी । मुक्त दिसती ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ते बुद्धि धुरे करुनी चित्त देउनी कर्म करिती, परी ते नैष्कर्म्यापासुनी^१ मुक्त दिसती.

अर्थ—ते (निष्काम) बुद्धीला प्राधान्य देऊन, मन लावून, कर्म करतात, तरीसुद्धां ते शानी^१ पुरुषाहूनही^१ मुक्त दिसतात.

जे बुद्धीचिये ठावूनि देहीं । तयां अहंकाराची सेचि नाहीं ।

म्हणोनि कर्में चि करितां पाहीं । चोखाळले ॥ ६२ ॥

अन्वय—जे बुद्धीचिये ठावूनि देहीं तयां^१ अहंकाराची सेचि नाहीं म्हणोनि पाहीं कर्में करितां^२ चि^२ चोखाळले.^३

अर्थ—कारण, बुद्धीपासून तो देहापर्यंत त्यांच्या^१ ठिकाणीं^१ अहंबुद्धीची जाणीवच नसते, म्हणून (तूं) समज (कीं) (ते) कर्में करीत^२ असतांनाही^२ शुद्ध^३ असतात.^३

अगा करितेनवीण कर्म । तेंचि तें नैष्कर्म्य ।

हें जाणती सुवर्म । गुरुगम्य जें ॥ ६३ ॥

अन्वय—अगा ' (जे) कर्म करितेवीण (घडे) तेंचि तें नैष्कर्म्य^३ (आथि) हे जें गुरुगम्य^२ सुवर्म (तें, ते) जाणती.

अर्थ—अरे (अर्जुना), (जें) कर्म कर्त्यावांचून (म्हणजे मी कर्ता आहे ह्या जाणिवेवांचून) (घडतें), तेच ते निष्कर्मसंशक^१ कर्म^१ (होय), हें जें गुरुपासून^२ कळणारें^२ रहस्य (ते, प्राप्तपुरुष) जाणतात.

आतां शांतरसाचें भरितें । सांडीत आहे पात्रातें ।

जें बोलणें बोलापरौतें । बोलवलें ॥ ६४ ॥

अन्वय—आतां शांतरसाचें भरिते पात्राते^१ सांडीत^२ आहे जें बोलापरौतें^३ बोलणें बोलवलें^४.

अर्थ—आतां शांतरसाचा भर मांड्याच्या^१ कांठावरून^१ बाहेर^२ सांडत^२ आहे, कारण शब्दाने^३ न^३ सागतां^३ येण्यासारखा^३ अभिप्राय (शब्दांनीं) सागतां^४ आला^४.

एथ इंद्रियांचा पांगु । जया फिटला आहे चांगु ।

तयासीचि आथि लागु । परिसावया ॥ ६५ ॥

अन्वय—एथ जया इंद्रियांचा पांगु चांगु फिटला^१ आहे तयासीचि परिसावया लागु आथि.

अर्थ—ह्या ठिकाणीं ज्याच्यावरील इंद्रियांची पकड संपूर्ण नाहीशी^१ झाली^१ आहे, त्यालाच ऐकण्याची योग्यता आहे.

हा असो अतिप्रसंगु । न संडीं पां कथालागु ।

होईल श्लोकसंगतिभंगु । म्हणऊनियां ॥ ६६ ॥

अन्वय—हा अतिप्रसंगु असो^१, श्लोकसंगतिभंगु^२ होईल^२ म्हणऊनियां कथालागु^३ न संडीं.

अर्थ—हे विषयांतर राहूं^१ दे^१. श्लोकांच्या^२ अर्थाची^२ सुसंगतता^२ बिघडेल^२ म्हणून कथेचें^३ सूत्र^३ सोडूं नकोस.

जें मना आकळितां कुवाडें । घांगुसितां बुद्धी नातुडे ।

तें दैवाचेनि सुरवाडें । सांगवलें तुज ॥ ६७ ॥

अन्वय—जें आकळितां^१ मना कुवाडे^२, घांघुसितां^३ बुद्धी नातुडे^४ तें दैवाचेनि^५ सुरवाडे^५ तुज सांगवले^६.

अर्थ—जें जाणूं^१ जातां^१ मनास बिकट^२ वाटतें^२, बारकाईनें^३ शोधूं^३ जातां^३ बुद्धीला सांपडत^४ नाही^४ ते, दैव^५ अनुकूल^५ असल्याकारणानें^५ तुळा सांगतां^६ आले^६.

जें शब्दातीत स्वभावे । तें बोलींचि जरी फावे ।

तरी आणिकें काय करावें । सांगें कथा ॥ ६८ ॥

अन्वय—जे स्वभावे शब्दातीत^१ तें जरी बोलींचि फावे^२ तरी आणिकें^३ काय करावे कथा सांगे.

अर्थ—जे स्वभावतः शब्दाला^१ अगोचर^१ ते जर शब्दांनींच सांगतां^२ आलें^२ तर याहून^३ दुसरे^३ (आणखी) काय पाहिजे, (म्हणून) कथा सांगे.

हा आर्तिविशेषु श्रोतयांचा । जाणोनि दास निवृत्तीचा ।

म्हणे संवादु तया दोघांचा । परिसोनि परिसा ॥ ६९ ॥

अन्वय—हा श्रोतयांचा आर्तिविशेषु^१ जाणोनि निवृत्तीचा दास म्हणे तया दोघांचा संवादु परिसोनि^२ परिसा.

अर्थ—ही श्रोत्यांची तीव्र^१ उत्कंठा^१ जाणून निवृत्तिदासांचे शिष्य (ज्ञानदेव) म्हणाले, “ त्या दोघांचें संभाषण (जे आतांपर्यंत) ऐकत^२ आलांत^२ (तसेंच पुढे लक्ष देऊन) ऐका. ”

मग श्रीकृष्ण म्हणे पार्थाति । आतां प्राप्ताचें चिन्ह पुरतें ।

सांगेन तुज निरुतें । चित्त देई ॥ ७० ॥

अन्वय—मग श्रीकृष्ण पार्थाति म्हणे आतां प्राप्ताचें^१ चिन्ह तुज पुरतें सांगेन निरुतें चित्त देई.

अर्थ—मग श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, आतां ब्रह्मानुभवी^१ पुरुषाचे^१ लक्षण तुळा पूर्णपणें सांगतों, (तूं) चांगलें लक्ष दे.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

अन्वय—युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा नैष्ठिकीम् शांतिं आप्नोति, अयुक्तः कामकारेण^१ फले^२ सक्तः^३ निबध्यते^४॥

अर्थ—‘कर्मयोगी कर्मफल सोडून नैष्ठिक (म्ह. परब्रह्मरूप) शांति (म्ह. मोक्ष) मिळवितो; कर्मयोगहीन (पुरुष) वासनेच्या^१ योगाने^२ फलाच्या^२ ठायीं^२ आसक्त^३ होत्साता^३ (पापपुण्याने) बांधला^४ जातो^४.

तरी आत्मयोगें आथिला । जो कर्मफळासि विटला ।

तो घर रिघोनि वरिला । शांती जर्गी ॥ ७१ ॥

अन्वय—तरी जो आत्मयोगे आथिला^१ कर्मफळासि विटला^२ तो जर्गी शांती घर रिघोनी वरिला.

अर्थ—तरी जो आत्मज्ञानानें संपन्न^१ असतो^१ (आणि) (ज्याला) कर्मफलाचा वीट^२ आलेला^२ असतो^२, त्याला (याच) जगतामध्ये मुक्ति (त्याच्या) घरांत शिरून वरते.

येरु कर्मबंधें किरीटी । अभिलाषाचिया गांठी ।

कळासला खुंटीं । फळभोगाच्या ॥ ७२ ॥

अन्वय—किरीटी येरु कर्मबंधे^१ अभिलाषाचिया गांठी^२ फळभोगाच्या खुंटीं कळासला.^३

अर्थ—(हे) अर्जुना, दुसरा (अनात्मज्ञानी) कर्माच्या^१ दोरीने^१ फलाशा-रूपी गांठ^२ मारून^२ फळभोगरूपी खुंट्याला बांधला^३ जातो.^३

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

अन्वय—वशी देही सर्वकर्माणि^१ मनसा संन्यस्य नवद्वारे^२ पुरे न^४ एव^३ कुर्वन्^४ न कारयन् सुखं आस्ते ॥

अर्थ—जितेद्रिय देहवान् (पुरुष) सर्व^१ कर्मे^१ मनाने सोडून नऊ द्वाारांच्या^२ (देहरूपी) नगरात कांहींएक^३ न^४ करितां^४ (व) न करविते^४ सुखानें (म्ह. आनंदानें) राहतो.

जैसा फळाचिया हावे । ऐसें कर्म करी आघवें ।

मग न कीजेचि येणें भावें । उपेक्षी जो ॥ ७३ ॥

अन्वय—जैसा फळाचिया हावे^१ ऐसें आघवें कर्म करी मग न^२ कीजोचि^२ येणें भावे जो उपेक्षी^३.

अर्थ—ज्याप्रमाणे (एखादा) फळाच्या तीव्र^१ इच्छेने^१ (कर्म करितो) त्याप्रमाणे (जो) सर्व कर्में करितो (आणि) नंतर (मी) केलेच^२ नाही^२ या भावनेनें जो (त्या कर्माचा) त्याग^३ करितो^३.

तो जयाकडे वास पाहे । तेउती सुखाची सृष्टि होये ।

तो म्हणे तेथ राहे । महाबोधु ॥ ७४ ॥

अन्वय — तो जयाकडे^१ वास पाहे तेउती^३ सृष्टि सुखाची होये तो (जेथ) म्हणे तेथ महाबोधु राहे.

अर्थ — तो ज्या^१ क्षेत्रावर^१ (थोडीसुद्धां) दृष्टि फेकतो तेवढें^३ सर्व^३ क्षेत्र सुखमय होते, तो (जेथे) सांगेल तेथे ब्रह्मज्ञान राहतें.

नवद्वारें देहीं । तो असतुचि परी नाही ।

करितुचि न करी कांहीं । फलत्यागी ॥ ७५ ॥

अन्वय— तो फलत्यागी^१ नवद्वारें^२ देहीं असतुचि^३ परी^३ नाही,^४ करितुचि^५ कांहीं न^६ करी^६.

अर्थ— तो फलेच्छा^१ टाकणारा^१ (पुरुष) नऊ^२ छिद्रांनीं^२ युक्त^२ (अशा) देहामध्ये राहत^३ असूनही^३ नसल्यासारखा^४ असतो,^४ करीत^५ असतांनाही^५ कांहींही न^६ केल्यासारखा^६ असतो.^६

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

अन्वय—प्रभुः लोकस्य कर्तृत्वं, कर्माणि, कर्मफलसंयोगं^१ न^२ सृजति^२ तु स्वभावः प्रवर्तते ॥

अर्थ—परमेश्वर (म्ह. परब्रह्म) लोकांचे कर्तृत्व, (त्यांचीं) कर्में, (किंवा त्यांना प्राप्त होणारी) कर्मफलाची^१ जोड^१ उत्पन्न^२ करीत^२ नाही^२ परंतु प्रकृति (च) (सर्व कांहीं) करते.

जैसा का सर्वेश्वर । पाहिजे तंव निर्व्यापार ।

परि तोचि रची विस्तार । त्रिभुवनाचा ॥ ७६ ॥

अन्वय — जैसा सर्वेश्वर पाहिजे^१ तंव^१ निर्व्यापार (दिसे) परि तोचि त्रिभुवनाचा^२ विस्तार रची^३.

अर्थ — ज्याप्रमाणें परमेश्वर (हा) पाहिला^१ गेला^१ असतां^१, क्रियाशून्य (दिसतो) परंतु तोच तिन्ही^२ लोकांचा^२ पसारा निर्माण^३ करितो^३.

आणि कर्ता ऐसें म्हणिपे । तरी कवणीं कर्मीं न शिंपे ।

जे हातुपावो न लिंपे । उदासवृत्तीचा ॥ ७७ ॥

अन्वय — आणि (जरी तो) कर्ता ऐसे म्हणिपे तरी (तो) कवणीं कर्मीं न^१ शिंपे^१ जे उदासवृत्तीचा हातुपावो न^२ लिंपे^२.

अर्थ — आणि (जर तो) कर्ता (आहे) असें म्हणावे तर (तो) कोणत्याही कर्माने लिप्त^१ होत^१ नाही^१, कारण (त्याच्या) उदासीनतेच्या हातापायाला (बिलकूल) स्पर्श^२ होत^२ नाही^२ (म्ह. त्याची उदासीनता तिळमात्रही बिघडत नाही).

योगनिद्रा तरी न मोडे । अकर्तेपणा सळु न पडे ।

परी महाभूतांचें दळवाडें । उमारी भलें ॥ ७८ ॥

अन्वय — (तेयाची) योगनिद्रा तरी न^१ मोडे^१ (आणि) अकर्तेपणा सळु न पडे परी (तो) महाभूतांचे भले दळवाडें उमारी.^२

अर्थ — (त्याची) सहजस्वरूपस्थिति तर भग्न^१ होत^१ नाही^१ (आणि) अकर्तेपणालाही (काही) न्यूनता येत नाही, तरीपण (तो) महाभूतांचा चांगला संच निर्माण^२ करतो.^२

जगाच्या जीवीं आहे । परी कवणाचा कहीं नोहे ।

जगचि हें होय जाये । तो शुद्धीही नेणे ॥ ७९ ॥

अन्वय — (तो) जगाच्या जीवीं^१ आहे परी कवणाचा कहीं नोहे,^२ हें जगचि होय^३ जाये^४ तो (तेयाची) शुद्धीही नेणे.

अर्थ — (तो) जगांतील प्राणिमात्राच्या^१ ठिकाणीं^१ आहे, परंतु कोणाचा कधींच होत^२ नाही^२ (म्ह. कोणाचीही आसक्ति धरीत नाही.) हें जग उत्पन्न^३ होते^३ (व) नष्ट^४ होते^४ (पण) त्याला (त्याची) वार्ताही नसते.

नादत्ते कस्याचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जंतवः ॥ १५ ॥

अन्वय — विभुः कस्यचित् पापं च^१ एव^१ सुकृतं न आदत्ते, ज्ञानं अज्ञानेन आवृतं^२, तेन जंतवः मुह्यन्ति^३ ॥

अर्थ — विभु (सर्वव्यापी परब्रह्म) कोणाचेहि पाप, त्याचप्रमाणें^१ (कोणाचेंही) पुण्य घेत नाहीं. ज्ञान अज्ञानाने आच्छादिलेलें^२ आहे^२ त्यामुळे जीव मोह^३ पावतात^३ ॥

पापपुण्ये अशेषे । पासींचि असतु न देखे ।

आणि साक्षीही होऊं न ठके । येरी गोठी कायसी ॥ ८० ॥

अन्वय—(तो) अशेषे पापपुण्ये पासींचि असतु न देखे आणि^१ साक्षीही होऊं न ठके, येरी गोठी कायसी.

अर्थ—(तो) (प्राणिमात्राकडून केलीं जाणारीं) सर्व पापपुण्ये (त्याच्या) सन्निध असतांना (त्यांकडे) पाहत नाहीं, एवढेच^१ नव्हे^१ (तो त्याचा) साक्षीही होऊन राहत नाहीं, (मग) दुसरी गोष्ट कशाला ? (म्ह. त्याचा अलिप्तपणा आणखी काय सांगावा ?).

पैं मूर्तीचेनि मेळें । तो मूर्तीचि होऊनि खेळे ।

परि अमूर्तपण न मैळे ! दादुलयाचें ॥ ८१ ॥

अन्वय — तो मूर्तीचेनि मेळें मूर्तीचि होऊनि खेळे^१ परि (तेणें) दादुलयाचें^२ अमूर्तपण न^३ मैळे.^३

अर्थ — तो शरिराच्या संयोगानें देहधारी (म्ह. सगुण) होऊन क्रीडा^१ करतो^१, परंतु (त्यामुळे) (त्या) समर्थ^२ पुरुषाच्या^२ निराकारपणांत न्यूनता^३ येत^३ नाहीं^३.

तो सृजी पाळी संहारी । ऐसें बोलती जें चराचरीं ।

तें अज्ञान गा अवधारीं । पंडुकुमरा ॥ ८२ ॥

अन्वय—गा पंडुकुमरा तो सृजी^१ पाळी^२ संहारी^३ ऐसे जें चराचरीं बोलती तें अज्ञान अवधारीं.

अर्थ—अरे अर्जुना, तो (जगाची) उत्पात्ति^१ करतो,^१ पालन^२ करतो^२ (व) संहार^३ करतो,^३ असे जे (ह्या) जगतांत (लोक) म्हणतात ते अज्ञान समज.

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

अन्वय — तु येषां वत् अज्ञानं आत्मनः ज्ञानेन नाशितं^१, तेषां तत् ज्ञानं आदित्यवत् परं प्रकाशयति ॥

अर्थ — पण ज्यांचें ते अज्ञान आत्म्याच्या ज्ञानाने नष्ट^१ झालें^१, त्यांचे ते ज्ञान सूर्याप्रमाणे परमात्म्याला (सर्व वस्तूंचे ठिकाणीं) प्रकाशित करतें.

तें अज्ञान जै समूळ तुटे । तें भ्रांतीचें मसैरें फिटे ।

मग अकर्तृत्व प्रगटे । ईश्वराचें ॥ ८३ ॥

अन्वय—जै ते अज्ञान समूळ तुटे^१ तै भ्रांतीचे मसैरें फिटे^२ मग ईश्वराचें अकर्तृत्व प्रगटे^३.

अर्थ—जेव्हां ते अज्ञान मुळासकट नाहीसें^१ होते,^१ तेव्हां भ्रांतिरूप काजळी नष्ट^२ होते.^२ नंतर ईश्वराचा अकर्तृपणा दिसूं^३ लागतो.^३ (म्ह. अनुभवास येतो).

एथ ईश्वरु एकु अकर्ता । ऐसें मानलें जरी चित्ता ।

तरी तोचि मी हें स्वभावता । आदीचि आहे ॥ ८४ ॥

अन्वय—एथ^१ ईश्वरु एकु अकर्ता (आथि) ऐसें^२ जरी चित्ता मानलें तरी स्वभावता तोचि मी हे आदीचि आहे.

अर्थ—अशा^१ स्थितीत,^१ ईश्वर एक अकर्ता (आहे) ही^२ गोष्ट^२ जर मनाला पटली, तर स्वभावता तोच (म्ह. ईश्वरच) मी (आहे व) हे मूळच (सिद्ध) आहे (म्हणून मीही अकर्ता आहे).

ऐसेनि विवेकें उदो चितीं । तयासि भेदु कैंचा त्रिजगतीं ।

देखे आपुलिया प्रतीती । जगचि मुक्त ॥ ८५ ॥

अन्वय—ऐसेनि विवेकें (जेया) चितीं उदो (कीजे) तयासि त्रिजगतीं^१ भेदु कैंचा; (तो) आपुलिया प्रतीती जगचि मुक्त देखे.

अर्थ—अशा विचारानें (ज्याच्या) मनांत उदय (केला जातो) (म्ह० असा विचार ज्याच्या मनांत उत्पन्न होतो) त्याला (या) तिन्ही^१ लोकांत^१ द्वैत कोठले ? (तो) आपल्या अनुभवाने (सर्व) जगच (आपल्याप्रमाणे) मुक्त पाहतो.

जैसी पूर्वदिशेचिया राउळीं । उदया येतांचि सूर्ये दिवाळी ।
कीं येरींही दिशां तियेचि काळीं । काळिमा नाहीं ॥ ८६ ॥

अन्वय—जैसी पूर्वदिशेचिया राउळीं सूर्ये उदया येतांचि दिवाळी (होये) कीं तियेचि^१ काळीं^१ येरींही दिशां काळिमा नाहीं.^२

अर्थ—ज्याप्रमाणें पूर्वदिशारूपी राजवाड्यात सूर्य उदय पावतांच (सर्वत्र) लखलखाट (होतो) आणि तत्क्षणींच^१ दुसऱ्याही दिशांतून अंधार नाहीसा^२ होतो.^२

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

अन्वय—तद्बुद्ध्यस्तः, तदात्मानः, तन्निष्ठाः तत्परायणाः, ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः, अपुनरावृत्तिं, गच्छन्ति^१ ॥

अर्थ—(त्या परमार्थ तत्त्वांतच) ज्यांची बुद्धि रंगली, त्याच्याशीं जे तद्रूप झाले, त्यांतच ज्यांची निष्ठा आहे, (व) जे तत्परायण झाले, (ते) ज्ञानानें पाप-मल धुऊन गेलेले पुरुष, पुनर्जन्मराहित्यास (म्ह. मोक्षास), प्राप्त^१ होतात^१.

बुद्धिनिश्चये आत्मज्ञान । ब्रह्मरूप भावी आपणा आपण ।

ब्रह्मनिष्ठा राखे पूर्ण । तत्परायण अहर्निशीं ॥ ८७ ॥

अन्वय—(तेया) बुद्धिनिश्चये^१ आत्मज्ञान (होये) (तो) आपण आपणा ब्रह्मरूप भावी अहर्निशीं तत्परायण^२ (सान्ता) पूर्ण ब्रह्मनिष्ठा राखे.

अर्थ—(त्याला) बुद्धीच्या^१ निश्चयानें^१ आत्मज्ञान (होतें) (मग) (तो) स्वतः आपणांस ब्रह्मरूप मानतो (आणि) रात्रंदिवस ब्रह्मांत^२ तल्लीन^२ (असल्यामुळे) पूर्ण ब्रह्मस्थिति राखतो.

ऐसे व्यापक ज्ञान भलें । जयांचिया हृदयातें गिवसित आले ।

तयांचि समतादृष्टि बोलें । विशेषूं काई ॥ ८८ ॥

अन्वय—ऐसे भले व्यापक ज्ञान जयांचिया हृदयातें गिवसित आले तयांचि समतादृष्टि बोले काई विशेषूं.

अर्थ—(त्याचप्रमाणें) असे चागलें (आपल्या) व्यापकपणाचें ज्ञान ज्यांच्या हृदयाला शोधीत आले (म्ह. प्राप्त झाले) त्यांची अभेददृष्टि (मी) शब्दांनीं काय वर्णूं ?

एक आपणपेंचि पां जैसें । ते देखती विश्व तैसें ।

हें बोलणें कायसें । नवल एथ ॥ ८९ ॥

अन्वय—ते जैसे आपणपेचि एक देखती तैसे विश्व देखती एथ^१ हें बोलणें कायसे नवल (असे).

अर्थ—ते ज्याप्रमाणे आपणांस एक पाहतात (म्ह. ब्रह्मरूप पाहतात) त्याप्रमाणे जगालाहि पाहतात (म्ह. ब्रह्मरूप पाहतात), अशा^१ स्थितीत^१ हे सांगणे, काय आश्चर्यकारक (आहे) ?

परी दैव जैसें कवतिकें । कहींचि दैन्य न देखे ।

कां विवेकु हा नोळखे । भ्रांतीतें जेवीं ॥ ९० ॥

अन्वय—परी जैसे दैव कवतिकें कहींचि दैन्य न^१ देखे^१ कां जेवीं विवेकु हा भ्रांतीतें नोळखे.^२

अर्थ—परंतु ज्याप्रमाणें भाग्य गमतीनेहि केव्हांच दारिद्याला पाहूं^१ शकत^१ नाहीं^१ अथवा ज्याप्रमाणें विचार हा भ्रांतीला जाणत^२ नाहीं.^२

नातरी अंधकाराची वानी । जैसा सूर्यो न देखे स्वप्नी ।

अमृत नायके कानीं । मृत्युकथा ॥ ९१ ॥

अन्वय—नातरी जैसा सूर्यो अंधकाराची वानी स्वप्नी न देखे (कां) अमृत मृत्युकथा^१ कानीं नायके^२.

अर्थ—अथवा ज्याप्रमाणें सूर्य (हा) अंधकाराचा मासला स्वप्नांत (सुद्धां) जाणत नाहीं (म्ह. अंधकार ही काय चीज आहे हें स्वप्नांतही जाणत नाहीं) (किंवा) अमृत मरणाची^१ वार्ता^१ कानांनीं ऐकूं^२ शकत^२ नाहीं.^२

हैं असो संतापु कैसा । चंद्रु न स्मरे जैसा ।

भूतीं भेदु नेणती तैसा । ज्ञानिये ते ॥ ९२ ॥

अन्वय—हैं असो^१ जैसा चंद्रु संतापु कैसा^२ (असे हे) न स्मरे तैसा ते ज्ञानिये भूतीं भेदु नेणती.^२

अर्थ—हैं राहूं^१ दे^१; ज्याप्रमाणें चंद्राला दाह म्हणजे^२ काय^२ (असतो हैं) (कधींच अनुभव नसल्यामुळें) आठवत नाही, त्याप्रमाणें ते ज्ञानी (पुरुष) प्राण्यांमध्ये भिन्नभाव जाणत^२ नाहीत.^२

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

अन्वय—पंडिताः विद्याविनयसंपन्ने^१ ब्राह्मणे,^१ गवि, हस्तिनि, शुनि, च^२ एव^२ श्वपाके, समदर्शिनः (सन्ति^३) ॥

अर्थ—ज्ञानी (पुरुष) विद्याविनययुक्त^१ ब्राह्मणामध्ये,^१ गायीमध्ये, हत्ती-मध्ये, कुत्र्यामध्ये त्याचप्रमाणें^२ चांडालामध्ये समदृष्टि (म्ह. समब्रह्म पाहणारे) (असतात^३).

मग हा मशकु हा गजु । कीं हा श्वपचु हा द्विजु ।

पैल इतरु हा आत्मजु । हैं उरैल कें ॥ ९३ ॥

अन्वय—मग^१ हा मशकु हा गजु; कीं हा श्वपचु हा द्विजु; पैल इतरु हा आत्मजु हैं के उरैल.

अर्थ—अशा^१ स्थितीत^१, हे चिलट, हा हत्ती; अथवा हा अंत्यज, हा ब्राह्मण; पलीकडचा परका, (व) हा (माझा) मुलगा; हा (भेद त्याचे ठिकाणीं) कोटून उरणार ?

नातरी हे धेनु हैं श्वान । एक गुरु एक हीन ।

हैं असो कैचें स्वप्न । जागतया ॥ ९४ ॥

अन्वय—नातरी हे धेनु हैं श्वान, एक गुरु एक हीन, हैं असो^१ जागतया^२ स्वप्न कैचें.

अर्थ—अथवा ही गाय, हैं कुत्रें; एक थोर, एक नीच; हे राहूं^१ दे^१, जागृत^२ पुरुषाला^२ स्वप्न कसलें ?

एथ भेदु तरी कीं देखावा । जरी अहंभाव उरला होआवा ।

तो आधींचि नाहीं आघवा । आतां विषम काई ॥९५॥

अन्वय—एथ^१ भेद तरी देखावा^२ जरी अहंभाव उरला होआवा तो आघवा आधींचि नाहीं^३ आतां विषम काई.

अर्थ—अशा^१ स्थितीत^१, भिन्नभाव तरच दिसणे^२ शक्य^२ होईल^२ जर अहंकार उरला असेल; (पण) तो (तर) सर्व अगोदरच (समूळ) नाहींसा^३ झाला^३ आहे^३, आतां भेदभाव कोठें (राहणार)?

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

अन्वय—येषां मनः साम्ये स्थितं^१ तैः इह^२ एव^३ सर्गः जितः हि ब्रह्म निर्दोषं समं^४ तस्मात् ते ब्रह्मणि स्थिताः^५ ॥

अर्थ—ज्यांचें मन साम्यावस्थेत स्थिर^१ झाले,^१ त्यानीं याच^३ लोकीं^२ (जन्ममरणरूपी) संसार जिंकला; कारण ब्रह्म दोषशून्य (व) सर्वत्र^४ सम^४ (आहे) म्हणून ते (साम्यबुद्धिपुरुष) ब्रह्मामध्ये (नेहमीं) स्थिर^५ झालेले^५ (असतात) .

म्हणोनि सर्वत्र सदा सम । तें आपणचि अद्वय ब्रह्म ।

हें संपूर्ण जाणें वर्म । समदृष्टीचें ॥ ९६ ॥

अन्वय—म्हणोनि सर्वत्र^१ सदा^२ सम^३ ते अद्वय ब्रह्म आपणचि (आधि) हें समदृष्टीचें^४ संपूर्ण वर्म (तूं) जाणे.

अर्थ—म्हणून सर्व^१ ठिकाणीं,^१ सर्व^२ काळीं,^२ सारखे^३ असणारे^३ तें अद्वितीय ब्रह्म, आपणच (आहोत) (असें मानणें) हें (जें) समदृष्टि^४ पुरुषाचें^४ समग्र रहस्य (ते) (तूं) जाण.

जिहीं विषयसंगु न सांडितां । इंद्रियांतें न दंडितां ।

परि भोगिली निःसंगता । कामेविण ॥ ९७ ॥

अन्वय—जिहीं विषयसंगु^१ न सांडितां, इंद्रियांतें न^२ दंडितां^२ कामेविण^३ निःसंगता भोगिली.

अर्थ—जे विषयाचा^१ संबंध^१ न टाकतां (व) इंद्रियांचा निग्रह^२ न^२ करितां^२ (विषयसुखाच्या) वासनेच्या^३ अमावामुळे^३ अलिप्तता अनुभवतात.

जिहीं लोकांचेनि आधारें । लौकिकेंचि व्यापारें ।

पण सांडिलें निदसुरें । लौकिकु हें ॥ ९८ ॥

अन्वय—जिहीं लोकांचेनि^१ आधारें,^१ लौकिकेंचि^२ व्यापारें^२ पण^२ लौकिकु^३ हे निदसुरें सांडिलें.^४

अर्थ—जे लोकांतील^१ रीतीस^१ अनुसरून^१ व्यवहारांतील^२ कृत्यें^२ करीत^२ असतांही^२ (संसारी) लोकांच्या^३ ठिकाणीं^३ असलेले^३ हें अज्ञान टाकून^४ देतात^४.

जैसा जनामाजि खेचरु । असतुचि जना नोहे गोचरु ।

तैसा शरीरी परि संसारु । नोळखे तयातें ॥ ९९ ॥

अन्वय—जैसा खेचरु जनामाजि असतुचि जना गोचरु नोहे^१ तैसा शरीरी (असतेया) तयातें संसारु नोळखे.^२

अर्थ—ज्याप्रमाणे भूत लोकांमध्ये असूनसुद्धां लोकांना दृश्य होत^१ नाही^१ त्याप्रमाणे देहधारी (असणाऱ्या) त्याला लोक (समदृष्टि म्हणून) ओळखत^२ नाहीत^२.

हें असो पवनाचेनि मेळें । जैसैं जळींचि जळ लोळे ।

ते आणिक म्हणती वेगळे । कळोळ हे ॥ १०० ॥

अन्वय—हे असो^१, जैसे पवनाचेनि मेळे जळींचि जळ लोळे (परी लोंक) म्हणती ते हे कळोळ आणिक वेगळे (आथि).

अर्थ—हे राहूं^१ दे^१; ज्याप्रमाणें वाऱ्याच्या संगतीनें पाण्यावरच पाणी लोळतें, (परंतु अज्ञ लोक) म्हणतात (कीं,) त्या ह्या लाटा (पाण्याहून) निराळ्या (म्हणून) भिन्न (आहेत).

तैसैं नाम रूप तयाचें । एन्हवीं ब्रह्मचि तो साचें ।

मन साम्या आलें जयाचें । सर्वत्र गा ॥ १०१ ॥

अन्वय—गा (अर्जुना), तैसैं ज्याचें. मन सर्वत्र साम्या आलें तयाचें (जर्गी) नाम रूप (आथि) ए-हवीं साचे^१ तो ब्रह्मचि (आथि).

अर्थ—अरे (अर्जुना), त्याप्रमाणे ज्याचे मन सर्वत्र अबैत पाहतें, त्याला (जगाच्या दृष्टीनें) नामरूप (असते), ए-हवीं खरे^१ पाहतां^१ तो ब्रह्मच (आहे).

ऐसेनि समदृष्टी जो होये । तया पुरुषा लक्षण हि आहे ।

अर्जुना संक्षेपें सागेन पाहें । अच्युत म्हणे ॥ १०२ ॥

अन्वय—जो ऐसेनि समदृष्टी होये तयाहि पुरुषा लक्षण आहे, संक्षेपें सागेन, पाहें (ऐसे) अच्युत अर्जुना म्हणे.

अर्थ—जो अशा प्रकारे समदृष्टि असतो, अशाही पुरुषाचें चिन्ह आहे, (तुला) थोडक्यांत सांगतो, ऐक (असैं) श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले.

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

अन्वय—प्रियं^१ प्राप्य^२ न^३ प्रहृष्येत्^३ च अप्रियं प्राप्य^४ न उद्विजेत्^५, स्थिरबुद्धिः असंमूढः ब्रह्मविद् ब्रह्मणि^६ स्थितः^७ ॥

अर्थ—इष्ट^१ वस्तु^१ प्राप्त^२ झाली^२ असतां^२ आनंदून^३ जाऊं^३ नये^३ आणि अप्रिय प्राप्त^४ झालें^४ असतां^४ खिन्नहि^५ होऊं^५ नये^५ (याप्रमाणें) स्थिरबुद्धि संशयरहित ब्रह्मवेत्ता (पुरुष) ब्रह्माचे^६ ठायीं^६ स्थिर^७ झालेला^७ (असतो).

तरी मृगजळाचेनि पूरें । जैसैं न लोटिजे कां गिरिवरें ।

तैसा शुभाशुभीं न विकरे । पातलां जो ॥ १०३ ॥

अन्वय—तरी जैसे गिरिवरें^१ मृगजळाचेनि पूरें^२ न लोटिजे तैसा जो शुभाशुभीं^३ पातलां^४ न^५ विकरे.^५

अर्थ—तर ज्याप्रमाणें मोठा^१ पर्वत^१ मृगजळाचा पूर^२ आलां^२ असतां^२ लोटत नाही (म्हणजे वाहत नाही) त्याप्रमाणे जो इष्ट^३ किंवा^३ अनिष्ट^३ गोष्टी^३ प्राप्त^४ झाल्या^४ असतांना,^४ विकार^५ पावत^५ नाही.^५

तोचि तो निरुता । समदृष्टी तत्त्वता ।

हरि म्हणे पांडुसुता । तोचि ब्रह्म ॥ १०४ ॥

अन्वय—तोचि निरुता तत्त्वता^१ तो समदृष्टी^२ (होय) तोचि ब्रह्म (असें) हरि पांडुसुता म्हणे.

अर्थ—तोच खरोखर तत्त्व^१ पाहूं^१ जातां^१ असा ऐक्य^२ पाहणारा^२ (पुरुष) (होय). तोच ब्रह्म (आहे) (असें) श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले.

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

अन्वय—बाह्यस्पर्शेषु, असक्तात्मा^१, आत्मनि यत् सुखं तत् विन्दति, सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा^२ अक्षय्यं सुखं अश्नुते^३ ॥

अर्थ—बाह्यविषयांमध्ये, -ज्याचें अंतःकरण आसक्त^१ झालेलें नसते— (त्यालाच) आत्म्यामध्ये जें सुख (असते) ते मिळते; तो-ब्रह्मयोगाने^२ (म्ह. ब्रह्माशीं समरस होऊन) युक्त झालेला पुरुष- अक्षय्य सुखाचा अनुभव^३ घेतो.^३

जया आपणपें सांड्ढनि कहीं । इंद्रियग्रामावरी येणें नाहीं ।

तो विषय न सेवी हें काई । विचित्र येथ ॥ १०५ ॥

अन्वय—जया आपणपे सांड्ढनि कहीं इंद्रियग्रामावरी^१ येणे नाहीं तो विषय न^२ सेवी^२ येथ विचित्र हे काई.

अर्थ—ज्याचें आपल्याला (म्ह. आत्मस्वरूपाला) सोडून कधीही इंद्रिय-रूपी^१ गांवावर^१ येणे (होत) नाहीं; तो विषयांचे सेवन^२ करीत^२ नाहीं^२ यांत आश्चर्य ते काय ?

सहजें स्वसुखाचेनि अपारें । सुरवाडें अंतरे ।

रचिला म्हणऊनि बाहिरें । पाऊल न घली ॥ १०६ ॥

अन्वय—अंतरे^१ स्वसुखाचेनि अपारें सहजें सुरवाडें रचिला^२ म्हणऊनि बाहिरें पाऊल न घली.

अर्थ—अंतःकरणांत^१ असलेल्या^१ आत्मसुखाच्या अपरिमित स्वाभाविक विपुलतेने (तो) भरलेला^२ असतो^२, म्हणून (तो) बाहेर पाऊल घालीत नाही (म्ह. विषयांकडे प्रवृत्त होत नाही).

सांगें कुमुददळाचेनि ताटें । जो जेविला चंद्रकिरणें चोखटें ।

तो चकोरु काई वाळुवटें । चुंबितु असे ॥ १०७ ॥

अन्वय—सांगे जो चकोर कुमुददळाचेनि^१ ताटें चोखटे चंद्रकिरणे जेविला^२ तो वाळुवटे^३ चुंबितु^४ असे^४ काई.

अर्थ—(अर्जुना,) सांग, जो चकोर (पक्षी) कमळाच्या^१ पानाच्या^१ ताटांत शुद्ध चंद्रकिरणांचे भोजन^२ करतो^२, तो वाळूचे^३ कण^३ खातो^४ काय ?

तैसें आत्मसुख उपाइलें । जयासि आपणपांचि फावलें ।

तया विषय सहज सांडवले । म्हणों काई ॥ १०८ ॥

अन्वय—तैसे जयासि उपाइले आत्मसुख आपणपांचि^१ फावले^२ तया विषय सहज सांडवले काई म्हणो.

अर्थ—त्याप्रमाणे, ज्याला उत्कृष्ट आत्मसुख स्वतःच्याच^१ ठिकाणीं^१ प्राप्त^२ झालें,^२ त्याचे विषय सहजच सुटले (हे) काय सांगूं ?

एह्वीं तरी कौतुकें । विचारुनि पाहें पां निकें ।

या विषयांचेनि सुखें । झकवती कवण ॥ १०९ ॥

अन्वय—एह्वीं तरी कौतुके निकें विचारुनि^१ पाहें या विषयांचेनि सुखें कवण झकवती.^२

अर्थ—येह्वीं सुद्धा कौतुकानें चांगला विचार^१ करून^१ पहा; या विषयांच्या सुखानें कोण फसविले^२ जातात^२ ?

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

अन्वय—हि ये संस्पर्शजाः^१ भोगाः ते दुःखयोनयः^२ एव^२, आद्यंतवंतः^३, (हे) कौंतेय, बुधः तेषु न^४ रमते^४ ॥

अर्थ—कारण जे (इंद्रिये व विषय याच्या) संयोगापासून^१ उत्पन्न^१ होणारे^१ भोग ते दुःखजनकच^२ (म्ह. दुःखाचेंच कारण होत) (कारण ते) -उत्पत्ति^३ (व) नाश^३ यांनीं युक्त असलेले (आहेत)—(म्हणून) (हे) अर्जुना, ज्ञानी (पुरुष) त्यांच्यामध्ये रत^४ होत^४ नाही^४.

जिहीं आपणपें नाहीं देखिलें । तेचि इहीं इंद्रियार्थी रंजले ।

जैसे रंक कां आळुकैलें । तुषांतें सेवी ॥ ११० ॥

अन्वय—जिहीं आपणपे देखिले नाहीं तेचि इहीं इंद्रियार्थी रंजले (कैसे?) जैसे आळुकैलें रंक तुषांतें सेवी.

अर्थ—ज्यांनीं आत्मस्वरूप अनुभविले नाहीं, तेच ह्या विषयांत रंगतात; (कशाप्रमाणे तर) ज्याप्रमाणे भुकेलेला भिकारी तूसमुद्धां खातो.

नातरी मृगें तृषापीडितें । संभ्रमें विसरोनि जळांतें

मग तोयबुद्धी बरडीतें । ठाकूनि येती ॥ १११ ॥

अन्वय—नातरी तृषापीडिते^१ मृगे संभ्रमे जळांतें विसरोनि^२ मग तोय-बुद्धी^३ बरडीतें ठाकूनि येती.

अर्थ—अथवा तहानेने^१ व्याकूळ^१ झालेलीं^१ हरणें, भांबावून (वाटेत लागलेल्या) पाण्यास न^२ ओळखतां^२ मग पाण्याच्या^३ कल्पनेनें^३ (म्ह. हे पाणी आहे या कल्पनेने) माळरानांत येऊन पोहोचतात.

तैसें आपणपें नाहीं दिठें । जयातें स्वसुखाचे सदा खराटे ।

तयासीचि विषय हे गोमटे । आवडती ॥ ११२ ॥

अन्वय—तैसें (जेणे) आपणपे नाहीं^२ दिठें^१ जयाते स्वसुखाचे सदा खराटे तयासीचि हे विषय गोमटे आवडती.

अर्थ—त्याप्रमाणे (ज्यानें) आत्मस्वरूप अनुभविलें^१ नाहीं^२ (व) ज्याला आत्मसुखाचा नेहमीं दुष्काळ (असतो) त्यालाच हे विषय गोड वाटतात.

एन्हवीं विषयीं काइ सुख आहे । हें बोलणेंचि सारिखें नोहे ।

तरी विद्युत्स्फुरणें कां न पाहे । जगामार्जी ॥ ११३ ॥

अन्वय—एन्हवीं विषयीं काइ सुख आहे हे बोलणेंचि सारिखे नोहे तरी जगामार्जी विद्युत्स्फुरणें^१ कां न^३ पाहे^२ ?

अर्थ—एव्हवीं विषयामध्ये कांहीं सुख आहे हे म्हणणे योग्य नाही. नाही तर (म्हणजे विषयांत सुख असतें तर) जगामध्ये विजेच्या^१ चमकण्यानें^१ कां उजाडले^२ नसते^३ ?

सांगें वातवर्षातपु धरे । ऐसें अभ्रच्छायाचि जरी सरे ।

तरी त्रिमाळिकें धवळारें । करावीं कां ॥ ११४ ॥

अन्वय—सांगें वातवर्षातपु^१ अभ्रच्छायाचि^२ धरे^३ ऐसे जरी सरे तरी त्रिमाळिके^४ धवळारे^५ कां करावीं ?

अर्थ—(अर्जुना) सांग, वारा,^१ पाऊस^१ (व) ऊन^१ (हीं) ढगांच्या^२ साउलीनेच^२ निवारतां^३ येतात^३ असे जर घडेल, तर तीन^४ मजली^४ चुने-गच्ची^५ वाडे^५ कां बांधावे ?

म्हणोनि विषयसुख जें बोलिजे । तें नेणतां गा वायां जल्पिजे ।

जैसे महुर कां म्हणिजे । विषकंदातें ॥ ११५ ॥

अन्वय — गा (अर्जुना), म्हणोनि विषयसुख^१ जे बोलिजे^२ ते नेणतां^३ वायां जल्पिजे^४ जैसे विषकंदाते^५ महुर म्हणिजे.^६

अर्थ — अरे (अर्जुना), म्हणून विषयांपासून^१ प्राप्त^१ होणारे^१ सुख^१ (असे) जें बोलले^२ जातें,^२ ते (त्याचा अर्थ) न^३ कळतां,^३ व्यर्थ बडबड^४ आहे,^४ ज्याप्रमाणें विषारी^५ कांद्याला^५ गोड म्हटले^६ जाते.^६

नातरी भौमा नाम मंगलु । रोहिणीतें म्हणती जळु ।

तैसा सुखप्रवादु बरळु । विषयिकु हा ॥ ११६ ॥

अन्वय—नातरी भौमा मंगलु नाम (असे) रोहिणीते जळु म्हणती तैसा विषयिकु हा सुखप्रवादु^१ बरळु^२ (आथि).

अर्थ—अथवा, भूमिपुत्राला (म्ह. मंगळग्रहाला जसें) मंगल नांव (आहे) (किंवा) मृगजळाला पाणी म्हणतात; त्याप्रमाणे विषयसुखासंबंधी ही सुखाची^१ भाषा^१ (म्हणजे) निरर्थक^२ बडबड^२ (आहे).

हे असो आघवी बोली । सांग पां सर्पफणीची साउली ।

ते शीतल होईल. केतुली । मूषकासी ॥ ११७ ॥

अन्वय—हे आघवी बोली असो^१, सांग पां, सर्पफणीची^२ ते साउली मूषकासी केतुली शीतल होईल ?

अर्थ—हे सर्व बोलणे राहू^१ दे^१. सांग बरें; सर्पाच्या^२ फडेची^२ ती साउली उंदराळा कितीशी थंड (म्हणजे सुखकारक) वाटेळ ?

जैसा आमिषकवळु पांडवा । मीनु न सेवी तंवचि बरवा ।

तैसा विषयसंगु आघवा । निभ्रांत जाणें ॥ ११८ ॥

अन्वय—पांडवा, जैसा (जंव) मीनु आमिषकवळु न^१ सेवी^२ तंवचि (तो) बरवा (असे) तैसा आघवा विषयसंगु^३ निभ्रांत जाणे.

अर्थ—अर्जुना, ज्याप्रमाणें (जोपर्यंत) मासा, उंडी पकडीत^२ नाही^१, तोपर्यंतच (ती) निरुपद्रवी (असते), त्याप्रमाणे (जोपर्यंत मनुष्य) कोणत्याहि विषयाचा^३ संग^३ (करीत नाही, तोपर्यंतच विषयसंग) (निरुपद्रवी असतो. हे तूं) निश्चित समज.

हें विरक्तांचिये दिठी । जें न्याहाळिजे किरीटी ।

तें पांडुरोगाचिये पुष्टी—। सारिखें दिसे ॥ ११९ ॥

अन्वय—किरीटी जें हे विरक्तांचिये^१ दिठी न्याहाळिजे^२ तें (ते) पांडुरोगाचिये पुष्टीसारिखे दिसे.

अर्थ—अर्जुना, जेव्हां हे (विषयसुख) विरक्त^१ पुरुषांच्या^१ दृष्टीने बारकाईने^२ पाहिले^२ जाते^२, तेव्हां (ते) पांडुरोगाच्या लक्षणासारिखे (दिवाळ) दिसते.

म्हणोनि विषयभोगीं जें सुख । तें साधंतचि जाण दुःख ।

परि काय करिती मूर्ख । न सेवितां न सरे ॥ १२० ॥

अन्वय—म्हणोनि विषयभोगीं^१ जे सुख (आथि) तें साधंतचि^२ दुःख जाण परि मूर्ख काय करिती (ते) न^३ सेवितां^३ (तेयां) न^४ सरे^४.

अर्थ—म्हणून विषयांच्या^१ सेवनांत^१ जे सुख (असते), ते आरंभापासून^२ शेवटपर्यंत^२ दुःखच समज; परंतु मूर्ख काय करणार ? (ते सुख) सेवित्यावांचून^३ (त्यांचे) सरतच^४ नाही^४.

ते अंतर नेणती बापुडे । म्हणोनि अगत्य सेवणें घडे ।

सांगें पूयपंकींचे किडे । काय चिळसी घेती ॥ १२१ ॥

अन्वय—ते बापुडे अंतर^१ नेणती^२ म्हणोनि (तेयां) सेवणे^३ अगत्य घडे सांगें पूयपंकींचे^४ किडे चिळसी घेती काय ?

अर्थ—त्या बिचाऱ्यांना (विषयांचे) आंतील^१ सत्य^१ स्वरूप^१ कळत^२ नाही^२, म्हणून (त्यांच्या हातून) विषयांचे^३ सेवन^३ अवश्य होते; बोल, पुवांतील^४ किवा^४ चिखलांतील^४ किड्यांना (कधी त्याचा) किळस येतो काय ?

तयां दुःखां दुःखचि जिव्हार । ते विषयकर्दमींचे दर्दुर ।

ते भोगजळातें जलचर । सांडिती केवीं ॥ १२२ ॥

अन्वय—तयां दुःखां^१ दुःखचि जिव्हार, ते विषयकर्दमींचे^२ दर्दुर (होती) ते जलचर भोगजळाते^३ केवीं सांडिती ?

अर्थ—त्या दुःखी^१ लोकांचे^१ (विषय सुखरूपी) दुःखचि जीवन (असते) (म्ह. त्यावरच ते जगतात). ते विषयरूपी^२ चिखलांतील^२ बेडूक (होत); ते (विषयी लोकरूपी) मासे भोगरूपी^३ पाण्याला^३ कसे सोडतील ?

आणि दुःखयोनि जिया आहाती । तिया निरर्थका तरी नव्हती ।

जरी विषयांवरी विरक्ती । धरिती जीव ॥ १२३ ॥

अन्वय—आणि जरी जीव विषयांवरी विरक्ती धरिती तरी जिया दुःखयोनि^१ आहाती तिया निरर्थका नव्हती^२ ?

अर्थ—आणि जर प्राणी विषयांचा वीट धरतील, तर जे क्लेशकारक^३ जन्म^१ आहेत ते अर्थशून्य होणार^२ नाहीत^२ काय ?

नातरी गर्भवासादि संकट । कां जन्ममरणींचे कष्ट ।

हे विसावेनवीण वाट । वाहवी कवणें ॥ १२४ ॥

अन्वय—नातरी गर्भवासादि^१ संकट कां जन्ममरणींचे^२ कष्ट हे वाट कवणें विसावेनवीण वाहवी^३ ?

अर्थ—अथवा आईच्या^१ गर्भात^१ राहणे^१ इत्यादि^१ क्लेश अथवा उपज-
तांना^२ (व) मरतांना^२ होणारे^२ कष्ट, (अशी) ही (दुःखकारक) वाट
कोणी अखंड वाहती^३ ठेवावी^३?

जरी विषयीं विषयो सांडिजेल । तरी महादोषीं कें वसिजेल ।

आणि संसार हा शब्द नव्हेल । लटिका जर्गी ॥ १२५ ॥

अन्वय—जरी विषयीं^१ विषयो सांडिजेल तरी महादोषीं^२ के वसिजेल
आणि जर्गी संसार हा शब्द लटिका नव्हेल^३ ?

अर्थ—जर विषयासक्त^१ लोक^१ विषय टाकतील, तर घोर^२ पातके^२
कोठे राहतील ? आणि जगामध्ये संसार हा शब्द खोटा ठरणार^३ नाही^३ का^३ ?

म्हणोनि अविद्या जात नाथिलें । तें तिहींचि साच दाविलें ।

जिहीं सुखबुद्धी घेतलें । विषयदुःख ॥ १२६ ॥

अन्वय—म्हणोनि जिहीं^१ विषयदुःख^२ सुखबुद्धी^३ घेतले^४ तिहींचि तें
नाथिले^५ अविद्याजात साच दाविले.

अर्थ—म्हणून ज्या^१ (विषयी) पुरुषांनीं^१ विषयभोगजन्य^२ दुःख^२, सुख^३
या^३ कल्पनेनें^३ सेवन^४ केले^४, त्यांनीच त्या परमार्थतः^५ नसलेल्या^५ अविद्या-
दिक (वस्तु) सत्य (म्हणून) दाखविल्या.

या कारणें गा सुभटा । हा विचारितां विषय वोखटा ।

तूं झणें कहीं या वाटा । विसरोनि जाशी ॥ १२७ ॥

अन्वय—गा सुभटा, या^१ कारणे^१ हा विषय विचारितां^२ वोखटा (असे)
तूं या वाटा कहीं विसरोनि झणें^३ जाशी^४.

अर्थ—अरे अर्जुना, यामुळे^१ हे विषय (म्ह. ऐहिक भोग्य पदार्थ)
विचार^२ केला^२ असता^२, त्याज्य (आहेत). तूं या वाटेने कधीं चुकूनसुद्धां
जाऊं^४ नको^३.

पैं यातें विरक्त पुरुष । त्यजिती कां जैसैं विष ।

निराशां तयां दुःख । दाविलें नावडे ॥ १२८ ॥

अन्वय—याते विरक्त पुरुष जैसे विष (तैसें) त्यजिती निराशां तयां^१
(विषयसुख) दाविले (सान्ते) दुःख (म्हणोनि) नावडे.^२

अर्थ—याला (म्ह. विषयसुखाला) विरक्त पुरुष जसें (लोक) विष (टाकतात) (तसें) टाकतात. विरक्त (अशा) या^१ पुरुषांच्या^१ (पुढे) (विषयांनीं आपले सुख) माडलें (असतां) (ते त्यांना) दुःख (वाटते म्हणून) आवडत ^२ नाही^२.

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

अन्वय—यः इह^१ एव^१ शरीरविमोक्षणात्^२ प्राक्^२ कामक्रोधोद्भवं^३ वेगं सोढुं^४ शक्नोति^५ सः युक्तः, सः सुखी नरः ॥

अर्थ—जो या^१ लोकींच^१, शरीर^२ पतन^२ पावण्यापूर्वीं^२ (म्ह. जिवंत-पर्णीच) कामक्रोधापासून^३ उद्भवणारा^३ वेग सहन^४ करण्यास^४ समर्थ^५ होतो^५, तोच योगी (व) तोच (खरा) सुखी पुरुष (होय).

ज्ञानियांच्या हन ठायीं । यांची मातुही कीर नाही ।

देहीं देहभावो जिहीं । स्ववश केले ॥ १२९ ॥

अन्वय—जिहीं देही देहभावो^१ स्ववश^२ केले (तेयां) ज्ञानियांच्या^३ ठायीं यांची मातुही कीर नाही.

अर्थ—जे, शरीरांत विद्यमान^१ असलेले^१ कामादि^१ विकार^१ आपल्या^२ ताब्यांत^२ ठेवतात (त्या) ज्ञानी^३ पुरुषांच्या^३ ठिकाणीं यांची (म्ह. विषयांची) वार्तासुद्धां खरोखर नसते.

जयांतें बाह्याची भाष । नेणिजे चि निःशेष ।

अंतरीं सुख । एक आथि ॥ १३० ॥

अन्वय—जयांतें एक अंतरीं सुख आथि (तिहीं) बाह्याची^१ भाष निःशेष नेणिजे.

अर्थ—ज्यांना एक अंतःकरणांतील सुख (म्हणजे आत्मसुख) (प्राप्त झालेलें) असते (त्यांना) बाह्य^१ विषयाची^१ वार्ता मुळींच नसते.

परी तें वेगळेपणें भोगिजे । जैसें पक्षियें फळ चुंबिजे ।

तैसें नव्हे तेथ विसरिजे । भोगितेपणही ॥ १३१ ॥

अन्वय—परी जैसे पक्षियें फळ चुंबिजे तैसें वेगळेपणें तें भोगिजे^१ (असे) नव्हे तेथ भोगितेपणही विसरिजे^२.

अर्थ—परंतु ज्याप्रमाणें पक्षी फळ चोखतो, त्याप्रमाणें वेगळेपणानें (म्ह. मी भोक्ता व हे सुख भोग्य अशा भेदभावनेनें) ते (सुख) भोगले^१ जाते^१ (असा प्रकार) नाही. त्या ठिकाणीं (म्ह. त्या सुखसेवनांत) भोक्तेपणाचाही विसर^२ पडतो^२.

भोगीं अवस्था एकी उठी । ते अहंकाराचा अंचळु लोटी ।

मग सुखेंसि घे आंठी । गाढेपणें ॥ १३२ ॥

अन्वय—भोगीं एकी अवस्था उठी^१ ते अहंकाराचा अंचळु लोटी^२ मग सुखेंसि गाढेपणे आंठी घे.

अर्थ—(त्या आत्मसुखाच्या) सेवनामध्ये (अशी) एक स्थिति उत्पन्न^१ होते^१ (कीं) ती अहंभावाचा पडदा बाजूला^२ सारते^२, नंतर (तो ज्ञानी) आत्मसुखाला घट्ट मिठी मारतो (म्ह. तद्रूप होतो).

तिये आलिगनमेळीं । होय आपेंआप कवळी ।

तेथ जळ जैसैं जळीं । वेगळें न दिसे ॥ १३३ ॥

अन्वय—तेथ तिये आलिगनमेळीं^१ आपेआप कवळी होय जैसैं जळीं जळ वेगळे न^३ दिसे.^२

अर्थ—त्या ठिकाणीं त्या दृढ^१ आलिगनांत^१ (म्ह. त्या आत्मसुखसेवनात) आपसूक (आपली आपल्याशीं) मिठी पडते (म्ह. एकरूपता होते). ज्या-प्रमाणे पाण्यांत (पडलेले) पाणी वेगळे दिसत^२ नाही.^३

कां आकाशीं वायु हारपे । तेथ दोन्ही हे भाष लोपे ।

तैसें सुखचि उरे स्वरूपें । सुरतीं तिये ॥ १३४ ॥

अन्वय—कां आकाशीं वायु हारपे^१ तेथ (जैसी) हे दोन्ही भाष लोपे^२ तैसे तिये सुरतीं सुखचि स्वरूपे उरे.

अर्थ—अथवा आकाशांत वायु विरून^१ जातो^१ (तेव्हां) त्या ठिकाणीं (ज्याप्रमाणें) हे दोन (म्ह. आकाश व वायु अशी) भाषा नाहीशी^२ होते^२ (व एकच आकाश उरते), त्याप्रमाणें त्या (दोघांच्या) मीलनांत सुखच (केवळ आपल्या) स्वरूपाने उरते.

ऐशी द्वैताची भाष जाय । मग म्हणों जरी एकचि होय ।

तरी तेथ साक्षी कवणु आहे । जाणतें जें ॥ १३५ ॥

अन्वय—ऐशी द्वैताची भाष जाय मग जरी एकचि होय (असे) म्हणो^१
तरी तेथ जाणतें जें साक्षी कवणु आहे ?

अर्थ—अशी भेदभावाची भाषा संपते; मग जर (दोन्ही) एकच होतात
(असे) म्हणू^१ जावे^१, तर त्या ठिकाणी (हे ऐक्य) जाणणारें असे साक्षी
(म्हणून) कोण असणार ?

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

• स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

अन्वय—यः अन्तःसुखः अन्तरारामः^१ तथा यः अन्तर्ज्योतिः^२ एव सः
योगी ब्रह्मभूतः (सन्) ब्रह्मनिर्वाणं अधिगच्छति ॥

अर्थ—जो अंतःसुखी (म्ह. अतरात्म्यांतच सुखी) आत्म्यातच^१ आराम^१
'घणारा'^१, तसेच ज्याला आत्म्यांतच^२ प्रकाश^२ (म्ह. आत्म्याचा ज्ञानप्रकाश)
मिळाला^२, असा जो योगी (तो) ब्रह्मरूप (होऊन) ब्रह्मनिर्वाणाप्रत (म्ह.
ब्रह्मांत मिळून जाणें या मोक्षास) प्राप्त^३ होतो.^३

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

अन्वय—क्षीणकल्मषाः, छिन्नद्वैधाः, यतात्मानः, सर्वभूतहिते^१ रताः^२
ऋषयः ब्रह्मनिर्वाण^३ लभन्ते^४ ॥

अर्थ—ज्यांचें पाप नष्ट झाले आहे, ज्यांचे सशय तुटले आहेत, ज्यांचें मन
स्वाधीन झालें आहे, (व) सर्व^१ प्राण्यांच्या^१ हितामध्ये^१ जे^२ रत^२ आहेत,^२
(असे) ज्ञानी ब्रह्मनिर्वाणरूप^३ मोक्षास^३ प्राप्त^४ होतात.^४

म्हणोनि असो हें आघवें । एथ न बोलणें काय बोलावें ।

ते खुण चि पावेल स्वभावे । आत्माराम ॥ १३६ ॥

अन्वय—म्हणोनि हे आघवें असो^१ एथ न^२ बोलणे^२ काय बोळावें^३
आत्माराम^४ चि^४ ते खुण स्वभावे पावेल.

अर्थ—म्हणून हे सर्व (बोलणें) राहूं दे.^१ या ठिकाणीं (जें) अनि-
र्वाच्य^२ (आहे, त्याचें) कसे वर्णन^३ करावे ? ^३ ब्रह्मनिष्ठाचाच^४ तें मर्म सहज
कळेल.

जे ऐसेनि सुखें मातले । आपणपांचि आपण गुंतले ।

ते मी जाणें निखळ वोतले । सामरस्याचे ॥ १३७ ॥

अन्वय—जे ऐसेनि सुखे मातले^१ आपण आपणपांचि^२ गुंतले^३ ते निखळ
सामरस्याचे^४ वोतले^५ (असे) मी जाणें.

अर्थ—जे अशा सुखांत गुंग^१ होतात^२ (व) स्वतः स्वतःचेच^२ ठिकाणीं^२
रममाण^३ होतात,^३ ते संपूर्ण ब्रह्मानदरूपी^४ रसाचे^४ ओतीव^५ पुतळे^५
(आहेत, असे) मी समजतो.

ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अंकुर ।

कीं महाबोधें विहार । केले जैसे ॥ १३८ ॥

अन्वय—ते आनंदाचे अनुकार, सुखाचे अंकुर कीं^२ जैसे^१ महाबोधें
विहार^३ केले^४.

अर्थ—ते आनंदाच्या प्रतिमा, सुखाचे कोब, किंवा जसे^१ काहीं^२ ब्रह्म-
ज्ञानाने (आपणास राहण्याकरतां) रम्य^३ आश्रमच^३ बनविलेले^४ आहेत.^४

ते विवेकाचे गांव । परब्रह्मींचे स्वभाव ।

नातरी अळंकारले अवयव । ब्रह्मविद्येचे ॥ १३९ ॥

अन्वय --ते विवेकाचे गांव कीं परब्रह्मींचे स्वभाव^१ नातरी ब्रह्मविद्येचे
अळंकारले अवयव (होत).

अर्थ —ते विवेकाचीं वसतिस्थानें, किंवा परब्रह्माची स्वाभाविक^१ अवस्था^१
अथवा ब्रह्मविद्येचे सजविलेले अवयवच (होत).

ते सत्त्वाचे सात्त्विक । कीं चैतन्याचे आंगिक ।

हें बहु असो एकैक । वानिशी काई ॥ १४० ॥

अन्वय—ते सत्त्वाचे सात्त्विक कीं चैतन्याचे आंगिक हें बहु असो^१
एकैक^३ काई वानिशी^४ ?

अर्थ—ते (शुद्ध) सत्त्वाचे सात्त्विक अथवा चैतन्याचे अवयव (होत).
(यावर श्रोते म्हणतात,) हा (बोलण्याचा) विस्तार राहूं^२ दे^२, (तूं)
एक^३ एक^३ किती वर्णन^४ करणार^४ ?

तूं संतस्तवनीं रतसी । तरी कथेची से न करिसी ।

कीं निराळीं बोल देखसी । सनागर ॥ १४१ ॥

अन्वय—तूं संतस्तवनीं^१ रतसी^२ तरी कथेची से न^३ करिसी^३ कीं निराळीं
सनागर बोल देखसी^४.

अर्थ—तूं संतांच्या^१ स्तुतीमध्ये^१ रममाण^२ होतोस^२, त्यामुळे (तुझे)
कथासूत्राचें अवधान सुटते^३, आणि (गीतेतील पदांच्या) आधारावाचून
(म्हणजे विषयाला सोडून) अलंकारिक व्याख्यान प्रगट^४ करतोस^४.

परि तो रसातिशयो मुकुळीं । मग ग्रंथार्थदीपु उजळीं ।

करीं साधुहृदयराउळीं । मंगळ उखा ॥ १४२ ॥

अन्वय—परि तो रसातिशयो^१ मुकुळीं^२ मग ग्रंथार्थदीपु^३ उजळीं साधु-
हृदयराउळीं^४ मंगळ उखा करीं.^५

अर्थ—परंतु हा रसाळ^१ वर्णनाचा^१ भर^१ आवरून^२ घे^२; (आणि)
आतां गीतार्थरूपी^३ दिवा^३ लाव (व) संतांच्या^४ अंतःकरणरूपी^४ राजवाड्यां-
मध्ये^४ कल्याणकारक (असा) (ज्ञानाचा) अरुणोदय उत्पन्न^५ कर.^५

ऐसा श्रीगुरुचा उवायिला । निवृत्तिदासासि पातला ॥

मग तो म्हणे श्रीकृष्ण बोलिला तेंचि आइका ॥ १४३ ॥

अन्वय --ऐसा श्रीगुरुचा उवायिला निवृत्तिदासासि पातला^१ मग तो
म्हणे श्रीकृष्ण (जें) बोलिला तेंचि आइकां.

अर्थ:—असा श्रीगुरुचा (निवृत्तिनाथांचा) आदेश निवृत्तिदासाला
(म्हणजे ज्ञानेश्वराना) कळून^१ आला,^१ मग ते म्हणाले, “ श्रीकृष्ण (काय)
बोलले, तेंच (मी सागतो) ऐका. ”

अर्जुना अनंत सुखाच्या डोहीं । एकसरा तळुचि घेतला जिहीं ।

मग स्थिराऊनि तेही । तेंचि जाहले ॥ १४४ ॥

अन्वय — अर्जुना जिहीं अनंत सुखाच्या डोहीं एकसरा तळुचि घेतला मग ते (तेथें) स्थिराऊनि^१ तोंचि जाहले.

अर्थ — अर्जुना, ज्यांनीं अमर्याद सुखाच्या (म्ह. आत्मसुखाच्या) डोहाचा एकदम तळ गांठला, (व) मग ते (तेथे) स्थिर^१ होऊन^१ तेच (म्हणजे सुखरूपच) बनले.

अथवा आत्मप्रकाशें चोखें । जो आपणपोंचि विश्व देखे ।
तो देहोंचि परब्रह्म सुखें । मानूं येईल ॥ १४५ ॥

अन्वय — अथवा चोखें आत्मप्रकाशे जो आपणपेचि विश्व देखे तो देहेचि परब्रह्म सुखे मानूं येईल.

अर्थ — अथवा शुद्ध आत्मप्रकाशाने (म्ह. आत्मज्ञानाने) जो स्वतःलाच विश्व समजतो, तो (या) देहात (असतांनाच) परब्रह्म (झाला आहे, असे) खुशाल मानतां येईल.

जें साचोकारें परम । ना तें अक्षर निःसीम ।
जिये गांवींचे निष्काम । अधिकारिये ॥ १४६ ॥

अन्वय — जें साचोकारे परम, ना ते अक्षर निःसीम जिये गांवींचे निष्काम अधिकारिये (आधि).

अर्थ — जें (ब्रह्म) खरोखर सर्वोत्तम (आहे) अथवा जे अविनाशी, अमर्याद (आहे) (व) ज्या (ब्रह्मरूपी) गांवाचे विरक्तपुरुष (हे) अधिकारी (म्ह. मिरासदार) (आहेत.)

जें महर्षीं वाटलें । विरक्तां भागा फिटलें ।
जें निःसंशयां पिकलें । निरंतर ॥ १४७ ॥

अन्वय — जें महर्षीं वाटलें^१ विरक्तां भागा फिटलें (आणि) जें निःसंशयां^२ निरंतर पिकलें.^३

अर्थ — जें महर्षींमध्ये वाटले^१ गेले^१; विरक्तांच्या वांट्याला आले (व) जें विकल्परहित^२ पुरुषांच्यासाठीं^२ नेहमीं फलद्रूप^३ होते^३.

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

अन्वय—कामक्रोधवियुक्तानां, यतचेतसां, विदितात्मनां (तेषां), यतीनां^१ अभितः^२ ब्रह्मनिर्वाणं^३ वर्तते ॥

अर्थ—जे कामक्रोधविरहित झाले आहेत, ज्यांनी आपल्या चित्ताचे संयमन केलें आहे, ज्यांना आत्मज्ञान झाले आहे (त्या) ज्ञानी^१ पुरुषांच्या^१ सर्व^२ बाजूंनी^२ (म्ह. सबाह्य अतरी) ब्रह्मनिर्वाणरूप^३ मोक्ष^३ असतो (म्ह. या देहातच ते ब्रह्म बनतात).

जिहीं विषयापासोनि हिरतलें । चित्त आपुलें आपण जितिलें ।

ते निश्चित जेथ सुतले । चेतीचिना ॥ १४८ ॥

अन्वय—जिहीं आपण आपुले चित्त विषयापासोनि हिरतले,^१ जितिले ते जेथ^२ सुतले (सान्ते) निश्चित चेतीचिना.^३

अर्थ—ज्यांनी स्वतः आपुले चित्त विषयांतून काढून^१ घेतले^१ (व) जिकिले (म्ह० स्वाधीन करून ठेवलें); ते ज्या^२ (ब्रह्माचे) ठिकाणी^२ निजले (असतां) मुळीच जागे^३ होत^३ नाहीत^३. (म्ह० पुन्हा वृत्तीवर येत नाहीत).

तें परब्रह्मनिर्वाण । जें आत्मविदांचें कारण ।

तेंचि ते पुरुष जाण । पांडुकुमरा ॥ १४९ ॥

अन्वय — पांडुकुमरा, ते आत्मविदांचे^१ कारण जे परब्रह्मनिर्वाण^२, तेचि ते पुरुष जाण.

अर्थ — अर्जुना, ते (ब्रह्म) आत्मज्ञानी^१ पुरुषांचे^१ साध्य, जे परब्रह्मरूपी^२ निर्वाण^२ (म्ह. मोक्ष) तेच ते पुरुष (होत) (असें, तूं) समज.

ते ऐसे कैसेनि जहाले । जे देहींचि ब्रह्मत्वा आले ।

हेही पुससी तरी भलें । संक्षेपें सागों ॥ १५० ॥

अन्वय—जे देहींचि ब्रह्मत्वा आले ते ऐसे कैसेनि जहाले हेही (जरी) पुससी तरी संक्षेपे भले सागो.

अर्थ—जे (या) देहांतच ब्रह्मत्वावाला आले, ते असे कशानें झाले, हेही (जर) विचारशील, तर थोडक्यांत नीट सांगतों.

स्पर्शान्कृत्वा वहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

अन्वय — यः मुनिः बाह्यान् स्पर्शान् बहिः कृत्वा च चक्षुः भ्रुवोः अंतरे^१ एव^१ कृत्वा, नासाभ्यन्तरचारिणौ^२ प्राणापानौ^३ समौ कृत्वा, यतेंद्रियमनो-बुद्धिः^४, मोक्षपरायणः, विगतेच्छाभयक्रोधः^५ सः सदा मुक्तः^६ एव^६ ॥

अर्थ — जो मुनि बाह्य (शब्दस्पर्शादि) विषयांस बाहेर करून आणि दृष्टि भुवयांच्या मध्येच^१ (स्थिर) करून, नासिकेच्या^२ आंत^२ संचार^२ करणारे^२ प्राण^३ (व) अपान^३ (हे वायु) सम करून, — इंद्रिये, मन, (व) बुद्धि^४ यांचे सयमन केलेला — मोक्षपरायण, — इच्छा, भय^५, (व) क्रोध याविरहित झालेला — (असा) तो सर्वदा मुक्तच^६ (आहे) .

तरी वैराग्याचेनि आधारें । जिहीं विषय दवडूनि बाहिरें ।

शरीरीं एकंदरें । केलें मन ॥ १५१ ॥

अन्वय — तरी जिहीं वैराग्याचेनि आधारे विषय, बाहिरे दवडूनि शरीरीं मन एकंदरे केले.

अर्थ — तर ज्यांनीं वैराग्याच्या आधाराने विषयवासना बाहेर घालवून शरीरामध्ये मन एकवट (म्ह. एकाग्र) केले.

सहजें तिहीं संधी भेटी । जेथ भ्रूपल्ला पडे गांठी ।

तेथ पाठिमोरी दिठी । पारुखोनिया ॥ १५२ ॥

अन्वय — जेथ भ्रूपल्लां^१ सहजें गांठी पडे तेथ तिहीं संधी भेटी^२ दिठी पाठिमोरी^३ पारुखोनिया^४

अर्थ — जेथे दोन^१ भुवया^१ सहजच एकत्र मिळतात तेथे . (म्हणजे इडा, पिंगला व सुषुम्ना या) तीन घटकांच्या (म्ह. नाड्यांच्या) संयोगाच्या^२ ठिकाणीं^२, दृष्टि माधारी^३ वळवून^३ (व) स्थिर^४ करून^४ —

सांझनि दक्षिण वाम । प्राणापानसम ।

चित्तैसी व्योम — । गामिये करिती ॥ १५३ ॥

अन्वय — दक्षिण वाम सांझनि^१ प्राणापानसम^२ (करुनि^२) चित्तैसी व्योमगामिये^३ करिती.

अर्थ — उजवी (व) डावी (नाकपुडीचे मार्ग) बंद करून^१ (म्ह. पिंगला व इडा या नाड्यांतून वाहणाऱ्या वायूंचें निरोधन करून), प्राण^२ (व) अपान^२ (यांचें) ऐक्य^२ करून^२ (त्यांना) चित्तासह मूर्ध्न्याकाशाकडे^३ जाणारे^३ करतात (म्ह. मूर्ध्न्याकाशाकडे नेतात).

तेथ जैसी रथ्योदकें सकळें । घेऊनि गंगा समुद्रीं मिळे ।

मग एकेक वेगळें । निवडूं न ये ॥ १५४ ॥

अन्वय — तेथ जैसी सकळे रथ्योदके^१ घेऊनि गंगा समुद्रीं मिळे, मग एकेक (रथ्योदक) वेगळें निवडूं न^२ ये.^२

अर्थ — त्या ठिकाणीं (म्ह. मूर्ध्नाकाशांत), ज्याप्रमाणे सगळीं रस्त्यांतील^१ उदके,^१ घेऊन गंगा समुद्रास मिळते (आणि) मग एकेक (उदक) वेगळें काढतां येत^२ नाही^२ —

तैसी वासनांतराची विवंचना । मग आपैसी पारुखे अर्जुना ।

जे वेळीं गगनीं लयो मना । पवनें कीजे ॥ १५५ ॥

अन्वय — अर्जुना, तैसी मग जे वेळीं गगनीं पवने मना लयो कीजे^१ (ते वेळीं) वासनांतराची^२ विवंचना आपैसी पारुखे.

अर्थ — अर्जुना, त्याप्रमाणे नंतर ज्या वेळीं मूर्ध्न्याकाशात वायूनें मनाचा लय केला^१ जातो^१, (त्या वेळीं) भिन्न^२ भिन्न^२ वासनाचा^२ भेद आपोआप थांबतो.

जेथ हें संसारचित्र उमटे । तो मनोरूप पटु फाटे ।

जैसें सरोवर आटे । मग प्रतिभा नाही ॥ १५६ ॥

अन्वय — जेथ हे संसारचित्र^१ उमटे तो मनोरूप पटु फाटे (मग) जैसें सरोवर, आटे मग प्रतिभा नाही.^२

अर्थ—ज्या ठिकाणी हे संसाररूपी^१ चित्र^१ उमटते तो मनरूपी पडदा फाटतो, (नंतर) ज्याप्रमाणे सरोवर आटले म्हणजे (त्यांत) प्रतिबिंब उमटत^२ नाही^२—

तैसें मनपण मुदल जाय । मग अहंभावादिक कें आहे ।

म्हणोनि शरीरेचि ब्रह्म होये । अनुभवी तो ॥ १५७ ॥

अन्वय—तैसे मुदल मनपण जाय^१ मग अहंभावादिक कें आहे म्हणोनि तो अनुभवी^२ शरीरेचि^३ ब्रह्म होये.

अर्थ—त्याप्रमाणे मुळांतच (मनाचे) मनपण नाहीसे^१ होते^१, मग अहंकारादिक (विकार) कोठे राहणार? म्हणून तो ब्रह्मानुभवी^२ पुरुष^२ याच^३ देहांत^३ ब्रह्म होतो.

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

अन्वय—यज्ञतपसां^१ भोक्तारं, सर्वलोकमहेश्वरं^२, सर्वभूतानां^३ सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्ति ऋच्छति ॥

अर्थ—यज्ञ^१ (व) तप^१ (यांचा^१) भोक्ता, सर्व^२ लोकांचा^२ परमेश्वर^२, सर्व^३ प्राण्यांचा^३ सखा, (असा जो मी त्या) मला जाणून (मुनि) शान्तिप्रत पावतो.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आम्हीं मागां हन सांगितलें । जे देहींचि ब्रह्मत्व पावले ।

ते येणें मार्गे आले । म्हणऊनियां ॥ १५८ ॥

अन्वय—आम्हीं मागां सांगितलें जे देहींचि^१ ब्रह्मत्व पावले^२ ते येणें मार्गे आले म्हणऊनिया.

अर्थ—आम्हीं पूर्वी सांगितलें (कीं,) “ जे याच^१ देहांत^१ ब्रह्मक्याल प्राप्त^२ झाले^२, ते याच वाटेनें आले म्हणून ”—

आणि यमनियमांचे डोंगर । अभ्यासाचे सागर ।

क्रमोनि हें पार । पातले ते ॥ १५९ ॥

अन्वय—आणि यमनियमांचे डोंगर, अभ्यासाचे सागर क्रमोनि ते हे पार^१ पातले.

अर्थ—आणि यमनियमांचे पर्वत (व) अभ्यासाचे समुद्र ओलांडून ते (ज्ञानी पुरुष) ह्या पलीकडल्या^१ तीराला^१ येतात.

तिहीं आपणपें करूनि निर्लेप । प्रपंचाचें घेतलें माप ।

मग साचाचेंचि रूप । होऊनि ठेले ॥ १६० ॥

अन्वय—तिहीं आपणपे निर्लेप करुनि प्रपंचाचें माप घेतले मग साचा-
चेंचि^१ रूप होऊनि ठेले.

अर्थ—ते (आपण) स्वतः उपाधिरहित होतात (आणि) प्रपंचाची मोजणी करून (म्ह. ह्यास तत्त्वतः मिथ्या असे जाणून) मग (याच देहांत) सत्य^१ जें^१ ब्रह्म^१, तद्रूप होऊन राहतात.

ऐसा योगयुक्तीचा उद्देश । जेथ बोलिला हृषीकेश ।

तेथ अर्जुनु सुदंश । म्हणोनि चमत्कारला ॥ १६१ ॥

अन्वय—ऐसा योगयुक्तीचा उद्देश जेथ हृषीकेश बोलिला तेथ अर्जुनु सुदंश म्हणोनि चमत्कारला^१.

अर्थ—असे योगमार्गाचे स्वरूप जेव्हा श्रीकृष्णांनीं वर्णिले, तेव्हां अर्जुन मर्मज्ञ असल्यामुळे (तो) आश्चर्य^१ पावला^१ (म्ह. त्याला मोठे कौतुक वाटले).

तें देखिलिया कृष्णें जाणितलें । मग हांसोनि पार्थातें म्हणितलें ।

काई पां चित्त उवाडलें । इये बोलीं तुझें ॥ १६२ ॥

अन्वय—तें देखिलिया^१ कृष्णें जाणितलें मग हांसोनि पार्थाते म्हणितले इये बोलीं तुझें चित्त उवाडले^१ काई ?

अर्थ—ते देखिलें^१ असतां^१ (म्ह. तें पाहून) कृष्णांनीं जाणलें (व) मग हंसून अर्जुनाला म्हटलें, “ ह्या बोलण्यानें तुझें चित्त संतुष्ट^१ झालें^१ ना ? ”

तंव अर्जुन म्हणे देवो । परचित्तलक्षणांचा रावो ।

भला जाणितला जी भावो । मानसु माझा ॥ १६३ ॥

अन्वय—तंव अर्जुन म्हणे, देवो परचित्तलक्षणांचा^१ रावो^१ (आथि); जी माझा मानसु भावो भला जाणितला.

अर्थ—तेव्हा अर्जुन म्हणाला, देव दुसऱ्याच्या^१ (तोडावर उमटणारीं) हृद्रताचीं^१ चिन्हे^१ जाणण्यांत^१ चतुर^१ आहेत. “महाराज, माझ्या मनांतील अभिप्राय (आपण) उत्तम जाणला.”

म्यां जें कांहीं विवरुनि पुसावें । तें आधींचि कळिलें देवें ।

तरी बोलिलें तेंचि सागावें । विवळ करुनि ॥ १६४ ॥

अन्वय—म्यां विवरुनि^१ जें कांहीं पुसावे ते देव आधींचि कळिले^२ तरी (जें) बोलिले तेचि विवळ करुनि सांगावें.

अर्थ—मीं विचार^१ करुन^१ जे कांहीं विचारावें तें महाराजांनीं अगोदरच जाणलेले^२ असते^२ तरी (आपण जें) बोललात तेच स्पष्ट करुन सांगावे.

एव्हवी तरी अवधारा । जो दाविला तुम्ही अनुसारा ।

तो पव्हण्याहूनि पायउतारा । सोहपा जैसा ॥ १६५ ॥

अन्वय—एव्हवी तरी अवधारा तुम्हीं जो अनुसारा दाविला तो जैसा पायउतारा^१ पव्हण्याहूनि सोहपा.—

अर्थ—एव्हवीं तर पहा (की,) तुम्हीं जो मार्ग दाखविला, तो ज्याप्रमाणे पाण्यातून^१ पायीं^१ उतरून^१ जाणे^१ (हें) पोहण्यापेक्षां सोपें.—

तैसा साख्याहूनि प्रांजळा । आम्हांसारिखिया अमोळां ।

एथ आहे परि कांहीं काळा । तो साहों ये वर ॥ १६६ ॥

अन्वय—तैसा (हा अनुसारा) सांख्याहूनि प्रांजळा (आथि) परि एथ आम्हांसारिखियां^१ अमोळां कांहीं काळा आहे, वर तो साहों^२ ये.

अर्थ—त्याप्रमाणें (हा मार्ग) ज्ञानमार्गाहून सोपा (आहे); परंतु येथें (म्ह. हा मार्ग आक्रमण्यास) आमच्या^१ सारख्या^१ दुबळ्यांना कांहीं (अधिक) काळ लागेल, पण तो (विलंब खुशाल) सहन^२ करतां^२ येईल.

म्हणोनि एक वेळ देवा । तोचि पडताळा घेयावा
विस्तरेल तरी सांगावा । साद्यंतुचि ॥ १६७ ॥

अन्वय—देवा म्हणोनि एक^१ वेळ^१ तोचि पडताळा घेयावा (जरी)
विस्तरेल^२ तरी साद्यंतुचि सांगावा.

अर्थ —महाराज, म्हणून एकवेळ^१ तोच (योगमार्ग) फिरून सांगा ;
(तो सांगण्यांत जरी) विस्तार^२ झाला^२ तरी (तो) संपूर्ण सांगावा.

तंव श्रीकृष्ण म्हणती हो कां । तुज हा मार्गु गमला निका ।
तरी काय जाहलें ऐकीजो कां । मुखें बोलों ॥ १६८ ॥

अन्वय—तंव श्रीकृष्ण म्हणती हो^१ कां ? तुज हा मार्गु निका गमला तरी
काय जाहले^१ ऐकीजो कां^१ मुखें बोलो.

अर्थ—तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणतात, “असे^१ आहे^१ का ? तुला हा मार्ग
चांगला वाटला ? तर (मला, सांगण्यास) काय (अडचण) आहे ? (त्वां)
ऐकावा बरे. (मी) आनंदाने सांगतो.”

अर्जुना तूं परिससी । परिसोनि अनुष्ठिसी ।

तरी आम्हासीचि वानी कायसी । सांगावयाची ॥ १६९ ॥

अन्वय—अर्जुना, तूं परिससी, परिसोनि अनुष्ठिसी तरी आम्हांसीचि
सांगावयाची वानी कायसी ?

अर्थ—अर्जुना, तूं (आमचे) ऐकवोस, ऐकून (तें) आचरितोस तर
आमची सांगण्यांत कसर कशाला ?

आधींच चित्त मायेचें । वरी मिष जाहलें पढियंतयाचें ।

आतां तें अद्भुतपण स्नेहाचें । कवण जाणे ॥ १७० ॥

अन्वय— आधींच (कृष्णाचे) चित्त मायेचें (होय) वरी पढियंतयाचे मिष
जाहले आतां^१ स्नेहाचें ते अद्भुतपण कवण जाणे^२ ?

अर्थ — अगोदरच (कृष्णाचे) चित्त आईच्या अंतःकरणासारखें दयाळू,
तशात (विचारणारा हा) आवडता (अर्जुन) कारण झाला, अशा^१ स्थितीत^१
(कृष्णाच्या) प्रेमाची ती अप्रवेता कोण जाणेल ? (म्ह. वर्णन करूं शकेल ?)

ते म्हणों कारुण्यरसाची वृष्टि । कीं नवया स्नेहाची सृष्टि ।

हैं असो नेणिजे दृष्टी । हरीची वानूं ॥ १७१ ॥

अन्वय—ते (हरिची दृष्टी) कारुण्यरसाची वृष्टि कीं नवया स्नेहाची सृष्टि म्हणो, हे असो,^१ हरिची दृष्टी वानूं^२ नेणिजे.^२

अर्थ—त्या (कृष्णाच्या दृष्टीला) (आम्हीं) कारुण्यरसाचा वर्षाव म्हणावा) किंवा नव्या प्रेमाची सृष्टि (म्ह. प्रेमाचा दुसरा एक प्रकारच आहे असे) म्हणावे ; हे राहूं^१ द्या^१, (त्या) कृष्णाच्या दृष्टीचे (यथार्थ) वर्णन^२ करितां^२ येत^२ नाहीं^२.

जे अमृताची वोतली । कीं प्रेमचि पिऊन मातली ।

म्हणोनि अर्जुनमोहें गुंतली । निघों नेणे ॥ १७२ ॥

अन्वय—जे अमृताची वोतली कीं प्रेमचि पिऊन मातली^१ म्हणोनि अर्जुन-मोहें^२ गुंतली निघो^३ नेणे.

अर्थ—जी (दृष्टि) अमृताची वोतीव (होती) किंवा प्रेमच पिऊन गुंग^१ झालेली^१ होती^१, कारण अर्जुनाच्या^२ प्रेमात^२ गुंतल्यामुळे (तिला त्यांतून) बाहेर^३ कसे^३ निघावे^३ (हे) कळेना.

हैं बहु जें जें जल्पिजेल । तेणें कथेसि फाकु होईल ।

परि तें स्नेह रूपा नयेल । बोलवरी ॥ १७३ ॥

अन्वय—हे जे जे बहु जल्पिजेल^१ तेणे (तेणे) कथेसि फाकु होईल परि ते ऋह बोलवरी रूपा^२ नयेल.^२

अर्थ—हे जे जे अधिक बोलले^१ जाईल^१ त्यानें (त्यानें) कथा अधिक लांबेल परंतु ते प्रेम (म्ह. त्या कृष्णाच्या प्रेमाचें स्वरूप) बोलण्याने स्पष्ट^२ होणार^२ नाहीं.^२

म्हणोनि विसुरा काय येणें । तो ईश्वरु आकळावा कवणें ।

जो आपुलें मान नेणे । आपणचि ॥ १७४ ॥

अन्वय—म्हणोनि येणे^१ विसुरा काय ? जो ईश्वरु आपुले मान आपणचि नेणे^१ तो कवणें आकळावा.

अर्थ — म्हणून यात आश्चर्य (ते) कसले ? जो ईश्वर स्वतःचे मान (म्ह. मोजमाप) स्वतःच जाणत^१ नाही^१ त्याला कोण जाणणार ?

तरी मागीला ध्वनीआंतु । मज गमला सावियाची मोहितु ।

जे बलात्कारें असे म्हणतु । परिस बापा ॥ १७५ ॥

अन्वय—तरी सावियाची मागीला ध्वनीआंतु मज (तो) मोहितु^१ गमला जे बलात्कारे^२ म्हणतु असे “ बापा परिस ”.

अर्थ—तर सहजच (कृष्णाच्या) मागील (बोलण्यांत व्यक्त झालेल्या) अभिप्रायावरून मला (तो) (अर्जुनाच्या प्रेमानें) वेडा^१ झालेला^१ दिसला, कारण (तो अर्जुनाला) आग्रहाने^२ बजावून^२ सांगत होता (कां,) “ बापा (म्ह. सख्या अर्जुना) ऐक. ”

अर्जुना जेणें जेणें भेदें । तुझें कां चित्त बोधे ।

तैसें तैसें विनोदें । निरूपिजेल ॥ १७६ ॥

अन्वय — अर्जुना जेणे जेणे भेदें तुझे चित्त बोधे^१ तैसें तैसें (भेदे) विनोदें निरूपिजेल.^२

अर्थ— अर्जुना, ज्या ज्या प्रकाराने तुझ्या मनाला उमज^१ पडेल,^१ त्या त्या (प्रकारें) (मजकडून) आनंदाने निरूपण^२ केलें^२ जाईल.^२

तो काइसया नाम योगु । तयाचा कवण उपेगु ।

अथवा अधिकारप्रसंगु । कवणा येथ ॥ १७७ ॥

अन्वय—तो योगु काइसया नाम, तयाचा उपेगु कवण अथवा येथ कवणा अधिकारप्रसंगु (आर्थ).

अर्थ—तो योग कशाची संज्ञा (आहे) (म्ह. योग कशाळा म्हणतात) ? त्याचा उपयोग काय ? किंवा यांत (म्ह. या योगांत) कोणास अधिकारप्राप्ति (होते) ? (म्हणजे येथील अधिकारी कोण ?)

ऐसें जें जें काहीं । उक्त असे इये ठाई ।

तें आघवेंचि पाहीं । सांगेन आतां ॥ १७८ ॥

अन्वय—ऐसे जें जें काहीं इये ठाई उक्त असे ते आघवेंचि आतां सांगेन, पाहीं.

अर्थ—अशा प्रकारे जे जे कांहीं ह्या ठिकाणी (म्ह. ह्यासंबंधी) सांगितलेले असेल ते सर्वच आतां (मी तुला) सांगेन, ऐक.

तूं चित्त देऊनि अवधारीं । ऐसें म्हणोनि श्रीहरी ।

बोलिजेल ते पुढारीं । कथा आहे ॥ १७९ ॥

अन्वय— तूं चित्त देऊनि अवधारीं, ऐसे म्हणोनि श्रीहरी (जे कथा) बोलिजेल ते कथा पुढारीं आहे.

अर्थ— “तूं चित्त देऊन ऐक,” असे म्हणून (यापुढे) श्रीकृष्ण (जी कथा) सांगतील ती कथा पुढे आहे.

श्रीकृष्ण अर्जुनासी संगु । न साडोनि सांगेल योगु ।

तो व्यक्त करूं प्रसंगु । म्हणे निवृत्तिदासु ॥ १८० ॥

अन्वय—श्रीकृष्ण अर्जुनासी संगु न साडोनि योगु सांगेल तो प्रसंगु व्यक्त करूं (असे) निवृत्तिदासु म्हणे.

अर्थ—श्रीकृष्ण, अर्जुनाचे सख्य न सोडितां (त्यास) हठयोग सांगतील तो प्रसंग (मी) स्पष्ट करीन (म्ह. सागेन असे) निवृत्तिदास (म्ह. ज्ञानेश्वर-महाराज) म्हणाले.

॥ इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्रस्तुत पुस्तक लिहितांना उपयोगांत आणलेल्या पुस्तकांची यादी

- (१) सार्थ ज्ञानेश्वरी—संपादक—ह. भ. प. बंकटस्वामी
- (२) श्रीज्ञानेश्वरी टीका—लेखक—गणेश कृष्ण आगाशे,
बी. ए., एल्एल्. बी.
- (३) ज्ञानेश्वरी—सर्वस्व—लेखक—साहित्यसम्राट् तात्यासाहेब केळकर
- (४) ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरी—लेखक—प्रा. न. र. फाटक, बी. ए.
- (५) विचारसागररहस्य—संपादक—ह. भ. प. विनायक नारायण जोशी,
साखरे
- (६) श्रीज्ञानदेव (चरित्र, ग्रंथ व तत्त्वज्ञान)—संपादक —प्रि.
शं. वा. दांडेकर, एम्. ए.
- (७) तत्त्वानुसंधानसार—सारलेखक—वे. शा. सं. विष्णु वामन
बापटशास्त्री
- (८) जीवनमुक्तिविवेकसार—सारलेखक—वे. शा. सं. विष्णु वामन
बापटशास्त्री
- (९) साहित्यकौमुदी—संपादक—रा. विद्याधर वामन भिडे.
- (१०) महाराष्ट्र शब्दकोश—प्रकाशक—रा. यशवंत रामकृष्ण दाते,
बी. ए., एल्एल्. बी.

वारकरी पंथाचा इतिहास

(किंमत सहा आणे)

लेखक—प्राचार्य ह. भ. प. शंकर वामन उर्फ

सोनोपंत दांडेकर, एम्. ए.

मिळण्याचें ठिकाण— गो. पु. रिसबूड,

६४ नारायण पेठ, पुणे.

॥ ॐ ॥

॥ ज्ञानेश्वरी अध्याय पांचवा ॥

प्रकरण पहिलें

टीपा व विस्तृत निरूपण

[टीपा — या प्रकरणांत प्रत्येक ओवीतील कठीण शब्दांचे अर्थ प्रथमतः देऊन त्या अर्थापुढे रेघ देऊन विस्तृत निरूपण दिले आहे.]

उपोद्घात

नमन व अध्यायसंगति— श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी गीतेतील बहुतेक अध्यायाच्या आरंभी आपले गुरु जे श्रीनिवृत्तिनाथ त्यांना नमन केले आहे. त्या नमनांतून त्यांनी प्रायः गुरुप्रसादाची व तद्वारा ग्रंथ लिहिण्यास अवश्य असणारी जी काव्यस्फूर्ति याची मागणी केली आहे (‘ अगा विश्वैकधामा । तुक्षा प्रसादचंद्रमा । करू मज पूर्णिमा । स्फुर्तीची जी ’ ॥ ज्ञा.-१४-२३) व कांहीं ठिकाणी अध्यायसंगतिही सांगितलेली आहे. (नमनाविषयी अधिक माहिती ज्ञानेश्वरी-अध्याय बारावा, प्र. १ ले, पाने १ ते २ पहा.) प्रस्तुत अध्यायाच्या आरंभी त्यांनी नमन केलेले नाही व अध्यायसंगतिही सांगितलेली नाही. या अध्यायाच्या आरंभीच अर्जुनाने भगवंतास प्रश्न केला आहे व त्याचें उत्तर म्हणून प्रस्तुत अध्यायाची निर्मिति झाली असल्यामुळे अध्यायसंगति सांगण्याचें कारण उरत नाही. तथापि श्रीज्ञानेश्वरांनी श्रोत्यांची जिज्ञासा वाढविण्याकरितां ‘ अर्जुन हा पांचव्या अध्यायाच्या आरंभी भगवंतास समयोचित प्रश्न करील ’ असे चौथ्या अध्यायाच्या शेवटीच सूचित केले आहे.

(‘ तंव या पूर्वापर बोलाचा । विचारुनि कुमर पंडूचा । कैसा प्रभु हन अवसरीचा । करिता होईल ’ । शा. - ४-२११).

‘ कर्मयोगो विशिष्यते । ’ — गीतेतील पांचव्या अध्यायास एक विशेष महत्त्व प्राप्त झालेलें आहे. असें महत्त्व प्राप्त होण्याचे कारण, भगवंतांनीं या अध्यायांत अर्जुनास ‘ कर्मसंन्यास ’ (म्ह. कर्मत्याग किंवा ज्ञानमार्ग) व ‘ कर्मयोग ’ (म्ह. निष्काम कर्मयोग) या दोन मार्गांपैकी ‘ कर्मयोग ’ हा मार्ग कर्मसंन्यासापेक्षा अधिक चांगला आहे असें स्पष्टपणाने सांगितलें आहे (‘ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते । ’ गीता-५-२). एवढ्यावरून भगवंत संन्यासमार्ग हा कर्मयोगापेक्षा कमी प्रतीचा लेखतात असे मात्र नव्हे. गीतेमध्ये असे पुष्कळ श्लोक आहेत की, ज्यांत भगवंतांनीं ज्ञाननिष्ठेची मुक्तकंठानें स्तुति केलेली आहे (‘ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः । ’ गीता-४-१९ ; ‘ सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते । ’ गीता - ४-३३) व गीतेत कर्मापेक्षां ज्ञानाचेच वर्णन अधिक आलेले आहे (‘ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । ’ गीता - ४-३८). असें असतांना भगवंत या अध्यायात कर्मसंन्यासापेक्षां (म्ह. ज्ञानमार्गापेक्षा) कर्मयोग हा अधिक प्रशस्त आहे असे म्हणतात, याचें कारण कर्मयोगाचे अधिकारी पुष्कळ, कर्मयोग हा जाणते व नेणते या सर्वांना आचरण्यास सुलभ, अतएव सर्वसम्राट्क व निश्चित मोक्षफलदायी असा आहे (‘ तरी जाणां नेणां सकळां । हा कर्मयोगु कीर प्राजळा । जैसी नाव स्त्रियां बाळां । तोयतरणीं । ’ जा. - ५-१६). याच्याउलट ज्ञानमार्गाचा अधिकारी विरळा, कारण ज्याच्या अंतःकरणातून मल व विक्षेप हे दोन दोष गेले आहेत व जो ‘ साधनचतुष्टयसंपन्न ’ झालेला आहे, तोच ज्ञानाचा अधिकारी होय. या-शिवाय ज्ञानमार्ग हा विहंगममार्ग असल्यामुळे त्यांत आरुढपातित होण्याचें भय असतें. तात्पर्य, कर्मयोग हा सुकर व कर्मसंन्यास हा दुःकर होण्यास्तव, भगवंत ‘ कर्मयोगो विशिष्यते ’ असे म्हणतात (‘ तैसें सारासार पाहिजे । तरी सोहपा हाचि देखिजे । येणें संन्यासफळ लाहिजे । अनायासें । ’ जा. - ५-१७)

गीतेचें ध्येय — ‘ नैष्कर्म्यसिद्धि ’ प्राप्त करून घेणें हें गीतेचें ध्येय आहे. (‘ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ’ । गीता-१८-४९) ‘ नैष्कर्म्य ’ ह्या शब्दाचा अर्थ ‘ कर्मशून्यता ’ असा नव्हे व ‘ नैष्कर्म्यस्थिति प्राप्त करून घेणें ’ म्हणजे आळशी बनून सर्व कर्मांचा त्याग करणें असाही नव्हे, तर

देहादि संघाताकडून कर्म होत असतांनाही, एवढेच नव्हे, युद्धासारखे घोर कर्मे होत असतांनाही, स्वतःच्या अकर्तृपणांत किंचितही न्यूनता न येणे अशी जी स्थिति त्या स्थितीला 'नैष्कर्म्यस्थिति' म्हणतात. (' कुर्वन्नपि न लिप्यते । ' गीता-५-७; ' हत्वाऽपि स इमल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते । ' गीता-१८-१७) अशी ' नैष्कर्म्यस्थिति, ' कर्ता हा ज्या वेळेस ब्रह्मरूप होतो म्हणजे ' मी ब्रह्म आहे ' अशा अपरोक्ष अनुभवावर येतो तेव्हांच प्राप्त होते. ' आत्म-स्वरूपस्थितीलाच ' नैष्कर्म्य ' हे दुसरें नांव आहे (' तेथ स्वभावे धनंजया । नाही कोणीचि क्रिया । म्हणौनि प्रवादु तथा । नैष्कर्म्यु ऐसा । ' शा. १८-१७८). ही नैष्कर्म्यता प्राप्त करून देणाऱ्या मार्गाचा आरंभ मात्र निष्काम-कर्मयोगापासून होतो व त्या मार्गाचा शेवट ' संन्यासांत ' म्हणजे ' अकर्तृत्व-बुद्धीत ' होतो (' न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ' गीता -३-४ ; ' नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधि-गच्छति ' । गीता-१८-४२). ह्याचा अर्थ गीता ही मोक्षप्राप्तीचें साधन ' ज्ञान-कर्मसमुच्चय ' (म्ह. एकाच वेळीं कर्म व ज्ञान याचा स्वीकार) सांगते असा नव्हे, तर गीतेतील मार्ग हा ' क्रमसमुच्चयाचा ' म्हणजे प्रथमतः निष्कामकर्मयोगाचे अनुष्ठान व तद्वारा अंतःकरणशुद्धि व ईशप्रसाद ; ईशप्रसादामुळे वैराग्यलाभ, नंतर उपासना अथवा ध्यानयोग व ध्यानयोगापासून ज्ञान (म्ह. जीव व ब्रह्म ह्यांच्या ऐक्याचें ' मी ब्रह्म आहे ' असे साक्षात्काररूपज्ञान) व तद्वारा मोक्ष असा आहे. अतएव मोक्षाचें किंवा नैष्कर्म्यस्थिति प्राप्त करून घेण्याचें नियतपूर्व साधन ज्ञानच ठरते (' जे ज्ञान जयाच्या हाती । तोची समर्थु मुक्ती । ' शा. १५-३० ; ' वांचूनि ज्ञानेवीण एकें । उपाय करिसी जितुके । तिहीं गुंफासि अधिके । रूखीं इये । ' शा. -१५-२४९).

ज्ञानी व ज्ञानोत्तर कर्म—ज्ञानप्राप्तीनंतर लोकसंग्रहार्थ किंवा जगदुद्धारा-करितां कर्म करणाऱ्या बोधसंपन्न महात्म्याचे, गीतेंने वर्णन केलेलें आहे (' जे पुरुषार्थसिद्धि चौथी । घेऊनि आपुलिया हातीं । रिगाला भक्तिपंथी । जगा देतु । ' शा.-१२-२१९) व अशा प्रकारचा ज्ञानसंपन्न भक्त भगवंताला पार प्रिय असतो असेंही गीतेंत सांगितले आहे. परंतु एवढ्यावरून गीता ही प्रत्येक ज्ञानसंपन्न पुरुषास ' तूं कर्म करच ' असा विधि सांगते असे मात्र नव्हे, कारण प्रत्येक ज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणीं कर्मप्रवृत्ति संभवनीय असते असे म्हणतां

येणार नाही. ज्ञानी पुरुषाची अशी एक अवस्था असते, जिला 'निर्विकल्प समाधि' किंवा 'निरुद्धावस्था' म्हणतात. त्या अवस्थेत कर्ता, कार्य, कर्म; द्रष्टा, दृश्य, दर्शन; ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान व भोक्ता, भोग्य, भोग या त्रिपुटीसह जगताचे भानच त्याच्या वृत्तीवर नसते, मग कर्म करण्यास आवश्यक जो अहंकार तो त्याच्या ठिकाणी कोठून असणार ? व त्याच्या संघाताकडून कर्म कशी होणार ? ('सहज मी आंधळा गा । निजनिराकार पंथे । वृत्ति हे निवृत्ति झाली जन न दिसे तेथे । मी माझे हारपले । ठायी जेथीच्या तेथे । अदृश्य तेचि जाले । कांहीं दृश्य जे होते । तुका. ३५१) हस्तामलकासारखे (' नाहं मनुष्यो नच देवयक्षो । न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः । न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो । भिक्षुर्नचाहं निजबोधरूपः । ' हस्तामलक श्लोक २) केवळ ' निज-बोधरूप ' होऊन सदा ' वृत्तिशून्य ' अवस्थेत जे ज्ञानी पुरुष असतात, त्यांच्याकडून कर्म होणे शक्य नाही. रामकृष्ण परमहंस सहा सहा महिने विदेहास्थितीत असत, असे त्याच्या चरित्रात वर्णन केलेले आहे ; मग अशा अवस्थेत असणाऱ्या पुरुषांकडून लोकसंग्रहार्थ तरी कर्म कशी होतील ? वेदांतमते ज्ञानी पुरुषांचे व्यवहार त्यांच्या पूर्वसंस्कारानुसार किंवा प्रारब्ध-कर्मानुसार होत असतात (' मुक्ताचे देह तैसे । हालत संस्कारवशे । ते देखोनि लोक पिछे । कर्ता म्हणती ।) शा. -१८-४४७). ज्या ज्ञात्यांचे अधिक भोगाचे प्रारब्ध असते त्याची लोकसंग्रहाकरिता कर्माकडे अधिक प्रवृत्ति होते व त्यांच्याकडून जगाच्या उद्धाराची कर्म होतात. या वर्गात याज्ञवल्क्य, नारद, जनक, भीष्म, श्रीमच्छंकराचार्य, श्रीजज्ञेश्वरमहाराज व रामदासस्वामी ' इत्यादि ज्ञात्यांची गणना होते ; परंतु ज्या ज्ञात्यांचे न्यून-भोगाचे प्रारब्ध असते त्यांच्याकडून लोकसंग्रहार्थ फारशी कर्म होत नाहीत. अशा वर्गात शुक, वामदेव, श्रीनिवृत्तिनाथ, रामकृष्ण परमहंस, इत्यादिकांची गणना होते. तात्पर्य, प्राप्त पुरुषाची व्यवहारात न्यूनाधिकप्रवृत्ति ही प्रारब्ध-वैचित्र्याने किंवा पूर्वसंस्काराने होत असल्यामुळे (पै प्राचीनसंस्कारशेषे । पाचही कारणे सहेतुकें । कामवीजती गा अनेके । कर्माकारे । ' शा. -१८-४३१) ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोत्तर कर्म केलीच पाहिजेत असा गीतेने विधि सांगितला नाही. परंतु ज्या ज्ञानी पुरुषाकडून लोकसंग्रहार्थ निष्कामकर्म घड-तात त्याची गीता प्रशंसा करते ही गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे.

अर्जुनाचा प्रश्न— प्रस्तुत अध्यायाच्या आरंभी अर्जुनाने भगवंतास प्रश्न विचारला आहे. भगवंताने चवथ्या अध्यायांत ‘ज्ञानमार्गाचें’ म्हणजे ‘कर्म-संन्यासाचे’ महत्त्व सांगितलें; परंतु शेवटीं अर्जुनाला मात्र ‘तूं कर्म कर’ असें सांगितलें. त्यामुळे अर्जुनास साहजिकच असें वाटले कीं, ज्ञानयोगच श्रेष्ठ असतांना व कर्मयोगाची परिसमाप्ति शेवटीं ज्ञानांतच होत असतांना भगवंत “मला मात्र कर्म करण्यास कां म्हणून सांगतात ?” म्हणूनच अर्जुन या अध्यायाच्या आरंभी भगवंतास विचारतो, “देवा, कर्मसंन्यास व कर्मयोग या दोहोंमध्ये श्रेयस्कर मार्ग कोणचा तो मला सांगा.”

ओवी १—मग-नंतर— श्रीकृष्णांनीं ४ थ्या अध्यायांत (कर्म) संन्यासाची महती वर्णन करून सरतेशेवटीं अर्जुनास ‘तूं मात्र कर्मयोगाचें आचरण कर व युद्धास उभा रहा. ’ (‘ योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ’ गीता ४-४२) असें सांगितल्यावर, हां-आश्चर्यघोटक केवलप्रयोगी अव्यय. हो-अहो. एक—एकच, निश्चित एकार्थाचे-सांगण्यांत एक निश्चितपणा असला, म्हणजे दुसऱ्यास त्याचा मनाने नीट विचार करितां येतो व त्याप्रमाणे वागतां येते. [उदाहरणार्थ, एखाद्या मुलाच्या मनांत त्याच्या मित्रांबरोबर सिंहगडास सहल करण्याकरितां जावयाचे असते. परंतु त्याच्या वडिलांच्या मनात त्याने जाऊं नये असे असतें. मग तो मुलगा वडिलांकडे जाऊन त्यांना विचारतो, ‘बाबा, मी सिंहगडास जाऊं का ?’ वडील म्हणतात, ‘जातोस तर जा.’ त्यावर मुलगा पुन्हा विचारतो, ‘मग मी जाऊं नको का ?’ वडील म्हणतात, ‘जात नसशील तर जाऊं नकोस.’ अशा वडिलांच्या संदिग्ध सांगण्याने ज्याप्रमाणें मुलगा बुचकळ्यांत पडतो त्याप्रमाणे भगवंताच्या बोलण्याने अर्जुनाच्या मनाची स्थिति झाली.] भगवंतांनीं चवथ्या अध्यायांत ज्ञानाचें वर्णन केलें व शेवटीं अर्जुनास ‘तूं मात्र कर्मयोगाचे आचरण कर’ असे सांगितलें. त्यामुळे अर्जुन बुचकळ्यांत पडला व त्याला कर्मसंन्यास व कर्मयोग या दोन मार्गांपैकी कोणच्या मार्गाचे अवलंबन करावें, हे समजेना. होय—असतें. (भगवंताचे बोलणें दुहेरी कसें होतें हे अर्जुन पुढच्या ओवींत सांगतो.)

ओवी २—मार्गां—मार्गे (४ थ्या अध्यायांत). **संन्यास—**त्याग (कर्मत्याग). **निरोपिला—**सांगितला. **बहुवसु—**विस्ताराने, नाना प्रकारांनीं—भगवंतांनीं ४ थ्या अध्यायांत कर्मसंन्यासाची म्हणजे ज्ञानमार्गाची

प्रसंशा नुसती ओझरती केली नाही तर, ती त्यांनीं पुष्कळ रीतीने केलेली आहे (' ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ', ' ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ', ' सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ', ' ज्ञानाग्निः सर्व-कर्माणि भस्मस्तात्कुरुते तथा ', ' न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ', ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ' गीता—४-१९, २४, ३३, ३७, ३८, ३९). तरी—असे असतां. कर्मयोगीं अतिरसु केवीं पोषीतसां—कर्म-योगाचे ठिकाणीं भर कां वाढवितां ?—मला कर्मयोगाचे आचरण कर म्हणून कां सांगतां ? (' याकारणे पार्था । उर्ध्वं वेगीं वरौता । नाशु करोनि हृदयस्था । संशयासी । ' शा.-४-२०९).

ओवी ३—द्वयर्थ—दुटप्पी, एकदां हे व एकदा ते.— वास्तविक भगवंत दुटप्पी बोलत नव्हते, पण अर्जुन ' संन्यास ' ह्याचा अर्थ ' सर्व कर्मांचा त्याग ' असे समजत होता. भगवंत ' संन्यास ' म्हणजे ' सर्व संकल्पांचा त्याग ' असे सांगत होते (' यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ' गीता-४-१९). शिवाय अर्जुन हा कर्मांचा अधिकारी होता. ' कर्मण्येवाधि-कारस्ते ' गीता-२-४७ ; ' नियतं कुरु कर्म त्वम् ' गीता-३-८) म्हणून भगवंत त्याला ' तूं निष्काम कर्मयोगाचें आचरण कर, ' असे सांगत होते. तो मूलतः कर्मप्रवृत्त होता व तो लढण्याच्याच उद्देशानें रणांगणावर आला होता. परंतु त्या ठिकाणीं त्याला मोह उत्पन्न झाला व त्या मोहामुळें तो कर्म टाकण्यास तयार झाला होता. अतएव अर्जुनाचा कर्मत्याग हा तामस कर्मत्याग होता (' मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः । ' गीता-१८-७). त्याचप्रमाणें संन्यास व कर्मयोग या दोहोचें आचरण एकाच काळीं व एकाच व्यक्तीने करावें असें भगवंताचें म्हणणे नव्हते. परंतु मोहामुळे अर्जुनाची मनःस्थिति हें सर्व जाणण्याइतकी निर्विकार नव्हती व त्यामुळें तो ' संन्यास ' शब्दाचा अर्थ ' प्राप्त व विहित अशा सर्व कर्मांचा त्याग ' असें समजत होता व म्हणून भगवंताला ' दुटप्पी बोलतां ' असे दूषण लावीवें होता. नेणतेयांचिया—अजाण लोकांच्या, अल्पज्ञांच्या—अर्जुन आपल्या ठिकाणीं कमीपणा घेऊन सौम्यतेन व नम्रतेन या ठिकाणीं बोलत आहे. पूर्वीच्या व आताच्या अर्जुनांत आतां बराच फरक पडला आहे. मार्गे त्याने भगवंताला ' तुला लाज कशी वाटत नाही ? ' असे म्हटलें होते. (' इये लाजसीना महाघोरी । कर्मी सुता ' ॥

ज्ञा. -३-३) असा फरक करण्याचें कारण, तो पूर्वी श्रीकृष्णाला आपल्या-प्रमाणेच मानव समजत होता. परंतु श्रीकृष्णांनी ज्या वेळेस ४ व्या अध्यायांत आपण जन्मरहित कसे आहोंत व युगायुर्गी अवतार कसे घेतों ('अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥' गीता -४-६. ' जे धर्मजात आधवे । युगायुर्गी म्यां रक्षावे । ऐसा ओद्यु हा स्वभावे । आद्य असे ॥ ' ज्ञा.-४-४९) हे अर्जुनास सांगितलें त्या वेळेस अर्जुनाचे डोळे उघडले व त्याला श्रीकृष्णाचे अजत्व पटलें. म्हणूनच तो आतां विनयाने बोलूं लागला आहे. **श्रीअनंता**—ज्यास अंत नाही अशा (श्रीकृष्णा) परमात्मा हा देशकालवस्तु परिच्छेदशून्य व सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदशून्य (अधिक माहिती १२ वा अध्याय, प्रकरण २ रे, पान १३२ पहा.) असा असल्यामुळे अर्जुन श्रीकृष्णाला ' श्री अनंता ' असे संबोधीत आहे. **आपुलिये चाडे उमजु नोहे**— आपल्या इच्छेप्रमाणें उलगडा होत नाही. —अर्जुन म्हणतो, ' मी अल्पज्ञ व परिच्छिन्न आहे व तुम्ही सर्वज्ञ व अनंत आहात; तेव्हां तुम्ही असे द्वयर्था बोलले असतां आमच्यासारख्या अज्ञ जनाना त्याचा उलगडा हवा तसा होत नाही. '

ओवी ४—एकसार-एकच तत्त्व. बोधिजे-सांगितले जावे. एकनिष्ठ-निश्चयात्मक, एकार्थक. **आणिकीं-दुसऱ्यांनीं.** —अर्जुन म्हणतो, ' महाराज आपणांस दुसऱ्यांनीं कां शिकवावयास पाहिजे? आपण अनंत असून सर्व जगताचे गुरु आहांत (' कृष्णं वंदे जगद्गुरुम् ') .

ओवी ५—राउळ-महाराज, श्रेष्ठ पुरुष. विनविले होतें—विनंती केली होती.—अर्जुन भगवंताला मागची आठवण करून देतो. त्याने भगवंतास पूर्वी म्हणजे ३ व्या अध्यायात अशीच विनंती केली होती (' तदेक वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ' ॥ गीता-३-२ ' तरी पारत्रिकीं हित । आणि आचरितां तरी उचित । ते सांगे एक निश्चित । पार्थु म्हणे ' ॥ ज्ञा.-३-३१). **परमार्थ—तत्त्वज्ञान. ध्वनिते—गर्भितार्थाने, भावार्थाने, लाक्षणिकार्थाने.**—अर्जुन म्हणतो, ' हे देवा, तुम्ही मला संदिग्ध भाषेत सांगू नका. तर स्पष्ट व सोप्या भाषेत सांगा. कारण मी मंदबुद्धि आहे. (' म्हणोनि आइकें देवा । हा भावार्थु आतां न बोलावा । मज विवेकु सांगावा । मन्हाटा जी ॥ ' ; ' मी अत्यंत जड असे । परी ऐसाही निके परियसे । श्रीकृष्णा बोलावें तुवां तैसें । एकनिष्ठ ॥ ' ज्ञा.-३-१७, १८).

ओवी ६—प्रस्तुतीं— चालू विषयांत. **उकलु—** उलगडा. **दोहींमाजि—** दोहोंमध्ये—कर्मयोग (म्ह. निष्काम कर्मयोग) व कर्मसंन्यास (म्ह. ज्ञान-योग) या दोहोमध्ये चांगला मार्ग कोणचा तो मला सांगा. (तो मार्ग कसा असावा याचें स्पष्टीकरण अर्जुन पुढच्या दोन ओव्यातून सागतो.)

ओवी ७ — परिणामींचा निर्वाळा — अंतीं शुद्ध असलेला, ज्याचा शेवट शुद्ध म्हणजे हितकारक आहे.—जगतांत कांहीं मार्ग असे आहेत कीं, जे आरंभी व परिणामीही दुःखकारक अथवा अहितकर असतात. उदाहरणार्थ, तामस सुख (‘यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ’ गीता—१८-३९; ‘ आणि अपेया-चेनि पाने । अखाद्याचेनि भोजने । स्वैरस्त्रीसंनिधाने । होय जे सुख ॥ ’ शा.-१८-८०६). कांहीं मार्ग आरंभी गोड परंतु परिणामी अहितकर असतात. उदाहरणार्थ, राजस सुख (‘ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ’ गीता—१८-३८ ‘ अधिकारिया रिगता गावो । होय जैसा उत्साहो । कां रिणावरी विवाहो । विस्तारिला ॥ ’ शा-१८-७९५). परंतु कांहीं मार्ग आरंभी कष्टदायक पण परिणामी हितकर असतात. उदाहरणार्थ, सात्त्विक सुख अथवा आत्मसुख (‘ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ’ गीता— १८-३७ ‘ तेव्हां सागरी गंगा जैसी । आत्मी मीनल्या बुद्धि तैसी । अद्वयानंदाची आपैसी । खाणी उघडे ॥ ’ शा. १८-७९२). तामस सुख हे अत्यंत कनिष्ठ व त्याज्य असे असल्यामुळे श्रुतीमध्ये मुख्यतः ‘ प्रेय ’ (म्हणजे ‘ इंद्रियास प्रिय वाट-णारें ऐहिक सुख अथवा राजस सुख) व ‘ श्रेय ’ (म्हणजे अतींद्रिय असें आत्मसुख अथवा सात्त्विक सुख) या दोन मार्गांचाच विचार आलेला आहे (‘ अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषसिनीतः ॥ तयोःश्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥ कठ० उप० १,१,१) व या दोन मार्गांपैकी ‘ आत्मबुद्धिप्रसादज ’ असे जें अध्यात्मिक सुख ते प्राप्त करून देणारा जो श्रेय मार्ग त्याचेच अवलंबन करावें असें सांगितलें आहे. (‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । ’ बृह. उप. ४, ५, ६). अर्जुनही या ठिकाणी भगवंतास, ‘ मला श्रेय मार्ग कोणचा तो सांगा ’ असेच विचारीत आहे. **अचुंबितु—**

विनचूक, अचूक. फळा ये-सिद्धीला येतो. —अर्जुनास असा मार्ग पाहिजे होता की, ज्या मार्गाने गेलें असतां फल निश्चित प्राप्त होईल. कित्येक मार्ग दुस्तर असतात व अशा मार्गांनीं मनुष्य गेला असतां तो ध्येय गांठण्यापूर्वीं मध्येच दगावण्याचा संभव असतो. अर्जुनाला अशा प्रकारचा दुस्तर मार्ग नको होता. **अनुष्ठितां प्रांजळा-** आचरण करतांना सुलभ- ज्या मार्गात कमी कष्ट पडतील अशा प्रकारचा मार्ग अर्जुन भगवंतास विचारतो. हठयोग व ज्ञानादिक मार्ग आहेत, परंतु ते आचरण्यास फार कठीण आहेत. हठयोग हा तर कठिणांतील कठिण मार्ग आहे. (‘येणे यमनियमांचेनि तळवटे । रिगे आसनाचिये पाउलवाटे । येई प्राणायामाचेनि आडकंठे । वरौता गा ॥’, ‘मग प्रत्याहाराचा अधाडा । जो बुद्धीचियाही पाया निसरडा । जेथ हाटिये सांडिती होडा । कडेलग ॥’ शा. ६-५५, ५६). या मार्गातील ‘तळवट’, जे यमनियम तेच साधणे फार कठिण आहे; मग कुंडलिनीरूपी प्राणशक्ति सुषुम्ना-नाडीच्या द्वारे मूर्धन्याकाशांत नेणे तर फारच दुरापास्त होय (‘नागिणी उत्साहे नवहि द्वारे निरोधुन । नाडित्रयामाजि सुषुम्नासंचरण । न साधे हा मार्ग ऐसे बोलती मुनिजन । नरहरिचितने अहर्निशी मुक्तिस्थान ॥’ शा. गा० ३३७). ज्ञानमार्ग हाही सोपा नाही (‘बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।’ गीता ७-१९; ‘जे तो विषयांची मोट झाडी- । माजी काम-क्रोधांचीं साकडीं । चुकावूनि आला पाडी । सदासनेचिया ॥’ शा.-७-१२७ ते १३१; जया ज्ञानालागीं । गगन गिळिताती योगी । स्वर्गाची आडवंगी उमरडोनि ॥’ शा. १३-१६२ ते १६७; ‘क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्ग पथस्तत्कवयो वदन्ति ।’ कठ. उप. १, ३, १४). तात्पर्य, अर्जुनाला सोप्यांतला सोपा व कमी कष्टाचा असा मार्ग पाहिजे होता. सामान्यतः मनुष्याची प्रवृत्ति सोप्या मार्गाकडे असते. कारण, लोकाना स्वभावतःच कमी कष्ट करणे आवडते (‘अवघड कोणी न करी सांगतां । सुलभ बहुतां गोड वाटे ।’ तुका.-२७८५). उदाहरणार्थ- एखादा वैद्य त्याच्याकडे आलेल्या रोग्यास सांगतो की, तुझ्या रोगावर मजजवळ उत्तम औषध आहे. परंतु तुला रोज सकाळीं रानांत जाऊन ताजी गुळवेल आणली पाहिजे; तिचे बारीक तुकडे करून ते एक शेर पाण्यांत घालून उकळले पाहिजेत व शेवटीं दोन

छटाक पाणी शिल्लक ठेवून त्यांत मी जी पुडी देईन ती घालून तुला ते पाणी औषध म्हणून दररोज घेतले पाहिजे. परंतु रोगी त्याला म्हणतो कीं, तुम्ही वाटेल तर दोन पैसे अधिक घ्या, परंतु मला ज्या औषधाकरतां कमी कष्ट पडतील असें औषध द्या. सामान्यतः लोकांना गोड, धावते, मोफत, सतत गोड बोलून व घरीं आणून दिलेलें असे षड्गुणसंपन्न औषध आवडते ('देखे रोगाते जिणावे । औषध तरी देयावे । परी तें अति-रुच्य व्हावे । मधुर जैसे ॥' ज्ञा. -३-१९). तात्पर्य, जो परिणामी गोड, आचरण्यास सुलभ व ज्याचें अवलंबन केले असतां निश्चित फल प्राप्त होते, अशा प्रकारचा मार्ग मला सांगा, असे अर्जुन भगवंतास विनवितो (किती सोपा मार्ग पाहिजे ही गोष्ट अर्जुन पुढच्या ओवींत दृष्टांतानें सांगतो).

ओवी ८—सोकासना सांगडें—सुखकारक वाहनासारखे—ज्याप्रमाणे मेण्यांत किंवा पालखींत बसले असतां चालण्याचे तर कष्ट पडत नाहीत, ('मारगाची चिता पालखी बैसतां । नाहीं उंसंतितां कोसपेणी ॥' तुका-८६४) झोपेतही व्यत्यय येत नाही व मार्ग तर पुष्कळ कटला जातो, तशा वाहनासारखे सुलभ साधन मला सांगावें, असे अर्जुन विनवितो. ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या कार्ली आगगाडी नव्हती, नाहीं तर त्यांनीं आगगाडीचाच दृष्टांत दिला असता. पहिल्या वर्गानें प्रवास करणारा उतारू ज्याप्रमाणे झोपेत व्यत्यय न येतां व प्रवासाचे कष्ट न पडतां, शेकडो मैलांचा प्रवास सहजगत्या करूं शकतो, तसा सुखकारक व सोपा मार्ग अर्जुनास पाहिजे होता.

ओवी ९—रिशले—संतुष्ट झाले.—अर्जुनाचा प्रश्न ऐकून भगवंत फारच प्रसन्न झाले. ज्या ठिकाणी प्रेम असते त्या ठिकाणी थोडी जरी हुषारी दिसली तरी प्रेम करणाऱ्याला आनंद होत असतो. उदाहरणार्थ, हुषार मुलाने प्रश्न विचारण्यांत थोडी जरी उपजतबुद्धि दाखविली तरी शिक्षकास आनंद होतो. भगवंताचे तर अर्जुनावर निरुपम प्रेम होते व त्यांत अर्जुनानेंही भगवंतास फार मार्मिक असा प्रश्न विचारला. नाहीं तर व्यवहारांत कित्येकांना आपणास काय हवे हेच सांगता येत नाही. उदाहरणार्थ, कोणी एखादा वैद्याकडे जातो व त्याला जर वैद्याने विचारले कीं, तुला काय होतें? तर तो 'कसेसेच' वाटतें म्हणून सांगतो. त्याच्या प्रकृतीचे निदान करणें हें लहान अर्भकाच्या प्रकृतीचें निदान करण्यासारखें आहे. अर्जुन असा मुखदुर्बल नव्हता. त्यानें आपलें म्हणणें

सौजन्याने पण स्पष्टपणानें भांडले व त्यामुळे भगवंत संतुष्ट होऊन 'तुझ्या मनाप्रमाणे आतां होईल' असें त्यास म्हणाले. (अर्जुन जे मागेल ते त्याला मिळेल यांत काय आश्चर्य आहे ? कारण तो मोठा भाग्यवान् होता. हीच गोष्ट ज्ञानेश्वरमहाराज पुढच्या ओव्यांतून सांगतात.

ओवी १० — कामधेनु—इच्छिलेली वस्तु तात्काळ देणारी स्वर्गातील एक गाय—कामधेनु, कल्पतरु व चिंतामणि हे इच्छित वस्तु तात्काळ प्राप्त करून देतात. ज्याच्याजवळ कामधेनु असते त्याला कांहींही कमी पडत नाही. [ह्याबद्दल एक पौराणिक गोष्ट आहे ती अशी — एकदां विश्वामित्र हे आपल्या सैन्यासह शिकारीस बाहेर पडले असतां, त्यांना वाटेत वसिष्ठ मुनींचा आश्रम लागला. तेव्हां ते वसिष्ठांना भेटण्यास गेले. भेटीअंती वसिष्ठांनीं त्यांना जेवण्याचा आग्रह केला. विश्वामित्र म्हणाले, “मी एकटा नाहीं, माझ्याबरोबर पुष्कळ सैन्य आहे.” वसिष्ठ म्हणाले, “कांहीं हरकत नाही. तुम्ही सर्व जणच जेवावयास या.” विश्वामित्रांना आश्चर्य वाटले की, हा दरिद्री, शोष-डोंत राहणारा ब्राह्मण आपणा सर्वास जेवण कसें काय घालणार ? परंतु त्यांनीं वसिष्ठाचे आमंत्रण स्वीकारलें व ते सैन्यासह स्नानाला गेले. वसिष्ठाच्याजवळ एक काळी कपिला नंदिनी नावाची कामधेनु होती. तिला त्यांनीं सर्व मंडळींची जेवणाची व्यवस्था करावयास सांगितली. विश्वामित्र त्याच्या सैन्यासह स्नान करून परत येतात तोच त्यांना एक मोठा मांडव दिसला. त्यात त्यांना चादीचे पाट माडलेले, रागोळी घातलेली व पंचपक्वान्ने वाढलेली अशीं चादीचीं ताटे दिसलीं. विश्वामित्र व त्यांचे सैन्य याचे जेवण झाल्यानंतर विश्वामित्रांनी वसिष्ठांस विचारले, “महाराज आपण आज जेवणाचा थाठ तर एखाद्या राजालाही लाजवील असा केला होता.” वसिष्ठ म्हणाले कीं, “हें माझे सामर्थ्य नाही. माझ्याजवळ जी नदिनी कामधेनु आहे तिचे हे सर्व वैभव आहे. कामधेनूला आपल्याजवळ साहित्य ठेवावे लागत नाही. ती एका क्षणात, जे लागेल तें उत्पन्न करूं शकते.” (‘काय कामधेनूसवे सर्व साहान । चालत असे॥’ शा. १०-३०९-; ‘कामधेनु कल्पतरु चिंतामणी । आवडीची धणी पुरविती.’ तुका - २३३२). कामधेनूजवळ जो कोणी इच्छा करील, त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतात, मग तिच्या स्वतःच्या मुलाचे मनोरथ तिच्या-कडून पुरविले जातील यांत काय आश्चर्य आहे ? अर्जुन हा प्रत्यक्ष

श्रीकृष्णरूपी कामधेनूचा मुलगा होता असे श्रीज्ञानेश्वरांनी काव्यात्मक वर्णन केलेले आहे (' किरीटी कामधेनूचा पाडा । वरी कल्पतरूचा आहे मादोडा । म्हणोनि मनोरथ सिद्धीचिया चाडा । तो नवल नोहे ॥ ' शा.—८-८). मग अर्जुनाने जे जे विचारावे ते ते श्रीकृष्णांनी सांगावे यांत नवल ते काय ? **सदैवा**—भाग्यवानाला.—कामधेनु व कल्पतरू हे ज्याला प्राप्त होतात, त्याच्या सर्व कामना फलद्रूप होतात ही गोष्ट जरी खरी असली तरी त्याच्याजवळ कल्पना करणारा हा भाग्यवान् असावा लागतो. कल्पना करणारा जर दुर्दैवी असेल तर ह्या वस्तु प्राप्त होऊनही त्याचा नाश होतो (ह्याबद्दल एक कल्पित गोष्ट, ज्ञानेश्वरी अध्याय १२ वा, प्रकरण १ ले, पान ६ वर दिली आहे ती वाचावी). म्हणूनच ज्ञानेश्वरांनी ' सदैवा ' हे विशेषण ह्या ठिकाणी योजलेले आहे.

अर्जुन हा ' सदैव ' होता. कारण श्रीकृष्ण परमात्मा हे त्याचे सारथी होते व रुद्रावतार भीमनुमान हे त्याच्या रथाच्या ध्वजस्तंभावर स्थित होते (' ध्वजस्तंभावरी वानर । तो मूर्तिमंत शंकर । सारथी शाङ्गधर । अर्जुनेसी ॥ शा.—१-१४१). शिवाय श्रीकृष्ण व अर्जुन हे बालमित्र होते व अर्जुनाची भाक्ति ही सख्यभाक्ति होती (' हो कां आत्मनिवेदनातळींची । जे पीठिका होय सख्याची । पार्थु अधिष्ठात्री तेथिची । मातृका गा ॥ ' शा.—६-१२७). जो परमात्मा योग्यांना दिसत नाही व वेदाला व ध्यानालाही जो अगोचर आहे, तो परमात्मा श्रीकृष्ण अर्जुन रागावला तर त्याची समजूत घालीत असे (' ए-हर्वा हा योगिया नाडळे । वेदार्थासी नाकळे । जेथ ध्यानाचेही डोळे । पावतीना ॥ ' शा. ४-७ ते १५; ' हा कोपे कीं निवांतु साहे । हा रुसे तरी बुझावीत जाये । नवल पिसे लागलें आहे । पार्थाचें देवा ॥ ' शा.—११-१७२). आजपर्यंत जे विश्वरूप भगवंतांनी कोणालाही दाखविलें नाही, ते विश्वरूप भगवंतांनी अर्जुनाला दाखविलें (' मियां इहींच दोहीं डोळां । शोबावे विश्वरूपा सकळा । एवढी हांव तो दैवाआगळा । म्हणऊनि करी ' ॥ शा.—१०-३३२). याशिवाय आजपर्यंत न घडणारी ही गोष्ट अर्जुनाच्या चाबतीत घडून आली. सामान्यतः ब्रह्मज्ञान हे नेहमी योग्य स्थल, योग्य काल व योग्य अधिकार पाडून सांगितले जाते. ब्रह्मज्ञान सांगण्याकरितां नेहमी एकांत किंवा निदान शांत स्थल लागत असते. श्रीशंकरांनी पार्वतीला आत्मज्ञान, क्षीरसिधूच्या

सन्निधमार्गी सांगितले. (' क्षीरासिंधुपरिसरी । शक्तीच्या कर्णकुहरी । नेणो कै श्रीत्रिपुरारी । सांगितलें जे ॥ ' शा. १८-१७५१). परंतु भगवंतांनी अर्जुनाला आत्मज्ञान रणांगणावर सांगितलें म्हणूनच संजय म्हणतो, ' असा भाग्योदय अर्जुनाखेरीज दुसऱ्या कोणाच्याही ठिकाणी दिसत नाही. ' (' अहो संग्राम हा वाणिया । मापे नाराचांचिया आणिया । सूनि मांस घे मवणिया । जीवि- तेंसी ॥ ' , ' ऐसिया समयी कर्कशे । भोगीजत स्वानंद राज्य कैसे । आजि भाग्योदयो हा नसे । आणिके ठाई ॥ ' -शा. १७-४२५-४२६). तात्पर्य, अर्जुन हा असा ' सदैव ' होण्यास्तव त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण व्हाव्यात यांत आश्चर्य नाही.

ओवी ११—आर्त—उत्कंठा, इच्छा, आवड, तळमळ.

उपमन्यु—हा व्याघ्रपाद ऋषींचा वंडील मुलगा होता. त्याच्या घरी इतके दारिद्र्य होते की, त्याला घरी दूध पिण्यास मिळत नसे. म्हणून त्याची समजूत करण्याकरिता त्याची आई रोज त्याला पाण्यांत पीठ कालवून दूध म्हणून देई. एकदां त्याला त्याच्या मित्राच्या घरी खरे दूध प्यावयास मिळाले. दुसऱ्या दिवशीं नेहमीप्रमाणे आईने त्याला पाण्यांत पीठ कालवून दूध म्हणून दिलें. परंतु ते त्याला आवडेना व त्याने स्वऱ्या दुधाकरता तिच्याजवळ हट्ट धरिला. आईने त्याला सांगितलें की, तुला खरें दूध पाहिजे असल्यास तूं श्रीशंकराची आराधना कर. तेच तुला दूध देऊं शकतील. यानंतर त्या पाच वर्षांच्या उपमन्युने श्रीशंकरांची तपश्चर्या केली व श्रीशंकरांनी प्रसन्न होऊन जेथें दुधाची कधीही उणीव पडणार नाही अशा क्षीरसागराचे त्याला अधिपति केलें व त्याला आकल्प आयुष्य दिलें. (' मागां दूध दे म्हणतलियासाठीं । आघवियाची क्षीराब्धीची करुनि वाटी । उपमन्यूपुढे धूर्जेटी । ठेविली जैसी ॥ ' शा. -१०-१७). (ज्याप्रमाणे श्रीशंकरांच्या कृपेमुळे उपमन्युचे मनोरथ पूर्ण झाले त्याच- प्रमाणे श्रीकृष्णाच्या कृपेमुळे अर्जुन हाही सर्व सुखांचे वसतिस्थान होईल असें श्रीज्ञानेश्वरमहाज पुढच्या ओवीतून सांगतात).

ओवी १२ — कुरुडा — घर. औदार्य — उदारपणा, दातृत्व. — श्रीकृष्णाच्या औदार्याचे जेवढे वर्णन करावे तेवढे अपुरेंच होणारे आहे (' उदार तूं हरी ऐसी कीर्ति चराचरी । अनंत हे थोरी गर्जताती पवाडे ॥ ' —तुका- १३२६ ; तुका म्हणे तुज वर्णिती पुराणें । होय नारायण दयासिंधु ॥ ')

—तुका.-६८७; 'दान दे गा उदार श्रेष्ठा ।'-शा. गा. '४२६; तुजऐसा कोण उदाराची रासी । आपुलेंचि दसी पद दासा ॥'-तुका.-६९४). औदार्याचे किंवा दानाचे तीन प्रकार आहेत— कनिष्ठ दान, इच्छेनुसार दान, स्वेच्छा अथवा स्वतंत्र दान. उदाहरणार्थ, याचकाने पन्नास रुपये मागितले असता त्यास दहा रुपये देणें म्हणजे याचकाच्या इच्छेपेक्षां कमी दान देणें ह्याला कनिष्ठ दान म्हणतात. याचक मागेल तेवढे त्याला देणे याला इच्छेनुसार दान म्हणतात व याचकाचा अधिकार व योग्यता न पाहतां त्याने मागितल्यापेक्षां अधिक देणे ह्याला 'स्वतंत्र दान' म्हणतात. भगवंताचें औदार्य हे 'स्वतंत्र दानांत' पडते व अर्जुनानेही त्याचे वर्णन असेच केलेलें आहे ('तुझे औदार्य जाणो स्वतंत्र । देतां न म्हणसी पात्रापात्र । पै कैवल्या-ऐसे पवित्र । कीं वैरियाही दिधले ॥'-शा.-११-९८). समर्थाच्या घरीं ज्याप्रमाणे पंक्तिप्रपंच नसतो (समर्थाचिये पंक्तिभोजने । तळिल्या वरिल्या एकाचि पक्कानें ' शा. १८-४८) त्याचप्रमाणे भगवंताच्या औदार्यात दुजाभाव नाहीं ('विष पाजूं आली पूतना राक्षसी । सायुज्यता देणे तियेसीरया ॥' शा. गा. ८०; 'पुत्राचिया लोभे नष्ट म्हणे नारायण । कोण कर्तव्य तुका म्हणे त्याचें पुण्य ॥' तुका.-२४१२; 'सत्य माना रे सकळ । उद्धरिला अजामेळ । पातकी चांडाळ । नामासाठी आपुलिया' तुका.-२२७२). भगवंत आपले स्वतःचे पदही देतात ('देव देऊनी उदार भक्तां देतो अमरपदे । देतां न म्हणें साना थोर वैरियासि तेंचि दे ' शा. गा. ३३७). सर्व सुखांचा वसोटा— सर्व सुखांचे वसतिस्थान.—'सर्व सुख' म्हणजे 'ब्रह्मसुख' कारण सर्व सुखाचा अंतर्भाव 'ब्रह्मसुखांत' होतो. ब्रह्माला 'भूमा' म्हणतात व 'भूमा' म्हणजेच 'सुख' असे उपनिषदांमध्ये सांगितलेले आहे ('यो वै भूमा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति । भूमेव सुखम् ॥' छां. उप०-७-२३ 'सर्व सुखाचे आगर । बाप रघुमादेवीवरु' शा. गा. ४०२).

ओवी १३—गोसावी—धनी, मालक. श्रीलक्ष्मीकांताऐसा—श्रीलक्ष्मीच्या पतीसारखा (म्ह. श्रीकृष्णासारखा).—ऐश्वर्यसंपन्न अशी जी लक्ष्मी ('नातरी आथिलेपणें सरिसी । कवणी आहे लक्ष्मयेऐसी । श्रियेसारखिया दासी । घरीं जियेते ॥' शा. ९-३७३) ती ज्याच्यावर कृपा करते तो ऐश्वर्यसंपन्न होतो, ('पैं निर्धनाघरीं वानिवसे । महालक्ष्मीचि घेऊनि बैसे । तयाते

निर्धन ऐसैं । म्हणो ये काई ॥ ’ ज्ञा.-१६-३६); मग लक्ष्मीचे स्वामी जे श्रीकृष्ण ते ज्याच्यावर कृपा करतील त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतील यांत नवल तें काय ?

ओवी १५—तत्त्वता-वस्तुतः, तात्त्विकदृष्ट्या, वास्तविक पाहतां. **मोक्षकर-मोक्षाला देणारे. दोनीही-दोन्हीही—**(कर्म) संन्यास (म्ह. ज्ञान-मार्ग) व कर्मयोग (म्ह. निष्कामकर्मयोग) हे दोन्हीही मार्ग मोक्षाला प्राप्त करून देणारे आहेत. ज्याप्रमाणे मेघांतून जमिनीवर पडणारे पाणी वेगवेगळ्या मार्गांनी पण समुद्रालाच जाऊन मिळते (‘ आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । ’) त्याप्रमाणे कर्मयोगाचें आचरण केलें असतां किंवा ज्ञानमार्गाचें आचरण केले असतां मोक्षाचीच प्राप्ति होते. संन्यासमार्ग हा कठिण आहे म्हणून तो मोक्षाचा मार्गच नव्हे, असे म्हणतां येणार नाही. (उदाहरणार्थ, मलखांबावर नुसते हातात कान धरून उडी मारणारे पहिलवान आहेत व कित्येकाना दुसऱ्याने हातांनी धरिले तरीही उडी मारता येत नाही. एवढ्यावरून कान हातांत धरून मलखांबावर उडी मारणे अशक्य आहे असे म्हणतां येणार नाही.) ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग या दोन मार्गांपैकी ज्याला जो मार्ग झेपेल त्याचेच त्याने आचरण करणे श्रेयस्कर होय.

ओवी १६—प्रांजळा-सोपा, सुलभ, सहज आचरण्यासारखा. —अज्ञानी व ज्ञानी या दोघांनाही आचरण्यास सोपा असा मार्ग ‘ निष्कामकर्मयोग ’ होय. निष्कामकर्मयोग हा धोपट व सर्वसंग्राहक असा मार्ग आहे. नाव ही अर्भक, स्त्री, आधळा, पांगळा. किंवा उत्तम पोहणारा या सर्वांनाही तारून पलीकडच्या तीराला नेते म्हणून ज्याप्रमाणे सर्वसंग्राहक आहे त्याप्रमाणे बुद्धि शुद्ध किंवा मलिन असणाऱ्या अशा दोघांनाही कर्ममार्ग हा तारून नेतो. ज्ञानमार्गास बुद्धि तीक्ष्ण व शुद्ध म्हणजे मलविक्षेपदोषरहित (अधिक माहिती वेदांत-प्रकरण, ओवी ३४ पहा.) अशी लागते (‘ दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या । सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । ’ कठ. उप. २-३-१२; ‘ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैन-माप्नुयात् ॥ कठ. उप. १-२-२३ ॥ ‘ तैसे मोक्ष देईल ज्ञान । येथ कीर नाही आन । परी तोचि थारे ऐसैं मन । शुद्ध होआवे ॥ ’ ज्ञा. १५-३५; ‘ निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ॥ ’ ए. मा.-२०-श्लोक ७)

व ज्ञानाचा अधिकारी 'साधनचतुष्टयसंपन्न' असावा लागतो. (अधिक माहिती वेदांत-प्रकरण, ओवी ७१ पहा). अनधिकाऱ्याला जर ब्रह्मज्ञान सांगितले तर कित्येक वेळां त्याचा दुष्परिणाम होतो. तो सर्वच ब्रह्म आहे, असे समजून यथेच्छ विषयोपभोग घेऊं लागतो. ('आवडीच्या मते करितो भोजन। भोग नारायणे म्हणती केला।' तुका.-२६६०). एवढ्याकरितां अनधिकाऱ्याला नैष्कर्म्यतेचा उपदेश करूं नये असे भगवंत सांगतात ('न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्। जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्॥' गीता-३-२६). 'जे सायासे स्तन्य सेवी। ते पक्वाने केवीं जेवीं। म्हणोनि बालका जैशीं नेदावीं धनुर्धरा॥'; 'तैशीं कर्मी जया अयोग्यता। तयाप्रति नैष्कर्म्यता। न प्रगटावी खेळतां। आदिकरुनी॥' 'ज्ञा. ३-१७२, १७३). ज्ञानमार्ग हा विहंगम मार्ग असल्यामुळे त्याच्यांत पतनाची भीति असते. परंतु कर्मयोगांत तशी भीति नसते. निष्कामकर्मयोगाच्या आचरणाने अंतःकरणशुद्धि प्राप्त होते व तद्वारा वैराग्याचा लाभ होतो. नंतर अशा साधकाला श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ असे गुरु भेट देतात व ते त्याला 'तत्त्वमसि' या महावाक्याचा उपदेश करतात. नंतर साधकाला अहंग्रहध्यानाने ब्रह्माची म्हणजे मोक्षाची प्राप्ति होते. **कर्मयोग**-निष्कामकर्मयोग.—निष्कामकर्मयोग याचा अर्थ, आपापल्या वर्णांला व आश्रमाला विहित असे जे कर्म शास्त्राने सांगितले आहे, ते कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून ईश्वरार्पणबुद्धीने करणे, असा आहे.

ओवी १७—सारासार—श्रेष्ठकनिष्ठ, सरसनिरस. **सोहपा**—सोपा, आचरण्यास सुलभ—ज्ञानमार्गापेक्षां कर्मयोग श्रेष्ठ म्हणण्याचें कारण तो आचरण्यास सोपा आहे. उदाहरणार्थ, मुंबईस पायाने, बैलगाडीने, मोटारीने, आगगाडीने व विमानानें जातां येते. परंतु सर्वांत कमी कष्टाचा, कमी खर्चाचा, बिनधोक्याचा अतएव सोपा व सर्वसंग्राहक असा मार्ग जर कोणता असेल तर तो आगगाडीचाच होय. तद्वतच सर्वांना झेपण्यासारखा व सुलभ मार्ग कर्मयोग हा आहे. **संन्यास**—मार्गांत सर्व वासनांचा व भोगांचा त्याग व्हावा लागतो ('आशा हे समूळ खाणोनि काढावी। तेव्हांचि गोसावी व्हावे तेणे।' तुका.-२४६६); परंतु कर्ममार्गांत शास्त्रानें सांगितलेल्या विहित भोगांचा उपभोग घेतां येतो. **संन्यासफळ**—संन्यासमार्गाचें फल (म्ह. मोक्ष). **अनायासे**—कष्टावाचून, सहज.—ही भाषा तारतम्यानें वापरली आहे. ह्याचा

अर्थ निष्कामकर्मयोगांत मुळींच कष्ट पडत नाहीत असा नाही. यथासांग व यथाविधि कर्म करून त्याच्या फलाची इच्छा न करतां, ते भगवंताला अर्पण करणें ही गोष्ट वाटते तितकी सोपी नाही. संन्यासमार्गापेक्षां निष्कामकर्म-योगांत कमी कष्ट पडत असल्यामुळे भगवंत या ठिकाणीं 'अनायासे' असे पद योजितात.

ओवी १८—याचिलागी—एवढ्याकरिता. **सांगेन—**कथन करीन. **संन्यासियाचें—**कर्मसंन्यास करणाराचे, ज्ञात्याचें. **चिन्ह—**लक्षण, खूण.—भगवे वस्त्र परिधान करणे वगैरे जो आश्रमसंन्यास, ज्याला चतुर्थाश्रम म्हणतात, त्याचा विचार गीतेत आलेला नाही, तर ज्ञानपूर्वक जो कर्माचा त्याग (म्ह. संन्यास) त्याचा विचार आलेला आहे. गीता ही बाह्य त्यागापेक्षां अंतर्त्यागाला अधिक महत्त्व देते. हे—हे दोन्ही मार्ग (म्ह. कर्मसंन्यास व कर्मयोग). **अभिन्न—**एकरूप, पृथक् नसलेले—अधिकारपरत्वे कर्मसंन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही मार्ग जरी भिन्न असले तरी प्राप्तव्याच्या दृष्टीने हे दोन्ही मार्ग एकच (म्ह. मोक्षफलाला देणारे) आहेत. संन्यासमार्गानें जें फल प्राप्त होते तेच फल कर्ममार्गानें अनायासे प्राप्त होत असतांना, “ अर्जुना, तूं अविवेकाने प्राप्त कर्म कां टाकतोस ? ” असे सांगण्याचा भगवंताचा आशय आहे.

ओवी १९—गेलियाची—नष्ट झालेल्याची. **से—**स्मृति, आठवण, स्मरण, विचार.—मनुष्याची यःकश्चित् सामान्य वस्तु हरवली किंवा नष्ट झाली तर त्याची त्याला सारखी चुटपुट लागते; मग एखादी प्रिय वस्तु नाहीशी झाली तर त्याबद्दल तो शोक करीत बसेल यांत नवल नाही. परंतु खरा संन्यासी तोच कीं, प्रिय विषय नष्ट झाला असतांही ज्याच्या मनाला रुखरुख वाटत नाही.

केवळ पांढरें वस्त्र भगवे केल्यानें मनुष्य खरा संन्यासी होत नाही, तर मुख्यतः मन भगवे म्हणजे विकाररहित व्हावे लागते. (‘ तुका बस्तर बिचारा क्या करे रे । अंतर भगवा न होय । तुका.—४७९). नाही तर तुकाराममहाराज म्हणतात, कांहीं कुत्र्यांचा सुद्धा रंग भगवा असतो म्हणून त्यांना संन्यासी म्हणतां येणार नाही. (‘ भगवे तरी श्वान सहज वेष त्याचा । तेथें अनु-भवाचा काय पंथ । ’ तुका.—२६०२). श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं एका

अभंगांत एका दांभिक संन्याशाचें वर्णन केले आहे—एक संन्यासी [महाराज होते. त्यांना एकाने विचारले, “ महाराज, आपणांस आपला कमंडलु हरवला तर त्याबद्दल वाईट वाटते का ? ” ते म्हणाले, “ हो, वाटतें. ” नंतर त्याने पुन्हा विचारले, “ तुम्हांस जर एखाद्याने पुडीस (म्ह. भोजनास) बोलाविले तर आनंद होतो का ? ” ते म्हणाले, “ होतो, हा तर मनुष्यस्वभावच आहे ”. मग ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, अशी जर मनोवृत्ति असेल तर गृहस्थाश्रम टाकून संन्यासाश्रम घेण्यांत कोणचा पुरुषार्थ साधला ? (‘ आलियाचा संतोष गेलियाची हानी ॥ नाही त्याचा अतिसो वेचे त्याची कहाणी ॥ ऐसे संकल्प विकल्प देहीं ॥ वरीवरी मुंडलिया होय कांहीं ॥ तरी बहुरूप्याच्या ठायीं ॥ काई काई नटु नसे रया ॥ १ ॥ आधीं भीतर दडावा । पाठीं बाहिजु मुंडावा । नाही तरी योग भांडिवा । कां करिशी रया ॥ ध्रु. ॥ शा. गा.—११३). नाटकामध्ये संन्याशाचा अभिनय करणारे पुष्कळ नट असतात, परंतु त्यांना संन्यासी म्हणतां येत नाही (‘ ब्रह्मज्ञानेवीण संन्यासी । नटाच्या ऐसें मुंडण त्यासी । सोकले मिष्टान्न भिक्षेसी । वृथा गेरुशी नाशिले ॥ ए. भा. ९-३५१). जोपर्यंत अंतःकरणांतून विषयवासना गेलेल्या नाहीत, (‘ वासनेची बुंधी । तेथे कैची ब्रह्मस्थिति ’ । तुका.—४००५) द्वंद्वराहित्यता प्राप्त झालेली नाही व देहतादात्म्य नष्ट झालेले नाही तोपर्यंत संन्यासाश्रम घेणे किंवा कर्मत्याग करणे ही गोष्ट अनुचित होय (‘ तुका म्हणे नाहीं निरसला देह । तोवरी अवघे हे संसारिक । ’ तुका.—२०५२ ; ‘ पहिला नाद चटपट चटपट । शिखासूत्र त्यजुनि सपाट । विरजा होमिला दृष्ट । परि अपुट तैसाचि ॥ ’ शा. गा. ७२९). विषयांचा नुसता बाह्य त्याग करून उपयोग होत नाही तर विषय हा मुख्यतः मनातून जावा लागतो (‘ म्हणोनि विषय हे आघवे । सर्वथा मनौनि साडावे । मग रागद्वेष स्वभावे । नाशतील ॥ ’ शा. २-३३१).

जोपर्यंत अंतःकरणांत विषयांचे ध्यान असते किंवा वासना असतात तोपर्यंत बाह्यतः जरी विषयांचा त्याग केलेला असला तरी खरा विषयत्याग होत नाही (‘ त्यजिले भेटवी आणुनी वासना । दाविल्याचें जना काय काज ॥ ’ तुका.—३९२१). उदाहरणार्थ, अविचारानें बायकोचा त्याग करून जर मनुष्य वनांत गेला तर त्या ठिकाणी पुनः बायकोचें चिंतन सुरू होते (‘ सकळ सांडुनि वना गेला । वर्नी वनिता चिंतू लागला । तो त्यागचि बाधकत्वा

आला । उलथोनि पडिला परिग्रही ॥' ए. भा.-११. ९०८). एवढ्याकरितां अपरिपक्व स्थितीत संसाराचा त्याग करणें हें घातुक ठरतें.

ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणीं विषयांचें ध्यानच नसल्यामुळें विषय नष्ट झाला असतांना त्याबद्दल त्याला वाईट वाटत नाही ('निळा म्हणे विरक्त देहीं । आठवाचि नाहीं विषयांचा ॥' निळा—१००२; विषयीं विसर पडिला निःशेष । अंगीं ब्रह्मरस ठसावला ।' तुका.-३५८४). अमुक एक विषय आपला होता किंवा असावा अशी वृत्ति ज्याच्या ठिकाणीं असते त्याला तो विषय नसतांना त्याची आठवण होते. परंतु ज्ञानसंपन्न पुरुषाच्या ठिकाणीं विषयाबद्दल आसक्ति नसल्यामुळे विषय नष्ट झाला, तरी त्याची त्याला खबरही नसते. **न पवतां**—प्राप्त न होतां. **चाड न धरी**—इच्छा करित नाहीं—एखादी वस्तु प्राप्त झाली नाही तरी त्याबद्दल तो खिन्न होत नाही, ह्याचें कारण त्याची संतुष्टता बाह्य विषयावर अवलंबून नसते. ('तैसे आत्मसुख उपाइले । जयासि आपणपाचि फावले । तया विषय सहज सांडवले । म्हणो काई ।' शा.-५-१०८) याशिवाय इच्छेला कारण असणारें जे द्वैत तेही त्याच्या ठिकाणीं नसते. ('पै आघवेचि आपुलेपणे । नुरेचि जयां अभिलापणे । जैसे येथूनि पन्हां जाणे । आकाशा नाहीं ॥' शा.-१५-३००).

सुनिश्चल—पूर्णपणे स्थिर.—बाह्य विषय प्राप्त झाला काय किंवा नष्ट झाला काय, त्याबद्दल त्याच्या ठिकाणीं पर्वा नसते. ह्याचे कारण तो अंतः-करणांत मेरुपर्वताप्रमाणे स्थिर असतो. त्याच्या मनाची बैठक ध्रुव ताऱ्या-प्रमाणे अढळ असते. पृथ्वी जरी फिरत असली तरी ध्रुव तारा जसा अढळ असतो तद्वतच त्याचे शरीर जरी इकडे तिकडे वावरत असले, शरीरावर जरी सुखदुःखाचे आघात येऊन आदळत असले व त्याच्या देहादिसंघाताकडून जरी क्रिया होत असल्या तरी त्यामुळें त्याच्या अंतःकरणाची बैठक बिघडत नाही ('देह तरी वरिचिलीकडे । आपुलिया परि हिडे । परि बैसका न मोडे ॥ मानसींचि ॥' शा.-१३-४८५; 'जो अंतरीं दडु । परमात्मरूपीं गूढु । बाह्य भागू तरी रूढु । लौकिकु जैसा ॥' शा.-३-६८; 'अचळ न चळे ऐसें झालें मन । धरुनि निज खुण राहिलोसें । तुका.-१७००). याचें कारण तो आपल्याला शरीर समजत नाही; तर अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय या पंचकोशाच्या (अधिक माहिती अध्याय १२ वा, प्रकरण दुसरें,

पान १२४ पहा) पलीकडे असणारा जो आत्मा तो मी आहे असें तो समजतो. यामुळे तो इतर नाशवंत वस्तूबद्दल शोक करीत नाही ('पैं आपुलें जें साचें । तें कल्पांतीही न वचे । हे जाणोनि गताचें । न शोची जो ॥' शा.-१२-१९२). चार चौकी वाड्याच्या शेवटच्या चौकांत राहणाऱ्या माणसाला ज्याप्रमाणें बाहेरच्या रस्त्यावर चाललेल्या घडामोडींची खबरही नसते त्याचप्रमाणें ह्याची वृत्ति आत्मस्वरूपांत लीन झाल्याकारणानें त्याला बाह्य विषयांची जाणीवही नसते. म्हणून त्याला त्याच्या प्राप्तीमुळे किंवा नष्टतेमुळे हर्षशोक उत्पन्न होत नाहीत ('तरि जयाचिया इंद्रियांचिया घरा । नाही विषयांचिया येरझारा । जो आत्मबोधाचिया वोवरां । पड्डला असे ॥'; 'जयाचे सुखदुःखाचेनि आंगें । झगटलें मानस चेवो नेघे । विषय पार्सीही आलिया से न रिघे । हे काय म्हणऊनि ॥' शा.-६-६२, ६३). सामान्य मनुष्याची वृत्ति फुलझाडाच्या लहान रोपट्याप्रमाणे असते. ते जसे दक्षिणेकडून वारा आला असतां उत्तरेकडे वांकते व उत्तरेकडून वारा आला असतां दक्षिणेकडे वांकते त्याप्रमाणें मनुष्याची वृत्ति सुख प्राप्त झाले असतां उल्लसित होते व दुःख प्राप्त झालें असतां विन्न होते. परंतु आत्मानुभवी पुरुषाचें चित्त अनुकूल किंवा प्रतिकूल विषयप्राप्तीने विकाराला पावत नाही ('दक्षिण उत्तर मारता । मेरु जैसा पांडुसुता । तैसा सुखदुःखां प्राप्ता । मध्यस्थु जो ।' शा.-१२-२०३; 'तुका म्हणे जाण । सुख दुःख तें समान ॥ तुका.-२४५६). पुढच्या ओवींत ज्ञानेश्वरमहाराज संन्यासी कोणाला म्हणावे याची व्याख्या पुरी करतात.

ओवी २०-संन्यासी—कर्मसंन्यासी (म्ह० ज्ञानी पुरुष)—ज्याच्या अंतःकरणांतून 'अहं आणि इदं' अथवा 'मी देह आहे व देहसंबंधी ते माझे आत आहेत' अशी जाणीव गेलेली असते तोच खरा संन्यासी होय. मग बाह्यतः तो अंगावर मगर्वी वस्त्रें परिधान करो वा न करो ('आणि मी तूं हे माष नेणे । माझें कांहींचि न म्हणे । सुख दुःख जाणणें । नाही जया ।' शा.-१२-१४९; 'तुका म्हणे मी हे माझें न यो वाचे । येणें नांवें साचे साधुजन ।' तुका.-३७८७). त्याच्या ठिकाणचें 'मी व माझें' असें स्फुरण कां गेलेलें असतें, हे समजण्याकरिता 'मी व माझें हें स्फुरण कोठें उत्पन्न होतें' हें समजणें आवश्यक आहे. आत्मा हा ज्या वेळेस अज्ञानाला वश होऊन आपल्या मूळ स्वरूपाला विसरतो व शरीरार्शी

तादात्म्य करतो त्याच वेळीं त्याच्या ठिकाणीं मी देह व तत्संबंधी माझे आस' असे स्फुरण उत्पन्न होतें ('तै अज्ञान एक रुढे । तेणें कोहं विकल्पांचें मांडे । मग विवरुनि कीजे फुडें । देहो मी ऐसें॥' शा. १५३-४२ ; 'तैसा आपुलिया विस्मृती । आत्मा आपणाचि प्रकृती-। सारिखा गमोनि पुढती तियेसीचि भजे ॥' शा. १५-३५४.) 'मी व माझे' स्फुरण उत्पन्न होणें हेंच संसाराचे कारण होय. ('मुक्त होता परी बळें झाला बद्ध । घेऊनिया छंद माझें माझें ।' तुका.-३७८९ ; 'कां कवण एकु भ्रमलेपणे । मी तो नव्हे गा चोरलों म्हणे । ऐसा नाथिला छंदु अंतःकरणे । घेऊनि ठाके ॥' शा. ६-७४ ; 'उपजोनि संसारी आपुला आपण वैरी । मी माझें शरीरीं घेऊनि ठेला । या देहातें म्हणे मी पुत्रदारा धन माझे । परि काळाचें हे खाजें ऐसे नेणतु गेला ॥' शा. गा.-१२०.) ह्या पुरुषाच्या ठिकाणचे 'मी व माझे' असे स्फुरण नष्ट होण्याचें कारण अशा स्फुरणाला कारण असणारे जे आत्मस्वरूपाचें मूळ अज्ञान ते ह्याच्या ठिकाणीं ज्ञानोदय झाल्यामुळें संपूर्ण नष्ट झालेलें असते. तो आपल्याला 'अहं-इदं-शून्य' असें जे निर्धर्म आत्मस्वरूप, ते मी आहे, असे समजतो ('मग इदंतेसि वाळलें । जे मीपणेवीण डाहारलें । ते रूप पाहिजे आपलें । आपणचि ।' शा.-१५-२६७). यामुळें त्याच्या ठिकाणची 'मी देह आहे' अशी परिच्छिन्न अहंता नष्ट होते व सर्व ठिकाणीं मीच मी ओतप्रोत भरलेला आहे अशा व्यापक अहंतेवर तो येतो ('तैसा विश्वस्वप्नेसी माया । नीद सांझानि धनंजया । सहसा चेइला अद्वया-। नंदपणें जो ।' शा-१८-४०५). ज्या ठिकाणीं कोण-चीहि क्रिया संभवत नाही ('तेथ स्वभावे धनंजया । नाही कोणीचि क्रिया म्हणौनि प्रवादु तया । नैष्कर्म्यु ऐसा ।' शा.-१८-९७८) असे जे व्यापक चैतन्य तें मीच आहे अशा अपरोक्ष अनुभवावर जो पुरुष असतो तोच खरा 'नित्य' संन्यासी होय. **निरंतर**—कायमचा, अखंड.

ओवी २१—मनें ऐसा जाहला— मनाने असा (म्ह. अहंममरहित) झाला—ज्याच्या ठिकाणचे मनाचे मनपण म्हणजे 'संकल्पविकल्पता' नाहीशी झालेली आहे. 'संकल्पविकल्पता' हेंच मनाचें स्वरूप होय. (संकल्पविकल्पात्मकं मनः । 'वायां मन हें नांव । एव्हवीं कल्पनाचि सावेव । जयाचेनि संगे जीव-। दशा वस्तु ॥' शा.-१३-११०). या पुरुषाच्या अंतःकरणांतील सर्व वासना नष्ट होऊन याचें मन स्थिर झालेलें असतें. मन जिंकणें हाच खरा

पुरुषार्थ होय. कारण वृत्तीबरोबर मनाळा वाहून न देणें व देणें याच्यावरच सुखदुःख अवलंबून आहे. ('तें मनोरथसंगें नव्हे । एन्हवीं सिद्धि गेलेंचि आहे । हे दोनीचि उपाये । सुखदुःखासी ।' शा.-१३-१३३). ज्याचें मन मोकळें झालेलें असते तोच खरा सुखी होय. ('तुका म्हणे पाख मन । नारायण तें भोगी ।' तुका.-२९८५). असा पुरुष जरी परिग्रही असला तरी त्याला संन्यासी म्हणावयास मुळींच हरकत नाही. उदाहरणार्थ, जनक हे जरी परिग्रही होते तरी ते संन्यासीच होते. कारण त्यांच्या ठिकाणीं देहाभिमान नव्हता व त्यामुळे अपरिग्रही जे शुकाचार्य त्यांचेही ते गुरु झाले ('तुका म्हणे राज्य करितां जनक । अग्नीमाजी एक पाय जळे ।' तुका.-३४६५ ; 'जनकभेटीसी पाठविला तेणे । अभिमान नाणे खोटे केलें ।' तुका.-२५५१). [शुकाचार्य हे आपल्याला संसार करावयासच नको म्हणून बारा वर्षे आईच्या उदरातच राहिले. पुढें महा मुनि व्यासांनीं त्यांना हांक मारली म्हणून ते बाहेर आले व पळूं लागले. नंतर व्यास त्यांच्यामागें धावूं लागले. शुकाची वृत्ति पूर्ण ब्रह्माकार असल्यामुळे व्यास जेव्हां त्यांना 'शुका, शुका' म्हणून हांक मारीत, त्या वेळेस सभोवतालचीं झाडें शुकांच्याऐवजीं 'ओ' म्हणून प्रत्युत्तर देत. पुढें शुकांना आपण ज्ञाते आहोंत असा सूक्ष्म अहंकार उत्पन्न झाला व म्हणून व्यासांनीं त्यांना जनकाच्या भेटीस पाठविले. जनकाने आंतूनच निरोप पाठविला कीं, "शुका, तूं आपणाबरोबर जो कोणी आणला आहेस त्याला टाकून आंत ये" ('संगं त्यक्त्वा सुखी भव'). शुक हे पूर्ण अपरिग्रही असल्यामुळे त्यांच्याजवळ कांहींच नव्हतें व म्हणून त्यांना जनकांच्या निरोपाचा अर्थच कळेल. नंतर तीन दिवसांनीं त्यांना त्याचा अर्थ कळला व त्यांनीं 'अहंकाराचा' त्याग केला तेव्हां जनकांची भेट झाली.] **संग**—आसक्ति, स्नेह, प्रेम. **तो संगीं चि सांडिला**—तो आसक्तीकडूनच त्यागिला.—ज्ञानेश्वरांच्या व्याख्यानाची ही एक शैली आहे. त्यांचें व्याख्यान कित्येक वेळां फार बरच्या पातळीवरून केलेलें असतें. ते म्हणतात, तो संग टाकीत नाही', तर 'संगच त्याला सोडून जातात.' ज्या ठिकाणीं ममत्व अथवा प्रेम असतें, त्या ठिकाणीं आसक्ति असते. उदाहरणार्थ, बापाचें आपल्या मुलाचे ठिकाणीं ममत्व असते म्हणून मुलगा परीक्षा उत्तीर्ण झाला तर तो पेढे वांटतो

व दुर्दैवानें मुलगा मेला तर शोक करतो. परंतु तिन्हाईत पुरुषाचा. मुलगा परीक्षा उत्तीर्ण झाला किंवा मेला तर त्याबद्दल त्याला आनंद किंवा शोक होत नाही. कारण त्याच्या ठिकाणी त्या मुलाबद्दल ममत्व नसते. ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणचें ममत्वच नाहीसे झालें असल्यामुळें त्याला संगच सोडून जातात. ज्याप्रमाणें झाडाला आग लागली असतां त्या झाडावर राहणारे पक्षी आपणहून त्या झाडाचा त्याग करतात, त्याचप्रमाणे त्याचें मन वैराग्यरूपी अग्नीनें पेटलेलें असल्यामुळें मनाचा आश्रय करून राहणारे असे जे संग ते त्याला सोडून जातात (‘ आगी लागलिया रुखी । देखोनि सैरा पळती पक्षी । तैसें सांडिले अशेखी । विकल्पी जे ॥ ’ शा. १५-२८८). सुखदुखाचा कारण जो स्नेह त्याचाच त्यानें त्याग केलेला असतो (‘ तैसा वियोग जेणें दुःखें । विपात्ति शोक पोखे । ते स्नेह सांडुनि सुखें । उदासु होय । ’ शा. १३-५८९).

सुखें—अनायासें, परिश्रमावांचून, सहज. **सुख**—आत्मसुख. —आत्मसुख प्राप्त करून घेण्याकरितां जीवाला आपलें अंतःकरण सोडून बाहेर जाण्याची जरूरी नाही, कारण तें त्याच्या अंतःकरणांतच असते (‘ तैसा हृदयामध्ये मी रामु । असतां सर्व सुखाचा आरामु । कीं भ्रांतासि कामु । विषयावरी ॥ ’ शा. ९-६०). असे असतांना त्याला ते प्राप्त होत नाही, ह्याचे कारण जीवाची वृत्ति बाह्य विषयाच्याकडे धांव घेत असते. ती वृत्ति अंतर्मुख झाली म्हणजे जीवाला आत्मसुखाचा लाभ होत असतो. सुख हा आत्म्याचा गुण नसून ते त्याचें स्वरूपच आहे (‘ जो आंगाथिला आनंदु । सुरतेंविण ॥ ’ शा. १५-७४). आत्मलाभ होणें ह्याचाच अर्थ आत्मसुख प्राप्त होणें असा आहे. स्नेहामुळें जो आत्मभाव अनेक वस्तूंच्या ठिकाणी विकसित झालेला असतो, तो आत्मभाव ज्ञानी पुरुष आत्मानात्मविवेकाच्या योगानें एकत्रित करतात, म्हणजे वृत्ति अंतर्मुख करतात व ती आत्म्याच्या ठिकाणी संस्थापित करून अखंड असें जें आत्मसुख ते, ते अनुभवितात (‘ तैसें आत्मभ्रांतीसाठीं । वस्तु विखुरली बासवाटी । ते एकवटिती ज्ञानदृष्टी । अखंड जे ॥ ’ शा. १५-२९८).

अखंडित—सतत, निरंतर.—विषयसुख हे परावलंबी असल्यामुळे तें खंडित व विनाशी असते. परंतु आत्मसुखाच्या मागे नाश नसतो व ते अमर्याद असतें (‘ देशेंकालें वेदानुवादा । ज्या सुखाची न करवे मर्यादा । त्या सुखाची सुखसंपदा । मद्भक्त सदा भोगिती ॥ ’ ए. भा. १४-२०१; ‘ मन हें

निश्चल झाले एके ठायीं । तयां उणे काई निजसुखा ॥ ’ तुका.-३६८४ ;
 ‘अर्जुना अनंत सुखाच्या डोही । एकसरा तळुचि घेतला जिहीं । मग
 स्थिराऊनि तेही । तोचि जाहले ॥ ’ शा. ५-१४४).

ओवी २२--आतां—यानंतर, अशा स्थितीत. निःसंगु—संगरहित—
 विषय हे बाधक नसतात तर त्यांची आसक्ति बाधक असते. ईशसृष्टि
 म्हणजे घरदार, बायका, पोरें वगैरे खरीं बाधक नाहीत, तर
 जीवसृष्टि म्हणजे जीवानें त्यांच्याबद्दल जें ममत्व घेतलेलें असतें तें
 बाधक असते. ह्या ममत्वामुळेच जीवाला सुखदुःखे भोगावीं लागतात
 (‘ कां सांडिसी गृहाश्रम । कां सांडिसी क्रियाकर्म । कासया सांडिसी कुळींचे
 धर्म । आहे तें वर्म वेगळेचि ॥ ’ शा. गा.-११). विषय हे जड आहेत, ते
 आपणहोऊन जीवाच्या मागे लागत नाहीत. परंतु जीव विषय हे सुखदायक
 आहेत म्हणून त्यांचें चिंतन करतो व मग त्यांच्या ठिकाणीं त्याला आसक्ति
 उत्पन्न होते व तो त्यांमध्ये गुरफटला जातो. विषयांना विषयत्व देणारें जें मन
 तें या बोधसंपन्न पुरुषाचें, आत्मसुखांत निमग्न झालेलें असल्यामुळे त्याच्या
 ठिकाणीं भोक्ता, भोग्य व भोग ही त्रिपुटीच नाहीशी झालेली असते. अशा
 अनुभवानंतर तो जरी गृहादिक उपाधीत राहत असला तरी त्याच्या मनाचें
 स्थैर्य बिघडत नाही (‘ एव्हवी इंद्रियांचेनि मेळें । विषयावरी तरी
 लोळे । परि विकाराचेनि विटाळें । लिपिजेना ॥ ’ शा.-१३-४७८ ; ‘ दळीं
 कांडीं लोकांऐसे । परि मी नसें ते ठायीं ॥ ’ तुका.-४०७०. [ह्याबद्दल महान्
 साधु कान्होबा पाठक यांची एक गोष्ट प्रसिद्ध आहे, ती अशी—श्रीक्षेत्र
 आळंदीपासून सुमारे दहा मैलांवर असलेल्या केंदूर पाचळ गांवीं कान्होबा
 पाठक म्हणून एक आत्मानुभवी थोर पुरुष राहत असत. एक ब्राह्मण काशी-
 यात्रेला पायीं निघाला असतां वाटेत त्याला कांशीविश्वेश्वरांनीं स्वप्नांत येऊन
 असा दृष्टांत दिला कीं, “ तूं माझ्याकडे न येतां केंदूर गांवीं राहत
 असणाऱ्या कान्होबा पाठकांना शरण जा म्हणजे तुझें कार्य होईल. ” दुसऱ्या
 दिवशीं सकाळीं तो ब्राह्मण काशीयात्रेला न जातां परत माघारीं फिरला
 व केंदूर गांवीं येऊन कान्होबा पाठकांची चौकशी करूं लागला. कान्होबा
 पाठक हे आपल्या घराच्या पडवीत, मुलांना मांडीवर खेळवीत व त्यांचे
 मुके घेत बसलेले होते. तेथें तो ब्राह्मण प्राप्त झाला व त्यानें त्यांना विचारलें,

“कान्होबा पाठक कोठे राहतात?” कान्होबा म्हणाले, “याच देहाला कान्होबा पाठक म्हणतात.” हे ऐकल्याबरोबर त्या ब्राह्मणाचा चेहरा एकदम उतरला व तो मट्कन् खाली बसला. कान्होबा पाठक हे अंतर्ज्ञानी असल्यामुळे त्यांनी त्या ब्राह्मणास विचारलें, “भटजीबुवा, असे तुम्ही विन्न कां दिसतां?” त्याने सर्व हकीकत सांगितली व तो म्हणाला, “मी इतक्या लांघून आपण साधु आहांत म्हणून या ठिकाणीं आलों व आपण तर मुलांचे मुके घेत बसलां आहांत.” कान्होबा पाठक म्हणाले, “एकंदरीत ह्या मुलांमुळें माझी साधुता बिघडली, तर त्यांनाच मी आतां आडांत टाकून देतो.” असें म्हणून त्यांनी त्या मुलांना अंगणांतील आडांत टाकून दिले. पुढें स्वयंपाक वगैरे तयार झाल्यानंतर ते त्या ब्राह्मणाला जेवावयास बसण्यास आग्रह करूं लागले. भटजीबुवा म्हणाले, “अहो, ह्या ठिकाणीं बालहत्या झाली तेव्हां अशा परिस्थितींत मला जेवण सुचणार नाहीं”. नंतर कान्होबा पाठकांनीं विहिरांतून आपल्या मुलांना जिवंत बाहेर काढले. तात्पर्य, निःसंग ज्ञानी पुरुष जरी परिग्रहांत राहिला तरी त्यानें तो लुप्त होत नाहीं.]

ओवी २३—गिवसूं ये—गुंडाळतां येते—अग्नीच्या जवळ कापूस आला असता अग्नि त्याला जाळतो. परंतु त्या अग्नीतील दाहक शक्ति नाहीशी झाली असतां तो त्याला जाळूं शकत नाही. उदाहरणार्थ, जळून विझलेल्या गोवरीची राख बायका कापसाला लावून कापसाच्या वाती करतात. तद्वतच ज्ञानी पुरुषाचे मन स्नेहशून्य झाले असल्यामुळें तो उपाधीत असूनही त्यांचें मन विकाराला पावत नाही.

ओवी २४—असतेनि उपाधी—असणाऱ्या प्रपंचाने. नाकाळिजे—पकडला जात नाही, सांपडला जात नाही. **कर्मबंधीं—**कर्मपाशांनीं.—कर्तृत्वमद व फलास्वाद हे दोन कर्मांचे बंध आहेत (‘तैसा कर्तृत्वाचा मदु । आणि कर्मफळाचा आस्वादु । या दोहोचे नाव बंधु । कर्माचा कीं ॥’ शा.-१८-२०५). ह्यांच्यामुळें जीवाच्यामागे जन्ममृत्युरूपी चक्र लागते. परंतु ज्ञात्याच्या ठिकाणीं कर्तृत्वमद व फलास्वाद या दोहोच्या उत्पत्तीला कारण असणारा जो संकल्प अथवा अहंकार तोच नसल्यामुळे त्याच्या ठिकाणीं हे दोन्हीही बंध नसतात (‘जे बुद्धीचिये ठावूनि देही । तयां अहंकाराची सेचि नाही । म्हणोनी

कर्मेचि करतां पाहीं । चोखाळले ॥ ' शा.-५-६२). **संकल्प**—मानसिक कर्मप्रवृत्ति, वासना, इच्छा.—मनुष्याच्या मनांत पहिल्यांदा विषयाविषयी संकल्प उत्पन्न होतो. नंतर त्याच्या ठिकाणी विषयवासना उत्पन्न होते व तदनंतर तो विषयांत पडतो. सर्व क्रियेला कारण संकल्प आहे व संकल्पाच्या ठिकाणी पराधीनता असते ('संकल्पारूढ ते पराधीन जिणें । कार्यचि कारण वाढतसे ॥ ' तुका.-३२३०). परंतु ज्याच्या ठिकाणचा विषयाचा संकल्प नाहीसा झालेला असतो तो जरी विषयरूपी उपाधीत असला तरी त्याने तो लिप्त होत नाही. म्हणून विषयांच्या बाह्य त्यागापेक्षा मनांतून विषयांचा त्याग होणे आवश्यक असते (' म्हणोनि विषय हे आघवे । सर्वथा मनौनि सांडावे । मग रागद्वेष स्वभावे । नाशतील ' ॥ शा.-२-३३१).

ओवी २५—कल्पना—संकल्प—कल्पना नाहीशी होण्याकरितां द्वैत नाहीसे व्हावे लागते. जोपर्यंत द्वैत स्फुरत आहे तोपर्यंत कल्पना किंवा संकल्प उत्पन्न होत राहतात. जो ज्ञानाच्या योगाने अद्वैत-अनुभवावर येतो त्याच्या ठिकाणचा संकल्प नाहीसा होतो, असा संकल्पविरहित जो पुरुष तोच ' संन्यासी ' होय. **सांगडे**—सारखे—फलाच्या दृष्टीने दोन्ही मार्ग (म्ह. संन्यास व कर्मयोग) हे सारखेच आहेत. दोन्ही मार्गांनीही मोक्षाचीच प्राप्ति होते. संन्यासमार्गामध्ये प्रथमतः संकल्प नाहीसा व्हावा लागतो व कर्मयोगामध्ये कर्तृत्वमद व फलास्वाद यांचा त्याग करावा लागतो. मनांत कर्तव्य स्फुरत असतांना केवळ कर्माच्या त्यागाने संन्यास होत नाही. अशा त्यागाला भगवान् " मिथ्याचार " म्हणतात (' कर्मोद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ' ॥ गीता-३-६; ' तयां कर्मत्यागु न घडे । जे कर्तव्य मनीं सांपडे । वरी नटती ते फुडें । दरिद्र जाण ॥ ' शा.-३-६५).

ओवी २६—मूर्ख—अविवेकी, अज्ञानी, शास्त्रसंस्काररहित. **सांख्य**—संन्यास, ज्ञानयोग. **संस्था**—व्यवस्था, निष्ठा, मार्ग. **केंवी जाणती**—कसे जाणतील ?—वास्तविक निष्कामकर्मयोग व संन्यास हे दोन्ही एकच मार्ग आहेत. निष्कामकर्मयोगाचीच परिणति संन्यासांत होते (' न कर्मणामनारंभा-न्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । ' गीता-३-४; ' वांचोनि कर्मारंभ उचित । न करिताचि का सिद्धवत । कर्महीना निश्चित । होईजेना ॥ ' शा.-३-४५).

ओवी २७—भिन्न-वेगळा, निराळा.—वास्तविक हे दोन्ही मार्ग एकच आहेत. या दोहोंमध्ये केवळ नावाचाच फरक आहे. [उदाहरणार्थ, दोन गृहस्थ प्रवास करण्याकरितां भिन्न भिन्न ठिकाणाहून निघाले होते. रस्त्यांत त्यांची गाठ पडली व कांहीं मैल बरोबर प्रवास केल्यानंतर त्यांनीं एका धर्म-शाळेंत मुक्काम केला. गप्पा मारतां मारतां सहजच असा विषय निघाला कीं, सध्यां हिंदुस्थानांत उत्तम गाणारा कोण आहे. त्यांपैकीं एक म्हणाला, “माझ्या मामासारखा गाणारा जगतांत नाही.” दुसरा म्हणाला, “माझ्या काकासारखा गाणारा दुसरा कोणीही सापडणार नाही.” दोघेही दुराग्रही असल्यामुळे ते आपला हेका सोडीनात व शेवटीं दोघांची मारामारीवर पाळी आली. इतक्यांत पलीकडे बसलेले गृहस्थ त्या दोघांच्या भांडणांत पडले व त्यांनीं एकाला त्याच्या ‘मामाचे’ नांव विचारलें व दुसऱ्याला त्याच्या ‘काकाचे’ नांव विचारले. एक म्हणाला, “माझ्या मामाचें नांव ‘तानसेन’ आहे.” व दुसरा म्हणाला, “माझ्या काकाचेंहि नांव तेंच आहे.” मग तो म्हणाला, “अरे, तुम्ही मूर्खासारखे भांडत कां बसलां आहांत ? कारण तुमचे मामा व काका हे एकच गृहस्थ आहेत.”]. परंतु हें ज्यांना समजत नाही ते निष्कारण वाद घालीत बसतात (‘सांडिजे दुजया नामाचा आभासु । तरी योगु तोचि संन्यासु । पाहता ब्रह्मी नाही अवकाशु । दोहीमार्जी ॥ ’; ‘जैसे नामाचेनि अनारिसेपणे । एका पुरुषाते बोलावणे । कां दोहीमार्गी जाणे । एकाचि ठायां ॥’ ज्ञा. ६-४०-४१).

ओवी २८—पें—पादपूर्णार्थक अव्यय. सम्यक्—यथार्थतेनें, उत्तम रीतीने, चांगले. **अनुभवे—**अनुभवाने.—प्रत्यक्ष अनुभव व शब्दज्ञान यांत कित्येक वेळां फरक असूं शकतो. व्याख्यान करणाऱ्याचें ज्ञान यथातथ्य असेलच असे सांगता येत नाही. अनुभवी जरी कमी बोलला तरी त्याचे महत्त्व शब्दज्ञान्यापेक्षा अधिक आहे. श्रीमच्छंकराचार्य, श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, संत तुकाराम इत्यादिकांचे बोल हे अनुभवाचे आहेत म्हणून त्यांची किंमत अगाध आहे (‘तुका म्हणे साक्षी आले । तरी केलें प्रगट ॥’ तुका.—२९७२; ‘तुका म्हणे येथे पाहिजे अनुभव । शब्दाचें गौरव कामा नये ॥’ तुका.—३८०१). **तत्त्व—**सत्य, वास्तविक स्वरूप, ब्रह्म. **आघवे—**संपूर्ण. —संन्यास किंवा निष्कामकर्मयोगाच्या आचरणानें ज्यांनीं सत्स्वरूप अनुभवले

ते पुरुष हे दोन्ही मार्ग एकच समजतात, परंतु ज्यांनी या दोहोंपैकीं एकाही मार्गाचें आचरण केलें नाहीं व ज्यांना यथार्थ अनुभव प्राप्त झाला नाहीं, ते मात्र निरर्थक वाद करीत बसतात. [उदाहरणार्थ, काहीं जन्माध आंधळे शहरांतील एका रस्त्यानें चालले होते. जातां जातां ज्या ठिकाणीं एक हत्ती बांधलेला होता त्या ठिकाणीं ते प्राप्त झाले. तेव्हां लोकांनीं सांगितले, “ अरे आंधळ्यांनो, वाटेत हत्ती बांधला आहे, जरा जपून चाला.” तेव्हा ते म्हणाले, “ बापहो, आम्हीं कधींच हत्ती पाहिलेला नाहीं; तरी आम्हांला त्याचा निदान हातानें तरी स्पर्श करवा.” हे ऐकून तेथें जमलेल्या लोकांपैकीं एकाला त्यांची कीव आली व त्याने त्यांपैकीं प्रत्येकाला हत्तीचा स्पर्श करून दिला, परंतु मजा अशी झाली कीं, त्या प्रत्येकाला हत्तीच्या एका विशिष्ट अंगाचाच स्पर्श झाला. पुढे ते आंधळे कांहीं काळ चालून गेल्यानंतर त्यांना वाटेत ओढा लागला व त्या ठिकाणीं ते भाकरी खाण्याकरितां बसले. तेव्हां बोलतां बोलतां हत्ती हा प्राणी कसा असतो असा विषय निघाला. ज्याला हत्तीच्या पायाचाच फक्त स्पर्श झाला होता तो म्हणाला, “ हत्ती हा खांबासारखा आहे ”; ज्याला कानाचा स्पर्श झाला होता तो म्हणाला, “ हत्ती हा सुपासारखा आहे ”; ज्याला सोडेचा स्पर्श झाला होता तो म्हणाला, “ हत्ती हा मुसळासारखा आहे ” व ज्याला फक्त शेपटाचाच स्पर्श झाला होता, तो म्हणाला, “ हत्ती हा दोरासारखा आहे.” असा वाद चालला असतां शेवटीं त्यांची हातघाईवर पाळी आली. इतक्यांत एक सदगृहस्थ त्याच रस्त्यानें चालला होता. त्यानें त्यांना विचारले, “ अरे, तुम्ही भांडतां कां ? ” तेव्हां त्यांनीं सर्व हकीकत सांगितली व ते म्हणाले, “ महाराज, तुम्ही आतां खरा न्याय निवडा.” तो गृहस्थ हुषार होता. तो म्हणाला, “ तुम्हां सर्वांचें म्हणणें खरें आहे; याचें कारण तुम्हां प्रत्येकास हत्तीच्या एका विशिष्ट भागाचेंच ज्ञान झालेले आहे व यामुळे तुम्ही आपसांत भांडत बसलां आहांत. मी तुम्हांला आतां हत्तीकडे घेऊन जातो व प्रत्येकाचा हात हत्तीच्या सर्व अवयवांवर फिरवितों म्हणजे तुम्हांला हत्तीचें संपूर्ण ज्ञान होईल.” नंतर त्याने सर्वांना हत्तीचें संपूर्ण ज्ञान करून दिले. यामुळे त्यांच्यातील वाद साहजिकच मिटला.] पण ज्यांना एका मार्गानें का होईना आत्म्याचें

संपूर्ण ज्ञान झालेलें असतें ते तत्प्राप्तीच्या इतर मार्गाबद्दल वाद करीत नाहींत.
ऐक्यभावे—अभिन्नपणानें, एकरूपाने.

ओवी २९—सांख्यीं—ज्ञानी पुरुषांकडून. **पाविजे**—मिळविलें जातें.
योगीं—कर्मयोग्यांकडून. **गमिजे**—प्राप्त केले जातें ; गम्य होतें. **इया परी**—
 ह्या रीतीने. **ऐक्यता**—अभेद, --दोन्हीही मार्गांनीं गेलें असतां मोक्षाचीच
 प्राप्ति होते. म्हणून फलाच्या दृष्टीने हे दोन्ही मार्ग अभिन्न आहेत.

ओवी ३१—पाहलें.—उजाडले—त्याच्याच ठिकाणीं ज्ञानाचा खरा उदय
 झाला. **भेदेविण**—अभिन्नपणाने.—जे खरे ज्ञानी असतात त्यांच्या ठिकाणीं हट्ट
 किंवा दुराग्रह फारसा नसतो (‘तुका म्हणे भेदाभेद । गेले वाद खंडोनी ।’
 तुका.—१९४०). **आपणपें**—आपणाला, आत्मस्वरूपाला.—ज्ञानेश्वरमहाराज प्रायः
 ‘आपण’ हा शब्द ‘आत्मस्वरूप’ या अर्थाने योजितात (‘जया आपणपें
 सांझनि कहीं । इंद्रियग्रामावरी येणे नाहीं ।’ शा.—५-१०५ ‘जिहीं आपणपें
 नाहीं देखिले ।’ शा.—५-११० ; ‘तैसे आपणपे नाहीं दिठे ।’ शा.—५-११२
 ‘तैसे हारपले आपणपे पावे । तै संताते पाहतां गिवसावे ।’ शा.—१८-४००).

ओवी ३२—युक्ति—निष्कामकर्मयोग, निष्कामकर्म करण्याची हतवटी.—
 आपापल्या वर्णाला व आश्रमाला उचित असे शास्त्राने सांगितलेले कर्म
 कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति टाकून ईश्वरार्पणबुद्धीने करणे ह्याला युक्ति म्हणतात.
 (‘म्हणोनि फळीं लागु । सांडोनी देहसंगु । कर्म करवीं हा चागु । निरोपु माझा ॥’
 शा.—१८-१७६ ; ‘तरी उचितें कर्म आघवी । तुवां आचरोनि मज अपावीं ।
 परी चित्तवृत्ति न्यासावी । आत्मरूपीं ॥’ ; ‘हे कर्म मी कर्ता । कां आचरेन या
 अर्था । ऐसा अभिमानु झणें चित्ता । रिगो देसी ॥’ शा.—३-८६, ८७).
मोक्षपर्वता—मोक्षरूपी पर्वतावर—मोक्षाला पर्वत म्हणण्याचे कारण, मोक्ष
 प्राप्त करून घेण्याकरतां पुष्कळ कष्ट करावे लागतात. **महासुख**—परमानंद,
 ब्रह्मसुख, मोक्षसुख.—ब्रह्मानंद हा अनुपम, अमर्याद व अविनाशी असा
 आहे (‘देशे काळे वेदानुवादा ज्या सुखाची न करवे मर्यादा । त्या सुखाची
 सुखसंपदा । मद्भक्त सदा भोगिती ॥’ ए. भा. १४-२०१ ; ‘भूमा तत्सुखं
 नाल्पे सुखमस्ति ॥’ छां. उप.—७-२३). ब्रह्माच्या आनंदाची मीमांसा
 तैत्तिरीयोपनिषदांतील ब्रह्मानन्दवल्लीमध्ये विस्तरशः केलेली आहे. त्यांत एका-

पेक्षां एक, आनंद श्रेष्ठ आहे, असें सांगतां सांगतां सरते शेवटी ब्रह्मानंद हा परमावधीचा आनंद होय असें म्हटलें आहे (' ते ये शतं प्रजापतेरानन्दः । स एको ब्रह्मण आनन्दः ' तैत्ति. उप. २-८; ' यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ ' गीता-६-२२; ' तुका म्हणे आतां । लाभ नाहीं यापरता ॥' तुका.-९३३). **वहिला-सत्वर, लवकर.**

ओवी ३३—हव्यासीं—छंदांत.—सांख्य म्हणजे संन्यासमार्ग हा सोपा मार्ग नाही. केवळ विहित कर्मांचा व शिखा व सूत्र यांचा त्याग केल्याने संन्यास घडत नाही. जोपर्यंत मनांत कर्तव्यबुद्धि स्फुरत आहे, अंतःकरणात पापवासना व विषयांचे चिंतन आहे, तोपर्यंत बाह्योपाधींचा जरी त्याग केलेला असला तरी तो खरा संन्यासी होत नाही (' जे उचित कर्म सांडिती । मग नैष्कर्म्य होऊं पाहती । परी कर्मेन्द्रिय प्रवृत्ती । निरोधुनी ॥ ' ; ' तयां कर्मत्यागु न घडे । जे कर्तव्य मनीं सांपडे । वरी नटती ते फुडे । दरिद्र जाण ॥ ' ज्ञा.—३-६४-६५). एक पैसा दान दिला, तर तो मनांतून लवकर विसरला जात नाही. या जन्मांत आपणहून जोडलेल्या चहा व विडीसारख्या सामान्य संवयी एकदम सुटत नाहीत; मग अनेक जन्मांतून भोगत आलेल्या विषयांचे संस्कार व त्याबद्दल मनांतील संकल्प केवळ कर्मत्यागाने किंवा वस्त्रत्यागाने नष्ट होणे शक्य नाही (' अनादि संसारमाळेच्या ठायीं । नित्य विषय भोगिले पाही । ते ठसावले चित्ताच्या ठायीं । वारंवार पाही सेवितां ॥ ' ए. भा. १३-३७८). संकल्पनाशाखेरीज संन्यास घडत नाही. व संकल्प नाहीसे होण्याकरतां देह-तादात्म्य नाहीसे व्हावें लागते (' म्हणोनि कल्पना जें सांडे । तेंचि गा संन्यासु घडे । ' ज्ञा.-५-२५). संन्यासमार्ग साध्य होण्याकरतां प्रथमतः निष्कामकर्मयोगाचे आचरण करावें लागते व त्याचा शेवट आत्मज्ञानांत म्हणजे ' संन्यासांत ' होतो (' न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ' गीता-३-४; ' वाचोनि कर्मरंभ उचित । न करिताचि कां सिद्धवत । कर्महीना निश्चित । होईजेना ॥ ' ज्ञा.-३-४५). निष्कामकर्मयोग हा साधनारंभ आहे. (' मग अज्ञाने बांधलेयां । मोक्षपदीं बैसावया । साधनारंभु तो तृतीया - । ध्यायीं बोलिला ॥ ' ज्ञा.-१८-१४३७) व श्याचें अनुष्ठान न करतां जे एकदम संन्यासमार्गाचें अवलंबन करतात त्यांना संन्यासाची प्राप्ति कधींहि घडत नाही. ज्ञानी पुरुष आपणहून कर्मे टाकीत नाहीत तर तीं

त्यांचीं पुढें आपोआप सुटतात (' फळली केळी उन्मळे । तैसी आत्मलामें प्रबळे । जयांची क्रिया ढाळे ढाळे । गळती आहे ॥ ' शा. १५-२८७).

श्लोक ७ वा—गीतेचें सार व श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची टीका या दृष्टीने प्रस्तुत श्लोक महत्त्वाचा आहे. या श्लोकाच्या पूर्वार्धात साधन सांगितलें आहे व उत्तरार्धात साध्य सांगितले आहे. गीतेचें साध्य ' कुर्वन्नपि न लिप्यते ' असें आहे व हे साध्य, कर्ता हा जेव्हां अनुभवाच्या अंगानें ' सर्वभूतात्मभूतात्मा ' होतो त्या वेळेस प्राप्त होते. प्रस्तुत श्लोकामध्ये ' सर्वभूतात्मभूतात्मा ' होण्याच्या मार्गाचा आरंभ निष्कामकर्मयोगापासून आहे असे ध्वनित केलें आहे.

विशुद्धात्मा—शुद्धचित्त.—या ठिकाणी ' आत्मा ' या शब्दाचा अर्थ ' चित्त ' किंवा ' अंतःकरण ' असा आहे. निष्कामकर्मयोगाच्या आचरणाने चित्तशुद्धि प्राप्त होते. परमार्थात चित्तशुद्धि आवश्यक आहे (' मुख्य साधवया परमार्था । अवश्य पाहिजे गा शुचिता । शुचित्वावांचोनि तत्त्वता । न लभे हातां निज-स्वार्थ ॥ ' ए. भा.-३-३८०, ' तैसी चित्तशुद्धि नाहीं । तेथें बोध करील काई ॥ ' तुका.-२६५६, ' करुनियां शुद्ध मन । नारायण स्मरावा ॥ ' तुका.-२४६८; ' एकी जाती तव्या आरिशासी । आरिसां उपलब्धि तवां मसी । तेवी चित्तशुद्धि परमार्थासी । विकल्पवंतासी अभावो ॥ ' हस्तामलक-२७५)

विजितात्मा—जितदेह.—येथे ' आत्मा ' या शब्दाचा अर्थ ' देह ' असा आहे. शरीर ताब्यांत येण्याकरितां मिताहार, परिमित निद्रा व तपादि साधनें करावीं लागतात) ' विविक्षेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ' गीता-१८-५२; ' लोलुपता काय निद्रेसी जिंकावे । भोजन करावे परिमित ॥ ' तुका.-२४६३; ' युक्त आहार विहार । नेम इंद्रियाचा सार । नसावी बासर । निद्रा बहु भाषण ॥ ' तुका.-३०६४.) शरीर ताब्यांत आले नाहीं तर परमार्थ घडत नाहीं.

जितेंद्रिय—इंद्रिये जिकलेला—मन हें इंद्रियद्वारा बाह्य विषयाच्याकडे धांव घेत असते. त्याला अंतर्मुख करण्याकरितां प्रथमतः इंद्रियें जिंकावीं लागतात (' तरी मना या बाहेरिलीकडे । यावयाची साविया सर्वे मोडे । हे हृदयाच्या डोही बुडे । तैसें कीजे ॥ ' ; ' परी हे तरीच घडे । जरी संयमाचीं अखंडे । सर्व द्वारीं कवाडें । कळासती ॥ ' शा.-८-१११-११२).

ओवी ३४—भ्रांति-भ्रम, चुकीचा समज, मिथ्या ज्ञान, अध्यास.—' भ्रांति ' या शब्दाचा अर्थ श्रीज्ञानेश्वरांनी ' असार ' (म्ह. अनित्य) असा केला आहे

(‘ देखे सारासार विचारितां । भ्रांति ते पाहीं असारता । तरी सार ते स्वभावता । नित्य जाणें ॥ ’ शा.-२-१३३). आत्मा हा नित्य (म्ह. सार) आहे व आत्म्यावांचून जेवढे पदार्थ आहेत ते सर्व अनित्य .(म्ह. असार) आहेत. तेव्हां श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या मते ‘भ्रांति’ या शब्दाचा अर्थ ‘सर्व अनात्मवस्तु’ असा ठरतो. वेदांतशास्त्राचेंही मत असेच आहे. वेदांतशास्त्रामध्ये ‘ भ्रांति ’ या शब्दाचा अर्थ ‘ अध्यास ’ (म्ह. भ्रम) असा आहे. ‘ ज्याच्या ठिकाणी जे नाही त्याच्या ठिकाणी तें भासणे ’ याला ‘ अध्यास ’ अथवा ‘ भ्रम ’ म्हणतात. ज्याप्रमाणे रज्जूवर (दोरीवर) सापाचा, शिंपीवर रुप्याचा अथवा स्थाणूवर (खाबावर) पुरुषाचा ‘ अध्यास ’ अथवा ‘ भ्रम ’ होतो, त्याचप्रमाणे ब्रह्मस्वरूपाच्या—आत्मस्वरूपाच्या—अज्ञानामुळे, समष्टिदृष्टीने ब्रह्मावर जगताचा व व्यष्टिदृष्टीने आत्म्यावर अहंकार व देहादि प्रपंचाचा ‘ अध्यास ’ अथवा ‘ भ्रम ’ होतो. तात्पर्य, दिसणारे हे सर्व जगत्, अहंकार, देहादि प्रपंच, जगदंतरवर्ती शब्दादि पंचविषय व सर्व पदार्थ या ‘ सर्व अनात्म वस्तूंचा ’ अंतर्भाव ‘ भ्रांति ’ या शब्दात होतो. अशा प्रकारची ‘ भ्रांति ’ जीवाला अनादि कालापासून झालेली आहे (‘ तरी अविद्येच्या निदा । विश्वस्वप्नाचा हा धांदा । भोगीत होता प्रबुद्धा । अनादि जो ॥ ’ शा. १८-४०३). या भ्रांतीमुळे जीवाला ‘ अनित्य, अशुचि, दुःखमय व अनात्मरूप ’ असा जो देहादि प्रपंच तो त्याला नित्य, शुचि, सुखमय व आत्मरूप असा वाटू लागला व जीव हा आपल्या आत्मसुखाला विन्मुख होऊन सुखाकरता विषयाच्याकडे धाव घेऊं लागला, म्हणून मूलतः त्याच्या ठिकाणी नसलेले जन्ममृत्युरूपी दुःख तो भोगू लागला (‘ किती वेळां जन्मा यावे । किती व्हावे फजीत ॥ ’ तुका.-१७५७). हिरतले—हिरावून घेतले, काढून घेतले.—पूर्वी या साधकाचे मन भ्रांतीमध्ये म्हणजे देहादि प्रपंचात व विषयसुखांत रममाण झालेलें होते (‘ संसाराच्या तोंडी । गुंतले जे ॥ ’ शा. ६-३७२ ; ‘ इंद्रियांचीं आम्ही पांगिलीं अंकिते । त्यांचे रंगीं चित्त रंगलेंसे ॥ तुका.-१३१५). वास्तविक जीव हा आपल्या करमणुकीकरतां विषय जवळ करीत असतो. जन्माबरोबर मनुष्य आपल्याबरोबर विडी, तंबाखू, चहा इत्यादि व्यसने व घरदार, बायकापोरें इत्यादि विषय घेऊन येत नाही. आपल्या सुखाकरतां तो हे विषय जवळ करीत असतो. पण हे विषय आपला भोग देऊन त्याच्या मनाला

आपल्या ताब्यांत ठेवतात. विषयभोगामुळे विषय हे मनुष्याच्या मनात संस्काररूपाने जडतात व नंतर ते संस्कार घालवणे फार कठिण पडते. विषय-वासनांनी मनुष्याचे मन मलिन होते (‘अनादि संसार माळेच्या ठायीं । नित्य विषय भोगिले पाही । ते ठसावले चित्ताच्या ठायीं । वारंवार पाही सेवितां ॥’ ए. भा. १३-३७८, ३७९; ‘मन मळिण वासनामळे । ते न करितां सोविळे । बाह्य पवित्रता अहंबळे । ते जाण आंधळे न्याहाळीं जैसे ॥’ ए. भा. ३-३८२; ‘महामळे मन होते जें गांदले । शुद्ध चोखाळलें स्फटिक जैसे ॥’ तुका.-१८२८). अशा प्रकारचे अपवित्र मन हे ईश्वरार्पणबुद्धीने केलेल्या सत्कर्मरूपी साधणाने शुद्ध होते (‘यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥’ गीता-१८-५; ‘तीर्थे बाह्यमलु क्षाळे । कर्मे अभ्यंतर उजळे । एवं तीर्थे जाण निर्मळे । सत्कर्मेचि ॥’ शा.-१८-१६०; ‘मनसंकल्पाचीं पापे न जाती तीर्थाचेनि बापे ।

). म्हणून साधक हा प्रथमतः ‘योगयुक्त’ होतो म्हणजे निष्काम-कर्माचे आचरण करतो. पुढे त्याला ईशप्रसादाने वैराग्याचा लाभ होतो (‘म्हणौनि तिये पुजे । रिझलेनि आत्मराजे । वैराग्यसिद्धि देईजे । पसाय तया ॥’ शा.-१८-९१८). परंतु चित्तशुद्धि व वैराग्यलाभ येवढ्याने साधकाचे संपूर्ण कार्य होत नाही; कर्माने फक्त अंतःकरणांतील मल व विक्षेप हे दोष जातात व ते ज्ञान ग्रहण करण्यास योग्य होते. परंतु ‘मी देह आहे व मी कर्ता, भोक्ता, जन्मणारा व मरणारा आहे,’ असा जो भ्रांतिरूप संसार तो केवळ कर्माने नष्ट होत नाही. हा संसार गुरूने सांगितलेल्या आत्मानात्म-विवेकाने व ‘तत्त्वमसि’ महावाक्याच्या उपदेशाने नष्ट होतो (‘आत्मानात्मविवेकेन ज्ञानं भवति निश्चलम् ॥’ सदाचारानुसंधान- २०). म्हणूनच श्रीज्ञानेश्वरानी ‘गुरुवाक्ये मन धुतले’ अशी पदे घातलेली आहेत. वाक्य—उक्ति, बोलणे, उपदेश. धुतले—स्वच्छ केले, शुद्ध केले.—साधकाने निष्कामकर्मयोगाच्या व उपासनेच्या योगाने अंतःकरणांतील मल (म्ह. पाप-वासना) व विक्षेप (म्ह. चित्ताची चंचलता) हे दोष घालविल्यानंतर (अधिक माहिती वेदांत-प्रकरण, ओ. ३४ पहा) गुरुची व त्याची गांठ होते (‘आणि तेचि समर्थी । सद्गुरु भेटले पाहीं । तेवींचि तिहीं कांहीं । वंचिजेना ॥’ शा.-१८-९९७). नंतर गुरु त्याला आत्मानात्मविवेकाचा म्हणजे पंचकोशाचा व तीन देहांचा विचार (अधिक माहिती १२ वा अध्याय

वेदान्त-प्रकरण, पाने १२४-१२५ पहा) सांगतात व त्याला 'तत्त्वमसि' (म्ह. ते [ब्रह्म] तूं आहेस) या महावाक्याचा ('आंगें साने परिणामे थोर। जैसे गुरुमुखींचें अक्षर।' शा.-१७-१२९) उपदेश करतात. असा उपदेश केल्यानंतरही कित्येक वेळां साधकाच्या मनांत 'मी ब्रह्म नसून देहच आहे' अशी विपरीत भावना उत्पन्न होत असते. ही भावना नाहींशी होण्याकरितां साधकाला तत्त्वमसि महावाक्यार्थाचें वारंवार मनन व निदिध्यासन करावे लागते (अधिक माहिती वेदान्त-प्रकरण, ओ ७१ पहा). अशा तत्त्वमसि महावाक्याचा वारंवार विचार करणें व त्याचें ठिकाणीं अंतःकरणाची धारणा करणें यालाच 'गुरुवाक्याने मन धुणें' असे म्हणतात ('तरी गुरु दाविलिया वाटा। येऊनि विवेकीर्थतटा। धुऊनिया मळकटा। बुद्धीचा तेणे ॥' शा.-१८-१०११; 'तेचि गुरुवचन साहाणेसी। लावूनि अतितीक्ष्ण केले त्यासी। घायें छेदिले संशयासी। संकल्पविकल्पेंसी समूळ ॥' ए. मा. ११-४३१). **रोवणें**—पुरणें, खुपसणे, घट्ट बसविणें, स्थिर करणे.—आत्मस्वरूपांत मन स्थिर करण्याकरितां साधक हा 'अहंग्रह' उपासना करतो. ध्येयस्वरूप जें ब्रह्म त्याच्याशीं जीवाने आपला अभेद करून चिंतन करणें याला 'अहंग्रह' ध्यान म्हणतात ('पैं ध्याता आपणचि परी। ध्यानरूप वृत्तिमाझारीं ध्येयत्वे घे हे अवधारीं। ध्यान रूढी गा ॥' शा.-१८-१०३३). अशा अहंग्रह ध्यानाने साधकाचें मन आत्मस्वरूपात (म्हणजेच ब्रह्मस्वरूपांत) स्थिर होते ('तेथ ध्येय ध्यान ध्याता। ययां तिहीं एकरूपता। होय तंव पंडुसुता। कीजे ते गा ॥' शा.-१८-१०३४), व साधक हा 'मी ब्रह्म आहे' अशा दृढ अपरोक्षानुभवावर येतो ('मी वासुदेव. तत्त्वता। कळों येईल विचारितां। आहे ठाउका सभाग्य संता। नाहीं दुजा आणीक मागता गा ॥ ४ ॥' तुका.-३४६; 'जगदाकारीं जाली सत्ता। वारोनी गेली पराधीनता। अवघें आपुलेचि आतां। लाज आणि चिंता दुःहावली ॥ ३ ॥' तुका.-४७८; 'एकेचि ठायीं बैसला। परि सर्वत्र तोचि गेला। हे असो विश्व जाहला। आंगेचि तो ॥' शा.-४-१०२).

ओवी ३५-अल्प-लहान, थोडें.—मीठ जोंपर्यंत मीठरूपानें असतें तोपर्यंत तें लहान व मर्यादित असतें. पण तेंच समुद्रांत टाकलें म्हणजे तें समुद्ररूप होऊन समुद्रायेवढें मोठें होतें ('तुका म्हणे लवणकळी। पडतां जळीं तें

होय ॥ ४ ॥' तुका.- २४६८). मग तें समुद्रांतून वेगळे काढतां येत नाहीं (' कां लवणाची कुंजरी । सूदलिया लवण सागरीं । होयचि ना माधारी । परती जैसी ॥ ' शा.-१५-३१८). शुद्ध पाण्यात शुद्ध पाणी टाकले असतां तें एकरूप होऊन जाते. (' यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव भवति ॥ एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ ' कठ उप. २-१-१५) किंवा बर्फ व पाणी हीं ज्याप्रमाणें एकमेकांजवळ आली असतां एकरूप होतात त्याचप्रमाणे मन हे आत्म्याजवळ आलें असतां त्याच्याशीं ते तद्रूप होऊन जाते (' तें स्वलाभ लाभलेपणे । मन मनपणाही धरूं नेणे । शिवतले जैसें लवणें । आपुले निज ॥ ' शा.-१७-२३३). श्रीज्ञानेश्वरमहाराज प्रस्तुत ओवीत मीठ व समुद्राच्या दृष्टाताने आत्मानुभवापूर्वी साधकाचे मन किती संकोचित होतें व तदनंतर ते किती व्यापक होते हे दर्शवितात.

ओवी ३६—संकल्पोनि—संकल्पापासून—संकल्प हेंच आहे मनाचे स्वरूप (' वायां मन हे नांव । एन्हवीं कल्पनाचि सावेव । जयाचेनि संगेजीव- । दशा वस्तु ॥ ' शा. १३-११०). संकल्प नाहींसा झाला कीं जीव ब्रह्मरूप होतो (' जैसा किडाळाचा दोष जाये । तरी पंधरे तेचि होये । तैसे जीवा ब्रह्मत्व आहे । संकल्प लोपी ॥ ' शा.-६-८२). ज्याप्रमाणे पुत्रशोकाने बाप हा निर्बल होतो त्याचप्रमाणे संकल्पाचा पुत्र जो काम (म्ह. विषयवासना), तो नाहींसा केल्याने संकल्प नाहींसा होतो (' परि तोचि योगु बापा । एके परी आहे सोपा । जरी पुत्रशोकु संकल्पा । दाखविजे ॥ ' हा विषयांत निमालिया आइके । इंद्रियें नेमाचिया धारणी देखे । तरी हिये घालूनि मुके । जीवितासी ॥ ' शा.-६-३७५-३७६ ; ' तया स्वांतःकरणजिता । सकळकामोपशांता । परामात्मा परौता । दूर नाहीं ॥ ' शा.-६-८१). हिणकस सोन्याचें शुद्ध सोनें करणे ह्याचा अर्थ त्या सोन्यांत जी विजायतीय हिणकस धातु मिसळलेली असते ती धातु सोन्याला अग्नीची आंच देऊन जाळणें असा आहे (' सांगे पितळेची गंधिकाळिक । जें फिटली होय निःशेख । तें सुवर्ण काई आणिक । जोडूं जाईजे ॥ ' शा.-४-६४). त्याचप्रमाणें जीवानें ब्रह्मरूप होणें ह्याचा अर्थ संकल्पाचा नाश करणे हा होय. हा संकल्प नाहींसा होण्याकरतां प्रस्तुत साधकाने आपलें मन ' गुरुवाक्याने धुतलें '. याचा परिणाम असा झाला कीं, पूर्वी त्याचे जें मन बहिर्मुख होते (' काय करूं आता या मना ।

न संडी विषयवासना । प्रार्थिताही राहेना । आदरें पतना नेऊं पाहे ॥ १ ॥ ’
 तुका.-१५३४; ‘बहुत चंचल चपल । जातां येतां न लगे वेळ ॥ ४ ॥ ’ तुका.-
 १५३६; ‘जे बुद्धीते सळी । निश्चयातें टाळी । धैर्येंसी हातफळी । मिळऊनि जाय ॥ ’
 शा.-६-४१४; ‘संकल्पे सृष्टी घडी । सवेचि विकल्पूनि मोडी । मनोरथांच्या
 उतरंडी । उतरी रची ॥ ’ शा. १३-११४) ते अंतर्मुख झाले व आत्मस्वरूपांत
 तद्रूप होऊन गेलें (‘परतोनि पाठिमोरे ठाके । आणि आपणियातें आपण देखे ।
 देखतखेवो वोळखे । म्हणे तत्त्व ते मी ॥ तिये ओळखीचिसरिसें । सुखाचिया
 साम्राज्यीं बैसे । चित्तपण समरसे । विरोनि जाय ॥ ’ शा.-६-३६६-३६७).
तेणें एकदेशियें—त्याने मर्यादित, देश व्यापणाऱ्याने.—संकल्प नाहींसा
 झाल्यानंतर तो जरी शरीरदृष्ट्या परिच्छिन्न दिसत असला तरी अनुभवाच्या
 दृष्टीने तो ब्रह्माएवढा व्यापक होतो, म्हणजे जेवढा परमात्मा तेवढा तो
 आपल्याला समजतो (‘अगा हे जेव्हडी माझी व्याप्ति । तेवढीचि तयांचि
 प्रतीती । ऐसे बहुधाकारी वर्तती । बहुचि होउनी ॥ ’ शा.-९-२५८; ‘सुपात्रीं
 सर्व भाव । मी तो सर्व वासुदेव । जाणती कृपालु संत महानुभाव । जया
 भिन्न भेद नाही ठाव गा ॥ ५ ॥ ’ तुका.-३४५).

ओवी ३७—आतां—यापुढे, यानंतर (संकल्पनाशानंतर). **खुंदलें**—
 थांबले, बंद पडले.—त्याच्या ठिकाणीं कर्ता, कर्म व कार्य या त्रिपुटीचा व्यवहार
 थांबला. कर्ता होण्याकरतां प्रथमतः अंतःकरणात संकल्प स्फुरावा लागतो व
 संकल्प उत्पन्न होण्याकरतां द्वैत लागते. आत्मा हा ज्या वेळीं अज्ञानाला वश
 होतो व शरिराशीं तादात्म्य करतो तेव्हांच त्याला विषय हे त्याच्याहून वेगळे
 प्रतीत होतात. नंतर त्याच्या ठिकाणीं संकल्प व इच्छा उत्पन्न होतात
 (‘जे अहंकारतनूसी । वालभ पडिले ॥ तै इच्छा हे कुमारी झाली ॥ ’
 शा.-७-१६५-१६६) व कर्ता, कर्म व कार्य असा त्रिपुटीचा व्यवहार
 होतो. ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणीं अज्ञान, तत्कार्य देहाहंकार व द्वैत हीं
 समूळ नष्ट झालेलीं असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं कर्ता, कर्म व कार्य ही
 त्रिपुटी शिथळक राहत नाहीं. (‘तैसी अबोधाचिये कुशी । कर्म कर्ता
 कार्य ऐशी । त्रिपुटी असे ते जैसी । गाभिणी मारिली ॥ ’; ‘तैसेचि अबोध
 नाशासवे । नाशे क्रियाजात आधवें । ऐसा समूळ संभवे । संन्यासु हा ॥ ’
 शा.- १८-९७१-७२). **स्वभावे**—साहजिकपणें, आपोआप. —तो कर्म

टाकीत नाही तर त्याचे कर्म आपोआप यांबते. 'मी कर्म टाकीन' हें म्हणणे वेडेपणाचें आहे ('न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।' गीता-१८-११). कारण जोपर्यंत शरीर आहे तोपर्यंत कर्म हें होत राहणारच. आत्मज्ञानानें अज्ञानासह कर्माचा नाश होतो ('तेणें आत्मबोधें तैसे । अविद्येशी कर्म नाशे । पार्था त्यजिजे जै ऐसें । तै त्यजिलें होय ॥' शा.-१८-२२९). **अकर्ता**—न करणारा. —त्याच्या हातून वाटेल तेवढें जरी कर्म घडले तरी तो अकर्ताच ठरतो ('आणि तया करणेयाआंतु । घडो तिहीं लोकांघातु । परी तेणें केला हे मातु । बोलोंचि नये ॥' शा. १८-४४८). याचे कारण कर्म हे त्याला त्याच्याहून वेगळें असें प्रतीतच होत नाही ('हें असो विश्व पाहीं । जयासि आपणपेवांचूनि नाही । आतां कवण ते कर्म कायी । बाधी तयाते ॥' शा. ४-११२). शिवाय, संकल्पविरहित होणारीं कर्में हीं कर्मांत मोडलीं जात नाहीत ('ब्रह्मस्वरूपाचीं कर्में ब्रह्मरूप । विरहित संकल्प होती जाती ॥' तुका.-३७६८).

ओवी ३८—देहीं—देहांत, देहाचे ठिकाणीं. आठऊ—आठवण, जाणीव— 'मी देह आहे' अशी त्याच्या ठिकाणीं जाणीव नसते. ('आणि मी तूं हे भाप नेणे । माझें कांहींचि न म्हणे । सुखदुःख जाणणे । नाही जया ॥' शा. १२-१४९; 'तुका म्हणे मी हें माझे न यो वाचे । येणें नांवे साचे साधूजन ॥ तुका-३७८७; 'मी तूं पण जाऊं दे दूरी । येकाचि घोगडे पांघरूं हरी ॥' शा. गा. १७०). प्रत्येकाला शरिराचे दोन प्रकारचे ज्ञान असते; कधीं तो शरिराला 'मी' म्हणतो व कधीं 'माझे' शरीर असें म्हणतो. उदाहरणार्थ, 'मी आंधळा झालो' किंवा 'माझे डोळे गेले'. परंतु याच्या ठिकाणीं 'मी' हेंच स्फुरण नसतें मग 'माझे' हे स्फुरण कोठून असणार ? त्याच्या बोधामध्ये ब्रह्मांडाची आटणी झाल्यामुळे त्याच्या ठिकाणीं 'मी देह' अशी पारिछिन्न अहंता शिल्लक राहत नाही. 'दृश्य' जर असेल तर त्याच्या सापेक्ष 'द्रष्टा' असतो. जसें, 'बायको' असेल तर तिच्या सापेक्ष 'नवरेपणा' असतो. तद्वतच 'तूं' च्या सापेक्ष 'मी' असते. जेथें द्वैत असतें त्या ठिकाणीं 'तूं, मी' ही भाषा संभवते व तेथेंच 'मी व माझे' स्फुरण असतें. परंतु सर्वच ठिकाणीं, मीच मी ओतप्रोत भरलेला आहे अशा व्यापक अनुभवावर शानी पुरुष आला असल्यामुळे त्याच्या

ठिकाणीं द्वैतात स्फुरणारें ' मीपण ' नसते. देहाशीं तादात्म्य घेणारें जें मन तें मनही त्या पुरुषाचें, आत्मसुखांत निमग्न झाले असल्यामुळे त्याला देहाची वार्ताहि नसते. (' कां शस्त्रवरी तोडिलिया । देह अभिमार्जी पडलिया । चित्त महासुखीं पड्डलिया । चेंवोचि नये ॥ ' शा. ६-३७० ; ' असो ऐसा कोठें आठवही नाही । देहींच विदेही भोगूं दशा ॥ ' तुका.— ३५५२ ; ' आतां उभयां उभेपण नाही जयाचें । मा पडिलिया गहन कवण त्याचे । म्हणोनि प्रतीतीचिये पोटींचें । पाणी न हाले ॥ ' शा. ८-६३ ; ' देहं च नश्वरमवास्थितंमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् । दैवादपेत-मुतदैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः ॥ ' ए. भा. १३, श्लोक ३६ ; ' हा ठायवरी । नेहटोनि ठेल अंतरी । आतां काय वर्तें शरीरीं । हेही नेणे ॥ ' शा. १४-३११). कर्तृत्व-कर्तेपणा-कर्म हे नेहमीं परिच्छिन्न वस्तूच्या ठिकाणीं संभवतें. व्यापकाच्या ठिकाणीं संभवत नाही. जसे आकाशाच्या ठिकाणीं कोण-तीही क्रिया नसते. ज्ञानी पुरुष ' मी ब्रह्म आहे ' अशा व्यापक अनुभवावर आला असल्याकारणाने त्याला कर्म हे त्याच्याहून वेगळें दिसत नाही ; मग त्याच्या ठिकाणीं कर्तृत्व कोठून येणार ? (' तैसे जे तेणें करावे । तो तोंचि आहे स्वभावे । मा कोणे कर्मी वेषावे । कर्तेपणे ॥ ' शा. १८-४२० ' आणि कर्तव्यते-लागीं । जया दुसरें नाही जगीं । ऐसिया नैष्कर्म्यता तरी चांगी । बोधला असे ॥ ' शा. ४-९४). आपण ' देहातीत ' आहोत हा बोध त्याच्या ठिकाणीं इतका स्वच्छ असतो कीं, त्याच्या देहादि संघाताकडून जरी अनेक क्रिया होत असल्या तरी त्याचें कर्तृत्व तो आपणांकडे घेत नाही (' तिन्ही गुण आपुलालिये प्रौढी । देहीं नाचविती चागडीं । तो पाहोही न धाडी । अहंतेतें ' ॥ शा. १४-३१०). ज्ञात्याचीं कर्मे आभासात्मक असतात.

ओवी ३९—अमूर्ताचे—अव्यक्त (निर्गुण) परमात्म्याचे. गुण-धर्म.— परमात्मा हा गुणातीत आहे (' हा गुणत्रयारहितु । व्यक्तीसी अतीतु । अनादि अविकृतु । सर्व रूप ॥ ' शा. २-१५० ; ' तैसीं गुण इंद्रियें फुडीं । नाही तेथ ॥ ' शा. १३-९०० ; ' जेथें नाही गुणागुण । नाही कार्यासी कारण । तो तूं गुणी गुणातीत । परिपूर्णरे ॥ ' नाथ.—३१४४). त्याचप्रमाणें ज्ञानी पुरुष हाही गुणातीत असतो (' सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ ' गीता १४-श्लोक २५). परमात्मा हा उत्पत्तिविनाशरहित आहे (' सृष्टीचा

होणा न रचे । सर्वसंहारे न वेंचे । आथी नाथी या दोहींचें । पंचत्व तो ॥ ’
 शा. १३-१११२). शानी पुरुषाचा अनुभवही तसाच असतो (‘ तुका म्हणे
 आम्ही विधीचे जनिते । स्वयंभू आइते केले नव्हो । ’ तुका-१८९१ ‘ म्हणोनि
 जन्मक्षयां-। अतीत ते धनंजया । मी जाले ज्ञाना इया । अनुसरोनि ॥ ’ शा. १४-
 ५९). परमात्मा हा अकर्ता आहे (‘ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । ’
 गीता ५-१४ ; ‘ जैसा कां सर्वेश्वर । पाहिजे तंव निर्व्यापार । परि तोचि
 रची विस्तार । त्रिभुवनाचा ॥ ’ शा. ५-७६). त्याचप्रमाणे शानी पुरुषही
 आपल्याला अकर्ता समजतो (‘ जो सकल कर्मी वर्ततां । देखे आपुली
 नैष्कर्म्यता ॥ ’ शा. ४-९३). परमात्मा जसा व्यापक आहे, तसा तोही
 आपल्याला व्यापक समजतो (‘ अगा हे जेवढी माझी व्याप्ति । तेव्हाडीचि
 तयांचि प्रतीती । ’ शा. ९-२५८). परमात्मा हा सत्-चिद्-आनंदरूप आहे.
 शानी पुरुषाचाही अनुभव तसाच असतो (‘ मग म्हणे सर्वत्र सच्चिदानंदु ।
 मीचि एकु स्वतःसिद्धु । जो आपणेनसीं भेदु । नेणोनि जाणें ॥ ’ शा. -१५-
 ५६२). तात्पर्य, शानी पुरुष हा देहधारी असतांनाच अमूर्त परमात्म्याच्या
 योग्यतेला आलेला असतो (‘ तो देहसंगें तरीं असे । परि चैतन्यासारिखा
 दिसे । पाहतां परब्रह्माचेनि कसे । चोखालु भला ॥ ’ शा. ४-११५). ‘ तो
 चालते ज्ञानाचें बिंब । तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ । येर माणुसपण तें भांब ।
 लौकिक भागु ॥ ’ शा. १०-७७ ; ‘ तुकितां तुळणेसी । ब्रह्म तुकासी आलें ॥ ’
 आरती. ‘ तेवीं आम्हां तयां परस्परें । बाहेरी नामाचींचि अंतरें । वांचूनि
 आतुवट वस्तुविचारें । मी तेचि ते । ’ शा. ९-४११).

ओवी ४०—अशेषीं व्यापारीं—सर्व व्यवहारांत. —बोधसंपन्न पुरुषाची
 देहाहंता जरी नष्ट झालेली असली तरी आत्मज्ञान झाल्याबरोबर प्रारब्ध-
 कर्म संपत नसल्यामुळे त्याच्या देहादिसंघांताकडून प्रारब्धकर्मानुसार कर्म
 घडतच राहतें. परंतु त्याचा बोध असा असतो की, मी कांहींच करीत नाहीं
 (‘ पै तेथूनि मग पाहतां । म्हणे साक्षी मी अकर्ता । हे गुणचि क्रिया जातां ।
 नियोजना ॥ ’ शा. —१४-२९३ ; ‘ देखोनी न देखे प्रपंच हा दृष्टी । स्वप्नी-
 चिया सृष्टि चैविष्या जेवीं ॥ ’ तुका.—३४६३). पूर्वसंस्कारानुसार ज्ञात्या
 पुरुषाकडून लोकसंग्रहार्थ कर्मेही घडतात, परंतु तो त्या कर्मांची अहंकाति
 आपणांकडे घेत नाही. (‘ परि हे मियां केलें । कीं हे माझोनि सिद्धी गेलें ।

ऐसें नाही ठेविलें । वासनेमार्जी । ” ज्ञा.—१३-५२६ ; ‘तुका म्हणे आम्ही या जनाविरहित । होउनि निश्चित क्रीडा करूं॥’ तुका.-१९२० ; ‘जन करी तैसा खेळतील खेळ । अवघा गोपाळ करुनिया ॥’ तुका.-२४) .

ओवी ४१— पाहे-पाहतो.-सर्वथा नोहे—मुळीच नसतो.—त्याच्या इंद्रियांकडून सर्व व्यापार होतात, परंतु तो त्यांचें तादात्म्य घेत नाही (‘ ऐकोनी नाईके निदास्तुति कार्नी । जैसा कां उन्मनी योगीराज ॥’ तुका.-३४८३), म्हणून तो कर्मांनीं बद्ध होत नाही ; जसा सूर्य आपल्या किरणरूपी हातांनीं जगांतील सर्व वस्तूंना स्पर्श करतो, परंतु त्यांनीं तो लिप्त होत नाही (‘ जैसा सूर्य आकाशगतु । राश्मिकरीं जगाते स्पर्शतु । तरी संगदोषे काय लिप्ततु । तेथिचेनि ॥’ ज्ञा.-२-३३३ ; ‘ साक्षित्वे या झालों गुणाचा देखणा । करीं नारायणा तरी खरे । तुका.-३४९९). अज्ञानी पुरुष शरिराकडून होणाऱ्या कर्मांचें तादात्म्य घेतात म्हणून ते कर्मपाशांनीं बांधले जातात (‘ तैसीं शुमाशुमे कर्म । जियें निफजती प्रकृतिधर्म । तियें मूर्ख मतिभ्रम । मी कर्ता म्हणे ॥’ ज्ञा.-३-१७८).

ओवी ४२—अवसरोचित-समयोचित.—ज्ञानी झाला म्हणजे त्याच्या इंद्रियांचे ज्ञान नाहीसे होते असे नाही. तो इतर लोकांप्रमाणे सर्व व्यवहार करतो व बोलण्याचा प्रसंग आला असतां समयोचितही बोलतो. परंतु त्या सर्व व्यवहारांमध्ये तो आसक्त होऊन राहत नाही (‘ साच लटिकें दोन्ही । बोलोनि न बोले जाहला मौनी । जे भोगितां उन्मनी । आरायेना ॥’ ज्ञा. १२-२०९ ; ‘ लटिका तुका लटिक्या भावे । लटिकें बोले लटिक्यासर्वें ॥’ तुका.-३६१०).

ओवी ४३-परिहरी—टाकतो, त्याग करतो.—ज्ञानी झाला म्हणजे त्यास जेवावयास लागत नाही असे नाही, किंवा तो अन्नाच्याऐवजीं कडवा किंवा गवत खातो असे नाही, तर योग्य वेळीं योग्य आहार घेतो.

ओवी ४४-इच्छावशें—इच्छेनुसार—इतर लोकांप्रमाणे तोही खाद्यावर पताक घेऊन पंढरपूरला जातांना दिसेल (‘ माझे जिवींची आवडी । पंढरपुरा नेईन गुढी ॥’ ज्ञा. गा.-४०१).

ओवी ४५-निमिषोन्निमिष—डोळ्याच्या पापण्या मिटणे व उघडणें.

ओवी ४६—प्रतीति—अनुभव. —ज्ञानी पुरुष सर्व कर्म करतो व इतर लोकही सर्व कर्म करतात; परंतु ज्ञात्याच्या ठिकाणी मी कर्माचा कर्ता आहे असा अहंकार नसतो व इतरांच्या ठिकाणी तो असतो. ज्ञानी पुरुष कर्माला कारण देहादिसंघात आहे, आत्म्याचा व कर्माचा मुळीच संबंध नाही, असे जाणतो (‘येर आत्मतत्त्व उदासीन । ते ना हेतु ना उपादान । ना ते अंगे करी संवाहन । कार्यसिद्धीचे ॥’ शा.-१८-३०६). म्हणून शरिराच्या दृष्टीने त्याच्याकडून जरी सर्व क्रिया होत असलेल्या दिसल्या तरी त्याच्या अनुभवाच्या दृष्टीने तो कांहींच करित नाही. ज्या आत्मरूपी अग्नीमध्ये सर्व पापपुण्यात्मक कर्म जळतात असा आत्मरूपी अग्नि ‘मी आहे’ अशा अनुभवावर तो आलेला असतो (‘सर्वारंभा उटकलें । प्रवृत्तीचें तेथ मावळलें । जळती गा कर्मफळें । ते तो आगी ॥’ शा.-१४-३६६); ‘तुका म्हणे आम्ही जालों अग्निरूप । लागों नेदूं पापपुण्य अंगा ॥’ तुका-३५५२).

ओवी ४७—भ्रांति—भ्रम, अज्ञान. सेजे—शय्येवर, अंथरुणावर, भ्रांति-सेजे सुतला—अज्ञानरूप अंथरुणावर निजला.—मनुष्य हा जेव्हा अंथरुणावर किंवा जमीनीवर पडतो त्या वेळीच त्याला गाढ निद्रा लागत असते. झोप ही दोन कार्य करित असते. मनुष्याला आपल्या जागृतीतील स्वरूपाचा ‘विसर’ पाडते (म्ह. ‘मी अमुक एक नांवाचा गृहस्थ आहे व अमक्या ठिकाणी निजलों आहे’ इत्यादि गोष्टीचा विसर पाडते) व त्याच्या ठिकाणी मुळांत नसलेले असे विचित्र ‘स्वप्न’ पाडते. अशा ‘विसराला’ व ‘स्वप्नाला’ शास्त्रीय भाषेत ‘आवरण’ व ‘विक्षेप’ म्हणतात. ज्याप्रमाणे झोपेच्या आवरण व विक्षेप अशा दोन शक्ति आहेत त्याचप्रमाणे अज्ञानाच्याही आवरण व विक्षेप अशा दोन शक्ति आहेत. ज्या स्थितीत यथार्थ स्वरूपाचे (म्ह. आत्मस्वरूपाचे) भान नसतें व विपरीत देहादिकांचेही भान नसतें अशी जी स्फुरणरहित स्थिति त्याला अज्ञान म्हणतात (‘तेवीं वस्तु जैसी असे । तैसी कीर न दिसे । परी कांहीं अनारिसें । देखिजेना ॥’ ‘ऐसी कोणी एकी दशा । तिये वादु अज्ञान ऐसा ॥’ शा.-१४-७७,७९). ज्या वेळेस जीवात्मा हा अज्ञानरूपी शय्येवर निजतो (म्ह. ज्या वेळेस जीवात्म्याला अज्ञानरूपी गाढ निद्रा लागते म्हणजे त्याच्या ठिकाणी अज्ञान बळावतें) त्या

वेळेस त्याला आपल्या मूळच्या स्वरूपाचा (म्ह. आत्मस्वरूपाचा) विसर पडतो. असा विसर पडणे हे अज्ञानाच्या आवरणशक्तीचें कार्य आहे. जीवाला आपल्या स्वरूपाचे (म्ह. आत्मस्वरूपाचे) यथार्थरूपेंकरून (म्ह. सच्चिदानंदरूपेंकरून) मान होऊं न देण्यास जें कारण त्याला आवरण म्हणतात (‘ आपला आपणपेयां । विसरू जो धनंजया । तेचि रूप यया । अज्ञानासी ॥ ’ शा.-१४-७१). असा आत्मस्वरूपाचा विसर पडल्यानंतर जीवात्म्याच्या ठिकाणीं प्रथमतः ‘ मी ब्रह्म आहे का शरीर आहे ’ असा भ्रम अथवा संशय उत्पन्न होतो, परंतु या संशयाच्या मार्गे अज्ञानाचा जोर असल्यामुळे जीवात्मा हा सरतेशेवटीं आत्मस्वरूपाहून विलक्षण असें जें शरीर, तें शरीरच मी आहे असा निश्चय करतो व शरिराशीं तादात्म्य घेऊन अनंत दुःखें भोगतो (‘ तै अज्ञान एक रुढे । तेणे कोहंविकल्पाचें मांडे । मग विवरुनि कीजे फुडे । देहो मी ऐसे ॥ ’ शा.-१५-३४२; ‘ शुद्धीं अहंकार अलुमाळ । उठतां, शुद्धासि करी शबळ । तेणे देहयोगें धरिल्या बळ । करी तत्काळ विपरीत ॥ ’; ‘ अहंकार खवळल्या जाण । करी आनंदाचें आवरण । बुडे परमात्मस्फूर्तीचे स्फुरण । देहाचें मीपण वाढवी ॥ ’; ‘ तेणे कर्माकर्मांचे आघात । नाना नरकयातना होत । जन्ममरणादि आवर्त । तेणें दुःखी होत अति दुःखें ॥ ए. भा.-१३-४३२-३३-३७). अशा प्रकारे जीवात्म्यानें स्थूल व सूक्ष्म शरिरांशीं तादात्म्य करून मी कर्ता, भोक्ता, जन्मणारा, मरणारा, सुखी, दुःखी वगैरे आपणास समजणें व त्याला जगताची प्रतीति होणें ह्याला शास्त्रीय भाषेंत ‘ विक्षेप ’ म्हणतात. प्रस्तुत ओवीमध्ये अशा विक्षेपालाच ‘ स्वप्न ’ असें संबोधिलें आहे.

स्वस्वरूपाच्या (म्ह. आत्मस्वरूपाच्या) विस्मृतीच्या रूपानें असणाऱ्या आवरणात्मक अज्ञानांशास ‘ कारणरूप अज्ञान ’ किंवा ‘ कारणाध्यास ’ म्हणतात व देह मी व देहसंबंधी माझे व जगताच्या प्रतीतिरूपाने असणाऱ्या विक्षेपात्मक अज्ञानांशास ‘ कार्यरूप अज्ञान ’ अथवा ‘ कार्याध्यास ’ म्हणतात. प्रस्तुत ओवीमध्ये ‘ भ्रातिसेज ’ याचा अर्थ ‘ कारणाध्यास ’ आहे व ‘ स्वप्न ’ याचा अर्थ ‘ कार्याध्यास ’ आहे. अशा प्रकारची अज्ञानरूप निद्रा जीवाला आजकालची लागलेली नसून ती अनादिकालापासून लागलेली आहे व हें विश्वरूपी स्वप्नही तो अनादि कालापासून भोगीत आहे (‘ तरी अविद्येचिया निदा ।

विश्वस्वप्नाचा हा धांदा । भोगीत होता प्रबुद्धा । अनादि जो ॥' शा. १८-४०३ ;
 'पैं व्यामोहाचिया शेजे । बळिया अविद्या निद्रित होईजे । ते वेळीं दुःस्वप्न
 हा भोगिजे । जन्ममृत्युंचा ॥' शा.-६-६८). **भुतला**-भुल्ला, घेरला, अनु-
 भव घेता झाला.-अज्ञानामुळें जीव हा आपल्या आत्मस्वरूपाला विसरतो व
 शरिराशीं तादात्म्य करून शब्दादि पंचविषयांकडे सुखाकरतां धांव घेतो
 ('जैसें स्वप्नीं परित्राजें । आपणपेयां आपण कुटुंब होईजे । मग तयाचेनि
 धाविजे । मोहें सैरा ॥' ; 'तैसा आपलिया विस्मृती । आत्मा आपणाचि
 प्रकृती- । सारिखा गमोनि पुढती । तियेसीचि भजे ॥' शा.-१५-३५३-३५४)
 व स्वतः सुखरूप असतांना अल्प अशा विषयसुखानें आपणास सुखी मानूं
 लागतो, जसें एखाद्या राजानें स्वप्नांत भिकारी व्हावे व दोन मुठी भिक्षा मिळा-
 ल्यानें आपणास कृतकृत्य मानावें ('राजा चक्रवर्ती निजमंदिरी । निजेला सुमन
 शेजेवरी । तो स्वप्नीं होऊनि भिकारी । अंत्यजा घरीं अन्न मागे ॥' ; 'तेथ
 कुटका एक यावया हाता । नीचासि म्हणे राजा रे तूं तत्त्वता ।
 परी "मी राजा" हे नाठवे चित्तां । स्वप्नीं मिश्रुकता दृढ झाली ॥' ;
 'तैसी विसरोनि निजात्मता । फळें मागे देवां देवतां । मी देवांचा देवो
 तत्त्वतां । हे त्या सर्वथा नाठवे ॥' ए. भा.-१०-३०९ ते ३११). **चेइला**
 जागा झाला. — स्वप्न नाहींसें होण्याचा खरा उपाय म्हणजे मनुष्याला
 कायम जागृत ठेवणें हा होय. जप करणें किंवा मंतरलेला ताईत जवळ ठेवणें
 हा नव्हे ('म्हणोनि स्वप्नींचिया घाया । ओखद चेंवोचि धनंजया । तेवीं
 अज्ञानमूळा यया । ज्ञानचि खड्ग ॥' शा.—१५-२५४). त्याचप्रमाणें
 अज्ञानरूपी निद्रा व विश्वरूपी स्वप्न नाहींसें होण्याचा खरा उपाय म्हणजे
 आत्मज्ञानरूपी जागृति नित्य प्राप्त होणें हा होय ; केवळ कर्माने या
 भ्रांतिरूप संसाराची निवृत्ति होत नाहीं ('आपुलिया अज्ञानासाठी । नव्हता
 थांवला किरीटी । तरी आतां आत्मज्ञानाच्या लोटी । खांडेनि गा ॥' ;
 'वांचूनि ज्ञानेंवीण एकें । उपाय करिसी जितुकें । तिहीं गुंफसि अधिकें ।
 रुखीं इये ॥' शा.—१५-२४८-४९). जीवाला अज्ञानरूपी गाढ निद्रा
 अनादि कालापासून लागलेली असून त्या निद्रेच्या मरांत 'मी सुखी, मी
 दुःखी' इत्यादि म्हणण्याच्या रूपाने तो घोरत आहे व 'मी व माझे' अशा
 शब्दांच्या बडबडीनें तो मोठ्यानें बरळतही आहे ('पाठीं तिये निद्रेचेनि भरें ।

मी सुखी दुःखी म्हणत घोरें । अहंममतेचेनि थोरें । बोसणाये सादें ॥’; ‘ हा जनकु हे माता । हा मी गौर हीन पुरता । पुत्र वित्त कांता । माझे हें ना ॥ ’ शा.—१५-४९१-९२). परंतु अशा गाढ निद्रेंतून जीव हा केव्हां तरी जागा होतोच. कारण जागृतीवर येणें हा जीवाचा स्वभाव आहे. ह्या अज्ञानरूपी झोंपेतून जीव हा क्वचित् प्रसंगी स्वतःच्या प्रयत्नानें व कर्तबगारीनें जागा होतो (‘ ब्रह्मावाह्यंमते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ’ गीता-४-३९; ‘ उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् । ’ गीता-६-५; ‘ पै व्यामोहाचिया शेजे । बळिया अविद्या निद्रित होईजे । ते वेळीं दुःस्वप्न हा भोगिजे । जन्ममृत्युंचा ॥ ’, ‘ पाठीं अवसांत ये चवो । तें तें अवघेंचि होय वावो । ऐसा उपजे नित्य सद्भावो । तोहि आपणपांचि ॥ ’ शा.—६-६८-६९); परंतु बहुधा श्रीगुरुच आत्मानात्मविवेक व ‘ तत्त्वमसि ’ या महावाक्याचा उपदेश करून त्याला आत्मैक्यबोधाच्या ज्ञानरूपी जागृतीवर आणतात (‘ बाबा अहंकार निशीं घनदाट । गुरुवचनी फुटली पहाट । माता भक्ति भेटली बरवंट । तिनें मार्ग दाविला चोखट गा ॥ ’ नामा-२२२५ ‘ तो महावाक्याचेनि नावें । गुरुकृपेचेनि थावें । माथां हातु ठेविला नव्हे । थापटिला जैसा ॥ ’ शा.—१८-४०४; तेथें दैवयोगें गडबडितु । अवचटे गुरुचरणीं आदळतु । निकटता देखोनि कृपावंतु । थापटितु निजबोधें ॥ ’ ‘ ब्रह्माहमस्मी वचनी वाणी । एक वेळ पडली कार्नी । अविद्यानिद्रा गेली पळोनी । तो तत्क्षणीं जागिन्नला ॥ ’ ए. भा.—१०-३१८-१९). जो स्वतः जागा असतो तोच दुसऱ्याला जागा करूं शकतो, गुरु हे सदा आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं जागे असल्यामुळे (‘ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ ’ गीता-२-६९) ते शिष्याला अविद्यारूपी निद्रेंतून आत्मबोधरूपी जागृतीवर आणूं शकतात (‘ काय सांगो आतां संताचे उपकार । मज निरंतर जागविती ॥ ’ तुका.—१९४८). झोंपाळूंत दोन वर्ग असतात. कांहीं लोकांची झोंप सावध असते. त्यांना एक हांक मारल्याबरोबर ते जागे होतात व कांहीं फार झोंपाळू असतात. त्यांना जागे होण्याकरितां पुष्कळ हांका मारल्या लागतात. तसेच आत्मज्ञानाच्या अधिकाऱ्यांतही दोन वर्ग आहेत. जो तीव्र अधिकारी असतो तो गुरुच्या मुखांतून ‘ तत्त्वमसि ’ हें महावाक्य ऐकल्याबरोबर ‘ मी ब्रह्म आहे ’ अशा आत्मज्ञानरूपी जागृतीवर येतो (‘ तैसें जया कोण्हासि दैवें । गुरुवाक्य श्रवणा-

चि सर्वे । द्वैत गिल्लोनि विसंबें । आपण्या वृत्ती ॥ ’; ‘कानावचनाचिये भेटी-
सरिसाचि पै किरीटी । वस्तु होऊन उठी । कवणि एकु जो ॥ ’ शा-१८-
९८८-८९; तुका म्हणे कार्नी ऐकिली मात । तोचि झाला घात जीवपणा ॥ ’
तुका.-३६२५). परंतु जो मंद अधिकारी असतो त्याला गुरुने सांगितलेल्या
‘तत्त्वमसि’ महावाक्यार्थाचें मनन व निदिध्यासन करावे लागतें व नंतर तो
‘मी ब्रह्म आहे’ अशा अद्वैत अनुभवावर येतो. म्हणोनियां—म्हणून.—
अशा प्रकारे अज्ञानरूपी निद्रेतून व द्वैतरूपी स्वप्नांतून जो ‘मी अद्वयानंदरूप
ब्रह्म आहे’ अशा आत्मानुभवरूपी जागृतीवर येतो (‘तैसा विश्वस्वप्नेर्सी माया ।
नीद सांडुनि धनंजया । सहसा चेडला अद्वया-। नंदपणे जो ॥ ’ शा.-१८-
४०५), त्याच्या ठिकाणी ‘मी कर्माचा कर्ता आहे’ अशी अहंता राहत
नाहीं.

ओवी ४८-अधिष्ठान—ब्रह्म चैतन्य—‘आधार’ व ‘अधिष्ठान’ हे वेदांत-
शास्त्रांतील पारिभाषिक शब्द आहेत. ब्रह्मचैतन्याचे ‘सामान्यचैतन्य’ व ‘विशेष-
चैतन्य’ असे दोन भेद आहेत. सर्वव्यापक जें चैतन्य त्याला सामान्यचैतन्य
म्हणतात व ‘अहं ब्रह्मास्मि’ या वृत्तींत प्रतिबिंबित झालेलें जें चैतन्य त्याला
‘विशेषचैतन्य’ म्हणतात. ‘सामान्य-चैतन्यास’ ‘आधार’ म्हणतात व
‘विशेषचैतन्यास’ ‘अधिष्ठान’ म्हणतात. ब्रह्मानुभव प्राप्त होण्यापूर्वी
‘सामान्यचैतन्य’ ‘आधार’ रूपानें असतें, परंतु ब्रह्मानुभव प्राप्त झाल्यानंतर
तेंच चैतन्य विशेषत्वाला येतें व त्यालाच ‘अधिष्ठान’ असे नांव प्राप्त होतें.
आत्मा हा ‘सत्, चित्, आनंदरूप’ असा आहे. त्यांपैकी ‘सत्’ रूप हें
सामान्यरूप आहे. कारण ‘मी आहे’ या रूपाने सर्वांना त्याची प्रतीति आहे
व ‘चित्, आनंद’ हें विशेषरूप आहे. कारण ‘मी चिदानंदरूप ब्रह्म आहे’
अशी प्रतीति फक्त ज्ञानी पुरुषालाच असते. ‘सत्’ रूपानें असणारें जें
सामान्यचैतन्य ते अज्ञानाचें व संसारभ्रमाचें निवर्तक नसतें, परंतु ‘चित्,
आनंद, कूटस्थ’, इत्यादि रूपाने असणारें जें विशेषचैतन्य तें अज्ञानाचें व
संसारभ्रमाचें निवर्तक असतें; जसा काष्ठगत सामान्य अग्नि हा अंधकाराचा
विरोधी नसतो, परंतु घर्षणानें प्रगट झालेला अग्नि हा अंधकाराचा विरोधी
होतो. संगती-आश्रयानें. आपुलालिया अर्थी-आपापल्या विषयांच्या ठिकाणी.
प्रत्येक इंद्रियाचा विशिष्ट विषय ठरलेला असतो. ज्या भूताच्या सत्त्वगुणापासून जें

ज्ञानेन्द्रिय उत्पन्न झालेले असते ते त्या भुताच्याच गुणाला जाणू शकते. उदाहरणार्थ, आकाशाच्या सत्त्वगुणापासून उत्पन्न झालेले श्रोत्रेन्द्रिय हे फक्त आकाशाचा गुण जो शब्द त्यालाच जाणू शकते. दुसऱ्या भूतांचे जे स्पर्शादि गुण आहेत त्यांना ते जाणू शकत नाही (' जिह्वा जाणे फिके मधुर की क्षार । येर मास पर हाता न कळे ॥ ' तुका.-२९८९ ; ' जिह्वां रसाकडे वोढी । तृषा प्राशनालागीं तोडी ॥ ' ए. भा.-९-३१५ ते ३१८). **वर्तत आहाती**—घडत असतात, होत असतात.— ज्ञान प्राप्त झाले की ज्ञात्याचे व्यवहार थांबतात असे नाही. कारण आत्मज्ञानाचा व प्रारब्धकर्माचा विरोध नाही. आत्मज्ञान जरी प्राप्त झाले तरी जोंपर्यंत शरीर आहे म्हणजेच जोंपर्यंत प्रस्तुत जन्माचे प्रारब्धकर्म शिष्टक आहे, तोंपर्यंत ज्ञात्याकडून पूर्वसंस्कारानुसार यथोचित सर्व कर्मे घडत राहतात (' ऐसेनि अहंकृतिभावो । जयाचा बोधी जाहाला वावो । तन्ही देहा जंव निर्वाहो । तंव आथी कर्मे ॥ ' शा. १८-४२२). परंतु आत्मज्ञान प्राप्त होण्यापूर्वीचे इंद्रियांचे वावरणे व तदनंतरचे वावरणे यांत फरक असतो. मनुष्य हा जेव्हा कोणचीही वस्तु पाहतो, तेव्हा ती पाहण्याचे पूर्वी तो प्रथमतः प्रकाश पाहत असतो; परंतु त्याला आपण प्रकाश पाहतो याची जाणीव नसते. तद्वतच सर्व इंद्रियांचे व्यापार हे आत्मप्रकाशाच्या सत्तेवर चाललेले असतात, पण अज्ञानी पुरुषाला त्या सत्तेचे ज्ञान नसते. म्हणून तो कर्मांचे कर्तृत्व आपणाकडे घेतो. ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी आत्मज्ञानाचा उदय झाला असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी आत्मसत्तेची जाणीव असते व म्हणून तो परमात्म्याच्याच सत्तेने इंद्रियांचे व्यापार चालतात असे समजतो (' इंद्रिये देव इंद्रियवृत्ति । आत्मप्रभा प्रकाशती । ' यस्य भासा सर्वमिदं विभाति ' । विश्वाची स्फूर्ति चित्सत्ता स्फुरे ॥ ' ; ' इंद्रिये प्रकाशरूप होती । तरी प्रेतदेही प्रकाशती । इंद्रिये चित्सत्ता प्रकाशती । तो मी चिन्मूर्ती चिदात्मा ॥ ' हस्ता-मलक—१३८-३९). इंद्रिये, वाणी, मन इत्यादिकांचा प्रकाशक परमात्माच आहे (' यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ॥ ' केन० उप. १, ४ ; ' ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥ ' गीता—१३-१७ ; ' जे मनाचे मन । जे नेत्राचे नयन । कानाचे कान । वाचेची वाचा ॥ ' शा.-१३-९२९). प्रत्येकाचे सर्व कर्म परमात्म्याच्याच सत्तेने होते व ते स्वभावतःच परमात्म्यालाच अर्पण होत असते. परंतु अविवेकी पुरुष ' मी कर्म केले ' असा वृथा

अभिमान घेतात व नंतर निष्कारण त्या कर्मांचें फल भोगीत बसतात (‘आहे ते सकळ कृष्णासी अर्पण । न कळतां मन दुजें भावी ॥’ तुका.-३७७८). शानी पुरुष कर्मांचें कर्तृत्व आपणाकडे घेत नाही व चैतन्याच्या सत्तेने सर्व कर्मे होतात असें तो समजतो म्हणून त्याचे सर्व व्यापार ‘अधिष्ठानसंगतीने’ होतात असें म्हटलें आहे.

ओवी ४९—प्रकाशें—प्रकाशानें, उजेडानें.—दिव्याच्या प्रकाशांत कोणी पोथी वाचीत बसला किंवा सोंगट्या खेळत बसला तर त्याचें कर्तृत्व दिवा आपणाकडे घेत नाही. एवढेच नव्हे तर दिव्याला त्याच्या प्रकाशांत जो कर्म करणारा असतो त्याची जाणीवही नसते (‘जैसा दीपु ठेविला परिवरी । कवणातें नियमी ना निवारी । आणि कवण कवणिये व्यापारी । राहाटे तेंहि नेणें ॥’ शा. ९-१२८ ; ‘कां घरिचियां उजियेडु करावा । पारखियां आंधार पाडावा । हे नेणेचि गा पांडवा । दीपु जैसा ॥’ शा.-१२-१९८). तसेंच सूर्याच्या प्रकाशांत लोक पापपुण्यात्मक कर्मे करतात, परंतु त्यांचें भान सूर्याला नसते व तो त्यांच्या कर्मांमुळेही लित होत नाही (‘हेंही असो लोकाचिया । राहाटी होतां आघविया । कोण काम सवितया । आंगा आलें ॥’ शा. १८-३१२). केवळ दिव्याच्या अथवा सूर्याच्या सत्तेनें लोकांचे व्यवहार चालतात, परंतु त्या व्यवहारांचें कर्तृत्व त्याच्याकडे येत नाही, त्याचप्रमाणें ज्ञाता हा आपल्या शरिरांत दिव्याप्रमाणें किंवा सूर्याप्रमाणें असतो; म्हणजे त्याच्या स्थूलसूक्ष्मसंघाताकडून सर्व कर्मे घडत असताना ‘भी केवळ सत्तारूप असून सर्व कर्मांचा प्रकाशक आहे, माझा व कर्मांचा मुळींच संबंध नाही’ असा त्याचा अनुभव असतो (‘कां तारांगणी लोपावें । सूर्यकांती उद्दीपावें । कमळीं विकासावे । जावें तमे ॥’ ये कोणार्ची कार्जी कहीं । सविता जैसा नाही । तैसा अकर्ता भी देहीं । सत्तारूप ॥’ शा. १४-२९६-९७). यामुळे त्याच्या इंद्रियांकडून कर्मे होत असतांनाही तो आपल्याला अकर्ता समजतो.

ओवी ५०—सकळें-सर्व. —तो सर्व कर्मे करतो म्हणजे तो निषिद्धही कर्मे करतो असा अर्थ नव्हे, तर तो शास्त्रानें सांगितलेलीं सर्व योग्य कर्मे करतो असा त्याचा अर्थ आहे (‘किंबहुना पुंसा । पांजरियामार्जी जैसा । वेदाशेसी तैसा । बिहूनि असे ॥’ शा.-१३-५९८). कर्मबंधा-कर्मांच्या पाशाला.—कर्तृत्वमद व फलास्वाद हे कर्मांचे दोन पाश आहेत (‘तैसा

कर्तृत्वाचा मद्दु । आणि कर्मफळाचा आस्वादु । या दोहींचें नांव बंधु । कर्माचा की ॥ ’ शा.-१८-२०५). जे पुरुष कर्माचा अहंकार घेतात व कर्मफळाची आशा सोडीत नाहीत त्यांना कर्माचें फल जें जन्ममृत्यु, ते घ्यावे लागतात (‘ एहवीं तरी धनंजया । त्रिविधा कर्मफळा गा यया । समर्थ ते की भोगावया । जे न सांडितीचि आशा ॥ ’ शा.-१८-२३३ ; ‘ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । ’ गीता-१८-१२). नाकळे-आकळला जात नाही. —बोधसंपन्न पुरुष कर्माचें कर्तृत्व व फलास्वाद हे दोन्ही आपणांकडे घेत नाही, जसा मोलाने तीर्थयात्रेला जाणारा पुरुष आपणाकडे यात्रेचें कर्तृत्व घेत नाही अथवा गुराखी हा राखणाऱ्या गार्हच्या दुधाची इच्छा करीत नाही (‘ जो मोले तीर्था जाये । त्या मी यात्रा करितु आहे । ऐसिये श्लाघ्यतेचा नोहे । तोषु जीवीं ॥ ’ शा.-१८-१६७ ; सांडूनि दुधाची टकळी । गोंवारी गांवधेनु वेटाळी । किंबहुना कर्मफळीं तैसें कीजे ॥ ’ शा.-१८-१७४). अशा हातवडीनें तो कर्म करून ती ईश्वराला अर्पण करतो, म्हणून तो कर्माच्या पाशांनीं आकळला जात नाही, म्हणजे त्याला पुन्हा जन्मास यावें लागत नाही (‘ म्हणती तद्रूपा ब्रह्मा त्या । फळेंसीं क्रिया इयां । तेचि होतु आम्हां भोगावया । काहींचि नुरो । ’ शा.-१७-३७१). न सिंपे-भिजत नाही, लिस होत नाही. —तो पुरुष ब्रह्मार्पणबुद्धीनें कर्म करतो हेंही म्हणणें त्याच्या बोधाच्या दृष्टीनें कर्मापणाचें ठरतें, कारण कर्म ब्रह्मार्पण करण्यास त्याच्यावर आपलें थोडें तरी स्वामित्व मानावे लागते. परंतु या पुरुषाच्या बोधांत कर्ता, कर्म व क्रिया ह्या त्रिपुटीची आटणी झाली असल्याकारणाने कर्मावर स्वामित्व सांगण्यापुरताही तो कर्माहून वेगळा शिल्लक राहत नाही, मग त्याच्या ठिकाणीं अहंकार व फलास्वाद हे कोठून राहणार ? (‘ जे पार्था त्या देहीं । मी ऐसा आठऊ नाही । तरी कर्तृत्व कैचे काई । उरे सांगे ॥ ’ शा.-५-३८ ; ‘ तुका म्हणे आम्ही झालों अग्निरूप । लागों नेदूं पापपुण्य अंगा ॥ ’ तुका.-३५५२).

ओवी ५१—भाष-बोली, नांव.-ज्या कर्मांत बुद्धीचें नांवही नसतें. नेणिजे-जाणली जात नाही. अंकुर-कोंब.-ज्या कर्मांत मनाचा अंकुर म्हणजे संकल्पही नसतो. बोलिजे-म्हटला जातो —ज्या कर्मांमध्ये बुद्धि व मन ह्यांचा उपयोग केला जात नाही व जीं कर्म केवळ शरिरानेंच होतात तीं ‘ शारीरिक ’

कर्में होत (श्लोक ८ व ९ या दोन श्लोकांमध्ये ज्या कर्मीमध्ये इंद्रियांचे व मनाचे असे दोहोंचेही व्यापार येतात अशीं सामुदायिक कर्में सांगितलीं. प्रस्तुत ११ व्या श्लोकामध्ये केवळ एक एक इंद्रियांचें कर्म मगवंत सांगत आहेत).

ओवी ५२—मराठें—सोप्या रीतीनें. चेष्टा—क्रिया.—लहान मुलांचीं बुबुळें हालतात किंवा तीं पाय हालवितात, परंतु अशा क्रियेमध्ये त्यांचा कोणचाही हेतु किंवा संकल्प नसतो. हीं सर्व कर्में केवळ शारीरिक होत. तसेच झोंपेंत लोळणें, किंवा बोलतांना हात हालवणें इत्यादि कर्मांचा शारीरिक कर्मांतच अंतर्भाव होतो.

ओवी ५३—पांचभौतिक—पंचमहाभूतांचें—शरीर हे पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश या पंचमहाभूतांच्या पंचीकरणापासून तयार होतें (‘ मग हैं तंव पांचमेळावा । शेखीं अनुसरेल पंचत्वा ॥ ’ शा. ३-२०८; ‘ तैसें असतेपण आदाच । नाहीं होइजे हें साच । जयांते रूपा आणिती पांचपांच । मिळोनिया ॥ ’ शा. ८-३१; ‘ देह तंव पांचांचें जालें ॥ ’ शा.-१३-११०२; ‘ पिंड हा उसना आणिळा पांचांचा । सेकी लागे ज्याचा त्यासी देणें ॥ ’ तुका.-१३३६).
स्वप्नां—स्वप्नांत.—स्वप्नामध्ये बुद्धीचा लय झालेला असतो, म्हणूनच मनुष्य स्वप्नांतील प्राप्त होणाऱ्या मिथ्या वस्तूंनीं आपल्याला आनंदी मानतो. स्वप्नामध्ये केवळ वासनेचा म्हणजे मनाचा व्यापार चाललेला असतो.

ओवी ५४—संसार—विस्तार, पसारा, प्रभाव.—सामान्यतः मनुष्याला जागृतीत ज्या विषयाचें ध्यान असतें त्याचेंच स्वप्न त्याला झोंपेंत पडतें (‘ आणि जागता जंव असिजे । तंव जेणें ध्यानें भावना भाविजे । डोळा लागत-खेवो देखिजे । तेचि स्वप्नी ॥ ’ शा.-८-७३). एखाद्या मनुष्याला आपण काशीयात्रेला जावें असा ध्यास असतो. मग त्याला असें विचित्र स्वप्न पडतें कीं, आपण काशीत गंगेच्या स्नानाला गेलो आहोंत व स्नान करतां करत आपला पाय घसरून आपण नदीत पडलो आहोंत व गटांगळ्या खात आहोंत. अशा विचित्र स्वप्नाचा प्रभाव येवढा असतो कीं, मनुष्य त्यामुळें भयभीत होतो व त्याच्या अंगाला घामही फुटतो, तरी त्याला स्वतःचें भानही रहात नाही (‘ हां गा स्वप्न हें लटिकें म्हणों ये । परि निद्रावशें बाणलें झोये । तंव आठवू काय देत आहे । आपणपेयां ॥ ’ शा.-७-६१;

‘ जैसैं स्पर्मी परिव्राजे । आपणपेयां आपण कुटुंब होईजे । मग त्याचेनि धांविजे । मोहें सैरा ॥ ’ शा.-१५-३५३). एकनाथांनीं स्वप्नाच्या प्रभावाची कल्पना येण्याकरतां पतिपत्नीचा एक दृष्टांत दिला आहे. एका गांवांत रोगाची सांथ होती व त्यामुळें एका बाईला असे विचित्र स्वप्न पडले कीं, आपला नवराच रोगानें मेलला. परंतु तिचा नवरा तिच्या शेजारीच होता (‘ भ्रतारशेजे निजोनि नारी । स्वप्नवैधव्यें शंख करी । भ्रतार तिसी पुसैं जरी । सांगे ते तरी मी रांडेले ॥ ’ ‘ पतिसन्मुख बैसोनि जाण । म्हणे आजि चुडियासि पडले खान । बापु भ्रमाचे महिमान । ऐसेचि सज्जन जल्पती ॥ ’ हस्तामलक-१४५-४६).

उजगरा—जागृति-वास्तविक स्वप्न खोटे, त्यांतील पदार्थही खोटे, परंतु स्वप्नाला कारण असणारी जी वासना, ती इतकी बतवत्तर असते कीं, ती खोट्या विषयांपासूनही जीवाला सुखदुःखें भोगावयास लावते (‘ स्वप्नी प्रियापुढें तरुणांगी । निदेली चवऊनि वेगीं । आलिंगिलेनिवीण आलिंगी । सकामु करी ॥ ’ शा. १५-८६).

ओवी ५५—गांवीं-क्षेत्रांत. नेणिजे—जाणला जात नाही.—ज्या कर्माची इंद्रियांना जाणीवही नसते, अशा कर्माला केवळ मानसिक कर्म म्हणतात. (‘ मनोरथांचीं देशांतरें । मनीं प्रकाशूनि नरे । मग तेथे आदरे । हिंडे जैसा ॥ ’ अमृ. ७ १६३).

ओवी ५६—योगिये—(निष्काम) कर्मयोगी. **करिती**—करतात.—जागृतींत कर्मयोग्यांचे व्यापार चालतात म्हणून त्यांनाही इतरांप्रमाणे स्वप्न पडतात व अशा प्रकारें त्यांच्याकडूनही केवळ ‘ मानसिक ’ कर्म होते. परंतु ‘ मी स्वप्न पाहणारा आहे ’ अशी अहंता त्यांच्या ठिकाणीं नसते. **अहंभावाची संगती**—अहंकाराचा संबंध.—अभिनवेश घेणारी जी ‘ अहंवृत्ति ’ ती त्यांची नाहीशी झालेली असते (‘ तैं मीचि कां कर्मठ । ऐसा न ये श्रीमाठ । कां दरिद्रलिये बुद्धी वीट । तोही नाही ॥ ’ शा.-१४-३२८). शानी पुरुषांचे सर्व व्यवहार बालकाप्रमाणें निर्हेतुक असतात. फरक येवढाच कीं, बालकाचे व्यवहार हे अज्ञानमूलक असतात व शाल्यांचे व्यवहार ज्ञानमूलक असतात (‘ ब्रह्मस्वरूपाचीं कर्म ब्रह्मरूप । विरहित संकल्प होती जाती ॥ ’ तुका.-३७६८). जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तिन्हीही अवस्थेंत त्यांचें संविद् आत्म्यालाच स्पर्श करून राहतें (‘ जो सुषुप्तिसुख भोगसाक्षी । जो देखणेपणें तिहीं लोकीं । तो मी

आत्मा गा एकाकी । जाण निष्ठकीं निश्चित ॥ ए. भा. १३-४९९ ; ' पांडुरंग
ध्यानीं पांडुरंग मनीं । जागृतीं स्वप्नीं पांडुरंग ॥ ' तुका.-४९९).

ओवी ५७—भ्रमहत-प्रमिष्ट-पिशाच-भूत. विकळ-विसंगत-भूतानें
पछाडलेल्या माणसाच्या क्रियेमध्ये एकसूत्रीपणा नसतो.

ओवी ६०—जाणतें-जाणणारें. —अपंचीकृत पंचमहाभूतांच्या मिलित
(म्ह. एकत्र झालेल्या) सत्त्वगुणांपासून अतःकरण किंवा बुद्धि उत्पन्न होते ;
म्हणून ती सर्व भूतांच्या गुणांना जाणू शकते (' जे तेज तत्त्वाची आदी । जे
सत्त्वगुणाची वृद्धी । जे आत्मया जीवाची संधी । वसवीत असे ॥ ' शा. १३-
८८). बुद्धीमध्ये विवेचन व ग्रहण करण्याची शक्ति असते. डोळ्यादि इंद्रियें
विषय पाहतात, परंतु योग्य काय व अयोग्य काय हें बुद्धि ठरविते (' हे सुख हें
दुःख । हें पुण्य हें दोष । कां हे मैळ हें चोख । ऐसें जे निवडी ॥ ' शा. १३-
८६). वास्तविक बुद्धि ही जड आहे. परंतु ती शुद्धसत्त्वात्मक होण्यास्तव
ती काचेसारखी शुद्ध उपाधि आहे. म्हणून तिच्यांत आत्मप्रकाशाचें मान होतें
व त्यामुळे ती सर्व पदार्थांना जाणू शकते.

ओवी ६१—धुरे-पुढे, प्रामुख्याने, अग्रभागीं. चित्त देऊनि-मन
लावून.—(निष्काम) कर्मयोगी हा कर्मफलाची इच्छा करीत नाही, तरी पण
तो कर्म करण्यांत हेळसांड करीत नाही. तो उचित कर्में कर्तृत्वमद व फला-
स्वाद टाकून मोठ्या निपुणतेने व दक्षतेने करतो, म्हणून तो कर्मयोगी,
नैष्कर्म्य पुरुषापेक्षांही (म्ह. ज्ञानपूर्वक कर्मत्याग केलेल्या पुरुषापेक्षांही) मुक्त
असतो. मुक्त—मोकळा, अलिप्त.

ओवी ६२—ठावूनि—ठिकाणापासून, स्थानापासून—बुद्धि, मन व स्थूलदेह
या तिहींच्या ठिकाणीं त्याची अहंता नसते. या तिहींमध्ये पंचकोश व तीन
देहांचा अंतर्भाव होतो. से-जाणीव, अहंकार.—' मीं कर्माचा अहंकार
टाकला ' अशी जोंपर्यंत स्मृति आहे तोंपर्यंत पूर्ण नैष्कर्म्यता होत नाही. ज्ञानी
पुरुषाच्या ठिकाणीं हीही जाणीव नसते. ज्या देहादि इंद्रियांकडून कर्म होतें त्या
स्थूलसूक्ष्मसंघाताशीं त्याचें तादात्म्य नसते (' तेवीं बुद्धिमंतीं देहीं । अहंता
सांडूनि पाहीं । सांडिजे अशेषही । संसारजात ॥ ' शा.-१७-१३४), एवढेंच
नव्हे, तर त्याला त्यांची खबरही नसते ; मग तो कर्माची अहंता कोठून
घेणार ? उंसाची साखर झाल्यानंतर त्या साखरेचा ज्याप्रमाणें पुन्हा ऊंस

तयार करता येत नाही (' नातरी साखरेचा माघौता । बुद्धिमंतपणेंही करिता । परि ऊंस. नव्हे पंडुसुता । जियापरी ॥ ' शा. ८-२००) त्याचप्रमाणें पंच-कोशाच्या अतीत असणारा जो आत्मा त्याच्याशी तो समरस झाल्याकारणानें तो पुन्हा देहाहंतेवर येऊं शकत नाही (' तेवीं स्थूळाचे निराकरण । लिंग-देहाचे उपमर्दन । अहंकाराचें निर्दळण । करुनि पूर्ण ब्रह्म पावतीं जाते ॥ ' ए. भा. २८-२२४). त्याची बुद्धि परमात्मरूप झाली असल्याकारणानें तो कर्म करित असूनही तो शुद्धच असतो (' म्हणोनि त्याची बुद्धी । नेणे पापपुण्याची गंधी । गंगा मीनलिया नदी । विटालु जैसा ॥ ' शा. १८-४५० ; ' तैसें आपणपयापरते । जो नेणे क्रियाजाताते । तेथ काय लिपवी बुद्धीतें । तयाचिये ॥ ' शा. १८-४५२).

ओवी ६३—करितेनवीण—कर्त्यावांचून.—कर्तेपणाचा अहंकार टाकून केलेले जें कर्म त्याला नैष्कर्म्य म्हणतात. ज्ञानी पुरुष इतर लोकांप्रमाणें सर्व कर्म करतो, परंतु त्यांचा अभिनिवेश घेत नाही. कर्म हे परस्पर देहादिसंघाताकडून होते. आत्म्याचा व त्याचा काहींही संबंध नाही असे त्याचे ठिकाणीं स्वच्छ ज्ञान असते. जे पुरुष देहाशीं तादात्म्य करतात व देहादिसंघाताकडून होणाऱ्या कर्मांचा अभिनिवेश घेतात तेच कर्मपाशांनीं बद्ध होतात (' देखे पुढिलाचें बोझें । जरी आपुला माथा घेइजे । तरी सागे कां न दाटिजे । धनुर्धरा ॥ ' शा. ३-१७७ ; ' जो न करितांचि चोरी । 'मी चोर' म्हणे राजद्वारी । तो मारिजे लहानथोरी । तैसी परी जडजीवा ॥ ' ए. भा. ११-२४३). जो ज्या कर्माचा कर्तेपणा घेतो, तो त्या कर्माचा 'भोक्ता' होतो. जो कर्माचा कर्तेपणा घेत नाही तो त्या कर्माचा भोक्ताही होत नाही (' आपणाचि विऊनि दुहिता । कीं न मम म्हणे पिता । तो सुटे कीं प्रतिग्रहिता । जांवाई शिरके ॥ ' ; ' विषाचे आगरही वाहती । ते विकितां सुखें लाभे जिती । येर निमाले जे घेती । वेंचोनि मोलें ॥ ' शा. -१८-२३४-३५). कर्माळ कारण असणारी जी प्रकृति त्या प्रकृतीच्या ठिकाणीं ज्ञानी पुरुषाचें तादात्म्य नसल्यामुळें तो प्रकृतीकडून होणाऱ्या कर्मांनीं लिप्त होत नाही (' जे तत्त्वज्ञानियांच्या ठायीं । तो प्रकृतिभावो नाही । जेथ कर्मजात पाहीं । निपजत असे ॥ ' शा. -३-१८१. ' म्हणूनि शरीरी जरी होती । तरी कर्मबंधा नातळती । जैसा कां भूतचेष्टा गभस्ती । घेपजेना ॥ ' शा. ३-१८३). कर्ता

हा ज्या वेळेस अनुभवानें ब्रह्मस्वरूपांत विलीन होतो, त्या वेळेस तो खरा 'नैष्कर्म्य' होतो. अशा पुरुषांकडून होणारें जें कर्म ते नैष्कर्म्य होय. ब्रह्म-वेच्याकडून जीं कर्मे होतात तीं केवळ आमासात्मक म्हणजे निष्कळ असतात. **गुरुगम्य**—गुरुपासून कळणारें.—कोणतीही गोष्ट योग्य होण्याकरितां त्या गोष्टींतील मर्म कळावें लागतें. तसें मर्म न कळतां ती गोष्ट करीत राहिलें तर त्यांत कष्ट पडूनही यश येत नाहीं (तु. म्ह. चुकलें वर्म । केला अवघाचि अधर्म ॥ तुका.— २६६३). कर्म करूनही कर्माच्या फळाच्यांतून कसें सुटावें हे गुरुकडून कळत असतें. जीवानें ज्ञातेपणानें राहून कर्माचे साक्षी व्हावें, परंतु कर्माचा कर्ता होऊं नये. कर्मे करून त्यांबद्दल कर्तृत्वमद व फलास्वाद न घेतां तीं ईश्वरार्पण करणें, हीच कर्मरहित होण्याची सोपी युक्ति आहे (' तें उगाणिलें मज कर्म । तेव्हांचि पुसिले मरण जन्म । जन्मासर्वें श्रम । वरचिलही गेले ॥ ', ' म्हणऊनि अर्जुना यापरी । पाहेचा वेळ नव्हेल भारी । हे संन्यासयुक्ति सोपारी । दिधली तुज ॥ ' शा.—९-४०४-४०५). [पुढील ६४ व्या ओर्वीत श्रीज्ञानेश्वरमहाराज त्यांच्यासमोर जी निवृत्तिनाथादि संत मंडळी बसली होती, त्यांना उद्देशून बोलतात. हा प्रसंग त्यांनीं आपल्या व्याख्यानाचें महत्त्व सांगण्याकरतां आणलेला आहे].

ओवी ६४—शांतरस—ब्रह्मरस—शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, मयानंक, बीभत्स, रौद्र व शांत असे नऊ रस आहेत. रस हा काव्याचा आत्मा आहे. ज्ञानेश्वरीत मुख्यतः शांत रस आहे (' नुसधीचि शांतिकथा । आणिजेल कीर वाक्पथा । जे शृंगाराच्या माथां । पाय ठेविती ॥ ' शा.—१३-११५५; ' जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बोलती ॥ ' शा.—४-२१८; ' मग आर्ताचेनि वोरसें । गीतार्थग्रंथनमिसें । वर्षला शांतरसें । त हा ग्रंथ ॥ ' शा.—१८-१७६१). चवथ्या अध्यायाच्या शेवटीं पुढील अध्यायांत शांतरस अभिनवेल (' तो शांताचि अभिनवेल ॥ ' शा. ४-२१४) असें ज्ञानेश्वरांनीं सांगितले होते, त्याचीच आठवण श्रोत्यांना देऊन ह्या ठिकाणीं शांतरस प्रकट झाला आहे असे ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात. **भरितें**—भर, ऊत.— या ठिकाणीं शांतरस उतूं जात आहे असें म्हणण्याचें कारण, जी नैष्कर्म्यस्थिति शब्दांनीं व्यक्त करितां येत नाहीं ती शब्दांनीं सांगण्यांत आली. आत्मानुभव ही अनुभवण्याची गोष्ट आहे. तो शब्दांनीं व्यक्त करतां येत नाहीं (' जेणें.

सांगतयाचें बोलणें खुंटे ॥' शा.-७-९; 'म्हणोनि तेथिंची मातु । न चढेचि बोलाचा हातु ॥' शा.-६-३११; 'वाद निमाला शब्द खुंटला।' नाथ-३७२५; 'मौनपणें वाचा थोटावल्या चारी। ऐसें तुजें हरी रूप आहे ॥' तुका.-३४७८). मुक्यानें साखर खाळी असतां तो त्या साखरेची गोडी जशी तोंडानें सांगूं शकत नाहीं, तशीच गोष्ट आत्मानुभवाची आहे. अशी शब्दातीत असणारी गोष्ट जर गुरुची कृपा असेल तर ती शब्दांतही व्यक्त करतां येते ('जें ज्ञानासि न चोजवे । ध्यानासिही जें नागवे । ते अगोचर फावे । गोठीमार्जी ॥'); 'येवढें एक सौभग । वळधे वाचेचे आग । श्रीगुरुपद्मपराग । लाहे जै कां ॥' शा.-१५-१६-१७).

ओवी ६५—पांग—पंगिस्तपणा, पराधीनपणा, आसाक्ति.—इंद्रियें हीं बहिर्मुख असल्यामुळे त्यांना आपल्या घरात असलेल्या आत्मसुखाची जाणीव नसते, म्हणून तीं सुखाकरितां दीन होऊन विषयांच्याकडे धांव घेतात. ('पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ॥' कठ-उप.-२, १, १; 'या विषयावाचूनि कांहीं । आणीक सर्वथा रम्य नाहीं । ऐसा स्वभावोचि पाहीं । इंद्रियांचा ॥' शा.-२-१२०). परंतु विषयांत खरे सुख नसल्यामुळे तीं विषयसेवनानें कधींही शांत होत नाहींत. **लाग—संभव, शक्यता, अधिकार.**—श्रीज्ञानेश्वरमहाराज नैष्कर्म्य पुरुषाच्या महात्म्याचें वर्णन करण्यांत इतके विरून गेले कीं, त्यांना आपल्यासमोर बसलेले श्रोते हे फार वरच्या भूमिकेवरचे आहेत ह्याचें मान राहिलें नाहीं व समोरील श्रोतेमंडळी ही वास्तविक गीताश्रवणाचे योग्य अधिकारी असतांना, ते या ठिकाणीं गीताश्रवणाचा अधिकारी कसा असला हें सांगतात. **परिसावया—ऐकण्यास.**—या ओवींत ज्ञानेश्वरमहाराज गीताश्रवणाचा अधिकारी सांगतात. ज्या पुरुषांच्या ठिकाणचा इंद्रियाचा पंगिस्तपणा नाहीसा झालेला आहे, तेच गीताश्रवणाचे अधिकारी होत. इंद्रियांना दृग्गोचर होणारे तेवढेंच सत्य असें जे मानतात ते गीताग्रंथश्रवणाचे अधिकारी नव्हत. गीतेमध्ये जर शब्दादि पंचविषयांची चर्चा असती तर त्यांचा अनुभव इंद्रियांना आला असता. परंतु गीता ही इंद्रियांच्यापलीकडे असणाऱ्या आत्म्याचें वर्णन करीत असल्यामुळे, ज्याचीं इंद्रियें अंतर्मुख झालेलीं आहेत, त्यांनाच त्याचा अनुभव येतो ('साचाचि बोलचे नव्हे हे शास्त्र । पै संसार जिणतें हें शस्त्र । आत्मा अवतरविते मंत्र । अक्षरें ह्ये ॥' शा.-१५-५७६).

‘इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥’ कठ. उप.-१, ३, १०. ‘आतां आत्मप्रभा निच नवी । तेचि करुनि ठाणदिवी । जो इंद्रियांतें चोरुनि जेवी । तयासीचि फावे ॥’-शा.-६-२३ ; ‘तियांपरी श्रोता । अनुभवावी हे कथा । अतिहळुवारपण चित्ता । आणुनियां ॥’ शा.-१-५७). [पुढील दोन ओव्यांत श्रोत्यांचे उद्गार आहेत].

ओवी ६६—अतिप्रसंग—पाल्हाळ, विषयांतर.—‘गांतेचा अधिकारी कोण आहे’ इत्यादि विषयांतर आतां राहूं दे. असाच प्रसंग ज्ञानेश्वरीच्या १३ व्या अध्यायांत आलेला आहे. (‘तंव श्रोते म्हणती असो । न संगे तयाचा अतिसो । ग्रंथोक्ती तेथ आडसो । घालितासी कां ॥’ शा.-१३-६३३).
पां—पादपूर्णार्थक अव्यय. **लाग—** संबंध, संगति.

ओवी ६७—आकळितां—समजूत घेत असतां, **कुवाडें—**कठिण.—मनाचें सामर्थ्य जरी मोठें असले (‘संकल्पे सृष्टी घडी । सर्वेचि विकल्पूनि मोडी । मनोरथांच्या उतरंडी । उतरी रची ॥’ शा.-१३-११४) तरी तें आत्म्याला जाणूं शकत नाही. मन हें रजोगुणाचे असल्यामुळे मनाकडून संकल्प करण्याचें कार्य होतें, परंतु परमात्म्याचे ठिकाणीं संकल्पाचा लाग लागत नसल्यामुळें मन परमात्म्याविषयीं संकल्प करूं शकत नाही (‘मना संकल्प निके । याहीहूनि ॥’ अमृ. ७-११०; ‘मनाची नखी न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टी न रिगे । इंद्रिया कीर जोगे । कायि होईल ॥’ शा.-१२-४१; ‘यन्मनसा न मनुते ॥ केन. उप. ११५). मन हें जर परमात्म्याकडे गेलें, तर ते मनरूपानें शिळकच राहत नाही (‘तुका म्हणे मन मुरे । मग जें उरे तेचि तूं ॥’ तुका.- ३८००). माशी ही सर्व पदार्थावर बसते, परंतु विस्तवावर बसत नाही; कारण तेथें बसण्यांत तिचें मरण असते. तद्वतच मन हें वाटेल त्या विषयाकडे जातें, परंतु तें परमात्म्याकडे सहसा जात नाही, कारण तें त्याकडे गेलें असतां, त्याच्याशींच तद्रूप होऊन जातें; शिवाय मन हे कार्य आहे अतएव ते जड आहे. जें कार्य असतें ते कारणाला जाणूं शकत नाही, म्हणून मन हे परमात्म्याला जाणूं शकत नाही, म्हणजे तें त्याला ‘विषयी-विषयभावानें’ जाणूं शकत नाही. **घांगुसितां—**शोध करीत असतांना.—बुद्धि हीसुद्धां आत्म्याला जाणूं शकत नाही. ती आत्म्याच्या प्रकाशानें प्रकाशिली जाते, म्हणून ती मनाप्रमाणेंच जड आहे (‘बुद्धि बोध्या सोके । ते येवढी

वस्तु चुके ॥ ’ अमृ.-७-११०; ‘तैसी जाणीव जेथ न रिघे । विचार मागुता पाउलीं निघे । तर्कु आयणी नेघे । आंगीं जयाच्या ॥’ शा.-७-५; ‘विज्ञाता-रमरे केन विजानीयात् । बृह. उप.-४-५-१५). शिवाय बुद्धि परमात्म्याला जाणते असे म्हणण्यांत ‘कर्मकर्तृत्वविरोध येतो. **सुरवाडें**—अनुकूलतेनें.—दैव अनुकूल असेल तर अशक्यही गोष्टी शक्य होतात (‘होय अदृष्ट आपैतें । तें वाळूचि रत्नें परते । उजू आयुष्य तै मारितें । लोभु करी ॥’; ‘आधर्णी घात-लिया हरळ । होती अमृताचे तांदुळ । जरी भुकेची राखे वेळ । श्रीजगन्नाथु ॥’ शा.-१५-२२-२३). **सांगवले**—सांगता आले.—मनाला व बुद्धीला आक-लन न करता येणारी अशी जी आत्मसंपन्न पुरुषाची स्थिति, तिचें तूं वर्णन करूं शकलास.

ओवी ६८—शब्दातीत—शब्दाच्या पलीकडचें, शब्दाला अगोचर.—आत्म्याचें वर्णन शब्दांनीं करतां येत नाहीं. कारण आत्मा हा शब्दाला विषय होत नाहीं (‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ॥’ कठ. उप. १, ३, १५; ‘म्हणोनि तेथिची मातु । न चढेचि बोलाचा हातु ॥’ शा.-६-३११; ‘कां परेसी पडे मिठी । तेथें नादा सल्लु नुठी । मा वाविरिजेळ ओंठी । हें कें आहे ॥’ अमृ. ५-६३; ‘परेहि परतें बोळणें खुंटलें । वैखरी कैसेनि सांगे ।’ शा. गा.-७६४). वेदाने जरी आत्म्याचें वर्णन केलेलें असलें तरी तें त्यानें उपाधीचा आश्रय करून केलेलें आहे (तेथही उपाधीचा वोथंबा । घेऊनि श्रुति उधविली जिभा । मग नामरूपाचा बडंबा । करिती वायां ॥’ शा.-१५-२७६). **बोलीं**—बोलण्यांत, शब्दामध्ये. **फावे**—सांपडलें. **आणिकें**—अन्य वस्तूने.

ओवी ७०—चिन्ह—लक्षण, खूण. **निरुतें**—चांगलें.—तूं एकाग्र चित्तानें ऐकावे (‘आतां इंद्रियजात आघवें । तिहीं श्रवणाचें घर रिघावें । मग संवादसुख भोगावें । गीताख्य हे ॥’ शा.-४-५; ‘म्हणोनि आथिलिया आराणुका । गीतार्थु हा निका । ज्ञानदेवो म्हणे आइका । निवृत्तिदासु ॥’ शा.-४-२२५; ‘तो म्हणे पार्था दत्तचित्तु । होई आतां ॥’ शा.-६-३८). चित्त केंद्रीभूत करून ऐकलें असतां विषय मनामध्ये चांगला ठसावतो (‘बरी अवधानाचा वाफसा । लाधला सोनयाऐसा । म्हणोनि पेरावया धिवसा । श्रीनिवृत्तीसी ॥’ शा.-६-४९१). श्रवण किती एकाग्रतेनें करावें याबद्दल.

नाथांनीं शरकाराचें उदाहरण दिलें आहे (' तावूनि उजूं करितां बाण । दृढ लागलें अनुसंधान । इतुकेन प्रपंचाचें भान । खुंटलें जाण तयाचें ॥ ' ; ' निशाण मेरी वाजंतरे । रथ गज सैन्यसंभारे । राजा गेला अतिगजरे । नेणिजे शरकारें शरदृष्टी ॥ ' ए. भा.-९-१५५-५६). ज्याप्रमाणें आई ही चुकलेल्या मुलाची वार्ता मोठ्या उत्सुकतेनें ऐकते त्याचप्रमाणें श्रवण हें उत्कटतेनें करावें (' चुकल्या पुत्राची शुद्धिवार्ता । जेणें सादरें ऐके माता । तेणें आदरें हरिकथा । सार्थकता परिसावी ॥ ' ए. भा.-२-५१९).

ओवी ७१—आत्मयोग—आत्मरूपता.—गीतेंत कर्मयोग, अष्टांगयोग, भक्तियोग व ज्ञानयोग सांगितलेले आहेत. परंतु हे सर्व योग ' साधनयोग ' आहेत; म्हणजे ' आत्मयोग ' प्राप्त करून देणारी हीं सर्व साधनें आहेत. ' आत्मयोग ' हा गीतेंतील साध्य-योग आहे (' कीं निजकांता आत्मया । आवडी गीता मिळावया । श्लोक नव्हती बाह्या- । पसरू का जो ॥ ' शा.-१८-१६७३ ; ' म्हणौनि जगीं गीता । मिया आत्मेनि पतिव्रता । जे हे प्रस्तुत तुवां आतां । आकर्णिली ॥ ' शा.-१५-५७५). जीवानें, आपल्या स्वरूपाला ब्रह्मरूपेंकरून जाणणें म्हणजे ' मी ब्रह्म आहे ' अशा अपरोक्ष ज्ञानावर प्राप्त होणें याला ' आत्मयोग ' म्हणतात. असें अपरोक्ष ज्ञान जीवाचें ठिकाणीं नसतें, किंतु ' मी देहच आहे ' असें अपरोक्ष ज्ञान त्याचे ठिकाणीं असतें. ' अपरोक्ष ज्ञान ' म्हणजे ' प्रत्यक्ष ज्ञान ' व ' परोक्ष ज्ञान ' म्हणजे ' अप्रत्यक्ष ज्ञान ' होय. ब्रह्मज्ञान हें परोक्ष व अपरोक्ष असे दोन प्रकारचें आहे. ' ब्रह्म आहे ' असें ज्ञान होणें याला परोक्ष ज्ञान म्हणतात व सच्चिदानंदरूप जें ब्रह्म तें मी आहे, असें अनुभवास येणें याला अपरोक्ष ज्ञान म्हणतात. हीच गोष्ट शास्त्रीय परिभाषेत सांगावयाची तर, अवांतर वाक्याच्या (म्ह. ज्या वाक्यांत फक्त परमात्म्याचें स्वरूप कथन केलेलें असतें, अशा वाक्याच्या) श्रवणानें जें ज्ञान प्राप्त होतें त्याला परोक्ष ज्ञान म्हणतात व महावाक्याच्या (म्ह. ज्या वाक्यांत जीवब्रह्माची एकता सांगितलेली आहे, अशा वाक्याच्या) श्रवणानें जें ज्ञान प्राप्त होतें त्याला अपरोक्ष ज्ञान म्हणतात (' मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे । आणि हृदयीं स्वयंभचि असे । प्रत्यक्ष फावों लागे तैसे । आपसयाचि ॥ ' शा.-९-४९). ' आत्मयोग ' अथवा ब्रह्माचें अपरोक्ष ज्ञान प्राप्त होण्या-

करितां साधक हा साधनचतुष्टयसंपन्न असावा लागतो (अधिक माहिती वेदान्त-प्रकरण ओ. ७१ पहा) व त्याला ' तत्त्वमसि,' या महावाक्याचा उपदेश श्रोत्रिय व ब्रह्मनिष्ठ (' परी श्रुतिस्मृतींचे अर्थ । जे आपण होऊन मूर्ते । अनुष्ठाने जगा देत । वडील जे जे ॥ ' शा.-१७-८६ ; ' तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ॥ शाद्वे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ ' ए. भा. ३-श्लो. २१) अशा गुरुकडून व्हावा लागतो. सामान्यतः या दोन्ही गोष्टी दुर्मिळ आहेत (' आश्रयो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्रयो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ' कठ. उप०-१, २, ७). केवळ वेदांतशास्त्राच्या अभ्यासाने मनुष्य हा शब्दज्ञानी होऊं शकतो, परंतु त्याला ' आत्मसंपन्नता ' प्राप्त होत नाही. ' मी ब्रह्म आहे ' असे संशयविपर्ययरहित अपरोक्ष ज्ञान प्राप्त होण्याकरतां अंतःकरणांतून मल व विक्षेप हे दोन दोष जावे लागतात व गुरुप्रसाद व्हावा लागतो (' याकारणे श्रीगुरुनाथु । जंव मस्तकीं न ठेवी हातु । निवृत्तिदास असे विनवितु । तोंवरी निवांतु केवी होय ॥ ' शा. गा.-११). असे अपरोक्ष ज्ञान ज्या पुरुषाला प्राप्त होतें त्यालाच आत्मयोगाचा अथवा जीवन्मुक्तीचा लाभ होतो (' देहात्मज्ञानवत् ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नैच्छन्नपि मुच्यते ॥ ' उपदेशसाहस्री). **कर्मफल**—कर्मपासून प्राप्त होणारे फळ. -अनिष्ट (नरकादि), इष्ट (स्वर्गादि) व मिश्र (मनुष्यलोकादि) असे तीन प्रकारचे कर्मांचे फळ आहे (' अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥ ' गीता-१८-१२ ; ' देव मनुष्य स्थावर । यया नांव जगडंबर । आणि हे तंव तिन्ही प्रकार । कर्मफळाचे ॥ ' शा.-१८-२३९). **विटला**-वीट आला, कंटाळला-कर्माने प्राप्त होणारे फळ हे नाशवंत असल्यामुळे प्राप्त पुरुष हा कर्मफलाबद्दल नेहमी विटलेला असतो (' तुका म्हणे त्याचे कळले आम्हां वर्म । जे जे कर्मधर्म नाशवंत ॥ ' तुका.-८३५, ' कर्मफळ म्हणूनि इच्छूं नये काम । तुका म्हणे वर्म दावूं लोकां ॥ ' तुका.-३०७०). तो तिन्ही लोकांविषयी उदासीन असतो (' तैसे ऐहिकींचे कां स्वर्गींचे । भोग पाइक जालिया इच्छेचे । परि भोगावें हें न रुचे । मनामार्जी ॥ ' शा.-१६-१६६ ; ' इंद्रपदादिक भोग । भोग नव्हे तो भवरोग ॥ ' तुका.-१९८४ ; ' पाताळींचे अधिपत्य । ते तों मानिती विपत्य ॥ ' तुका.-१९८४). घर रिघोनि-घरांत धिरून, आपणहून.—तो शांति प्राप्त करून घेतो असे नाही तर त्याच्या घरांत

शांति आपणहून शिरते. 'शांति' या शब्दाचा अर्थ 'मोक्ष, स्वरूपावस्था अथवा ब्रह्मस्थिति' असा आहे ('तरी गिळोनि ज्ञेयातें । ज्ञाता ज्ञानही माघौतें । हारपे निरुतें । ते शांति पै गा ॥ ' शा.-१६-१३६). श्रीएकनाथांनीं शांतीचे दोन प्रकार सांगितले आहेत: अनुकूल भोग प्राप्त झाला असतां जें तात्पुरतें समाधान प्राप्त होतें किंवा कामक्रोधादिक विकार नष्ट न होतां केवळ रोगामुळें शरिराच्या ठिकाणीं जी निश्चलता प्राप्त होते त्याला 'सकाम' शांति म्हणतात. ('कामक्रोध सलोभता । समूळ मूळेंसि न वचता । देहीं आली जे निश्चलता ते न सरे सर्वथा येथें शांती ॥ ' ; 'मत्स्य धरुनिया मनीं । बक निश्चल राहिला ध्यानीं । ते शांति कोण मानी । अंतःकरणीं सकाम ॥ ' ए. भा.-१४-१७०-१७१). ही शांति अनुकूल भोग नष्ट झाला असतां बिघडते व त्यामुळें मनुष्याला अधिकच दुःख होतें. आत्मज्ञानानें प्राप्त होणारी जी 'निष्काम शांति', जिच्यांत भोक्ता, भोग्य व भोग या त्रिपुटीचा नाश होतो व जिळा 'स्वरूपशांति' म्हणतात तीच खरी शांति होय ('तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे । आणि शांतीचा अंकुर फुटे । मग विस्तार बहु प्रकटे । आत्मबोधाचा ॥ ' शा.-४-१९०). आत्मयोगसंपन्न पुरुष अशा प्रकारच्या शांतीला प्राप्त होतो.

ओवी ७२—येरु—दुसरा (म्ह० आत्मयोगसंपन्न नसलेला).—ज्ञानी पुरुष सोडून बाकी सर्व लोक, मग ते इहलोकांतील भोगाकरतां खटपट करणारे असोत अथवा परलोकांतील (म्ह० स्वर्गांतील) भोगाकरितां खटपट करणारे असोत, ते सर्व सकाम बुद्धीनें कर्म करणारे असतात ('मग नानाहेतु प्रकारे । यथोचितें उपचारें । मानिहीं देवतांतरे । उपासिती ॥ ' शा.-४-७१ ; 'येर बहु जोडती किरीटी । जयांचीं भजनें भोगासाठीं । जे आशा तिमिरे दृष्टी । मंद जाले ॥ ' शा.-७-१३८). जे पुरुष इहलोकाच्या भोगाकरितां सकाम कर्म करतात व क्षुद्र देवतांना भजतात त्यांना नाशिवंत असें फल प्राप्त होतें व त्यांच्या कर्मानुसार त्यांना त्या त्या योनींत जन्म मिळतो ('अंतवचु फलं तेषां तद्भव-त्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ ' गीता.-७-२३ ; 'किंबहुना ऐसें जें भजन । तें संसाराचेंचि साधन । येर फळभोग तो स्वप्न । नावमरी दिसे ॥ ' शा. ७-१४८). तसेंच वेदविद असे जे दीक्षित शास्त्र-निपुण होऊन स्वर्गप्राप्तीकरतां विधिपूर्वक यज्ञादिक कर्म करतात ('देख पां गा किरीटी । आश्रमधर्माचिया राहाटी । विधिमार्गा कसवटी । जे आपणचि

होती ॥ ' शा. ९-३०७) त्यांनाही मरणोत्तर जरी स्वर्ग प्राप्त होतो तरी कांहीं काळानंतर पुन्हा मृत्युलोकांतच जन्म घ्यावा लागतो (' ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशान्ति ॥ ' गीता-९-२१; ' मग त्या पुण्याची पाउटी सरे । सर्वेचि इंद्रपणाची उटी उतरे । आणि येऊं लागती माघारे । मृत्युलोका ॥ ' शा. -९-३२८; ' तुका म्हणे जाती । पुण्यक्षयें अधोगती ॥ तुका.-१९०२); परंतु ज्ञानी पुरुष हा कर्मानें प्राप्त होणारे जे भोग अथवा लोक आहेत ते सर्व नाशिवंत आहेत असें जाणतो व म्हणून तो तत्प्राप्तीकरितां कोणचेही सकाम कर्म करित नाही (' तुका म्हणे त्याचें कळले आम्हां वर्म । जें जें कर्मधर्म नाशिवंत ॥ ' तुका.-८३५; ' ' परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ॥ ' मुण्डकोप.-१-२-१३; ' तथाते योगीश्वर अलौकिके । दिठींचेनि हाततुर्के । अनुमानिती कौतुके । तंव ह्रुवट आवडे ॥ ' शा.-८-२६६); व म्हणून तो कर्मफलाने बांधला जात नाही. इतर सर्व लोक कर्मफलाने बांधले जातात म्हणजे त्यांना जन्ममृत्युरूपी फळ भोगावें लागते. कर्मबंधे-कर्माच्या पाशानें.-कर्माचे पाश दोन आहेत : कर्तृत्वमद व फलास्वाद (' तैसा कर्तृत्वाचा महु । आणि कर्मफळाचा आस्वादु । या दोर्हीचें नांव बंधु । कर्माचा कीं ॥ ' शा.-१८-२०५). जे पुरुष कर्तृत्वमद व फलास्वाद घेऊन कर्म करतात, त्यांना जन्ममृत्युरूपी फळ भोगावें लागते. कर्म हे बाधक नसतें तर कर्मफळाची आशा ही बाधक असते. गांठी-गांठीनें. कळासला-बांधला गेला. फळ-भोगाच्या खुंटी-फळभोगरूपी खुंट्याला-त्याला कर्माचें फल निश्चित भोगावें लागते (' एन्हवीं तरी घनंजया । त्रिविधा कर्मफळा गा यया । समर्थ ते कीं भोगावया । जे न. सांडितीचि आशा ॥ ' शा.-१८-२३३; ' केलें काम्य कर्म तैसें । फळ भोगावया धरणे बैसे । न फेडितां ऋण जैसे । वोसंडीना ॥ ' शा.-१८-१०३).

ओवी ७३-उपेक्षी-अव्हेर करतो, त्याग करतो.-ज्याप्रमाणें फलासक्त पुरुष निपुणतेनें व उत्सुकतेनें कर्म करतो त्याचप्रमाणें ज्ञानी पुरुष हाही सर्व कर्म करतो. परंतु मी कर्माचा कर्ता आहे, अशी त्याच्या ठिकाणीं अहंकृति नसते. म्हणून तो कर्म करूनही अकर्ता ठरतो (' आणि सचाडाचिये परी । इष्टापूर्ते करी । परी केलेंपण शरीरीं । वसों नेदी ॥ ' शा. १३-५२४). त्याच्या

देहादिसंघाताकडून जरी कर्म घडत असली तरी तीं सर्व कर्म प्रकृतीच्या गुणापासून होत आहेत, माझा व त्यांचा कांहीही संबंध नाही, अशी त्याची दृढ समजूत असते; म्हणून तो त्या कर्मांनी बांधला जात नाही (' ते देहाभिमानु सांडुनी । गुणकर्म वोलांडुनी । साक्षिभूत होउनी । वर्तती देही ॥ ' ; ' म्हणुनि शरीरी जरी होतो । तरी कर्मबंधा नातळती । जैसा कां भूतचेष्टा गभस्ती । घेपवेना ॥ ' शा. ३-१८२-८३.)

ओवी ७४—वास-वाट, चेहरा, दृष्टि. सृष्टि सुखाची होये—सृष्टि सुखमय होते.—ज्ञानी पुरुषाच्या अंगी एवढे सामर्थ्य असते की, तो जिकडे दृष्टि फेकतो तिकडे सुखाचीच सृष्टि होऊन जाते. महाबोध—मोठी समजूत, आत्मबोध.—अज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणीं अल्पबोध असतो, कारण परिच्छिन्न असें जें शरीर त्याच्याशीं तो तादात्म्य करून राहतो व म्हणून तो आपल्याला मर्यादित, परिच्छिन्न, एकदेशी असें समजतो. परंतु प्राप्त पुरुषाच्या ठिकाणीं व्यापक बोध असतो, कारण व्यापक असा जो परमात्मा त्याच्याशीं तो अनुभवानें समरस झाल्याकारणानें तोही आपल्याला परमात्म्याप्रमाणें व्यापक समजतो. अशी जी पूर्णावस्था तिलाच आत्मस्थिति, ब्रह्मस्थिति किंवा महाबोध म्हणतात (' तैसें आमुचेनि नांवे । अज्ञान ज्ञान दोन्ही नव्हे । आम्हालागी गुरुदेवें । आम्हीच केलों ॥ ' अमृ. ८-१ ; ' किंबहुना श्रीनिवृत्ती । ठेविलों असों जिया स्थिती । ते काय देऊं हातीं । वाचेचिया ॥ ' अमृ. ८-८ ; ' येणें थोर बोधलेपणें । त्यासि गा देहीं असणें । म्हणूनि तो मी म्हणे । गुणातीत ॥ ' शा. -१४-३१८ ; ' येणें बोधें आम्ही असों सर्वकाळ । करुनि निर्मळ हरिकथा ॥ ' तुका.-५६२ ; ' तियेपरते कांहीं । निपजणें येथ नाहीं । म्हणोनि म्हणिपे पाही । परमसिद्धि ते ॥ ' शा. १८-९८३ ; ' मी वासुदेव तत्त्वता । कळो येईल विचारितां । आहे ठाउका सभाग्य संतां । नाहीं दुजा आणीक मागता गा ॥ ' तुका.-३४६). राहे—राहतो.—प्राप्त पुरुषाचें एवढें सामर्थ्य असतें की, तो वाटेल त्याला महाबोध (म्ह. आत्मबोध) देऊं शकतो (' गाढवाचें घोडें । आम्ही करूं दृष्टी पुढें ॥ ' तुका.-१७६९ ; ' पुनीत केले विष्णुशर्सी । संगें आपुल्या दोषी ॥ ' तुका.-१९८९ ; ' पंचमहापातकी विश्वासघातकी । त्यासी यमादिकी गांजियलें ॥ ऐसिया पतीता करीं रे सनाथ । पुरवीं माझे आर्त पंदरीराया ॥ ' नामा-९७२ ; ' धरती ज्या हातीं संत कृपावंत । पाळी पंदरीनाथ लळा त्याचा ॥ '

निळा.-१०१७). श्रीमच्छंकराचार्यांनीं त्रोटकाला महाबोध दिला. श्रीएक-
नाथांनीं गावबाच्या मस्तकावर हात ठेवून त्याला भावार्थरामायणाचे उत्तर-
कांड लिहिण्यास समर्थ केले. श्रीज्ञानेश्वरांनीं रेड्याच्या मुखानें वेद वदविले
('ज्ञानदेव म्हणे बोले रे ऋग्वेद । ओंकार मूळ शब्द प्रणवाचा ॥ ' नामा-६९३;
' पशुमुखें वेदाच्या श्रुती । पढवा कीर्ति तुमचिये ॥ ' निळा.-१०३०). संत
हे पशूचाही उद्धार करूं शकतात, मग मनुष्याचा उद्धार करूं शकतील यांत
नवल तें काय ? त्यांच्या ठिकाणीं मोठा-लहान, अधिकारी-अनधिकारी, पापी-
पुण्यवंत, व मित्र-शत्रु असा भेद नसतो. कोणी कसाही असो, परंतु जो
त्याच्याजवळ येईल त्याचा ते उद्धार करतात ('तुका म्हणे खळ । करूं समर्थी
निर्मळ ॥ ' तुका.-१७६९; 'खेचराचियाही मना । आणी सात्त्विकाचा
पान्हा । श्रवणासर्वें सुमना । समाधि जोडे ॥ ' शा.-१३-११५८; 'फिटो
विवेकाची वाणी । हो काना मनाची जिणी । देखो आवडे तो खाणी ।
ब्रह्मविद्येची ॥ ' शा.-१३-११६०; 'जे खळाची व्यंकटी सांडो । तया
सत्कर्म रती वाढो । भूतां परस्परे पडो । मैत्र जीवाचे ॥ ' शा.-१८-१७९४;
'कैवल्यकनकाचिया दाना । जो न कडासि थोर साना । द्रष्ट्याचिया दर्शना ।
पाठाउ जो ॥ ' अमृ.-२-५; 'कृपाकटाक्षे न्याहाळिले । आपुल्या पर्दी बैस-
विलें । बापरखुमादेवीवरें विठलें । भक्तां दिधलें वरदान ॥ ' शा. गा.-३५३)
साक्षात् भगवंत संताच्या ताब्यांत असतात ('तुम्ही अच्युतात्में निजनिर्धारी ।
म्हणोनि देवो तुमचा आज्ञाधारी । तुम्ही म्हणा त्याते उद्धरी । येन्हवीं हातीं
न धरीं आनाते ॥ ' ए. भा.-२-७७); म्हणून ते वाटेल त्याला महाबोध व
तद्वारां मोक्ष देऊं शकतात ('कैवल्याचा अधिकारी । मोक्षाची सोडीबांधी
करी ॥ ' शा.-१२-२२०; 'धर्म जागो गुरुमहिमा देहीं दाविला देव ।
निवारुनी भवरजाळें अवघा निरसला भेव ॥ ' नाथ-३७१३). ते स्वतः तर
वाटेल त्याचा उद्धार करूं शकतातच, परंतु त्यांच्या ठिकाणीं इतकें पाविष्य
असतें कीं, त्यांचे केवळ चिंतन केलें असतां सर्व पातकें नाहींशीं होतात
('तयाच्या चिंतनें तरतील दोषी । जळतील राशी पातकांच्या ॥ ' तुका.-
१९८५; 'विपायें जरी आठविला चित्ता । तरी दे आपुली योग्यता । हें असो
तयातें प्रशंसिता ॥ लाभु आधि ॥ ' शा.-६-१०४).

ओवी ७५—नवद्वारे देहीं- नऊ द्वारांनीं युक्त अशा देहांत.—दोन

डोळे, दोन कान, दोन नाकपुड्या, तोंड, शिस्न व गुद अशीं शरिरास नऊ छिद्रे आहेत; यांनाच द्वारे म्हणतात. तो असतुचि परी नाही—तो असतोच; परंतु (देहतादात्म्याने) नसतो.—प्राप्त पुरुषाचा अनुभव ' मी देही म्हणजे देहांत राहणारा, अतएव देहाहून भिन्न ' असा असतो; म्हणून देहाचे ठिकाणीं असणारे जे त्रिविध ताप (आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक) व पंचक्लेश (अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष व अभिनिवेश) यांनीं तो आकळला जात नाही. शरिराच्या मार्गे अनेक अनर्थ आहेत (' शरीर दुःखाचें कोठार । शरीर रोगाचें भांडार । शरीर दुर्गंधीची थार । नाहीं अपवित्र शरीराऐसे ॥ ' तुका.-४३८ ; ' मग क्लेशतरुची वाडी । जे तापत्रयाग्नीची सगडी । जे मृत्यु-काकासी कुरोंडी । सांडिली आहे ॥ ' शा.-८-१४० ; ' जें वैरियाचा पाहुणे । जें दुर्जनाचा आदर । हें असो जें सागर । अनर्थाचा ॥ ' शा.-८-१४९) व ते अनर्थ, जो शरिराशीं तादात्म्य करतो त्याला भोगावे लागतात. प्राप्त पुरुषाचा बोध, आपण देहाचे ' प्रकाशक ' आहोंत, देहाचा व आपला अर्था-अर्थी संबंध नाही, असा असल्यामुळे तो या दुःखरूप शरिरांत राहूनही दुःख न भोगतां आनंदानें असतो. त्याच्या ठिकाणीं देहाची वार्ताही नसते (' देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् । दैवादपेतमुतदैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः ॥ ' ए. भा.-१३-३६. ' कांहींच मी नव्हे कोणिये गांवींचा । एकटा ठायींचा ठायी एक ॥ ' तुका.-१९२२ ; ' तुका म्हणे तुम्ही आइका हो मात । आम्ही या अतीत देहा-हूनि ॥ ' तुका.-३५५८). न करी-करीत नाही.—त्याचे देहादिसंधाताशीं तादात्म्य नसल्यामुळे त्याच्याकडून होणारीं कर्मे हीं निहंतुक व निरहंकार बुद्धीनें होत असल्यामुळे तीं निष्कर्मांतच जमा होतात.

ओवी ७६—सर्वेश्वर-परमेश्वर, ब्रह्म.—कर्मे करूनही प्राप्त पुरुष अकर्ता कसा असतो ह्याची कल्पना येण्याकरितां ज्ञानेश्वरमहाराज या ओवींत परमेश्वराचा दृष्टांत देतात. परमात्म्याशीं मनानें समरस झालेल्या आत्मानुभवी पुरुषाचें वर्णन करीत असतांना नेहमीं परमात्म्याचीच उपमा देतात (' हरी तैसे हरीचे दास । ' तुका.-४५१ ; ' तुका म्हणे सखे । विठोबाच ते सारखे ॥ ' तुका.-१९९१ ; ' ऐसें तनुत्यागेंवीण । अमूर्ताचे गुण । दिसती संपूर्ण योगयुक्ता ॥ ' शा.-५-३९). वेदान्तशास्त्रामध्यें जगताची उत्पत्ति करणारा

जो 'ईश्वर' सांगितला आहे व ज्याची व्याख्या 'मायाविशिष्टचैतन्य' अशी केलेली आहे तो 'ईश्वर' येथील 'सर्वेश्वर' या पदानें ग्रहण करावयाचा नाही. येथील 'सर्वेश्वर' या शब्दाचा अर्थ 'शुद्धब्रह्म' किंवा गीता ज्याला 'उत्तम पुरुष' म्हणते, तो आहे. ह्या ईश्वराची म्हणजेच 'सर्वेश्वराची' श्रीज्ञानेश्वरांनी व्याख्या 'ईशितव्येवीण ईशु' अशी केलेली आहे ('जो प्रकाशयेवीण प्रकाशु । जो ईशितव्येवीण ईशु । आपणेंनीचि अवकाशु । वसवीत असे जो ॥' शा.-१५-५४५). निर्व्यापार-क्रियाशून्य.—व्यापार म्हणजे क्रिया करण्याकरतां कर्त्याला, कर्त्याहून पृथक् असा अवकाश असावा लागतो. परंतु सर्व रूपाने व सर्व ठिकाणीं परमात्माच ओतप्रोत भरलेला असल्यामुळे परमात्म्याच्या ठिकाणीं कोणचीही क्रिया संभवत नाही ('तेथ स्वभावे धनंजया । नाही कोणीचि क्रिया । म्हणौनि प्रवादु तया । नैष्कर्म्यु ऐसा ॥' शा.-१८-९७८ ; 'सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥' गीता- १३-१३). रची—तयार करतो, निर्माण करतो.—परमात्मा जगत् निर्माण करतो किंवा परमात्म्यापासून जगत् निर्माण होते असे म्हटलें जातें ('जेणे हें विश्व निर्मिले । महर्षी देवां संस्थापिले । एकवीस स्वर्गांतें धरिलें सत्तामात्रें आपुलिया ॥' तुका.- २३३८ ; 'जयापासोनि सकळ । महीमंडळ जालें ॥' तुका.- ३४७२ ; 'अव्यक्त निराकार नाही त्या आकार । जेथोनी चराचर हरीसी भजे ॥' शा. गा.- ५५० ; 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ॥' तैत्ति. उप. ३-१). परंतु वास्तविक परमात्मा स्वतः कांहींही करीत नाही तर ब्रह्मचैतन्याश्रित असणारी जी त्रिगुणात्मक माया अथवा अविद्या ती परमात्म्याच्या सत्तेनें सर्व सृष्टि निर्माण करते ('तरी धनुर्धरा धैर्या । निकें अवधान देई वा धनंजया । पै सर्व भूतांतें माया । करी हरी गा ॥' शा.-९-९७. 'स्थावरा आणि जंगमा । स्थूळा अथवा सूक्ष्मा । हे असो भूतग्रामा । प्रकृतीचि मूळ ॥' शा.- ९-१२१).

ओवी ७७—कर्ता—करणारा, रचणारा.—कोणत्याही कर्माचें कर्तृत्व येण्याकरतां कर्त्याच्या ठिकाणीं इच्छा, ज्ञान व प्रयत्न असे तीन धर्म असावे लागतात. परंतु परमात्म्याचे ठिकाणीं या तिन्ही धर्मांचा अभाव असल्यामुळे तो जगताचा कर्ता ठरत नाही. म्हणिले—म्हणावें.—अविवेकी लोक जगताचा कर्ता परमात्मा आहे असें म्हणतात. ज्याप्रमाणें राजानें नगर तयार केलें असें

लोक म्हणतात ; परंतु तें तयार करण्यांत जसें राजाला कोणचेही शारीरिक कष्ट पडत नाहीत, त्याच्या केवळ सत्तेनें नगर तयार होते ; त्याचप्रमाणें जगताची उत्पत्ति परमात्मा करीत नाही तर त्याच्या सत्तेनें हें सर्व कार्य प्रकृति करवेल (‘ अगा नगर हें रायें केलें । या म्हणण्या साचपण कीर आलें । परि निरुतें पाहतां काय शिणले । रायाचे हात ॥ ’ शा. ९-११० ; ‘ किंबहुना यापरी । मी निजप्रकृती अंगिकारीं । आणि भूतसृष्टी एकसरी । प्रसवोचि लागे ॥ ’ शा.-९-११७). कर्मीं न शिंपे-कर्मींनीं लिप्त होत नाहीं.—परमात्म्याच्या सत्तेनें सर्व त्रैलोक्याची घडामोड होत असते, परंतु तो त्यापासून अलिप्त असतो (‘ ब्रह्म न लिपे त्या मेळें । कर्माअकर्मावेगळें ॥ ’ तुका. ३४७६). ज्याप्रमाणें दिवा हा सत्कर्म करणाऱ्यास प्रोत्साहनही देत नाही किंवा निंद्य कर्म करणाऱ्यास हरकतही करीत नाही ; परंतु त्याच्या प्रकाशानें जसे गृहांतील बरे-वाईट सर्व व्यापार चालतात व तो जसा त्याबद्दल उदासीन असतो, त्याचप्रमाणें परमात्म्याच्या सत्तेनें सर्व जगताचे व्यवहार चालतात, पण परमात्मा हा त्या सर्व कर्मांमध्ये उदासीन असतो (‘ जैसा दीपु ठेविला परिवरीं । कवणातें नियमी ना निवारी । कवण कवणिये व्यापारीं । राहाटे तेहि नेणे ॥ ’ ; ‘ तो जैसा कां साक्षिभूत । गृहव्यापारप्रवृत्ति हेतु । तैसा भूतकर्मी अनासक्तु । मी भूतीं असे ॥ ’ शा.-९-१२८-२९).

ओवी ७८—योगनिद्रा—(ब्रह्माची) सहजस्वरूपस्थिति, स्वरूपनिद्रा.—ज्या ठिकाणीं कोणत्याही उपार्धाज्ञा संबंध नाही अशी जी केवळ निरुपाधिक अथवा निर्धर्म ‘ ब्रह्मस्थिति ’ तिला ‘ योगनिद्रा ’ म्हणतात. या स्वरूपस्थितीचें शब्दांनीं वर्णन करतां येत नाही ; कारण त्या ठिकाणीं अस्तिबोधक अथवा नास्तिबोधक या दोन्हीही धर्मांचा लाग लागत नाही (‘ दृश्यपणें देखिजे । कां ज्ञेयत्वं जाणिजे । अमुकें ऐसें म्हणिजे । तें जें नव्हे ॥ ’ शा.-१५-३०७). ती ब्रह्मस्थिति अज्ञानाने आवृतही होत नाही व ज्ञानानें प्रकाशिलीही जात नाही (‘ म्हणोनि ज्ञानें उजळे । कां अज्ञानें रुळे । तैसे नव्हे निर्वाळे । ज्ञानमात्र जे ॥ ’ अमृ.-४-१७). एवढेंच नव्हे, उपाय, दृष्टान्त, लक्षण, अनुभव, इत्यादिकांची तेथें डाळ शिजत नाही (‘ सर्व सिद्धांताचिया उजरिया । सांडोनियां निदसुरिया । आपुलिया हाता चोरिया । आपणची जो ॥ ’ अमृ.-५-३९). परंतु एवढ्यावरून ती वस्तु नाहीच असें म्हणतां येत नाही. निर्जन अशा

वनांत एकटा निजलेला पुरुष दुसऱ्याला ज्ञात नसतो व तो झोंपेंत असल्यामुळे त्याचें त्याला स्मरणही नसतें, परंतु ज्याप्रमाणें तो पुरुष नाही असें म्हणतां येत नाही, त्याचप्रमाणें परमात्मा नाही असें म्हणतां येत नाही. त्याचें अस्तित्व निरपेक्ष आहे (‘जो निरंजनीं निदेला । तो आणिकीं नाही देखिला । आपुलाहि निमाला । आठउ तया ॥’; ‘परी जीवें नाही नोहे । तैसें शुद्ध असणें आहे । हे बोळणें न साहे । आहे नाहीचे ॥ अमृ.—४-३३-३४). जगताचा भ्रम (म्ह. अध्यास) होतो, एवढ्यावरूनच परमात्मा आहे असें सिद्ध होतें, कारण ‘मिथ्या’ वस्तूला ‘सत्’ अधिष्ठान लागतें व अशी सत् वस्तु एक परमात्माच आहे. पाण्याच्या अस्तित्वावरून ज्याप्रमाणे लाटेची सिद्धि अवलंबून आहे त्याचप्रमाणें परमात्मा हा जर जगताला अधिष्ठान नसता तर जगताची सिद्धि झाली नसती. तात्पर्य, भाव-अभावविरहित पण भावरूप अशी जी केवळ निर्धर्म ‘ब्रह्मस्वरूपस्थिति’ तिला ‘योगनिद्रा’ म्हणतात (‘म्हणोनि कांहीं नाहीपण । देखता नोहे आपण । नोहुनि असणेनवीण । असणे जे ॥ अमृ.—४-३१; ‘तेवि समूळ अविद्या खाये । तें ज्ञानही जें बुडोनि जाये । तऱ्हीं जें नाही कीर नोहे । आणि न साहे असणेही ॥’; ‘पै विश्व घेऊनि गेला मागेसीं । तया चोरातें कवण कें गिवसी । जे कोणी एकी दशा ऐसी । शुद्ध ते मी ॥’ शा.—१५-४४०-४१).

सळु—न्यूनता, खंड.—या परमात्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं जरी आकार उत्पन्न झालेला व नष्ट झालेला दिसत असला तरी आकारवान् पदार्थांच्या उत्पत्तीबरोबर ब्रह्मवस्तु जन्मरूपी विकाराला पावत नाही व आकारवान् पदार्थ नाहीसे झाल्यानें ती नाशही पावत नाही. म्हणून जगताची उत्पत्ति व नाश हे जरी ब्रह्माच्या ठिकाणीं भासत असले तरी त्याच्या सहजस्थितीत मुळींच न्यूनता येत नाही (‘आणि आकाराचेनि जालेपणें । जन्मधर्मातें नेणे । आकारलोपीं निमणें । नाही कहीं ॥’; ‘ऐशिया आपुल्याची सहजस्थिती । जया ब्रह्माची नित्यता असती ॥’ शा.—८-१८-१९) महाभूतांचे दळबाडें उभारी—महाभूतांचे समुदाय उत्पन्न करतो.—परमात्म्याच्या सहजस्वरूपस्थितीत व अकतेंपणांत यत्किंचितही बिघाड न होतां परमात्मा हा महाभूतादि सर्व चराचर सृष्टि निर्माण करतो याचा अर्थ त्याच्या सत्तेनें प्रकृति ही सर्व कार्य करते असा आहे (‘तरी केवळ जे सत्ता । ते पुरुष गा पांडुसुता ।

प्रकृति ते समस्ता । क्रिया नाम ॥ ’; ‘बुद्धि इंद्रिये अंतःकरण । इत्यादि विकार-
भरण । आणि ते तीन्ही गुण । सत्त्वादिक ॥ ’; ‘हा अवघाचि मेळावा ।
प्रकृती जाहला जाणावा । हेचि हेतु संभवा । कर्माचिया ॥ ’ शा.-१३-९६५
ते ९६७) परंतु परमात्मा हा प्रकृतिकार्यानें लिप्त होत नाही (‘नच मां
तानि कर्माणि निबध्नान्ति धनंजय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ’
गीता-९-९; ‘हैं असो पर्वताचिये हृदयीचें । जेविं पर्जन्यधारास्त्व न खोंचे ।
तेविं कर्मजातप्रकृतीचें । न लगे मज ॥ ’ शा.-९-१२६). शिवाय, परमात्म
हा आसकाम असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं कोणचीही स्पृहा नाही व म्हणून
त्यानें आपल्या लीलेकरतां (‘येकलें न कंठेचि म्हणोनियां येणें । केलीं
निर्माण वो चौदाही भुवनें । गगनचंद्र सूर्य मेघ तारांगणे । पांचही महाभूतें
मौतिके भिन्ने भिन्ने वो ॥ ’ निळा-११७४). मायेच्या आश्रयानें सृष्टि निर्माण
केली असें म्हणतां येत नाही. ज्याप्रमाणें ज्वालासह असणें व नसणें हा
अग्नीचा स्वभाव आहे (‘गुंफी ज्वाळांचिया माळा । लेइलियाही अनळा ।
भेदाचिया आहाळा । काय पडणें आहे ॥ ’ अमृ.-७-१३६). त्याचप्रमाणें
परमात्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं जगताची प्रतीति होणें अथवा न होणें हा परमा-
त्म्याचा ‘स्वभाव’ आहे अथवा हैं त्याचें ‘ऐश्वर्य’ आहे (‘देवस्य महिमा
एष ॥ ’; ‘जें अनादिच दृश्यणें । अनादिच देखणें । हैं आतां काय कोणें ।
रचूं जावें ’ ॥ अमृ. ७-१५७). अमूर्त व विशुद्ध अशा परमात्म्याचें ठिकाणीं
ब्रह्मांडाचे आकार उत्पन्न झाल्यासारखे दिसणें हें त्याचें त्यालाच साधतें
(‘तैसें अमूर्ती तिये विशुद्धें । महदादि भूतभेदे । ब्रह्मांडाचे बांधे । होंचि
लागती ॥ ’ शा.-८-२१; ‘अगाध तुझी लीला आकळ कैसेनी कळे ॥ ’
नाथ.-३२८७). प्रस्तुत ओवीमध्ये भीज्ञानेश्वरांनीं जगत् हें मायाकार्य नसून
तें ‘वस्तुस्वभाव’ आहे असें ध्वनित केलें आहे (‘प्रकाश तो प्रकाश की ।
यासी न वंचे घेई चुकी । म्हणोनि जग असकी । वस्तु प्रमा ॥ ’ अमृ.-
७-२८९).

ओवी ७९—जग—सृष्टि, विश्व. जीवीं—प्राणिमात्रांत.—परमात्मा हा
सर्वांच्या हृदयांत आहे (‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ ’ गीता-
१८-६१; ‘सर्वोघटीं राम देहादेहीं एक । सूर्य प्रकाशक सहस्ररश्मी ॥ ’
शा. गा.-५६२; ‘घटीं अलिप्त असे रवि । अभि काष्ठामाजी जेवीं । तैस्र

नारायण जीवी । जीवसाक्षी वर्तने ॥ ’ तुका.-३५८६ ; ‘ विश्वाचें जीवन तें म्यां सार देखिलें । ’ शा. गा.-६). परंतु सूर्य जसा घटांतील पाण्यांत जरी प्रतिबिंबित झालेला असला तरी त्यापासून अलित असतो, तसा परमात्मा हा जरी सर्वांच्या हृदयांत राहत असला तरी तो त्यांच्यापासून अलित असतो (‘ सूर्य नाही जागें करीत या जना । प्रकाशकिरणा कर म्हण ॥ ’ तुका.-१९८०). कहीं नोहे-कधीही लित होत नाही. —परमात्मा हा जरी आकाशाप्रमाणें सर्वव्यापक असला (‘ तुजवीण एकादियाकडे । परमाणुही एतुला कोडे । अवकाश पाहतसे परि न सांपडे । ऐसे व्यापिलें तुवां ॥ ’ शा.-११-२७२ ; ‘ तो नाही ऐसा ठाव उरला कवण । सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसे ॥ ’ नामा-६२२), तरी तो प्राणिमात्रांच्या गुणदोषांनीं लित होत नाही (‘ परि ते अवकाश जैसे । नोहिजतीचि कां आकाशें । जे विकार होऊनि तैसें । विकारी नोहे ॥ ’ शा.-१३-८९८). परमात्मा हा अविकारी आहे (‘ हा गुणत्रया-राहितु । व्यक्तीसी अतीतु । अनादि अविकृतु । सर्वरूप ॥ ’. शा.-२-१५०). एवढेंच नव्हे तर त्याच्या सत्तेनें जगताची उत्पत्ति, स्थिति व लय होत असतांही त्याची त्याला जाणीवही नसते.

ओवी ८०—पासीं असतु न देखे—जवळ असतांना पाहत नाही.—पापपुण्यात्मक वासना या अंतःकरणांत राहतात. प्रथमतः अंतःकरणांत पुण्यात्मक अथवा पापात्मक वृत्ति उत्पन्न होते व नंतर तिचेंच रूपांतर तदनुसार क्रियेंत होतें (‘ आवडे ते वृत्ती किरीटी । आधीं मनौनी उठी । मग ते वाचे दिठी । करांसी ये ॥ ’ शा.-१३-२९८). परमात्माही सर्वांच्या अंतःकरणांतच राहतो (‘ तैसा हृदयामध्ये मी रामु । ’ शा. ९-६०) व तोच सर्वांच्या अंतःकरणांला अधिष्ठान आहे. अंतःकरणविशिष्टचैतन्यालाच प्रमाता अथवा जीव म्हणतात. वात्पर्य; परमात्मा हा प्राणिमात्राकडून होत असलेल्या पापपुण्याच्या अगदीं सन्निध असतो (‘ हे चैतन्याचे शेजारी । वसती ज्ञानाच्या एका हारीं ॥ ’ शा.-३-२५६). तरीपण परमात्मा हा कोणाचें पापही जाणत नाही व पुण्यही जाणत नाही. तो त्यापासून अलित असतो. ज्याप्रमाणें दिवा हा त्याच्या प्रकाशांत होणाऱ्या पापपुण्यात्मक कर्मांच्या अगदीं सन्निध असतांना तो त्या कर्मांना जाणत नाही, त्याचप्रमाणे परमात्मा हाही प्राणिमात्राकडून होणाऱ्या सर्व पापपुण्यात्मक कर्मांच्या अगदीं जवळ असतांना, किंबहुना त्याच्याच सत्तेनें

जगताचे सर्व व्यवहार चालले असतांना तो त्यांना जाणत नाही. साक्षी-द्रष्टा-
न ठके—राहत नाही.—कोणच्याही व्यवहाराला 'साक्षी' राहण्यानेही
कित्येक वेळां त्रास होतो. साक्षी राहिले असतां मनुष्याला प्रसंगविशेषी
न्यायकचेरीत जावे लागते. परमात्मा हा कोणाच्याही कर्माला साक्षी होऊन
राहत नाही. मग तो कर्माचा कर्ता व भोक्ता कसा होणार? परमात्मा हा
साक्षी आहे, द्रष्टा आहे असें जें म्हटलें जातें त्याचा अर्थ, ज्याप्रमाणे आकाशांत
सर्व व्यवहार होतात परंतु आकाश जसें सर्व बाबतींत उदासीन व अलिप्त
असते त्याचप्रमाणे परमात्म्याच्या सत्तेनें सर्व व्यवहार होतात, परंतु परमात्मा
हा सर्व व्यवहारांत उदासीन व अलिप्त असतो, ('ऐसा जो समर्थ । तो
मी जगाचा नाथ । आणि गगनाऐसा साक्षीभूत । तोही मीचि ॥ ' शा. ९-
२८५). परमात्म्याहून जर कांहीं भिन्न असतें तर तो त्याचा साक्षी ठरला
असता. परमात्मा हा सूर्याप्रमाणे वेगळा राहून जगताचे प्रकाशन करीत नाही
तर तो अमेदत्वानें सर्व जगताचा प्रकाशक आहे.

ओवी ८१—मूर्त होऊनि—साकार होऊन, देहधारी होऊन.—वास्तविक
परमात्मा हा निर्गुण, निराकार व उन्मनी अवस्थारूप असा आहे ('जें
आकाराचें पैल तीर । जें नादाची पैल मेर । तुर्येचें माजघर । परब्रह्म जें ॥ '
शा. १३-१०७३; ' जें उन्मनियेचें लावण्य । जें तुर्येचें तारुण्य । अनादि जें
अगण्य । परमतत्त्व ॥ ' शा. ६-३२०). परंतु तो धर्मरक्षणार्थ, व भक्तानुग्रहार्थ
मायेचा आश्रय करून अवतार घेतो म्हणजे सगुण साकार होतो. ('यदा यदा हि
धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ' गीता
४-७). साधकबाधक व्यवहार होण्याकरतां नेहमीं समान सत्ता लागते. भक्त हे
व्यावहारिक सत्तेत असल्यामुळे भगवंत हा आपली पारमार्थिक सत्ता टाकून, भक्ता-
करतां व्यावहारिक सत्तेत येतो म्हणजे देहधारी होतो. खेळे—क्रीडा करतो,
व्यापार करतो.—भक्तांचें पुण्य व दुर्जनांचें पाप असा पापपुण्यरचित भगवंताचा
विग्रह असल्यामुळे त्याच्यापासून भक्तांना सुख मिळते व दुर्जनांचा नाश होतो.
(' भक्ता राखे पायांपाशी । दुर्जनासी संहारी ॥ ' तुका.-२९४६). भगवंत हे
अवतार घेऊन धर्मरक्षणार्थ अनेक कर्मे करतात; तरीपण त्यांच्या अमूर्तपणांत
धार्मिकचतही बिघाड होत नाही. ('यादवांचा पोर एक गोप्या भला । तो
बहुताचि खेळ खेळलारे । लहान थोर अवघे मारिली । खेळचि मोडुनि गेला.

रे ॥' नामा.-२२४५), न मैळे-मळत नाही.—परमात्म्याच्या अजत्वपणांत कमीपणा येत नाही. ('माझे अजत्वे जन्मणें । अक्रियताचि कर्म करणें । हें अविकार जो जाणे । तो परममुक्त ॥' शा. ४-५८, 'आणि आकारा आलिया जयाचे । निराकारपण न वचे ॥' शा. -८-१८०; 'सोळा सहस्र नारी ब्रह्मचारी कैसा । निराहारी दुर्वासा नवल नव्हे ॥' तुका.-७१०). शिवाय, सगुण व निर्गुण हीं दोन्ही रूपे परमात्म्याचींच आहेत. जसे थिजलेलें तूप व पातळ तूप हीं दोन्ही एकच होत (थिजावें कीं विघरावे । हें अप्रयोजक आघवें । घृतपण नव्हे । अनारिसें ॥' अमृ.-७-२४२; 'दोन्ही टिपरी एकचि नाद । सगुण निर्गुण नाहीं भेद रे ॥' तुका.-२३६; 'सगुण निर्गुण तुज म्हणे वेद । तुका म्हणे भेद नाहीं नामीं ॥' तुका.-२२६९. दादुला—मर्द, समर्थ, शूर पुरुष.—शास्त्रीय परिभाषेत जो स्वतंत्र असतो म्हणजे प्रकृतितंत्र नसतो त्याला समर्थ पुरुष अथवा दादुला म्हणतात. परमात्मा हा प्रकृतीचा स्वामी होण्यास्तव ('प्रकृतीही कां अधीनी । हृदयस्था जया ॥' शा.-१८-१३१८). दादुला हा शब्द त्याच्या बाबतींत अन्वर्थक ठरतो.

ओवी ८२—अज्ञान—अजाणतेपण, भ्रमात्मक ज्ञान, ज्ञानाचा अभाव.—जगतामध्ये लोक म्हणतात कीं, परमात्मा हा ब्रह्मदेवाच्या रूपानें जगत् उत्पन्न करतो, विष्णूच्या रूपाने पालन करतो व रुद्राच्या रूपानें संहार करतो, परंतु हें त्यांचें सर्व म्हणणे केवळ अज्ञानांतील आहे. वास्तविक सर्व ठिकाणीं व सर्व रूपानें परमात्माच असतांना ('एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म', 'नेहनानास्ति किंचन ॥' बृह. उ.) तेथें कोणी कोणाला निर्माण करावें ? ('आमुचा प्रकृतीपैलीकडील भावो । जरी कल्पनेवीण लागसी पाहों । तरी मजमाजि भूतें हेंही वावो । जे मी सर्व म्हणुनी ॥' शा.-९-७१). जगताची उत्पत्ति, स्थिति व लय परमात्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं भासणें हा केवळ त्या वस्तूचा स्वभाव आहे. ('देवस्यैष स्वभावोऽयम्'). ज्याप्रमाणें ज्वाळा ही अग्नीहून वेगळी नाही त्याप्रमाणें जगत् हें परमात्म्याहून वेगळें नाही किंतु जगत् हें परमात्माच आहे. ('म्हणोनि जग असकी । वस्तु प्रभा ॥' अमृ. ७-२८९; 'म्हणोनि वान्हि आणि ज्वाळ । दोन्ही वन्हीचिं केवळ । तेवीं मी गा सकळ । संबंधु वावो ॥' शा.-१४-१२२; 'म्हणोनि जगपरौतें । सारुनि पाहिजे मातें । तैसा नोहे उखिते । आघवे मीचि ॥' शा.-१४-१२७). परंतु असा अनुभव येण्याकरतां

प्रथमतः परमात्म्याचें व जगताचें व्यतिरेकानें यथार्थ स्वरूप कळावें लागतें. हें समजल्यानंतर ज्याला ब्रह्मस्वरूपाचा अपरोक्षरीत्या अनुभव येतो त्यालाच सर्व जगतांत परमात्म्याचा अन्वय आहे असें दिसतें.

आवी ८३—अज्ञान—(परमात्मा हा जगताची उत्पत्ति, पालन व संहार करतो अशी) भ्रमात्मक समजूत. मसैरें—(दगाची) काळोखी, काजळ, अंधकार.—काजळी ही ज्याप्रमाणें प्रकाशावर आवरण घालते त्याप्रमाणें भ्रांति ही यथार्थ ज्ञानावर आवरण घालते. फिट्टे—नष्ट होतें. अकर्तृत्व—अकर्तेपणा.—ज्याचें अज्ञान ज्ञानानें नष्ट झालेलें आहे, ज्याला सर्व ठिकाणीं व सर्व रूपानें परमात्माच नटलेला आहे व परमात्म्यावांचून दुसरें कांहींच नाही, असें अपरोक्षरीत्या अनुभवास आलेलें आहे, त्याला परमात्म्याहून जगत् वेगळें असें दिसतच नाही. म्हणून त्याला परमात्म्याचें अकर्तृत्व वास्तवरूपानें पटतें (‘ तेचि कल्पना सांझनि पाहीं । तरी मी भूर्ती भूतें माझिया ठायीं । हें स्वप्नी-ही परि नाही । कल्पावयाजोगें ॥ ’ शा.-९-८२ ; ‘ तैसा विश्वपणें कांहीं होये । विश्वलोपीं केहीं न जाये । जैसा रात्री दिवसें नोहे । द्विधा रवि ॥ ’ शा.-१५-५५४).

ओवी ८४—आदींचि—मुळांतच.—जीव हा मूलतः परमात्माच आहे (‘ तुका म्हणे कैची कींव । कोठें जीव निराळा । ’ तुका.-३५६३ ; ‘ तुका म्हणे हा तो स्वयें परब्रह्म । मूर्ख नेणे वर्म संतचरण ॥ ’ तुका.-२७६८ ; ‘ जीवो ब्रह्मैव नापरः । ’). त्याला जीवत्वदशा ही देहाहंकाराच्या योगानें प्राप्त होत असते, परंतु हा देहाहंकार आत्मानात्मविवेकाच्या योगानें ज्याच्या ठिकाणचा समूळ नष्ट झाला व मी आत्मा आहे, असें ज्याच्या अनुभवास आलें त्याला आत्मा म्हणजे परमात्मा ज्याप्रमाणें अकर्ता आहे त्याचप्रमाणें मीही अकर्ता आहे, असें प्रत्ययास येतें.

ओवी ८५—भेद-भिन्नता, द्वैत.—ज्याप्रमाणें स्वप्नाला कारण निद्रा आहे त्याप्रमाणें भेदप्रतीतीला कारण अज्ञान आहे. अज्ञानामुळें मनुष्याच्या ठिकाणीं अहंकार उत्पन्न होतो व मग तो आपल्याला देहच समजू लागतो (‘ तें अज्ञान एक रुढे । तेणें कोहं विकल्पाचें मांडें । मग विवरुनि कीजे फुडें । देहो मी ऐसें ॥ ’ शा.-१५-३४२). ‘ मी देह आहे ’ असें समजणें यालाच

जीवत्वदशा म्हणतात व ह्या जीवत्वदशेबरोबरच विश्वाची कल्पना उठत असवे. जीवत्वदशेचा निरास झाला की त्याबरोबर विश्वकल्पनेचाही निरास होतो. ज्याच्या ठिकाणचा अहंकार अज्ञानासह नाहीसा झालेला आहे त्याच्या ठिकाणी भेदप्रतीति राहत नाही (' एथ भेदु तरी कीं देखावा । जरी अहंभाव उरला होआवा । तो आर्घीचि नाही आघवा । आतां विषय काई ॥ ' शा.-५-९५).

प्रतीती-अनुभवानें.—तो आपल्या अनुभवानुरूप सर्व जगच मुक्त आहे असें पाहतो. आपण ज्या जातीचे असतो तसें जग दिसतें. आपलें जाग्रतीत ज्या वेळेस स्थूल शरिराशी तादात्म्य असतें त्या वेळेस आपल्याला जग स्थूल दिसतें, ज्या वेळेस आपण स्वप्नांत म्हणजे सूक्ष्मांत शिरतो, त्या वेळेस जग सूक्ष्म दिसते व आपण झोंपेंत असलों म्हणजे त्या वेळीं आपल्याला जगताची प्रतीति येत नाही. किंबहुना ज्याचें ज्या जातीचें अंतःकरण असतें तसें त्याला जगत् दिसतें. उदाहरणार्थ, दुर्योधनाला सर्व जगत् दुर्जन दिसे व धर्मराजाला सर्व जगत् सज्जन दिसे. आंधळ्याला जसें सर्व जगत् आंधळें दिसतें तद्वतच जो आत्मरूप झालेला असतो त्याला सर्व जगत् आत्मरूपच दिसतें (' तैसा आत्मत्वे वेष्टिला होये । तो जयातया दृश्यातें पाहे । ते दृश्य द्रष्टेपणेंसी होत जाये । त्याचेंचि रूप ॥ ' शा.-१८-४१० ; ' होईल जाला अंगें देव जो आपण । तयासी हे जन अवघे देव ॥ ' तुका.-३८०१ ; ' देखती जे डोळे । रूप आपुलें ते खेळे ॥ तुका.-३६७८). आपली दृष्टि गुणावर व आकारावर असते, परंतु प्राप्त-पुरुषाला सर्व ठिकाणीं आत्मवस्तूचेंच दर्शन होतें. सूर्याला ज्याप्रमाणें अंधकाराची प्रतीति नाही त्याप्रमाणें बोधसंपन्न पुरुषाला द्वैताची प्रतीति नसते. (' लोहाचें सांकडें परिसा । न जोडे अंधारु रवि जैसा । द्वैतबुद्धीचा तैसा । सदा दुकाळ जया ॥ ' शा.-१५-२९२). त्याला विषय हा विषयरूपानें प्रतीत होत नाही किंतु वस्तुरूपानेंच प्रतीत होतो (' तैसा उदैलियानि विषयें । जानी विषयी हो लाहें । तंव दोन्ही न होनि होये । काय नेणों ॥ ' अमृ.-९-२५ ; ' भूर्ती देव म्हणोनि भेटतो या जना । नाही हे भावना नरनारी ॥ ' तुका.-१८५७ ; ' जनार्ते जनें देखतां । द्रष्टाचि दृश्य तत्त्वतां । कोण्ही न होनि आइता । सिद्धांतचि हा ॥ ' अमृ. १०-१०) [ज्याच्या ठिकाणीं आत्मज्ञानाचा उदय झालेला आहे अशा पुरुषाला, सर्व ठिकाणचें अज्ञान नष्ट

होऊन त्या ठिकाणीं आत्मप्रकाश कसा दिसतो, याची कल्पना येण्याकरतां श्रीज्ञानेश्वरमहाराज पुढच्या ओवींत सूर्याचा दृष्टान्त देतात].

ओवी ८६—राउळीं—राजवाड्यांत. दिवाळी—प्रकाश, लखलखाट.-सूर्याला सर्व दिशा प्रकाशमय करण्याकरतां प्रत्येक दिशेस स्वतंत्रपणें उगवावें लागत नाहीं. तो पूर्व दिशेस उगवल्याबरोबर ज्याप्रमाणें इतर सर्व दिशांतील अंधकार नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें ज्या पुरुषाच्या अंतःकरणरूपी पूर्वदिशेस आत्मज्ञानरूपी सूर्य उगवला आहे त्याला सर्व ठिकाणीं आत्मप्रकाशच दिसतो म्हणजे आत्म्याचेच दर्शन होतें (‘ चेइलिया आपुलें ज्ञान । जैसे नाहींचि होय स्वप्न । तैसें स्फुरतें जया लिभुवन । वावो जालें ॥ ’ शा.-१५-५५९ ; ‘ मग म्हणे सर्वत्र सच्चिदानंदु । मीचि एकु स्वतःसिद्ध । जो आपणेनसी भेदु । नेणोनि जाणे ॥ ’ शा. -१५-५६२ ; ‘ येन्हवीं आडोळलिया डोळा । शिवदर्शनाचा सोहळा । भोगिजे मलते वेळां । मलतेणें ’ ॥ अमृ. ९-५५). ह्याच्या ठिकाणीं ज्ञानाची दिवाळी झाल्याकारणानें तो जिकडे पाहील तिकडे त्याला ज्ञानच दिसतें (‘ जो हा विज्ञानात्मकु भावो । तया विवरिता जाहला वावो । मग लागला जंव पाहों । तंव ज्ञान तें तोचि ॥ ’ ‘ आतां व्यापकु कीं एकदेशी । हे ऊहापोही जे ऐसी । ते करावी ठेली आपैशी । दुजेनवीण ॥ ’ शा.-६-८८-८९)

ओवी ८७—प्रस्तुत ओवी श्रीज्ञानेश्वरांची दिसत नाहीं. श्रीज्ञानेश्वरांची ओवी सामान्यतः साडेतीन चरणांची असते; पण ही ओवी चार चरणांची आहे. शिवाय ८६ व्या ओवींत दृष्टान्त आला आहे व त्यानंतर लगेच द्राष्टान्त यावयास पाहिजे. असा द्राष्टान्त ८८ व्या ओवींत आला आहे. अतएव ही ओवी कोणीतरी मागाहून घातली असावी व ती श्रीएकनाथामहाराजांची असावी असें दिसतें. परंतु श्लोकार्थाची परिस्फुटता होण्यास या ओवीची आवश्यकता आहे. बुद्धिनिश्चयें—बुद्धीच्या निर्णयानें.—मनुष्याच्या जवळ जी साधनसामुग्री आहे त्यांत बुद्धीला प्राधान्य आहे. विशेषतः आत्मप्राप्तीच्या साधनांत बुद्धीला फार महत्त्व आहे. (‘ आत्मनिश्चयाची बरव । जया आरिसा पाहे सावयव ॥ ’ शा.-१८-६९१). इतर इंद्रियांनीं केलेल्या साधनांचा परिणाम जर बुद्धीवर होत नसेल तर त्याचा परमार्थांत फारसा उपयोग होत नाहीं. श्रुति, स्मृति व संत हे परमात्मा सर्व विश्वांत व्यापून आहे (‘ विठ्ठल विस्तारला

जर्नी । सप्तही पाताळें भरूनी । विठ्ठल व्यापक त्रिभुवर्नी । विठ्ठल मुनिमानसी ॥’
तुका.-४३१). असें सांगूनही, परमात्मा हा सर्वांच्या अंतःकरणांत राहतो असें
सांगतात. असें सांगण्याचें कारण त्याला अनुभवण्याचें ठिकाण हें अंतःकरण
अथवा बुद्धिच होय. गाईच्या सर्व शरिरांत दूध आहे, पण तत्प्राप्तीकरतां ज्याप्रमाणें
गाईच्या कासेलाच हात घालवा लागतो किंवा, पृथ्वी गंधरूप आहे, परंतु
गंधाचा आस्वाद घेण्याकरतां ज्याप्रमाणे फुलांचा आश्रय करावा लागतो,
त्याप्रमाणें आत्मा हा जरी सर्व ठिकाणीं व्याप्त असला तरी त्याचा अनुभव
येण्याकरितां बुद्धीचाच आश्रय करावा लागतो (‘ एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा
न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रथा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ’ कठ. उप.-१,
३, १२). परमात्म्याची व्याप्ति जरी सर्वांच्या अंतःकरणांत असली तरी
त्याची प्रतीति सत्त्वसंपन्न अंतःकरणांत अथवा बुद्धींत येते. रजोगुणी
अथवा तमोगुणी बुद्धींत त्याची प्रतीति येत नाही. तात्पर्य, ज्या बुद्धिरूप
आरंभामध्ये जीव हा आपल्या आत्मस्वरूपाची शोभा पाहू शकतो, तो बुद्धिरूप
आरंभ स्वच्छ असावा लागतो. एवढ्याकरतां प्रथमतः बुद्धि शुद्ध करावी लागते
(‘ एकी जाती तव्या आरिशासी । आरिसां उपलब्धि तवां मसी । तेवी चित्त-
शुद्धि परमार्थासी । विकल्पवंतासी अभावो । ’ हस्तामलक-२७५). निष्कामकर्म
व उपासना यांनीं बुद्धीच्या ठिकाणचे असलेले मल (म्ह. पापवासना) व विक्षेप
(म्ह. चंचलता) हे दोन दोष नाहीसे होतात. म्हणून साधक हा प्रथमतः
निष्कामकर्म व उपासना करून बुद्धीतील मल व विक्षेप हे दोष घालवितो, व
ईशप्रसादानें प्राप्त झालेल्या वैराग्याच्या योगानें अंतःकरणांतील विषयांच्या वासना
अथवा संस्कार नष्ट करतो (‘ एह्वीं स्वकर्माचेनि वन्ही । काम्यनिषिद्धाचिया
इंधनी । रजतमें कीर दोन्ही । जाळिलीं आधीं ॥ ’ शा.-१८-९९२ ‘ आणि
स्वधर्माचें फळ । ईश्वरीं अर्पूनि बळ । घेऊनि केलें अढळ । वैराग्यपद ॥ ’
शा.-१८-९९५, ‘ तरी वैराग्याचेनि आधारे । जिहीं विषय दवडूनि बाहिरें ।
शरीरीं एकंदरें । केलें मन ॥ ’ शा.-५-१५१). परंतु अंतःकरणशुद्धि व वैराग्यलाभ
जरी झाला तरी देहतादात्म्य नष्ट होत नाही. एवढ्याकरतां साधकाला नित्या-
नित्यवस्तुविवेक म्हणजेच आत्मानात्मविवेक करावा लागतो (‘ नित्यानित्यविवेक-
भ्युत्पत्ती । इहामुत्रफलभोगविरक्ती । शमदमाहि संपत्ती । अढळ चिर्ती दढ
होवावी ॥ ’ हस्तामलक-२७७). संतसंगतीनें व सच्छास्त्रश्रवणानें आपण ‘ आत्मा ’

आहोत व आत्मा हा 'सच्चिदानंदरूप'. आहे असें त्याला परोक्ष ज्ञान झालेले असते. नंतर तो आत्म्याचें 'सदत्व' लक्षण हें देहादि 'अनात्म' वस्तूंच्या ठिकाणीं जुळतें कां ? असा तो विचार करूं लागतो. वर्तमान, भूत व भविष्य या तीन कालांपैकी. देहाचें अस्तित्व फक्त वर्तमानकालांतच असतें म्हणून देह हा 'सत्' नाही, अतएव 'तो मी नाही' असा साधक निश्चय करतो ('देह आधीं काय खरा । देहसंबंधपसारा । बुजगावणें चोरा । रक्षणसें भासतें ॥' तुका.-३७३३) त्याचप्रमाणें इंद्रियें, प्राण, मन, बुद्धि ह्यांपैकीही मी कोणी नाहीं असे तो विचाराने ठरवितो ('देह नव्हे मी जडमूढत्वे । इंद्रियें नव्हे मी एकदेशत्वे । प्राण नव्हे मी चपळत्वे । मन चंचलत्वे कदा मी नव्हे ॥' ; चित्त नव्हे मी चेतकत्वे । बुद्धि नव्हे मी बोधकत्वे । अहं नव्हे मी बाधकत्वे । मी तो आदि अनादिसिद्ध ॥' ए. भा. २५-३५३-५४ ; 'न त्वं देहो नेंद्रियाणि न प्राणो न मनो न धीः । विकारित्वाद्विनाशित्वाद् दृश्यत्वाच्च घटो यथा' सदाचारानुसंधानम्-२१). याप्रमाणें पंचकोश व तीन देहांचा तो निरास करतो (अधिक माहिती १२ अध्याय प्रकरण २ रें पान १२४-१२५ पहा). अशा प्रकारें जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांतून प्रतीत होणारा जो स्थूल, सूक्ष्म व कारणरूप प्रपंच तो मी नसून या तिन्ही अवस्थेत अनुस्यूत असलेला, सर्वांचा प्रकाश असा जो आत्मा, तो मी आहे अशा बुद्धीच्या निश्चयावर तो येतो ('यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान् भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् । स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात् त्रिगुणवृत्तिद्विगिद्रियेशः ॥ ए. भा. १३-श्लो. ३२. 'कोणी एकु सुभटा । विचाराचा आगिटां । आत्मनात्मकिटा । पुटे देउनी ॥' ; छत्तीसही वानी भेद । तोडोनियां निर्विवाद । निवडती शुद्ध । आपणपें ॥' शा. -१३-१०३६-३७). **ब्रह्मरूप भावी**—ब्रह्मरूप मानतो म्हणजे 'मी ब्रह्म आहे' असें चिंतन करतो:—मी आत्मा आहे असा साधकानें जरी निश्चय केला तरी अनेक जन्मांच्या संस्कारामुळे व अध्यासामुळे त्याच्या ठिकाणीं मधून मधून प्रमेयगत-असंभावना (म्ह. जीव व ब्रह्माचा अभेद सत्य आहे किंवा भेद सत्य आहे याविषयी संशय) व विपरीत-भावना (म्ह. देह सत्य आहे व जीव-ब्रह्माचा भेदही सत्य आहे असा विपरीत निश्चय) उत्पन्न होत असतात (अधिक माहिती वेदान्त-प्रकरण, ओ. ७१ पहा) हे संशय

घालविण्याकरितां साधक हा 'अहंग्रह' ध्यान करतो म्हणजे ध्येय जें ब्रह्म त्या ब्रह्माचा आपल्याशीं अभेद करून चिंतन करतो. ('पैं ध्याता आपणचि परी । ध्यानरूप वृत्ति माझारीं । ध्येयत्वे घे हे अवधारीं । ध्यान रुढी गा ॥ ' शा.-१८-१०३३). **ब्रह्मनिष्ठा राखे**— 'ब्रह्मस्थिति राखतो', म्हणजे ध्येयरूपता प्राप्त होईपर्यंत अहंग्रह ध्यानाची तो सातत्यता राखतो. ('तेथ ध्येय ध्यान ध्याता । ययां तिहीं एकरूपता । होय तंव पंडुसुता । की जे तें गा ॥ ' शा.-१८-१०३४). अशा सातत्यतेच्या परिपाकास निदिध्यासन म्हणतात ('सिंधू आणि जळधरा । मार्जी लागली अखंड धारा । तैसी वृत्ति वीरा । प्रवर्ते ते ॥ ' शा.-१४-३८९). श्रुतीनेंही आत्मरूपता प्राप्त होण्याकरतां 'निदिध्यासन' करावे असेंच सांगितलें आहे ('आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयी' बृह. उप. २, २, ५). अशा प्रकारें ध्यानाने ब्रह्मरूपता प्राप्त करून ('तुका म्हणे सुख देहनिरसनें । चिंतन चितनें तद्रूपता ॥ ' तुका.-३७४१). घेतल्यानंतर साधकाला परमात्म्याच्या 'अन्वयाचा' म्हणजे 'सर्व ठिकाणीं व सर्व रूपाने परमात्माच नटलेला आहे अशा अनुभवाचा' प्रत्यय येतो.

ओवी ८८—ऐसें—अशा प्रकारचें (म्ह. संशयविपर्ययरहित ज्ञान अथवा दृढ अपरोक्ष ज्ञान). **व्यापक**—अमर्यादित, सर्वव्यापक.—सर्व ठिकाणीं 'मीच मी' ओतप्रोत भरलेलों आहें, अशा व्यापक ज्ञानावर जो येतो त्याला सर्व ठिकाणीं परमात्म्याचेंच दर्शन होतें (तुका म्हणे जे जें भेटे । तें तें वाटे मी ऐसें ॥ तुका.-४०५७). आत्मज्ञान प्राप्त होऊन जर सर्व ठिकाणीं 'सम-दर्शन' म्हणजे वस्तुदर्शन होत नसेल, तर तें खरें ज्ञानच नव्हे ('म्हणोनि ज्ञान जेतुलें दावी । तेतुली ही वस्तुचि आघवी । ते देखे ऐसी व्हावी । बुद्धि चोख ॥ ' शा.-१३-६२८). 'मी ब्रह्म आहे' अशा बोधावर जो पुरुष येतो त्याला सर्व जग ब्रह्मच दिसतें ('तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे । आणि शांतीचा अंकुर फुटे । मग विस्तार बहु प्रगटे । आत्मबोधाचा ॥ ' ; 'मग जेउती वास पाहिजे । तेउती शांतीचि देखिजे । तेथ अपारा पारु नेणिजे । निर्धारितां ॥ ' शा.-४-१९०-९१). **गिंवसित**—शोधित.—ही ज्ञानेश्वरांची 'अपूर्वता' वर्णन करण्याची एक विशिष्ट प्रकारची भाषाशैली आहे. अशा आपणहून हृदयांत शिरणाऱ्या ज्ञानाला 'घरघुसें' ज्ञान म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही ('तया-

तैचि गिंवसित । ते ज्ञान पावे निश्चित । जयामाजि अचुंबित । शांति असे ॥ ’
 ज्ञा.-४-१८९). समतादृष्टि—अभेददृष्टि—त्याला सर्व ठिकाणी ‘सम’
 दिसतें असे म्हणण्याऐवजी त्याला. सर्व ठिकाणी ‘एकच’ म्हणजे ‘आत्म-
 वस्तु’ दिसते असे म्हणण्यास हरकत नाही. सर्व जाती एक करून जी
 ‘समता’ केली जाते ती भिन्नत्वातील समता आहे, पण सर्व ठिकाणी एकच
 एक परमात्मा दिसणें ही अभिन्नत्वांतील समता आहे (‘उदया येतां गभस्ती ।
 नाना नक्षत्रव्यक्ती । हारवीजती दीप्ती । आंगिका जेवीं ॥ ’ ; ‘तेवीं उठलिया
 आत्मप्रथा । हे भूतभेद व्यवस्था । मोडीत मोडीत पार्था । वास पाहे तो ॥ ’
 ज्ञा.-१८-१०९७-९८ ; ‘भूर्ती देव म्हणोनि भेटतो या जना । नाही हे भावना
 नरनारी ॥ ’ तुका.-१८५७). ही समदृष्टि ज्याला प्राप्त होते त्याच्या ठिकाणचे
 शोक व कामना नष्ट होतात (‘तेव्हां आत्मत्वे शोचवे । कांहीं पावावया
 कामावे । हें सरलें समभावे । भरितें तया ॥ ’ ज्ञा.-१८-१०९६).

ओवी ८९—आपणपें—आपणाला, स्वतःला. देखती—पाहतात.—आपण
 जसे असावें तसे जग दिसतें. ‘मी ब्रह्म आहे’ असा ज्याला अनुभव आलेला
 असतो त्याला सर्व जग ब्रह्मरूपच दिसते (‘आदौ ब्रह्माहमस्मीत्यनुभव—उदिते
 खल्विदं ब्रह्म पश्चात्’—शतश्लोकी-३, ‘मग जयातयाकडे । ब्रह्मोचि दिठी उघडे ।
 किंबहुना जोडे । अपार सुख ॥ ’ ज्ञा.-१३-१०८७). परीस हा ज्याप्रमाणें
 कोणच्याही प्रकारच्या लोखंडाला लागला असतां त्याला उत्तम प्रकारचें सोने
 करतो त्याप्रमाणें याची दृष्टि जरी भिन्न भिन्न प्रकारच्या व जातीच्या वस्तूंवर
 पडली तरी तिला सर्व ठिकाणी वस्तुदर्शनच होतें (ते जैशी निर्वाण वर्णुचि
 करी । तैशी जयाचि बुद्धी चराचरी । होय साम्याची उजरी । निरंतर ॥ ’ ज्ञा.-
 ६-९७). [ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी द्वैतबुद्धीचा अभाव कसा असतो याची
 कल्पना येण्याकरितां श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ९० ते ९२ ओव्यांतून दृष्टांत देतात].

ओवी ९०—कवातिकें—गमतीनें, कौतुकाने, लीलेनें.—कहींचि—केव्हां-
 ही.—खरें भाग्य तैच कीं, ज्या भाग्याला स्वप्नांतसुद्धां दारिद्र्य दिसत नाही.
 प्रपंचांतील भाग्याला खरे भाग्य म्हणतां येत नाही. कारण, त्याच्यामागें नाश
 असतो (‘जेथ मंगळाचिया अंकुरीं । सर्वोचि अमंगळाचि पडे पारी । मृत्यु
 उदराचिया परिवरी । गर्भु गिंवसी ॥ ’ ज्ञा.-९-५०३ ; ‘भाग्य तरी नव्हे
 धन पुत्र दारा । निकट वास बरा संतांपारी ॥ ’ तुका.-२१३८). एवढा

मोठा भाग्यवान् रावण, परंतु त्याच्या संपत्तीचाही कालांतराने नाश झाला ('तुका म्हणे त्याची संपदा एवढी। सांगातें कवडी गेली नाही ॥' तुका.-३१४२; 'तुका म्हणे धन। भाग्य अशाश्वत जाण ॥' तुका.-३१३२). तात्पर्य, सांसारिक भाग्य अशाश्वत असल्यामुळे शाश्वत व आनंदरूप असा जो आत्मा त्याचा लाभ ज्याला झाला तोच खरा भाग्यवान होय ('तुका म्हणे भाग्य या नांवें म्हणिजे। संसारि जन्मीजे याचिलार्गी ॥' तुका.-३५५१). **भ्रांति**-भ्रम, मिथ्याज्ञान.—विचाराच्या अभावांत भ्रम असतो. विचाराच्या पुढें भ्रांति अथवा भ्रम टिकत नाही ('आणिकही एक असे। जें विचारावेळे न दिसे। वार्ती पाहतां जैसें। आंधारे कां ॥' शा.-१४-७२).

ओवी ९१—वानी—मासला, प्रकार. **स्वप्नी**—स्वप्नांत—सूर्याला अंधकार ही काय चीज आहे ह्याची कल्पनाच नसते (मग सूर्य आंधारालार्गी। रिघो कां भलते सुरंगीं। परी तो त्याच्या भारीं। नाहीचि जैसा ॥' शा.-१८-४०९; 'लोहाचें साकडे परिसा। न जोडे अंधारु रवि जैसा। द्वैतबुद्धीचा तैसा ॥ सदा दुकाळ जया ॥—' शा.-१५-२९२; 'कां अंधकाराचिया ठाया। दैवें सूर्य आलिया। तो अंधारुचि जगा यया। प्रकाशु नोहे ॥' शा.-१६-३७; 'अगा रात्री आणि दिवो। हा तंवचि द्वैतभाषो। जंव न रिगिजे गावो। गम-स्तीचा ॥' शा.-१८-१२५६). **नायके**—ऐकत नाही.—अमृताच्या कानावर मृत्यूची वार्ता कधीहि पडत नाही. एवढेंच नव्हे तर अमृताच्या योगाने मेलेल्यासही पुन्हां जीवित लाभतें ('कीं मृतही जीवित लाहे। अमृतसिद्धी ॥' शा.-१-७७).

ओवी ९२—संतापु—दाह, उष्णता.—चंद्रकिरण हे शीतल असतात. म्हणून तप्त झालेलाही मनुष्य चंद्रकिरणांनीं शांत होतो. ('का तेज परी शीतल। शशांकाचें ॥' शा. १६-११५). **भेदु**—भिन्नता, फरक, वेगळेपणा.—आत्मसंपन्न पुरुषाच्या ठिकाणीं ज्ञानाचा उदय झाला असल्यामुळे त्याला हें सर्व भेदात्मक जगत् ब्रह्मरूपानें दिसतें. ('तैसा बुद्धयादिकांपुढां। असतु विश्वाभासु हा येवढा। तो न देखे कवणीकडां। आकाश जैसें ॥' शा. १८-२११; 'जीवनाचा झाला ओलावा अंतरीं। विश्व विश्वंभरीं सामावले ॥' तुका. ३५४०; 'तरी दोन्ही पालववेरी। जैसा एक तंतू अंबरीं। तैसा मी वांचूनि चराचरीं। जाणती ना ॥' शा.-९-२२०). ज्याप्रमाणें घटांत अथवा घरांत

आकाश एकच असतें त्याप्रमाणें भिन्न भिन्न आकाराच्या भूतसमुदायांत व्यापून असणारी जी आत्मवस्तु ती एकच आहे असें त्याचें ज्ञान असतें. ('हे भूतग्राम विषम । परी वस्तु ते एथ सम । घटमठी व्योम । जियापरी ॥ ' शा.-१३-१०६४ ; ' अवधी एकाचीच वीण । तेथें कैचें भिन्नाभिन्न । वेदपुरुष नारायण । तेणे केला निवाडा ॥ ' तुका.-३६७९^६). ज्ञानी पुरुष हा ज्ञानाच्या दृष्टीनें सर्व ठिकाणीं अभेद पाहतो, परंतु तो क्रियेच्या दृष्टीनें अभेद पहात नाहीं म्हणजे योग्य वेळीं व योग्य ठिकाणीं त्याच्या क्रिया अनुरूप होतात. उदाहरणार्थ, सर्वत्र परमात्मा आहे. म्हणून तो पक्वान्ने जनावरास खावयास घालीत नाही, ती माणसांनाच घालतो. सर्व चित्राविचित्र भूतांच्या ठिकाणीं ज्याला आत्मदर्शन होतें तोच खरा डोळस व भाग्यवान् होय. ('ज्ञानाचा डोळा-डोळसां । मार्जी डोळसु तो वीरेश । हे स्तुति. नोहे बहुवसा । भाग्याचा तो ॥ ' शा.-१३-१०६७).

ओवी ९३—मशकु-चिलट, मच्छर. श्वपचु-चांडाल.-श्रीज्ञानेश्वरमहाराज 'मशकु' व 'गजु' ह्या उदाहरणांनीं आकारांतील भेद दर्शवितात. 'श्वपच' व 'ब्राह्मण' या उदाहरणांनीं जातींतील भेद दर्शवितात व 'इतर' व 'आत्मज' असें म्हणण्यांत आपपर भाव दाखवितात. आत्मसंपन्न पुरुषाच्या ठिकाणीं हे तिन्हीही भेद नसतात (ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिं-गके । अकूरे क्रूरके चैव समदृक्पंडितो मतः ॥" ए. भा. २९ श्लोक १४ ; 'पुल्कस आणि ब्राह्मण । जातिभेदे विषमपण । आत्मदृष्टी पाहतां जाण । दोघे समान चिद्रूपें ॥ ' ए. भा. २९-२९४). तो चित्राविचित्र उपाधीमध्ये एकत्व पहात नाही तर या उपाधीमधून स्फुरद्रूप असणारें जें चैतन्य तें एकच आहे असें जाणतो.

ओवी ९४—श्वान-कुत्रें. गुरु-थोर, श्रेष्ठ. हीन-नीच, क्षुद्र.-९२ व ९३ या दोन ओव्यांतून संबोधिलेल्या प्राण्यांपैकी ब्राह्मण हा सत्त्वप्रधान प्राणी आहे. गाय व हत्ती हे रजोगुणप्रधान आहेत. व चाकीचे सर्व प्राणी तमोगुणप्रधान आहेत. तात्पर्य, प्रकृति सत्त्वगुणाची असो, रजोगुणाची असो अथवा तमोगुणाची असो, ज्ञानी पुरुषाला या प्रत्येक प्रकृतीच्या ठिकाणीं आत्मवस्तूचेंच दर्शन होतें. सोन्याचा खंडोबा हा सोन्याच्या कुभ्यापेक्षां पूज्य-तेच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ ठरतो, परंतु सोन्याच्या दृष्टीनें हे दोन्हीही सारखेच ठरतात.

(‘सुवर्णविष्णु सुवर्णश्चान् । एक पूज्य एक हीन । विक्रं जातां मोल समान । वंध्य निंध्य जाण आत्मत्वी तैसें ॥’ ए. भा.-२९-२९५) किंवा पावित्र्याच्या दृष्टीने ब्राह्मणाचें सोवळें वस्त्र हे दारुड्याच्या वस्त्रापेक्षां श्रेष्ठ आहे. परंतु सुताच्या दृष्टीने या दोहोची किंमत सारखीच आहे (‘द्विजांचें सोवळें धोत्र । का मध्यपांचें मेलीन वस्त्र । सूत्रदृष्टीं समान सूत्र । मद्भक्तदृष्टीं आत्मत्वी तैसी ॥’ ए. भा.-२९-३०६). तद्वतच उपाधिवृष्ट्या वस्तूंमध्ये जरी फरक असला तरी आत्मस्वरूपदृष्ट्या सर्व वस्तूंची किंमत सारखीच आहे. ज्ञानी पुरुषाची दृष्टि नाम, रूप, आकार व गुण यांच्यावरून उठून सर्व वस्तूंमध्ये व्याप्त असलेलें जें चैतन्य त्याच्यावर जडलेली असते म्हणून त्याच्या ठिकाणीं ‘आपपरभाव’ नसतो (‘तरी वस्त्रासि पाठीं पोटी । नाही सुतावांचूनि किरीटी । ऐसे सुये दिठी । चराचर मद्रूपे ॥’ शा.-१४-३४९; ‘कां स्वरूपे तरी बहुते आहाती । परी तैसीं सोनीं बहुवे न होती । ऐसी ऐक्याचळाची स्थिती । केली जेणें ॥ शा.-६-३९९; ‘सरी चिताक भोवरी । अलंकाराचिया परी । नामें जालीं दुरी । एक सोनें आटितां ॥’ तुका.-३४९७; ‘खडा रवाळी साकर । झाला नामाचाचि फेर । न दिसे अंतर । गोडी ठायीं निवडितां ॥ तुका.-३४९८). **घागतया**—जागृत माणसाला.-स्वप्नाला कारण जशी निद्रा आहे (कां स्वप्नासि कारण निद्रा ॥’ शा.-९-१२०) तशी, भेदरूपी स्वप्नाला कारण अज्ञानरूपी निद्रा आहे, (‘तरी अविद्येचिया निदा । विश्वस्वप्नाचा हा धांदा । भोगीत होता प्रबुद्धा । अनादि जो ॥’ शा.-१८-४०३). परंतु जागा असलेल्या पुरुषाला जसें स्वप्न कधीही पडत नाही (‘स्वप्न कां गा जियापरि । जागतयाते न सितरी ॥’ शा.-१४-३४२). तसें, आत्मस्वरूप-रूपी जागृति प्राप्त झालेल्या पुरुषाला भेदरूपी स्वप्न पडत नाही.

ओवी ९५—अहंभाव—अहंकार, मीपणा.—प्रस्तुत ओवीमध्ये श्रीज्ञानेश्वर-महाराज प्राप्त पुरुषाला भेद कां दिसत नाही ह्याचें कारण सांगतात. भेदाला अथवा द्वैताला कारण परिच्छिन्न (म्ह. अल्प) अहंता आहे. ‘मी अमुक एक आहे’ अशी परिच्छिन्न अहंता ज्याच्या ठिकाणीं असते त्याला आपल्याहून अन्य वस्तूंची प्रतीति होते. ‘तूं’ याला कारण ‘मी’ आहे. जेथे ‘मी’ ही कल्पना नाही त्या ठिकाणीं ‘तूं’ या कल्पनेलाही वाव नसतो. सुषुप्तीमध्ये मीचें भान नसतें म्हणून तेथे जगताचीही कल्पना नसते. प्राप्त पुरुषाच्या

ठिकाणचा देहाहंकार व देहाहंकाराला कारण असणारें जें अज्ञान, या दोहोंचा-
ही नाश झालेला असतो (‘सूर्योदयासरिसी । रात्री पळोनि जाय आपैसी ।
गेली देहअहंता तैसी । अविद्येसर्वे ॥ ’ शा.-१५-२९०). म्हणून त्याच्या
ठिकाणची द्वैतप्रतीति निःशेष गेलेली असते. हा पुरुष आत्मजागृतीवर आळा
असल्यामुळे त्याला आतां विश्वरूपी स्वप्न पडत नाही (‘तैसा विश्वस्वप्नेसी
माया । नीद सांझनि धनंजया । सहसा चेडला अद्वया- । नंदपणें जो ॥ ’
शा.-१८-४०५; ‘तुका म्हणे जेव्हां गेला अहंकार । तेव्हां आपपर बोळ-
विले ॥ ’ तुका.-३६००; ‘जीवनाचा झाला ओलावा अंतरी । विश्व विश्व-
भरी सामावलें ॥ ’ तुका.-३५४०; ‘तैसें माझिये साक्षात्कारी । सरे अहं-
काराची वारी । अहंकारलोपी अवधारी । द्वैत जाय ॥ ’ शा.-११-६९४).

ओवी ९६—सर्वत्र—सर्व ठिकाणीं. सदा—सर्वकाळीं—ब्रह्म हें
देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य (अधिक माहिती १२ वा अध्याय—प्रकरण २—पान
१३२ पहा) असें आहे. (सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः
श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ’ गीता.-१३-१३; ‘जैसी भांडघटशरावी ।
तदाकारें असे पृथ्वी । तैसें सर्व होऊनियां सर्वा । असे जें वस्तु ॥ ’, ‘आघ-
वाचि देशीं काळीं । नव्हता देशकाळावेगळीं ’ । जे क्रिया स्थूळास्थूळीं । तेचि
हात जयाचे ॥ ’ शा.-१३-८७२-७३; ‘देशकालवस्तुभेद मावळला । आत्मा
निर्वाळला विश्वाकार ॥ ’ तुका.-३५४९). **सम—सारखें.**—ब्रह्माच्या ठिकाणीं
सजातीय, विजातीय व स्वगत असे तीनहीही भेद नाहीत (‘बहिरंतश्च
भूतानामचरं चरमेवच । सूक्ष्मत्वात्तदविशेषं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ ’ गीता-
१३-१५; ‘ब्रह्म सर्वगत सदा सम । जेथें आन नाही विषम ॥ ’ तुका.-१९३९;
‘समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम् ॥ ’ गीता-१३-२७; ‘हे भूतग्राम विषम ।
परी वस्तु ते एथ सम । घटमठीं. व्योम । जियापरी ॥ ’ शा.-१३-१०६४;
‘ब्रह्मा मुंगी धरूनी तुझें स्वरूप सांवळें ॥ ’ नाथ-३२८७). ब्रह्म सर्वांमध्ये
सारखेंपणानें व्याप्त आहे. मुंगीत लहान ब्रह्म असतें व हत्तीत मोठें ब्रह्म
असतें असें मुळींच नाही. मिठाच्या अनेक कणांच्या ढिगाऱ्यांतून जसा एकच
खारेपणा असतो किंवा कोट्यवधि उंसांत जसी गोडी एकच असते, तसें
ब्रह्म हें सर्व भूतमात्रामध्ये सारखें व्यापून आहे. सर्व रूपांनीं तेंच नटलेलें
असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणीं लहान-मोठा असा भेद नाही. **अद्वय—**अद्वितीय,

द्वितीयभावशून्य.—ब्रह्म हे एकटें एकच असल्यामुळें व त्याच्याखेरीज दुसरें कांहींही नसल्यामुळें तें ‘अद्वितीय’ असें आहे (‘वरी एकपणें गणिजे । तें गणितेनसी दुजें । म्हणोनि हें न गणिजे । ऐसें एक ॥’ अम०-५-३४; ‘ऐक्याचें एकपण सरे । जेथ आनंदकणुही विरे । कांहींचि नुरोनि उरे । जें कांहीं गा ॥’ शा. १८-१००५) ‘एकमेवाद्वितीयम् ॥’ छांदो. उप. ६-२-१; ‘आनंद अद्वय नित्य निरामय । जें कां नित्य ध्येय योगियांचें ॥’ तुका.-५७८) **आपणाचि**—आपणच. — अद्वय असें जें ब्रह्म ते मीच आहे, अशा अनुभवावर तो आलेला असतो (‘तत्त्वमसि विद्या ब्रह्मानंद सांग । तेंचि जाला अंगें तुका आतां ॥ तुका.- ३५४९; ‘आतां व्यापकु कीं एकदेशी । हे ऊहापोही जे ऐसी । ते करावी ठेली आपैशी । दुजेनवीण ॥’ शा.-६-८९). **समदृष्टीचें बर्म**—समदृष्टी पुरुषाचें रहस्य.—ह्या ओवीमध्ये समदर्शन कोणाला प्राप्त होतें तें सांगतात. जगत् हे वैषम्यावर किंवा द्वैतावर उभारलेले असल्यामुळें त्याच्यात समता ही कधींच येणारी नाही. परंतु ज्या वेळेस द्रष्टा हा ब्रह्मरूप होतो (म्ह. मी ब्रह्म आहे, अशा अपरोक्ष अनुभवावर येतो), त्याच वेळेस विषम असणारें जग त्याला ‘सम’ दिसतें. या पुरुषाची दृष्टि आकारावर नसून आकारांतून प्रतीत होणारें जें आत्मतत्त्व त्याच्यावर जडलेली असल्यामुळे तो अज्ञानी पुरुषाप्रमाणें बाह्य आकाराने फसला जात नाही. त्याला सर्व ठिकाणीं ओतप्रोत परमात्माच भरलेला आहे असें दिसतें (‘तेंवि शिवोनि पृथ्वीवरी । भासती पदार्थांचिया परी । प्रकाशे तें एकसरी । संवित्ति हे ॥’ चांगदेवपासष्टि १२-).

ओवी ९७—विषयसंगु—विषयांचा संबंध.—ज्ञानी पुरुष अद्वैतानुभवावर जरी प्रात झालेला असला तरी त्याच्या इंद्रियांचे सर्व व्यापार यथायोग्य चालतात. त्याचीं इंद्रियें योग्य वेळीं योग्य विषयांचें सेवन करतात. उदाहरणार्थ, जनक हे राज्य करीत होते व नाथांचा संसार शेवटपर्यंत व्यवस्थित चालला होता. **कामेंविण**—इच्छेच्या अभावामुळें. **निःसंगता भोगिली**—अलिप्तता अनुभविली.—प्राप्त पुरुष संसारांत राहून मुक्त असतात; याच्या उलट अविवेकी पुरुष परिग्रहाचा त्याग करूनही लिप्त असतात. याचें कारण जें मुख्यतः टाकावयास पाहिजे तें, अविवेकी पुरुषांनीं टाकलेलें नसतें. विषय हे खरे बाधक नाहीत तर त्यांच्याबद्दल अंतःकरणांत असलेली जी कामें ती बाधक

असते. जसे लहान मुलाच्याजवळ विषय असतात, परंतु त्यांचे मन विषयांमुळे विकारी होत नाही. या पुरुषाने, भोग घेणारे जे मन ते कामनारहित केलेले असते, त्यामुळे तो संसारांत राहूनही निःसंग असतो (' आतां गृहादिक आघवे । ते कांहीं नलगे त्यजावे । जे घेते जाहले स्वभावे । निःसंगु म्हणऊनि ॥ ' शा.-५-२२ ; ' असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥ ' गीता-१८-४९ ; ' तैसा वियोग जेणे दुःखे । विपत्ति शोक पोखे । ते स्नेह सांडुनि सुखे । उदासु होय ॥ ' शा.-१३-५८९). इच्छेने प्रेरित होऊन केलेली गोष्ट सुखदुःखाळा कारणीभूत होते. इच्छेला कारण देहाहंकार आहे (' जे अहंकारतनूसी । वालभ पडले ॥ ' ; ' ते इच्छा हे कुमारी जाली ॥ ' शा.-७-१६५-६६). या पुरुषाच्या ठिकाणची इच्छा व इच्छेला कारण असणारा देहाहंकार हे दोन्हीही नष्ट झाले असल्यामुळे हा सर्व व्यवहार करूनही अलिप्त असतो.

ओवी ९८—निदसुरें—अज्ञान.—लोकरूढीप्रमाणे आत्मज्ञानी पुरुष सर्व व्यवहार करतात. उदाहरणार्थ, गोरोबा कुंभार मडकी तयार करीत असत; सावता माळी, शेतांत काम करीत होते; रोहिदास चांभार चर्मकाराचे काम करीत; नरहरी सोनार सोनाराचे काम करीत व सजन कसाई मांसही विकीत होते; एवढेच नव्हे तर भगवंतही त्यांना त्यांच्या कामांत मदत करीत असत. (' सजन कसाया विकू लागे मास । मळा सांवत्यास खुरपू लागे ॥ ' तुका.-२९६८) परंतु यांनी अज्ञानाचा त्याग केलेला असतो. म्हणून यांचीं सर्व कर्मे निरहंकार बुद्धीने होतात. लोक व्यवहार करतात तेव्हां ते आपणांस कर्माचे कर्ते समजतात (' तैसी शुभाशुभे कर्मे । जिये निफजती प्रकृतिधर्मे । तिये मूर्ख मतिकामे । मी कर्ता म्हणे ॥ ' शा.-३-१७८), म्हणून ते कर्मबंधाने बांधले जातात. या प्राप्त पुरुषांनी कर्तेपणाचा अहंकार टाकलेला असल्यामुळे त्यांच्या संघाताकडून जरी पापपुण्यात्मक कर्मे झाली, तरी ते त्यांनी लिप्त होत नाहीत. (' जन करी तैसा खेळतील खेळ । अवघा गोपाळ कसनियां ॥ ' तुका.-२४ ; ' जैसी बहुरूपियांची रावो राणी । स्त्रीपुरुषभावो नाही मनी । परी लोकसंपादणी । तैसीच करिती ॥ ' शा.-३-७६).

ओवी ९९—खेचरु-पिशाच. शरीरी-देहधारी. संसार-जग, लोक. नोळखे-ओळखत नाही.—लोकांप्रमाणे तो सर्व व्यवहार करतो यामुळे सामान्य लोकांना प्राप्त पुरुष ओळखता येत नाही (' हांसती रसती शिष्या

देती एका । दिसती लौकिका सारखेची । ’ निळा.-१२७- प्र. ३-चांगदेव-चरित्र); कारण, त्यांच्या मते, जो लोकविलक्षण वागतो, उदाहरणार्थ, दाढी व जटा वाढवितो, अंगाला विभूति लावतो व केवळ कौपीन धारण करून सर्व-संगाचा त्याग करतो, तो ज्ञानी अथवा साधु पुरुष होय. साक्षात् तुकाराम-महाराज हे महान् साधु असतांना (‘ तुकितां तुळणेसी ब्रह्म तुकासी आलें । म्हणोनि रामेश्वरीं चरणीं मस्तक ठेविलें ॥ ’ आरती ; ‘ तुका म्हणे नव्हे दिसतो मी तैसा । पुसणें तें पुसा पांडुरंगा ॥ ’ तुका.-३६०१). त्यांच्या हयातीत लोकांनीं त्यांची उपेक्षा केली व मंबाजीबुवानें त्यांना काठीनें मारलें. वास्त-विक साधुत्व हें बाह्य वेषावर अवलंबून नसून, ही एक अंतःकरणाची विशिष्ट भूमिका आहे, हे मर्म लोकांना समजत नसल्यामुळे त्यांना ज्ञानी पुरुष ओळखूं येत नाही (‘ दिसती जनीं वर्नीं प्रत्यक्ष लोचनीं । एकाजनार्दनीं ओळखिले ॥ ’ नाथ.-११२२). एक भगवंत किंवा जो स्वतः ज्ञानी झाला आहे तो, असे दोघेच बोधसंपन्न पुरुषाला ओळखूं शकतात (संत ते कवण संत ते कवण । हे जाणवी खूण केशवराज ॥ ’ ज्ञा. गा.-६१५ ; ‘ तुका म्हणे हें तो ठावें पांडुरंगा । काय कळे जगा अंतरीचें ॥ ’ तुका.-२६९१ ; ‘ तुका म्हणे अंगें व्हावें ते आपण । तरीच महिमान येईल कळों ॥ ’ तुका.-२०३९ ; ‘ भक्तांचा महिमा भक्तचि जाणती । दुर्लभ या गति अणिकांसी ॥ ’ तुका-१९९८).

ओवी १००—पवनाचेनि मेळें-वाऱ्याच्या संयोगानें-वाऱ्याचा व पाण्याचा संयोग झाला कीं तरंग उत्पन्न होतो (‘ ना तरी पवने स्पर्शिलें नीर । पढियासें तरंगाकार ॥ ’ ज्ञा. - २-१६७). परंतु लाटेला पाण्याखेरीज वेगळें अस्तित्वच नाही हें ज्यांना समजत नाही ते, लाट ही पाण्याहून वेगळी मानतात व मोठी लाट लहान लाटेला गिळंकृत करते असें समजतात, परंतु वस्तुतः लाट ही पाण्याहून भिन्न नसून ती पाणीरूपच आहे (‘ वेचूनि आणूं कळोळ । म्हणोनि घापे करतळ । तेथें तरी निखळ । पाणीच फावे ॥ ’ अमृ०- ९-१३. ‘ पै कळोळातें कळोळें । ग्रसित असे ऐसें कळे । परि ग्रसितें ग्रासा वेगळें । असे काई ॥ ’ ज्ञा.-१३-८९५ ; ‘ अगा थोरीं कळोळीं कळोळ-ज्ञाने । लोपतां तिरींचेनि जनें । एकी एक गिळिलें हें मने ॥ मानिजे जन्ही ॥ ’ ‘ तन्ही उदकाप्रति पाहीं । कोण ग्रसितसे काई ॥ ज्ञा.- १८-४४२-४३ ; ‘ उदकावरी तरंग । तरंग उदकाचें अंग ॥ ’ तुका.- ३४९० ; ‘ उदकावेगळा ।

नव्हे तरंग निराळा ॥ तुका.- ३६०५; 'कळोल कंचुक। न फेडितां उघडें उदक। तेंवी जर्गेंसी सम्यक्। स्वरूपजो।' चांगदेवपासष्टि ५)।

ओवी १०१—तैसें—त्याप्रमाणें.— ज्याप्रमाणें पाणी व तरंग यांच्यांत नामाखेरीज वस्तुतः भेद नाही, त्याचप्रमाणे ज्ञानी पुरुष व ब्रह्म यांच्यांत तत्त्वतः भेद नाही. ज्ञानी पुरुष हा जरी परिच्छिन्न देहधारी असला व परमात्मा जरी व्यापक असला तरी अनुभवाच्या दृष्टीने त्या दोहोंमध्ये भेद नसतो ('तेवीं आम्हां तयां परस्परे। बाहेरी नामार्चीचि अंतरें। वांचूनि आंतुवट वस्तुविचारे। मी तेचि ते ॥' शा.-९-४११) जसा परमात्म्याचा बोध असतो ('ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च। शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥' गीता १४-२७)। तसाच बोध प्राप्त पुरुषाचा असतो ('मी वासुदेव तत्त्वता। कळो येईल विचारितां ॥' तुका.-३४६; 'जे माझिया नित्यता। तेणें नित्य ते पंडुसुता। परिपूर्ण पूर्णता। माझियाचि ॥' ; 'मी जैसा अनंतानंदु। जैसाचि सत्यसिंधु। तैसेचि ते भेदु। उरोचिना ॥' शा.-१४-५२-५३ 'तो देहसंगें तरी असे। परि चैतन्या-सारिखा दिसे। पाहतां परब्रह्माचेनि कसें। चोखालु मला।' शा.-४-११५)।

साम्या-ऐक्याला.—ज्ञानाच्या योगानें त्याचें मन परमात्म्याशीं समरस झालें असल्यामुळें तो जिकडे पाहील तिकडे त्याला वस्तूचेंच दर्शन होतें. असें मन साम्यदशेला येणें यांतच मनुष्यजन्माची खरी कृतार्थता आहे; ('ऐसें भाग्यं कईं लाहाता होईन। अवघे देखे जन ब्रह्मरूप ॥' तुका.-१२८७; 'नर नारी बालें अवघा नारायण। ऐसे माझे मन करीं देवा ॥' तुका.-८६१; 'म्हणोनि आपणपां विश्व देखिजे। आणि आपण विश्व होईजे। ऐसें साम्यचि एक उपा-सिजे। पांडवा गा ॥' शा.-६-४०९)।

ओवी १०२—लक्षण—चिन्ह.—ज्या बाह्य लक्षणांवरून अंतःकरणांत आत्म-ज्ञान उत्पन्न झालें आहे असें कळतें तीं लक्षणे भगवंत पुढील श्लोकांतून सांग-तात. आत्मज्ञान प्राप्त होऊन जर आचरणांत म्हणजे इंद्रियव्यापारांत योग्य फरक पडत नसेल तर अशा पुरुषाला आत्मज्ञान प्राप्त झालेंच नाही असें सम-जावें. ज्याप्रमाणें वसंतऋतूचें आगमन झाडांना नवी पालवी फुटल्यानें कळून येतें, त्याचप्रमाणें आत्मज्ञानी पुरुष हा त्याच्या इंद्रियांच्या व्यापारांवरून ओळ-

स्वतां येतो ; ('पैं वसंताचें रिगवणें । झाडांचेनि साजेपणें । जाणिजे तेवीं करणें । सांगती ज्ञान ॥' शा.-१३-१७८).

ओवी १०३—छोटिजे—छोटत नाही, ढळत नाही.-आत्मज्ञान प्राप्त झालें म्हणजे प्राप्त पुरुषाचें प्रारब्ध संपतें असें नाही. प्रारब्धानुसार त्याच्यावर चांगले-वाईट प्रसंग येतातच. परंतु असे प्रसंग प्राप्त झाले असतांही प्राप्त पुरुषाच्या अंतःकरणाचें स्थैर्य बिघडत नाही. नदी वाहत असतांना तिच्या प्रवाहांत लहान टेकडी आली तर नदी दुभंगते, मग 'गिरिवर' म्हणजे. 'मोठा पर्वत' प्राप्त झाला असतांना ती दुभंगेल यांत मुळींच आश्चर्य नाही. सत्य पाण्याचे पुरानें पर्वत हालला जात नाही, मग मिथ्या जें 'मृगजल' त्यानें तो कसा हालला जाईल ? ज्ञानी पुरुष 'इष्टानिष्ट' गोष्टी मृगजलाप्रमाणे असत्य समजतो म्हणून त्या गोष्टी जरी प्राप्त झाल्या तरी त्यामुळें त्याचें अंतःकरण विकाराला पावत नाही ('गोमटे कांहीं पावे । तरी संतोषें तेणें नाभिभवे । जो ओखटेनि नागवे । विषादासी ॥' शा.-२-२९९). त्याच्या अनुभवांत लाभ व अल्लभ असें द्वैतच स्फुरत नाही ('तैसे शुभाशुभ ऐसें । हें तंवचिवरी आभासे । जंव येकु न प्रकारें । सर्वत्र मी ॥' शा.-१८-१२५५ ; 'तुका म्हणे हरिच्या दासा । शुभकाळ अवघ्या दिशा ॥' तुका.-१९२९ ; 'त्रिविध मुख्य आघवे । उपद्रवांचे मेळावे । वरि पडिलिया नव्हे । बांकुडा जो ॥' शा.-१३-३४३ ; 'आंगां जें पातलें । तें करुनि घालीं आपुले । तेथ साहतेनि नवलें । घेपिजेना ॥' शा.-१३-३५१ ; 'ते आडके देखे अथवा भेटे । परि, मनीं कांहींचि नुमटे । मेघरंग न कांटे । व्योम जैसे ॥' शा.-१३-४७७). तो सदा आत्मानंदांतच मग्न असतो.

ओवी १०४—निःशंका-खरोखर. तत्त्वता—निःसंशय, वस्तुतः.—अशा आत्मसंपन्न पुरुषाला 'ब्रह्म' म्हणावयास मुळींच हरकत नाही. ब्रह्म जसें कर्माकर्मातीत असतें ('ब्रह्म न लिपे त्या मेळें । कर्म अकर्मा वेगळें ॥' तुका.-३४७६), त्याचप्रमाणें प्राप्त पुरुषाचाही अनुभव असतो ('तुका म्हणे आम्ही जालों अग्निरूप । लागो नेदूं पापपुण्य अंगा ॥' तुका.-३५५२ ; 'ऐसे तनुत्यागेंवीण । अमूर्ताचे गुण । दिसती संपूर्ण । योगयुक्ता ॥' शा.-५-३९ ; 'तुकीं तुकला तुका । विश्वीं भरोनि उरला लोकां ॥' तुका.-४०६६).

ओवी १०५—आपणपें—आपल्याला, आत्मस्वरूपाला. —श्रीज्ञानेश्वरमहाराज 'आपण'. हा शब्द 'आत्मस्वरूप' या अर्थाने बहुधा योजतात. 'आपण' या शब्दाची व्याख्या श्रीज्ञानेश्वरांनी १५ व्या अध्यायांत दिली आहे ('मग इदंतोसि वाळलें । जें मीपणेंवीण डाहारलें । तें रूप पाहिजे आपलें । आपणचि ॥' शा.-१५-२६७). जें 'इदंभावा'ला विषय होत नाही व 'इदं'च्या सापेक्ष असलेल्या 'अहंभावाला' ही विषय होत नाही असें 'इदं-अहं-वृत्तिशून्य' जें आत्मस्वरूप, त्या आत्मस्वरूपाला श्रीज्ञानेश्वरमहाराज 'आपण' म्हणतात. इंद्रियग्रामावरी येणें नाही—इंद्रियरूपी गांवावर येत नाही म्हणजे इंद्रियांशीं तादात्म्य करीत नाही.—प्राप्त पुरुषाची वृत्ति आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं समस्त झाली असल्यामुळें तो देहतादात्म्यावर येत नाही. इंद्रियरूपी गांव हा अन्नमयकोशावर (म्ह. देहावर) आहे. प्राप्त पुरुष हा 'अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय' ह्या पंचकोशांच्या (अधिक माहिती १२ वा अध्याय—प्रकरण २, पान १२४-२५ पहा.) पलीकडे असलेला जो आत्मा त्याच्याशीं वृत्तीनें एकरूप झाल्यामुळें तो पुन्हा आत्म्यापासून फार दूरवर असलेला, अन्नमयकोशावरील जो इंद्रियरूपी गांव, त्या ठिकाणीं येऊं शकत नाही. त्याच्या ठिकाणीं अन्नमयकोशाची म्हणजे देहाची जाणीव नसते मग देहाच्या आश्रयानें राहणारीं जीं इंद्रियें त्यांची त्याला दाद कोठून राहणारं ? ('ऐसे आपणपां रिगोनि ठाये । मग देहाची वास न पाहे । आणि-कचि सुख होऊनि जाये । म्हणूनि विसरे ॥' शा.- ६-३७१; 'निरंजनीं आम्ही बांधियेलें घर । निराकारीं निरंतर राहिलें आम्ही ॥' तुका.- ३५४८; 'ज्ञानदेवा घर चिदानंदी ॥' शा. गा.-३३०; 'आतां उमयां उमेपण नाही जयाचें । मा पडिलिया गहन कवण त्याचें । म्हणोनि प्रतीतीचिये पोटीचें । पाणी न हाले ॥' शा.-८-६३). विषय न सेवी—विषयसेवन करीत नाही. इंद्रियांच्या पलीकडे विषय असतात. या प्राप्त पुरुषाची वृत्ति देहावर व इंद्रियांवर येत नाही. म्हणून इंद्रियांच्या पलीकडे असणारे जे विषय, त्यांची त्याला जाणीवही नसते. शिवाय मनाचें साहाय्य घेतल्याखेरीज इंद्रियांना विषयांचा भोग घेतां येत नाही. याचें मन आत्मस्वरूपांत विलीन झालें असल्यामुळें विषयांचा भोग घेण्यास ते वेगळेपणानें शिल्लकच राहत नाही. अशा परिस्थितींत तो विषयांचें सेवन करीत नाही यांत नवल मुळीच नाही ('अनुहार्ती गुंतला

नेणे बाह्यरंग । वृत्ति येतां मग बळ लागे ॥ ’ तुका.-३६०२; ‘विषयीं विसर पडिला निःशेष । अंगीं ब्रह्मरस ठसावला ’ तुका.-३५८४; ‘निळा म्हणे विरक्त देही । आठवचि नाहीं विषयांचा ’ निळा.-१३१६; ‘विषय तो त्यांचा जाला नारायण । नावडे धन, जन मातापिता ॥ ’ तुका.-१९९७; ‘तेथ कें उठिती ते भाव । जिहीं इंद्रियमार्गीं धांव । घेऊनि ठाकावे गांव । विषयांचे ते ॥ ’ शा.-१७-२३४). ज्याच्या ठिकाणीं देहाहंकार असतो व ज्याचें देहाशीं व इंद्रियांशीं तादात्म्य असतें, त्याच्या ठिकाणीं विषयोपभोगाची इच्छा असते व अशा पुरुषाकडूनच विषयांचें सेवन घडतें.

ओवी १०६—बाहिरें-बाहेर.—तो इंद्रियग्रामावर येऊन विषयांचें सेवन कां करीत नाहीं, याचें कारण या ओवीत श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. ज्यांना घरीं जेवावयास मिळत नाहीं ते ज्याप्रमाणें मधुकरी मागतात, त्याप्रमाणे ज्यांना आत्मसुख प्राप्त होत नाहीं तेच पुरुष या पंचविषयांकडे धांव घेतात (‘तैसें आपणपें नाहीं दिटे । जयातें स्वसुखाचे सदा खराटे । तयासींचि विषय हे गोमटे । आवडती ॥ ’ शा.-५-११२). आत्मज्ञानी पुरुषाला आत्मसुख प्राप्त झालेलें असल्यामुळें त्याची वृत्ति अनात्माकार होतच नाहीं (‘तुका म्हणे मना श्रीरंगाचा रंग । बैसला अभंग एकविध ॥ ’ तुका.-३६३९; ‘नित्यानंदापुढे आनंद तो कोण । विषयसुख बाईं बापुडें तें क्षीण ॥ ’ निळा-११६६). सहजे-स्वाभाविक, क्रियारहित-विषय सुख हें नैसर्गिक सुख नसून ते कृत्रिम आहे. जें क्रियेनें प्राप्त होतें त्याला कृत्रिम म्हणतात. अनुकूल विषयांचा व इंद्रियांचा संयोग झाला असतां विषयसुख प्राप्त होत असतें. परंतु आत्मानंद हें अकृत्रिम सुख आहे. कारण तो प्राप्त होण्याकरितां कोणचीही क्रिया करावी लागत नाहीं (‘न करवे हालीं चाली । निवारिली चिंता हे ॥ ’ तुका.-२०४४). आत्मानंद हा द्वैतांत प्राप्त होत नाही. त्या ठिकाणीं भोक्ता, भोग्य व भोग ही त्रिपुटी नसते (‘परी तें वेगळेपणें भोगिजे । जैसें पक्षिये फळ चुंबिजे । तैसें नव्हे तेथ विसरिजें । भोगितेपणही ॥ ’ शा.-५-१३१). ‘आनंद’ हा आत्म्याचा गुण नाही, किंतु आनंद हा आत्म्याचें स्वरूप आहे (जो अंगाथिल आनंदु सुरतेंविण ॥ ’ शा.-१५-७४). आत्मा हा ‘आनंदी’ नव्हे तर तो आनंदरूप आहे (‘आनंद अद्वय नित्य निरामय । जें

कां निजध्येय योगियांचें ॥' तुका.-५७८). म्हणून आत्म्याचे ठिकाणीं सुख हें स्वाभाविकच आहे. अंतरे-आत (अंतःकरणामध्ये) असणारें. -आनंदरूप असा जो आत्मा तो प्रत्येकाच्या अंतःकरणामध्ये आहे. त्याच्या शोधाकरतां बाहेर जाण्याची जरूरी नाही (' तैसा हृदयामध्ये मी रामु । असतां सर्व सुखाचा आरामु । कीं भ्रांतासि कामु । विषयावरी ॥' शा.-९-६०). अशा आत्म्याचा आनंद प्राप्त पुरुष हा बसल्याठिकाणींच अनुभवीत असतो व म्हणून तो बाहेर विषयांच्याकडे जात नाही. अपारें-अमर्याद, अनंत. सुरवाडें-विपुलतेनें.-आत्म्याच्या ठिकाणीं विपुल आनंद आहे, त्याचें मोजमाप देशानें, कालानें किंवा अनुभवानें घेतां येत नाही (' देशे काळें वेदानुवादा । ज्या सुखाची न करवे मर्यादा । त्या सुखाची सुखसंपदा । मद्भक्त सदा भोगिती ॥' ए. भा.-१४-२०१; ' यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमास्ति ॥' छां. उप.-७-२३). तैत्तिरीयोपनिषदामध्ये ब्रह्मानंदाच्या विपुलतेची मीमांसा केलेली आहे. ब्रह्मानंद हा किती अमर्याद असतो याची कल्पना येण्याकरतां प्रथमतः, तुलनेकरतां म्हणून त्या ठिकाणीं मनुष्यानंदापासून प्रारंभ केला आहे. तरुण, उत्तम वेदाध्ययन केलेला, आशावान्, दृढस्वभावी व बलवान्, अशा पुरुषाला सर्व पृथ्वी वित्तपूर्ण अशी मिळाली असतां त्याला जो आनंद होईल तो एक ' मानुष आनंद ' होय (' युवा स्यात्साधु युवाध्यायकः ॥ आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः ॥ तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ॥ स एको मानुष आनन्दः ' ॥ तैत्ति. उप.-१, २-८). असे शंभर मानुषानंद म्हणजे मनुष्य-गंधर्वांचा एक आनंद होय. अशी तुलना करतां करतां, सरतेशेवटीं प्रजापतीच्या आनन्दाच्या शंभरपट जो आनंद तो ब्रह्माचा आनंद होय असें म्हटलें आहे. बटाटे व केळीं यांच्यांत जसा जातीचा फरक आहे, त्याचप्रमाणें विषयानंद (म्ह. मानुषानंद) व आत्मानंद यांच्यांत जातीचा फरक आहे. विषयानंद हा वृत्तिजन्य, मर्यादित, संयोगजन्य, दुःखमिभित व विनाशी असा आहे; याच्या उलट आत्मानंद हा वृत्तिशून्य अवस्थेत प्राप्त होणारा, अमर्याद, क्रियारहित केवळ सुखरूप व अविनाशी असा आहे. म्हणून त्याची तुलना आत्मानंदाबरोबर करतां येत नाही. परंतु लोकांना विषयानंदाचा अनुभव असल्यामुळे त्यांना ब्रह्मानंदाच्या विपुलतेची कल्पना यावी एवढ्याकरितां श्रुतीनें

तुलनेकरितां म्हणून विषयानंद अथवा मानुषानंद घेतला आहे. परंतु ही तुलना गौण आहे. प्रस्तुत (म्ह. २१ व्या) श्लोकांत भगवंतांनीं, वृत्ति अंतर्मुख करून समाधिकालीं विरक्त पुरुषाला जें आत्मसुख प्राप्त होतें त्या आत्मसुखाचें माप, प्राप्त पुरुषाला किती विपुल सुख प्राप्त होतें याची कल्पना येण्याकरितां घेतले आहे. समाधिकालीं प्राप्त होणारें जें आत्मसुख, ते आत्मसुख प्राप्त पुरुषाला अखंड म्हणजे असमाधिकालींही प्राप्त असतें, असे भगवान् या श्लोकांत सांगतात. या दोन्ही सुखांची जात एक असल्यामुळे प्रस्तुत तुलना अनुरूप ठरते.

ओवी १०७—वाळुवंटें—वाळूचे कण. चकोर—चकोर.—चकोरपक्षी हा एक कविकल्पित पक्षी आहे. तो केवळ चंद्रकिरणांचे सेवन करून राहतो. त्याला चंद्रकिरणांतून होणाऱ्या अमृताचा स्त्राव सेवन करतां येतो (‘ जैसैं शारदीयेचे चंद्रकळे—। मार्जी अमृतकण कोवळें । ते वेचिती मनैं मवाळें । चकोरतलगे ॥ ’ शा.-१-५६; ‘ चकोरा चंद्रामृत फावले ॥ ’ शा.-११-९६; ‘ चंद्रातें आंगवणे । भोगूनि चकोर शाहाणे ॥ ’ शा.-१८-१७४८).

ओवी १०८—उपाइलें—उत्कृष्ट.—आत्मसुख हे अनुच्छिष्ट, निर्विषय , अमर्याद, अविनाशी व स्वतःच्या ठिकाणींच प्राप्त होणारें असल्यामुळे त्याला उत्कृष्ट असे म्हटले आहे. **फावलें—प्राप्त झाले.—हे आत्मसुख श्रीगुरुच्या** कृपेनें प्राप्त होत असते (‘ मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे । आणि हृदयीं स्वयं-मचि असे । प्रत्यक्ष फावो लागे तैसें । आपैसयाचि ’ ॥ शा.-९-४९). **सांडवलें—टाकले गेलें.—मोठ्या गोष्टीचा लाभ झाला असतां मनुष्याकडून** लहान गोष्टीचा त्याग सहजगत्या होतो (‘ पुढें चढे हात । त्याग मागिला उचित ॥ ’ तुका.-३१७५). ज्याला आत्मानंदरूपी अमृत प्यावयास मिळालें तो विषयानंदरूपी कांजी प्यावयास मुळींच प्रवृत्त होणार नाही (‘ कां जो दैवयोगें पालखीं चढे । तो पूर्वील तुटके मोचडे । आहेत कीं गेले कोणीकडे । हें स्मरेना पुढें तेणें हरिखें ॥ ’ ए. भा.-१३-५९२; ‘ दृष्टे भवति प्रभवति न भवति किं भव तिरस्कारः । ’—शंकराचार्य; ‘ तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी । सुखाचे शेजारीं पड्डेन ’ ॥ तुका.-१९५३).

ओवी १०९—पां—पादपूर्णार्थक अव्यय. निकें—चांगले. झकवती— फसविले जातात.—प्राप्त पुरुष विषयसुखानें फसला जात नाही. विषयसुखानें कोण फसले जातात ते भगवान् पुढच्या श्लोकांत सांगतात.

ओवी ११०—आपणपें—आत्मस्वरूपाळा, **देखिलें नाहीं**—पाहिलें नाहीं. ज्यांनीं 'इदं-अहं-वृत्तिशून्य' असे जे निरुपाधिक आत्मस्वरूप तें मी आहे असें अपरोक्षरीत्या जाणलें नाहीं म्हणजे आपण ब्रह्मरूप आहोंत असें ज्यांना ज्ञान नाहीं ('तुका म्हणे हा तो स्वयें परब्रह्म । मूर्ख नेणे वर्म संतचरण ॥' तुका.-२७६८). आत्मा हा जेव्हां अज्ञानाला वश होतो तेव्हां तो आपल्या आत्मस्वरूपाळा विसरतो व आत्मस्वरूपाच्या विरुद्ध स्वभाववान् जो देह, तो मी आहे असें समजू लागतो ('तैं अज्ञान एक रुढे । तेणें कोहंविकल्पाचे मांडें । मग विवरुनि कीजे फुडें । देहा मी ऐसे ॥' ज्ञा.-१५-३४२). आत्म्याने आपल्याला देह समजणें हीच आहे जीवत्वदशा. अशा विपरीत समजुतीमुळे अथवा विपरीत भावनेंमुळे जीव हा आपल्या हृदयात असलेल्या आत्मसुखाला दुरावतो व देहाशी व इंद्रियांशी तादात्म्य करून विषयांच्याकडे सुखाकरतां धांव घेतो ('शुद्धी अहंकार आलुमाळ । उठतां शुद्धासि करी शबळ । तेणें देहयोगें धरिल्या बळ । करी तत्काळ विपरीत ॥' ए. भा.-१३-४३२; 'तेवीं खुंटलिया आनंदअभिव्यक्ती । जीवासि वाटे विषयासक्ती । कामिनी कामापांगिस्त होती चिंता चिर्ती विषयांची ॥' ए. भा.-१३-४३५). **इंद्रियार्थ**—विषय.—शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध असे पाच विषय आहेत. **आलुकैलें**—भुकेलेला, **तुष**—भूस, कोडा—ज्याप्रमाणें कासवीचें पिल्लं आपल्या आईस चुकले असतां चिखळ खाते त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपाळा विसरलेले असे अविवेकी पुरुष विषयसुखरूपी कर्दम सेवन करतात ('जेवीं कूर्मीच्या पिलियां । चक्षुरमृते तृप्ती तयां । तेंचि मातेसि चुकलिया । मग भुकेलिया कर्दम सेवी ॥' ए. भा.-१३-४३४). ते विषयसुखाकरतां अगदीं दीन होतात (इंद्रियांची दीनें । आम्ही केलों नारायणे ॥' तुका.-१४६३). विषयांच्या ठिकाणीं अत्यंत अल्पसुख असल्यामुळे विषयसुखाला 'तुष' असें म्हटलें आहे ('विषयांच्या बरडी । अखंड घासिती तोडी । ते इंद्रियें गोडी । न घेती हे ॥' अमृ.-७-१११). विषयांच्या सेवनानें मनुष्याची तृप्ति तर होत नाहींच, परंतु उलट त्याची वासना अधिक बळावते. विषयसेवनानें जर मनुष्याची तृप्ति होत असती तर मनुष्य पुनः पुनः विषयांच्याकडेगोलाच नसता ('विषय सेवितां कोण तृप्त झाला । इंधनी निवाला अग्नि कोठें ॥' तुका.-४१६७). तात्पर्य, विषयांत तृप्ति देण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळे त्यांना 'तुष' असें जें म्हटलें आहे तें अन्वर्थक ठरतें.

ओवी १११—मृगें—हरिणें. संभ्रमें—भ्रमानें. बरडीतें—बरड जमिनीला, माळरानाला.—मृगजळ हा भ्रम भरदिवसां होत असतो. तो भ्रम, सूर्याचे प्रखर किरण व बरड जमीन यांच्या संयोगांत होतो (‘कां तेजा आणि उखरा । मेटी जालिया वीरा । मृगजळाचिया पूरा । रूप होय ॥’ शा.-१३-१०५२). मृगजळाला असार म्हणण्याचें कारण, तें जरी दिसत असलें तरी त्याच्या ठिकाणीं कार्यकर्तृत्व नसते, म्हणजे तहान भागवण्याचें पाण्याचें कार्य त्यानें होत नाहीं. खोटें जें मृगजळ त्याच्या ठिकाणीं सत्यबुद्धि (म्ह. तोयबुद्धि) ठेवून हरिणें धांव घेतात व शेवटीं ऊर फुटून मरतात (‘मृगजळाचीं गा तळीं । तिये दिठी दुरुनिचि न्याहाळीं । वांचूनि तेणें पाणियें साळी केळी । लाविसी काई ॥’ शा.-१५-२२२; ‘मृगजळ दिसे साचपणा ऐसें । खोटियाचें पिसें ऊर फोडी ॥’ तुका.-२४४०; ‘फुटोनि पडे तंव । मृग वाढवी हाव । परि न म्हणे ते माव । रोहिणीची ॥’ शा.-१३-७०७; ‘मृगजळ जेथे नुमंडे । तेथें असे पा कोरडे । मा उमंडे तेथें जोडे । बोल्हांसु काई ॥’ अमृ.-६-३४). हरिणाच्या दृष्टीनें मृगजळ हें सत्य आहे; मनुष्याच्या दृष्टीनें तें असत्य आहे व सूर्याच्या दृष्टीने मृगजळाला अस्तित्वच नाहीं. त्याप्रमाणें अज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें विषय हे सत्य आहेत (‘पडिली हे रुढी जगा परिचार । चालविती वेव्हार सत्य म्हणूं ॥’ तुका.-२४५१). तत्त्ववेत्त्याच्या दृष्टीनें ते दग्धपट-न्यायवत् असत्य आहेत व मुक्ताला विषय हे, विषयरूपाने प्रतीत होत नाहींत किंतु त्याला सर्व ठिकाणीं आत्मवस्तूचेंच दर्शन होतें.

ओवी ११२—आपणपें—आपणाला, आत्मस्वरूपाला.—आत्मस्वरूप हें इदं—अहं—वृत्तिशून्य असें आहे. पंचकोश व तीन देह यांचें ग्रहण ‘अहं’ शब्दानें होते व पातालापासून ब्रह्मलोकापर्यंत असलेल्या सर्व जगताचा समावेश ‘इदं’ या शब्दांत होतो. आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं या सर्वांचा व्यतिरेक आहे. अहं व इदं हे दोन्ही शब्द उपाधीला घेऊन उठत असतात. त्यांतील उपाधीचा त्याग केल्यानंतर जी.केवळ अधिष्ठानरूप निर्धर्म अशी जी उर्वरित आत्मवस्तु राहते तिलाच ‘आपण’ या शब्दानें संबोधिलें जातें. दिठें नाहीं—पाहिलें नाहीं, अनुभविलें नाहीं.—ज्याप्रमाणें मनुष्य, आपुलें मुख आरशामध्यें एकाचें दोन करून पाहतो, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूप पाहतां येत नाहीं (‘परि दर्पणाचेनि आघारें । एकाचि करून दुसरें । मुख पाहाती गव्हारें । तैसे नको

हो ॥ ' शा.-१५-२६८). द्वैत न करतां म्हणजेच द्रष्टा, दृश्य व दर्शन या त्रिपुटीचा व्यवहार न होता आत्मस्वरूपाचे पाहणे असते (' हें पाहणे ऐसें असें वीरा । जैसा न मोडलिया विहिरा । मग आपलिया उगमी झरा । भरोनि ठाके ॥ ' शा.-१५-२६९ ते २७३ ; ' आपणाचि आपणयातें । पाहिजे जे अबैतें । तें ऐसें होय निरुतें । बोलिजतु असे ॥ ' शा.-१५-२७४). ज्ञाता किंवा द्रष्टा होऊन आत्मस्वरूपाला पाहतां येत नाही. द्रष्टयाने त्याच्याशी तद्रूप होऊन जाणे हेंच त्याचे पाहणे होय (' तो हा रे श्रीहरी पाहिला डोळे-भरी । पाहतां पाहणें दुरी सारोनिया ॥ ' शा. गा.-५७२). स्वसुखाचे-आत्म-सुखाचे. खराटा-खराटा, दुष्काळ, पूर्ण अभाव, ठणठणाट, गोमटे-गोड. चांगले.-जोपर्यंत जीवाला आत्मसुखाचा लाभ होत नाही तोपर्यंत जीवाची ओढ विषयसुखाकडे असते. (' म्हणें विषय हे कैसे गोड । माझ्या देहाचें पुरे कोड । तंव इंद्रियाची खवळे चाड । विषय वाड भोगावया ॥ ' ए. भा.-३-१३१). परंतु आत्मसुख प्राप्त झालें असतां विषयसुखाचा त्याग आपोआप होतो. (' जंव तुझे रूप नोव्हे दिठें । तंव जगासि संसारिक गोमटे । आतां देखिलासि तरी विषयविटे । उपनला त्रासु । शा.-११-३२१).

ओवी ११३—विषयीं-विषयांमध्ये. बोलणें—म्हणणें. विद्युत्स्फुरणें— विजेच्या प्रकाशानें.—विषयांत किती अल्प सुख आहे याची कल्पना येण्या-करतां विजेच्या प्रकाशाचा दृष्टांत देतात. विद्युत्प्रकाश हा अल्प असतो व क्षणभर टिकतो (' का विजूचे उदैजणे । तोचि अस्तु ॥ ' अमृ.-४-९). तद्वतच विषयाचें सुख अल्प व क्षणिक असतें. हेंही सुख, ज्याची प्राप्त विषया-संबंधी अनुकूल वृत्ति असते त्यालाच होतें. उदाहरणार्थ, बहुतेकांना प्रिय असणारा आंबा, ज्याला आवडत नाही त्याला तो प्राप्त झाला असतां आनंद होत नाही. वास्तविक विषयांत सुख नाही, परंतु जीव हा तद्विषयक अनुकूल वृत्तीनें त्या विषयांत सुख आहे असे समजतो व तो विषय प्राप्त झाला असतां आपल्याला आनंदी मानतो (' जीव आपुल्या प्रकाशता । झाला वृत्तीतें प्रकाशिता । वृत्ति जीवासि नानावस्था । निजस्वभावतां देतसे ॥ ' ए. भा.-१३-४०९ ; ' एवं वृत्तीच्या संगती । वाढली विषयांची आसक्की । तेणें संसारबंध प्राप्ती । झाली निश्चिती जीवासी ॥ ' ए. भा.-१३-४१३). विषयां-मध्ये जर सुख असतें तर संतांनीं त्यांचा त्याग केला नसता (' प्रपंचामार्जी

असतें सुख । तरी कां त्यजिती सनकादिक ॥ ’ ए. भा.-१०-२४७; ‘ प्रपंची जरी सुख जोडे । तरी कां सेविती गिरीकडे ॥ आनंदलहरी.-९४; ‘ तरी कां नेणते मागे होते ऋषी । तिहीं या जनासी दुराविलें । ’ तुका.-८८८).

ओवी ११४—धरे—आवरून धरणें, निवारली जाणें. अभ्रच्छाया—ढगाच्या साउलीनें.—ढगाची साउली चिरकाल टिकणारी नसते. तद्वत्तच विषयसुख हे फार वेळ टिकत नाही (‘ विषयाचे समसुख बेगडाची बाहुली । अभ्राची साउली वाया जाईल रया ॥ ’ शा. गा.-२०; ‘ अभ्राच्छायेचिया जोडी । निदैबु घर मोडी ॥ ’ शा.-१६-२२८; ‘ स्वप्नीचे धन ते धनचि नव्हे । मृगजळींचें जळ तें जळाचि नव्हे ॥ अभ्रीची छाया तें छायाचि नव्हे । तैसे विषयसुख नव्हे नव्हे रया ॥ ’ शा. गा.-१२२). त्रिमाळिकें—तीन मजली—श्रीज्ञानेश्वर-महाराजांच्या काळी तीनमजलीं धरे असावीत असें दिसतें. सरे—सरेल, पुरी पडेल.

ओवी ११५—नेणतां—न कळतां. वायां—व्यर्थ, निरर्थक.—ज्याप्रमाणें लुगड्याला चंद्रकळा म्हणणे व्यर्थ होय, त्याप्रमाणें विषयसुखाला सुख म्हणणें हें व्यर्थ होय. जालिपजे—चडबडले जाते. मधुर—मधुर, गोड.—विषयसुख हे आरंभी गोड वाटते (‘ आणि विषयेद्रियां । मेळु होतां धनंजया । जें सुख जाय थडिया । सांझुनि दोन्ही ॥ ’ शा.-१८-७९४). परंतु त्याचा परिणाम अंती दुःखांत होतो (‘ पै नामे विष मधुरे । परी मारुनि अंती खरे । तैसें आदि जे गोडिरे । अंती कडु ॥ ’ शा.-१८-८०४; ‘ बापा विषाची मधुरता । झणें आवडी उपजे चित्ता । परी तो परिणाम विचारितां । प्राणु हरी ॥ ’ शा.-३-२१२; ‘ मंजुळवदनीं बचनागाची कांडी । शेवटीं बिघडी जीवप्राण ॥ ’ तुका.-२७५१; ‘ अगा विषाचे कांदे वाटुनी । जो रसु घेइजे पिळुनी । तया नाम अमृत ठेउनी । जैसें अमर होणें ॥ ’; ‘ तेवि विषयांचे जें सुख । तें केवळ परम दुःख । परी काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे । ’ शा.-९-४९८-९९).

ओवी ११६—भौमा—भूमिपुत्राचें, मंगळाचे.—आकाशांतील ‘ मंगळ ’ हा ग्रह पृथ्वीचा मुलगा असल्यामुळें त्याला ‘ भौम ’ म्हणतात. हा पापग्रह असून ‘ अशुभ ’ फल देणारा आहे, परंतु याचें नांव मात्र मंगळ आहे. (पै ग्रहांमार्जी इंगुळ । तयातें म्हणिजे मंगळ ॥ ’ शा.-१८-७५१). रोहिणीतें—

मृगजळाला.—रोहिणी नक्षत्रांत ऊन फार कडक पडतें; त्या वेळीं मृगजळ दिसतें म्हणून मृगजळाला 'रोहिणी' असे म्हणतात. बरळु—बडबड.—ज्याप्रमाणें नांव 'लक्ष्मी' व धंदा गोवऱ्या विकण्याचा, किंवा नांव 'धनपाल' उदर-निर्वाह भिक्षेवर, हीं नांवें जशीं अर्थशून्य आहेत ('कुबेर नांव मोळी वाहे । कैसी पाहे फजिती ॥' तुका.-२८८६; 'घोळण्या नांव लक्ष्मण । करितें भर्जन लाह्यांचें ॥' निळा.-६६९); त्याप्रमाणें विषयसुखाला सुख म्हणणें, ही केवळ निरर्थक बडबड आहे. या मृत्युलोकांतील भाषा व व्यवहार हा उफराटाच दिसतो ('जो बहुवे विषयविलासें गुंफे । तो म्हणती उवाये पडिला सापें । जो अभिलाषभारें दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती ॥' शा.-९-५०९ ते ५१२).

ओवी ११७—शीतल—थंड, सुखावह. मूषकासि—उंदराला.—उन्हानें तस झालेला उंदीर जर सर्पांच्या फडेखालीं साउलीकरतां येऊन बसला, तर ती साउली त्याला ज्याप्रमाणें सुखकारक होत नाही, त्याप्रमाणें सुखाकरता विषयांचा आश्रय केला असतां त्यांत परिणामी हित होत नाही ('दर्दुर सापें गिळिजतु आहे उभा । कीं तो मासिया वेढाळी जिभा । तैसें प्राणिये कवणा लोभा । वाढविती तृष्णा ॥' शा.-९-५१४).

ओवी ११८—आमिषकवळ—गळास लावलेली उंडी, मासाचा घास—मासा जोपर्यंत उंडीला तोड लावत नाही तोपर्यंत ठीक असतें. त्यानें तोड लावल्याबरोबर धीवर हा गळ ओढतो व त्यामुळें माशाचे तोड फाटून तो मरतो ('आमिषाचिये आसे गळ गिळी मासा । फुटोनिया घसा मरण पावे ॥' तुका.-२२८०; 'परी तयामाजी गळु आहे । जो प्राणाते घेउनि जाये । तो जैसा ठाउवा नोहे । झांकलेपणें ॥' शा.-३-२१४; 'तुका म्हणे गळ लागलिया मत्स्या । तळमळेचा तैसा लवलाहो ॥' तुका.-१६७८). तद्वतच जोंपर्यंत जीव हा विषयाचा द्रष्टा असतो तोपर्यंत विषय हा त्याला बाधक होत नाही; परंतु मनुष्याने एकदां का विषयाचा संग केला कीं तो त्याला घातक होतो ('धरूं जातां संग । तंव तो होतो बाधक ॥' तुका.-३९०६; 'पतंगा दीपीं आलिंगन । तेथ त्यासी अचुक मरण । तेवीं विषयाचरण । आत्मघाता ॥' शा.-३-२०१; 'विषय सेवितां गा जन्ममरणाचा बाधु ।' नाथ.-३७०६).

ओवी ११९—विरक्तांचिये—विरक्तांच्या-वैराग्यांत दोन प्रकार आहेत. एक जिहासा वैराग्य व दुसरें. जिज्ञासा वैराग्य (अधिक माहिती १२ वा

अध्याय प्रकरण २, पानें १३५-३६ पहा). परमार्थीत जिज्ञासा वैराग्य लागतें (' विवेकासहित वैराग्याचें बळ । धगधगितो ज्वाळ अग्नि जैसा ॥ ' तुका.-१२८७). अशा वैराग्यवान् पुरुषाला विषय हे वमनासारखे वाटतात (' विटलें हें चित्त प्रपंचापासूनी । वमन हें मर्नी बैसलेसें ॥ ' तुका.-१८७२ ; ' तुका म्हणे कडु वाटतो प्रपंच । रोकडे रोमांच कंठ दाटे ॥ ' तुका.-२१८२ ' उठिलेनि वैराग्ये जेणें । हा त्रिवर्गु ऐसा सांडणे । जैसें वमुनिया सुणें । आतांचि गेलें ॥ ' शा.-१५-२५६). दिठी-दृष्टीने.-विषयांच्याकडे कविदृष्टीनें किंवा विषयासक्त-पुरुषाच्या दृष्टीने पाहूं नये कारण त्यांची दृष्टि विकारयुक्त असते. विकाररूपी चष्म्यांतून विषयांच्याकडे पाहिले असतां विषय हे सुखरूप दिसतात, विरक्त पुरुषांच्या दृष्टीने पाहिले असतां विषयांचे यथार्थ स्वरूप दृष्टीस पडते; कारण विरक्त पुरुषांची दृष्टि निर्दोष व स्वच्छ झालेली असते. नित्य काय व अनित्य काय, सार काय व असार काय, हे त्यांच्या दृष्टीला झटकन् कळतें (' तयातें योगीश्वर अलौकिकें । दिठीचेनि हाततुकें । अनुमानिती कौतुके । तंव हलुवट आवडे ॥ ' शा.-८-२६६); म्हणून विषयसेवनाने प्राप्त होणारी पुष्टि ही, पांडुरोग्याच्या अंगास आलेल्या सुजेप्रमाणें घातुक असते, असे ते समजतात (' पांडुरोगें आंग सुटले । ते तयाचि नावें खुंटले । तैसें नेणें भुळले । आहार-निद्रा ॥ ' शा.-१३-७४६).

ओवी १२०—साद्यंत—आरंभापासून शेवटपर्यंत, दुःख-क्लेश, कष्ट.—विषयोपभोगांत दुःख असतें. उदाहरणार्थ, द्रव्य विषय घेतला तर द्रव्य मिळवितांना दुःख होतें, ते जतन करतांना दुःख होते व ते नष्ट झाल्यावरही दुःख होतें (' द्रव्यार्जनीं वसे प्रयास । द्रव्यरक्षणीं चितेचा वास । द्रव्यव्ययीं सबळ त्रास । भ्रमाचा रहिवास धननाशीं ॥ '), ' आदिमध्यावसानीं पाही । द्रव्य ते समूळ अपायी । तेथ सुखाचा लेश नाही । हे ऐसे पाही मज जाहलें ॥ ' ए. भा.-२३-२००-२०१). द्रव्याच्या मार्गे स्तेयादि पंधरा अनर्थ आहेत (' स्तेयं हिंसाऽनृतं दंभः कामः क्रोधः स्मयो मदाः । भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च ॥ ' ए. भा.-२३, श्लोक १८). असेच इतर विषयही अनर्थ-कारक आहेत. गीतेमध्ये राजस सुखाचें वर्णन करतांना राजस सुखांत आरंभीं सुख असतें (' विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥ ' गीता-१८-३८), असें जरी म्हटलेलें आहे, तरी तें वर्णन विषयी लोकांच्या दृष्टीनें केलेलें आहे,

शात्याच्या दृष्टीने केलेले नाही. मूर्ख—अविवेकी, अज्ञानी.—जे शास्त्रसंस्कार-विहीन आहेत, ज्यांना वैराग्य कशाशी खातात हे माहीत नाही, अशा अज्ञ लोकांना विषय सेवन केले नाहीत तर करमत नाही. विषय हे त्यांचे जीवनच होऊन बसते ('तैसे वैराग्याची शिव न देखती । जे विवेकाची माष नेणती । ते मूर्ख केवी पावती । मज ईश्वराते ॥ ' शा.-४-२५ ; 'परि यमनियमांचिया वाटा न वाचिजे । कहीं वैराग्याची से न करिजे । केवळ विषयजळीं ठाकिजे । बुडी देउनी ॥ ' शा.-६-४२२).

ओवी १२१-अंतर-आंतली बाजू, सत्यस्वरूप.—जीव विषयांच्याकडे धांव घेतात याचे कारण, त्यांना विषयांचे, यथार्थ स्वरूप कळलेले नसते. त्यांना विषय हे सत्य वाटतात म्हणून त्यांची विषयांच्या ठिकाणी आलंबनबुद्धि असते. मिथ्या वस्तूचे ठिकाणी मनुष्याची प्रायः आलंबनबुद्धि नसते; जसे रस्त्यांत पडलेला रुपया दिसला तर मनुष्य त्या ठिकाणी थांबतो. परंतु तोच रुपया कथलाचा आहे असे दृष्टोत्पत्तीस आले की तो त्याचा त्याग करून पुढे चालू लागतो. मिथ्या वस्तूचा त्याग आपोआप होत असतो. उदाहरणार्थ, मातीच्या बाहुलाबाहुलीचा किंवा काठीच्या घोड्याचा त्याग, मोठेपणीं स्वामा-विकच होतो. तद्वतच विषयांबद्दल मिथ्यत्वाची कल्पना झाली की, त्यांचा त्याग आपोआपच होतो. सामान्यतः जीवाची विषयांबद्दल सत्यत्वाची, सुखरूपत्वाची व सुंदरपणाची बुद्धि असते. परंतु सत्संगतीने व सच्छास्त्रश्रवणाने ज्या जीवाला विषय हे अनित्य, दुःखरूप व अमंगल म्हणजे अशुचि आहेत असे अपरोक्ष-रीत्या पटते, त्याच्याकडून विषयांचा त्याग सहजगत्या होतो ('जे विषे रांधिली रससोये । जें जेवणारा ठाउवी होये । तें तो ताटाचि सांडूनि जाये । जयापरी ॥ ' , 'तैसी संसारा या समस्ता । जाणिजे जै अनित्यता । तें वैराग्य दवाडितां । पाठीं लागे ॥ ' शा.-१५-३८-३९). जीव हे, विषयांच्या बाहेरच्या भक्क्याला भुलतात ('आणि शब्दादिक सुहावे । सहज रंगे हवावे । विषय-पल्लव नवे । नित्य होती ॥ ' शा.-१५-१६१). वास्तविक विषय हे दुःखरूप आहेत, परंतु ते, आपण सुखरूप आहोत असे भासवितात व त्या-मुळे जीव फसतात ('दुःख लेऊनि सुखाची आंगी । सळित जगाते ॥ ' शा.-९-५०२). बापुडे-गरीबबिचारे, वेडगळ, मूर्ख. अगत्य-अवश्य.—विषय सेवन केले नाहीत तर त्यांचे भागतच नाही. कित्येकांना वैद्याने जरी

सागितलें कीं, तुमच्या प्रकृतीला दारू पिणें व विडी ओढणें हें अपायकारक आहे तरीही त्यांचे हे विषय सुटत नाहीत. कांहीं अविवेकी पुरुष इतके विषयासक्त असतात कीं, ते योग्य काळ व योग्य वेळ पाहत नाहीत व लोका-पवादाची पर्वा करीत नाहीत ('तैसा जो विषयांलगीं । उडी घाली जळ-तिये आगीं । व्यसनाची आंगीं । लेणीं मिरवी ॥' शा.-१३-७०६). **चिळसी-** किलस, तिटकारा, शिसारी.—मांसाहारी लोकांना मिष्टान्न आवडत नाही. त्यांना मांसच गोड लागते ('शूकरासी विष्टा माने सावकाश । मिष्टान्नाची त्यास काय गोडी ॥' तुका.-२७५५ ; 'परउपकार पुण्य त्या वावडे । विषाचें ते किडे दुग्धीं मरे ॥' तुका.-२७२५).

ओवी १२२—दुःस्त्रियां—दुःखी लोकांचें. जिव्हार—जीवन.—संवयीनें व कालाने मनुष्याला दुःखच सुखासारखें होऊन बसतें. ओझी वाहणारे जे मजूर असतात त्यांना संबंध दिवसांत ओझे वाहण्यास मिळाले नाही तर बरें वाटत नाही. कित्येक सेवानिवृत्त झालेले लोक, करमत नाहीं म्हणून, पुन्हा नोकरी करतात. कित्येकांचीं मुले फार रडकीं असतात, परंतु तीं जर परगांवाला गेलीं तर त्यांना करमत नाहीं. **दर्दुर—**बेडूक.—बेडकांचा चिखल खाणे हा स्वभाव आहे ('बेडकानें चिखल खावा । काय ठावा सागर ॥' तुका.-३११९ ; 'कां कमलकंदा आणि दर्दुरी । नांदणूक एकेचि घरीं । परि परागु सेविजे भ्रमरीं । जवळिलां चिखलुचि उरे ॥' शा.-९-५८). तसेंच विषयासक्त पुरुषांचा मरेपर्यंत विषय सेवणे हा स्वभावच होऊन बसतो. वयाला सत्तर वर्षे झालीं तरी पुन्हा लग्न करतात व नवीन प्रपंच थाटतात ('जरी मरों टंकलें शरीर । तरी व्यवहारी साधी वृत्ति क्षेत्र । पाया शोधोनि बांधे घर । पुत्रपौत्र नांदावया ॥' ए. भा.-९-३६५). **जलचर—**पाण्यांतील प्राणी, मासे.—पाण्याशिवाय ज्याप्रमाणे मासे जगूं शकत नाहीत त्याप्रमाणें विषयासक्त पुरुष विषयोपभोगांवांचून राहूं शकत नाहीत. कांहींना विडीचें किंवा चहाचें इतके व्यसन असतें कीं, त्यांना विडी किंवा चहा जर मिळाला नाही तर त्यांच्या डोक्यांत भ्रमण सुरू होतें. स्वतःचीं इंद्रियें जरी विषयोपभोग घेण्यास असमर्थ झालीं तरी हे पुरुष दुसऱ्याला विषय भोगावयास लावतात व आपण तें पाहत बसतात.

ओवी १२३—दुःस्त्रियोनि—क्लेशकारक जन्म, पशुपक्ष्यादिकांचे जन्म. —

योनि म्हणजे प्राण्यांच्या जाती किंवा वर्ग. या योनि एकंदर ८४ लक्ष मानिलेल्या आहेत. त्यांत २० लक्ष वृक्ष, ९ लक्ष जलचर, ११ लक्ष किडे, १० लक्ष पक्षी, ३० लक्ष पशु व ४ लक्ष मानव असे आहेत. **निरर्थका**—व्यर्थ, फजूल, फुकट.—या ठिकाणीं श्रीज्ञानेश्वरांची भाषा उपरोधिक पण कळकळयुक्त अशी आहे. सगळेच जर विरक्त झाले तर मग नरकाचा उपयोग होणार नाही ! सगळेच लोक जर सदाचरणी झाले तर मग तुरुंगांना वाच राहणार नाही. किंबहुना काहीं दुष्ट लोकांचा पुरुषार्थ या दुःखमय योनींना सार्थकता आणणें हाच असतो म्हणून जन्ममर ते पापच करीत राहतात.

ओवी १२४—संकट—त्रास, आपत्ति.—गर्भवासांमध्ये फार दुःख असतें. आईच्या पोटांत, टिचमर जागेंत, मांसमलमूत्राच्या थरात खालीं डोकें व वर पाय अशा स्थितींत नऊ महिने राहावें लागतें (‘काय सांगो गर्भीची यातना । मज भोगितां नारायणा । मांस मळमूत्र जाणा । तुज क्षणक्षणा ध्यात असे ॥’ तुका.-४६१; ‘प्रथम केला गर्भी वास । काय ते सांगावे सायास । दुःख भोगिलें नवही मास । आलों जन्मास येयवरी ॥’ तुका.-४६३; ‘मातेच्या उदरकुहरीं । पचूनि विष्टेच्या दाथरीं । उकडूनि नवमासवरी । जन्मजन्मोनि मरती ॥’ शा.-९-३३१; ‘मातेच्या जठरकुहरीं । विष्टामूत्रांच्या दाथरीं । अधोमुख नवमासवरी । उकडी भारी जठराशी ॥’ ए. भा.-१०-४२८ ते ४३५). **कष्ट**—दुःख.—जन्ममरणामध्येही फार दुःख असते. संसारदुःखाला कारण शरीर आहे व शरीराला कारण पापपुण्यात्मक कर्मे होत (‘अगा कर्मे जें उरावें । तें तिहीं सुखदुःखीं फळावें । आणि तयाते भोगावया यावें । देहा एका ॥’ शा.-९-४०३). जन्मतांना जीवाला दुःख होतें व त्याबरोबर त्याच्या आईलाही फार दुःख होते (‘नवमास कष्टलासि दहाव्यानें प्रसूत झाली । येतांचि कर्मजाड तुझी मान अडकली । आकांतु ते जननीये दुःखें धाय मोकली । स्मरे त्या हरिहरा ध्यार्थी कृष्णमाउली ॥’ शा. गा.-४१३; ‘म्हणे पूयगर्ते रिगाल । अहा मूत्ररंघें निघाला । कटा मियां चाटिला । कुचस्वेदु ॥’, ‘ऐसिएसिया परी । जन्माचा कांटाळा घरी । म्हणे आतां तें मी न करी । जेणें ऐसें होय ॥’ शा.-१३-५३९-४०; ‘जन्ममरणा परतें दुःख कोण ते अधिक सांगपां ॥’ तुका.-२०२२). जो जन्माला येतो त्याच्याच मार्गे ‘आध्यात्मिक’, ‘आधिभौतिक’ व ‘आधिदैविक’ असे

त्रिविध ताप किंवा दुःखें लागतात (अधिक माहिती अध्याय १२ वा प्रकरण २ रे, पान १२४ पहा). तसेंच मरणांतही मनुष्याला फार दुःख होते. दुसऱ्याचें मरण मनुष्याला पाहवत नाही तर मग स्वतःला मरण्याची पाळी आली असतांना मनुष्याला फार दुःख होईल यांत नवल नाही (' एन्हवीं आयुष्याचे सूत्र बिघडतां । भूताची उमटे, खडाडता । काय न मरतयाहि चित्ता । युगांतु नोहे ॥ ' शा.-७-१८२; ' अगा मर हा बोलूं न साहती । आणि मेलिया तरी रडती ॥ ' शा.-९-५१३). गर्भवासांत व जन्ममरणांत इतकें दुःख असतांना जीवांना त्याबद्दल अनुताप उत्पन्न होत नाही, याचें कारण जीवाचा स्वभाव हा विसरालू असल्यामुळें त्याला त्याची जाणीव राहत नाही (' दुःख शोकांच्या धाई । मारिलियाची सेचि नाही । हें सांगावया कारण काई । जे ग्रासिले माया ॥ ' शा.-७-१०७). विसावेन वीण-न थांबतां, विसांवा न घेतां.-विषयांचे सेवन केल्यानें मनुष्याच्या मार्गे जन्ममृत्यु लागतात (' विषय सेवितां गा जन्ममरणाचा बाधु ' नाथ-३७०६). हें जन्ममृत्यूचें चक्र त्याच्यामागे अविश्रांत लागते (' किती वेळा जन्मा यावें । किती व्हावे फजीत ॥ ' तुका.-१७५७; ' क्षण एक तोही नाही विसांवा । लक्ष चौऱ्याशीं घेतल्या धांवा ॥ ' तुका.-४६३; ' पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ॥ -शंकराचार्य; ' जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥ ' गीता-२-२७; ' उपजे ते नाशे । नाशले पुनरपि दिसे । हें घटिकायंत्र तैसें । परिभ्रमे गा ॥ ' शा.-२-१५९). वाट-मार्ग.-किंबहुना ही जन्मदुःखरूपी वाट अखंड चालण्याकरितांच पापी लोकांचें निघ आचरण चालू असतें (' नरका जाणें तरी पापें आचरावीं । कथा न करावी विठोबाची ॥ ' तुका.-१२७१; ' आणीक एक कोड । नरका जावयाची चाड । तरी संतनिंदा गोड । करी कवतुकें सदा ॥ ' तुका.-२४५८).

ओवी १२५-विषयीं-विषयलंपटांनीं. महादोषीं-घोरपातकांनीं.-ब्रह्म-हत्या, सुरापान, गुरुतत्पगमन, स्तेय आणि यांच्याशीं व्यवहार करणें, अशीं पांच महापातकें आहेत (' ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वेगनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पंचमम् ॥ ' मनुस्मृति-११-५). विषयासक्त पुरुष हा यथेच्छ दुराचरण करीत असल्यामुळें (' अंगा मनासि रुचावे । येतूलेनि कृत्याकृत्य नाठवे । जो करणेंयाचेनि नावें । भलतेंचि करी ॥ ' शा.-१३-

७७७). त्याच्या ठिकाणीं हीं पांचही महापातकें संभवतात. संसार-सृष्टि, मनुष्यादि ८४ लक्ष योनि.

ओवी १२६—नाथिलें—नसलेलें, लटिकें. अविद्याजात—अविद्येपासून उत्पन्न झालेलें, अविद्याकार्य म्ह. जगतादि सर्व प्रपंच.—मुळांत अविद्याच खोटी (‘अविद्या येणें नावें । मी विद्यमानचि नव्हे । हे अविद्याचि स्वमावें । सांगतसे ॥ ’ अमृ.-६-३८). मग तिचें कार्य जो जगतादि प्रपंच तो सत्य कसा असणार ? (‘मूळ अज्ञानचि तंव लटिकें । मा तयाचें कार्य हें केंतुकें । म्हणोनि संसाररुख सत्य कें । वावोचि पा ॥ ’ शा.-१५-२२३). वास्तविक जगत् हें तिन्ही काळांत उत्पन्न झालेंच नाहीं, असा वेदाताचा मुख्य सिद्धांत आहे. यालाच ‘अजातवाद’ म्हणतात, परंतु हें लोकांना पटत नाहीं एवढ्याकरतां वेदांतशास्त्र जगत् हें अज्ञानाच्या योगानें प्रतीत होतें असें सांगतें. ज्याप्रमाणें रज्जूच्या अज्ञानानें रज्ज्वर मिथ्या सर्पाची प्रतीति होते, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानामुळें मिथ्या जगताची आत्मस्वरूपाचें ठिकाणीं प्रतीति होते (‘रज्जु सर्पाकार । भासयेलें जगडंबर ॥ ’ तुका.-४०६६). तात्पर्य अविद्या-जात हा जगतादि संसार सर्व मिथ्या आहे. साच—खरें, सत्य—विषयासक्त पुरुष विषय हे सुखरूप आहेत अशा बुद्धीनें विषयांचें सेवन करतात व त्यांमुळें त्यांच्या ठिकाणीं नाना प्रकारच्या वासना उत्पन्न होतात. त्या वासनांच्या पूर्णीकरतां त्यांच्याकडून कर्तृत्वमद व फलास्वाद घेऊन इष्ट, अनिष्ट व मिश्र अशीं कर्मे घडतात. याचा परिणाम त्यांना, त्यांच्या कर्मानुसार स्वर्ग, नरक म्ह. पशुपक्ष्यादि योनि किंवा मृत्युलोकांत जन्म मिळतो. अशा प्रकारें या तिन्ही लोकांचें अस्तित्व या विषयी पुरुषांच्यामुळें आहे. सुखबुद्धि—सुख या कल्पनेनें,—वास्तविक विषय हे दुःखरूप आहेत; परंतु विषयी पुरुषांना त्यांच्या ठिकाणीं सुख दिसतें म्हणून ते त्यांचें सेवन करतात व जन्म-मरणादि दुःख भोगतात (‘तेविं विषयांचें जें सुख । तें केवळ परमदुःख । परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ॥ ’ शा.-९-४९९). [अशी एक कविकल्पना आहे कीं, सुख व दुःख हीं एकाच आईचीं मुलें होत. परंतु ज्या वेळेस सर्व लोक सुखाकडे जाऊं लागले व दुःखाला कोणीच विचारीना, त्या वेळेस आईला दुःखरूपी मुलाची कीव आली व ती आपल्या सुखरूपी मुलाला म्हणाली, “तुझा धाकटा भाऊ जो ‘दुःख’ आहे, त्याला कोणीच विचारीत

नाहीं तर तुझे, आंगडें व टोपडें तुझ्या दुःखरूपी भावाला परिधान करण्यास दे. ” त्यानंतर त्या सुखरूपी मुलाने आपले आंगडें व टोपडें दुःखरूपी मुलास दिलें व त्याचा परिणाम असा झाला की, सर्व लोक दुःखरूपी मुलाच्या वरच्या पेहरावाला भुलून तो सुखरूप मुलगा आहे अशा समजुतीने त्याच्याकडे जाऊं लागले व दुःख भोगूं लागले—‘ दुःख लेऊनि सुखाची आंगी । सलित जगातें ॥ ’ शा.-९-५०२.]

ओवी १२७—वोखटा-वाईट.—विषयांना ‘ वाईट ’ म्हणण्याचें कारण, विषय हे अनित्य व दुःखरूप आहेत (‘ लटिका व्यवहार सर्व हा संसार । वायां येरझार हरिविण ॥ ’ शा. गा.-५७४; ‘ ठाउकाचे आहे संसार दुःखाचा । चित्तीं सीण याचा वाहो नये ॥ ’ तुका.-२२५३). शिवाय विषयांचे सेवन हें अनेक जन्मांना कारणीभूत होतें. झणें—हा शब्द क्रियापदाला जोडून त्याचा निषेधार्थी उपयोग करतात. झणें **जाशीं**—जाऊं नको.—‘ अर्जुना, या विषयी लोकांचा स्वभाव असाच आहे, तूं मात्र या विषयी लोकांच्या नादीं लागून विषयांचे सेवन करूं नकोस (‘ तरि झडझडोनि वाहिला निघ । इये भक्तीचिये वाटे लाग । जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें ॥ ’ शा.-९-५१६). ज्यांच्याजवळ सात्त्विक धैर्य असतें तेच पुरुष या विषयांना जिंकू शकतात.

ओवी १२८—विरक्त—वैराग्यवान्.—ज्यांना विषयांचे अनित्यत्व व दुःखरूपत्व हे अपरोक्षरीत्या पटलेलें असतें ते पुरुष विषय जरी प्राप्त झाला तरी त्याचें सेवन करीत नाहीत (‘ तैसे ऐहिर्कींचे कां स्वर्गींचे । भोग पाइक जालिया इच्छेचे । परी भोगावें हें न रुचे । मनामाजी ॥ ’ शा. १६-१६६). **निराशां**—निष्काम पुरुषांना.—प्राप्त पुरुष निरिच्छ असतात (‘ भक्त ऐसे जाणा जे देहीं उदास । गेले आशापाश निवारोनि ॥ ’ तुका.-१९९७; ‘ पुत्र वित्त कलत्र । हे जालियाही स्वतंत्र । माझें न म्हणे पात्र । विषाचें जैसे ॥ ’ शा.-१८-९५८), यामुळें ते विषयांनीं दाखविलेल्या सुखाने मोहित होत नाहीत. उलट ते त्याचा विषाप्रमाणें त्याग करतात. विष खाल्ले असतां एकदांच मृत्यु येतो, पण विषयाचें सेवन केलें असतां मनुष्याला अनेक जन्म ध्यावे लागतात व तितक्या वेळां मरावें लागतें (‘ विखाहूनि विषय अधिक । विख एक वेळा मारक । विषयो पुनः पुनः घातक । काळसर्पें लोक भुलविलें ॥ ’

ए. मा-१९-१२३; 'मुक्तिम् इच्छसि चेत् तात विषयान् विषवत् त्यज ।'). विषयांत जर सुख असतें तर सर्वैश्वर्यसंपन्न अशा विचारवंत भूपतींनी व संतानीं त्यांचा त्याग केला नसता ('प्रपंची जरी सुख जोडे । तरो कां सेविती गिरीकडे । राज्य टाकूनि गेले थोडे । ते काय वेडे म्हणावे ॥ भर्तृहरीनें राज्य टाकिलें । तेणें श्रीगोरखाते पुसिलें । राज्य टाकूनि मुंडि जाले । कितेक गेले भूपती ॥ मग श्रीगोरक्षनाथ बोलती । नव्याणव कोटीं भूपती । इतर जनांची नाहीं गणती । योगाप्रती निघाले ॥' आनंदलहरी-९४ ते ९६.

ओवी १२९—यांची—या विषयांची. **मातुही**—वार्तासुद्धां, खबरही.—ज्ञानी पुरुष विषयांच्या ठिकाणीं रममाण होत नाही, त्याच्या ठिकाणीं या विषयांची वार्ताही नसते; याचे कारण त्याला, सुखाची जरूरी नसते असें नाही. प्रत्येक पुरुषाची अमृतत्व, सुख व ज्ञान यांकडे स्वाभाविक प्रवृत्ति असते. 'दुःखात् उद्विजते जंतुः सुखं सर्वाय रुच्यते।' असें असतांना ज्ञानी पुरुष विषयांकडे जात नाही याचीं कारणे दोन आहेत: एक, त्याच्या ठिकाणीं विषया-बद्दल दोषदर्शन झालेलें असते व दुसरें, अमूप व अविनाशी असा जो आत्मानंद तो त्याला नित्य प्राप्त झालेला असतो. ज्याच्या तोडाला साखर लागली त्याला जसा पेरू गोड लागत नाही, तसेंच जो आत्मसुखांत रममाण झाला त्याची विषयांकडे प्रवृत्ति होत नाही ('पुढें चढें हात । त्याग मागिलां उचित ॥' तुका.-३१७५); एवढेंच नव्हे तर त्याच्या ठिकाणीं देहाचीही खबर नसते मग देहाच्या पलीकडे असणारे जे विषय त्यांची खबर कोठून असणार? ('कां शस्त्रवरी तोडिलिया । देह अग्निमार्जी पडलिया । चित्त महासुखीं पडलिया । चेंवोचि नये ॥', 'ऐसें आपणपां रिगोनि ठाये । मग देहाची वास न पाहे । आणिकाचि सुख होऊनि जाये । म्हणूनि विसरे ॥' शा.-६-३७०-७१; 'देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् । दैवादपेतमुतदैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः ॥' ए. मा.-१३-श्लोक ३६; 'विषयी विसर पडिला निःशेष । अंगीं ब्रह्मरस ठसावला ॥' तुका.-३५८४; 'तरी जयाचिया इंद्रियांचिया घरा । नाहीं विषयांचिया येरझारा । जो आत्मबोधाचिया वोवरा । पडूडला असे ॥' शा.-६-६२). **देही—देहा-**मध्यें, देहांत असतांना. **देहभाव—देहाचे** विकार (कामक्रोधादिक). **स्वभाव—स्वाधीन.**—जो या देहांत असतांनाच कामक्रोधादि विकारांना जिकतो

तोच खरा सुखी होय. इंद्रियांना व विकारांना जिंकणें हाच खरा पुरुषार्थ आहे, यानेंच जीवाला अत्यंतिक सुख अथवा मोक्ष प्राप्त होतो (' नाही देवापार्शी मोक्षाचें गांठोडें । आणूनि निराळें द्यावें हातीं ॥ इंद्रियांचा जय साधूनियां मन । निर्विषय करण असे तेथें ॥ ' तुका.-३९२०; ' इंद्रियांचा जय वासनेचा क्षय । संकल्पाही न ये वरी मन ॥ ' तुका.-३७१८).

ज्ञानी पुरुषाची अथवा महात्म्याची ' अंतर व बाह्य ' अशीं दोन प्रकारचीं लक्षणे असतात. बाह्य लक्षणांत त्या त्या सांप्रदायानुसार फरक असतो. उदाहरणार्थ, आश्रम-संन्यासी असेल तर तो भगवीं वस्त्रे परिधान करतो : वारकरी असेल तर तुलसीची माला, मुद्रा, वगैरे धारण करतो व रामदासी असेल तर भगवी कपणी, वगैरे धारण करतो. परंतु अंतर लक्षणे हीं सामान्यतः सर्व प्राप्त पुरुषांचीं एकच असतात. गीतेत ठिकठिकाणीं प्राप्त पुरुषांची जीं अंतर लक्षणे सांगितलीं आहेत त्यांत ' कामक्रोध स्ववश ' असणें याला प्राधान्य दिलेलें जाहे.

कामक्रोध हे फार दुर्जय आहेत. जे शेजारी शेजारी राहतात. त्यांना जसें एकमेकांचें सामर्थ्य पूर्णपणें माहीत असते तसेच ज्या अंतःकरणांत कामक्रोधादि विकार राहतात त्याच अंतःकरणांत भगवंतही राहतात, म्हणून त्यांना या कामक्रोधांच्या सामर्थ्याची पूर्ण जाणीव असल्यामुळे (' हे चैतन्याचे शेजारी । वसती ज्ञानाच्या एका हारी ॥ ' शा.-३-२५६) त्यांनीं यांच्या पराक्रमाचें वर्णन गीतेत यथातथ्य केलेलें आहे. भगवंतांनीं यांना महाखादाड व महापापी असें म्हटलें आहे (' काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ गीता-३-३७; ' हे जळेंवीण बुडविती । आगीवीण जाळिती । न बोलतां कवळिती । प्राणियांते ॥ हे शस्त्रेंविण साधिती । दोरेंवीण बांधिती । ज्ञानियासी तरी वधिती । पैज घेउनी ॥ ' शा.-३-२५७-५८). जीव हा मूळचा सुखरूप व नित्यतृप्त असतांना त्याचा आनंद व संतोष घालविणारे जर कोणी असतील तर ते कामक्रोध होत (' म्हणे अर्जुना परियेसी । जो हा अभिलाषु प्रौढ मानसी । तो अंतराय स्वसुखेंसी । करीत असे ॥ ' , ' जो सर्वदा नित्य तृप्त । अंतःकरण भरितु । परी विषयामाजि पतितु । जेणे संगें कीजे ॥ ' शा.-२-२९१-९२; ' इही संतोषवन खांडिलें । धैर्यदुर्ग पाडिले । आनंदरोप सांडिलें । उपहानियां ॥

इहीं बोधार्ची रोपें छुंचिली । सुखाची लिपि पुसिली । जिह्वारी आगी सुदली । तापत्रयाची ॥ ’ शा.-३-२५३-५४). कामक्रोधांच्या तडाक्यांतून सामान्य प्राणी सुटणें कठिणच ; पण खुद्द देवादिकांच्यावरही हे मात करूं शकतात (‘ मज मन्मथाचा यावा । न साहवे देवां दानवां । मग तेथें इतरां मानवां । कोण केवा साहावयासी । ’ ए. मा.-४-१२३ ; ‘ मागें तपस्वी वाखाणिलें । म्हणती कामक्रोधां जिंकिलें । त्यासीही आम्ही पूर्ण छळिलें । ऐक तें मलें सांगेन ॥ ’ ए. मा.-४-१२८-१३३). यांच्या ठिकाणीं दयेचा लवळेशही नसतो. (‘ तरी हे काम क्रोधु पाहीं । जयांतें कृपेची सांठवण नाही । हे कृतांताच्या ठायीं । मानिजती ॥ ’ शा.-३-२४०) व हे भक्तिमार्गी यांच्यावरही हल्ला केल्याखेरीज राहत नाहीत (‘ हे ज्ञाननिधीचे भुजंग । विषयदरांचे वाघ । भजनमार्गींचे मांग । मारक जे ॥ ’ शा.-३-२४१). हे जीवंतपर्णीच मनुष्याला त्याच्या पापाचें फल भोगावयास लावतात (‘ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ ’ गीता. १६-२२ ; ‘ हे तिन्ही जीवीं जंव जागती । तंववरी निकयाची प्राप्ती । हे माझे कान नाइकती । देवोही म्हणे ॥ ’ शा.-१६-४३४). परमार्थांत तर हे घातक आहेतच (‘ कामक्रोधलोभ धेऊनियां संगें । परमार्थासि रिघे तोचि मूर्ख ॥ ’ शा. गा.-६३२) ; परंतु ज्यांना संसार सुरळीत करावयाचा असेल त्यांनाही यांना नियमित ठेवावें लागतें (‘ तुका म्हणे कामा नाही एक मुख । जिरवितां सुख होतें पोटी ॥ ’ तुका.-३२३०). असे बलवत्तर असलेले कामक्रोधादिक विकार, प्राप्त पुरुषार्थें स्वपराक्रमार्थें जिंकून स्ववश केलेले असतात. चोराच्या मागेंपुढें शिपाई चालतात व मामलेदाराच्याही मागेंपुढें शिपाई असतात. परंतु चोर हा शिपायांच्या ताब्यांत असतो व मामलेदाराच्या ताब्यांत शिपाई असतात. तद्वतच सामान्य लोक हे कामक्रोधांच्या ताब्यांत असतात व ज्ञानी पुरुषांच्या ताब्यांत कामक्रोध असतात (‘ कामक्रोध बंदी-खाणी । तुका म्हणे दिले दोन्ही । इंद्रियांचे धणी । आम्ही झालों गोसावी ॥ ’ तुका.-१८६३ ; ‘ कामक्रोधा नाही चाली । भूर्ती जाली समता ॥ ’ तुका.-१९४०). हे कामक्रोध ताब्यांत असले म्हणजे त्यांचा वाटेल तेव्हां सद्गुपयोग करितां येतो. उदाहरणार्थ, काम जर नसेल तर भगवंताची सेवा करतां

येणार नाही (' जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम । जे माझिया भूली संप्रम । नेणती लोक ॥ ' शा.-९-३६३). श्रीएकनाथांनीं एका ब्राह्मणाचें कल्याण करण्याकरतां उसना राग आणला होता ; शानी पुरुष हे कामक्रोधा-बरोबर वाहवले जात नाहीत. जेव्हां ' सोहंभावप्रतीति ' प्राप्त होते त्या वेळेस हे कामक्रोधादिक शरीरभाव संपूर्ण नष्ट होतात (' तें शरीरभाव नासती । इंद्रिये विषय विसरती । जें सोहंभावप्रतीति प्रगट होय ॥ ' शा.-२-३०९ ; ' काम क्रोध लोभ निमाले ठायींचि । सर्व आनंदाची सृष्टि झाली ॥ ' तुका.-३५५१).

ओवी १३०-बाह्य-बाह्यविषय, जगत्.-वृत्ति जेव्हां शरीराशीं तादात्म्य करते तेव्हां जगताची प्रतीति येत असते. या पुरुषाची वृत्ति आत्मसुखाला सोडून बाहेर येत नाही (' सहजे स्वसुखाचेनि अपारें । सुखाडें अंतरें । रचिला म्हणऊनि बाहिरे । पाऊल न घली ॥ ' शा. ५-१०६ ; ' अनुहातीं गुंतला नेणे बाह्य रंग । वृत्ति येतां मग बळ लागे ॥ ' तुका.-३६०२). ज्या वृत्ति-द्वारा जगताची प्रतीति येते ती वृत्तिच याची निवृत्त झालेली असते, म्हणून याला जगताची प्रतीति येत नाही (' सहज मी आंधळा गा निजनिराकार पंथें । वृत्ति हे निवृत्ति झाली जन न दिसे तेथें । मी माझें हारपलें ठायीं जेथींच्या तेथें । अदृश्य तेचि जाले । कांहीं दृश्य जें होतें ॥ ' तुका.-३५१). हा प्राप्त पुरुष सदा आत्मसुखानें सुखी असतो (' ते आपेआप देखोनि देखीं । मियां आत्मेनि सदा सुखी ॥ ' शा. १५-४२४). निःशेष-पूर्णपणें.-विषयोपभोगांत कांहीं काल जगताचा विसर पडतो, परंतु तो विसर, ' सशेष ' विसर होय ; कारण विषयांची व इंद्रियांची ताटातूट झाली असतां तो विसर नाहीसा होतो. निद्रानंदांतही जगताचा विसर पडतो, पण निद्रेंतील आनंद हा अज्ञानानें आवृत असतो व मनुष्य जेव्हां जागृतीत येतो त्या वेळेस झोंपेंतील विसर नष्ट होतो म्हणून तोही विसर ' सशेष ' होय (' साचाचि पुढती वीरा । जरी न येतां स्वप्न जागरा । तरी ब्रह्मभावो साचोकारा । म्हणों येता ॥ ' शा.-१५-५१७). पण आत्मानंदांतील विसर हा ' निःशेष ' विसर असतो. कारण आत्मानंदानुभवी पुरुषाची वृत्ति पुन्हा जगतावर येतच नाही (' विषयीं विसर पडिला निःशेष । अंगीं ब्रह्मरस ठसाबला ॥ ' तुका.-३५८४). आत्मानंद हा एक विलक्षण आनंद आहे. त्याचें शब्दांनीं वर्णन करतां येत नाही (' तें सुख सांगतां आश्चर्य या जना । विपरीत मना भासतसे ॥ ' तुका.-३६०२).

ओवी १३१ — वेगळेपणें — वेगळेपणानें. — प्राप्त पुरुष आत्मसुख कसा भोगतो हें या ओवींत सांगतात. आत्मसुख हें ज्याप्रमाणें मनुष्य साखर खातो किंवा पक्षी फळ खातो त्याप्रमाणे भोगतां येत नाही. विषयसुखाचा भोग घेत असतांना भोक्ता, भोग्य व भोग ही त्रिपुटी कायम राहते. आत्मसुख हें या त्रिपुटीच्या पलीकडचें असल्यामुळे ते वेगळेपणानें भोगतां येत नाही. (‘ त्रिपुटी-व्या योगें । कांहीं नव्हे कोणाजोगें ॥ ’ तुका.-२५५२). सामान्यतः उपभोग घेण्याकरतां भोक्ता हा भोग्य वस्तूहून वेगळा असावा लागतो (‘ जळ न खाती जळा । वृक्ष आपुलिया फळा । भोक्ता निराळा । तेणें गोडी निवडिली ॥ ’ तुका.-९१०). परंतु आत्मसुख भोगतांना भोक्ता हा आत्मसुखाहून वेगळा राहूंच शकत नाही, म्हणूनच आत्मसुखाला ‘ अनुच्छिष्ट ’ सुख म्हणतात. आत्म्यावांचून जर दुसरें कांहीं नाहीच तर त्याचा भोग वेगळेपणानें राहून कसा घेतां येईल ? तेव्हां त्याचा भोग घेणें याचा अर्थ वृत्तीनें त्याच्याशीं तद्रूप होऊन जाणें असा आहे. (‘ एवं विशेष सामान्य । दोहों नातळे चैतन्य । ते भोगिजे अनन्य । तेणेसी सदा ॥ ’ अमृ.-५-५२ ; ‘ तिये ओळिखीचिसरिसें । सुखाचिया साम्राज्यीं बैसे । चित्तपण समरसें । विरोनि जाय ॥ ’ ज्ञा.-६-६७).

ओवी १३२ — अंचळु-पडदा. — आत्मसुखाचा भोग केव्हां घडतो हें या ओवींत सांगतात. वास्तविक जीव व परमात्मा मूळचे एकच आहेत, परंतु झांच्यांत वेगळेपणा अहंकाररूपी पडद्यानें आणणेली आहे. ज्या वेळेस आत्मा हा अज्ञानाला वश होतो व तो आपल्या आत्मस्वरूपाळा विसरून देहाशीं तादात्म्य करतो, म्हणजे मी देह आहे, असा अहंकार घेतो त्या वेळेस तो जीवत्वदशेला येतो (‘ ऐसें शरीराचि येवढें । जें आत्मज्ञान वेगळें पडे । तें माझा अंशु ऐसे आवडे । वेगळेपणें ॥ ’ ज्ञा.-१५-३४३ ; ‘ जया विसराच्या देशी । प्रसिद्धि गा जीवु ऐसी । जेणें भाष केली देहेंसी । आघवाविषयीं ॥ ’ ज्ञा.-१८-३२५). आतां जीवाला जर पुन्हा परमात्मा व्हावयाचें असेल तर ज्या अहंकाररूपी पडद्यानें तो वेगळा झाला आहे, तो अहंकाराचा पडदा दूर केला पाहिजे. हा पडदा दूर केला कीं तो पूर्ववत् आत्मरूप होऊन जातो (‘ तैसें जीवा ब्रह्मत्व आहे । संकल्प लोपीं ॥ ’ ज्ञा.-६-८२ ; ‘ तैसा देहाहंकार नाथिला हा समूळ जयाचा नाथिला । तोचि परमात्मा संचल । आर्षीचि आहे ॥ ’ ज्ञा.-६-८४). हा अहंकाररूपी पडदा आत्मानात्मविवेकानें

नाहीसा होतो (' हा विचारुनि अहंकार सांडिजे । मग असतीच वस्तु होईजे । तरी आपली स्वस्ति सहजें । आपण केली ॥ ' शा.-६-७१). सुखोसि-(आत्म) सुखार्शी, गाढेपणें-दृढपणानें. आंठी-मिठी.—देहाहंकार नाहीसा झाला की जीव हा आत्म्यार्शी समरस होतो व आत्मा हा केवळ सुखमात्र होण्यास्तव जीवही सुखरूप होतो. (' देहाचा विसर । केल आनंदें संचार । ' तुका.-१९९१).

ओवी १३३—कवळी—मिठी, आलिंगन.—जीवानें आपल्या संकोचितपणाचा त्याग गेळा की तो परमात्माच आहे. येथील आलिंगन हें शानांतील आलिंगन आहे. बाकीच्या सर्व आलिंगनांत द्वैत असते; परंतु येथील आलिंगन हें अद्वैतांतील असून ते पाण्यानें पाण्यास आलिंगन देण्याप्रमाणें आहे (' यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव भवति । ' कठ. उप. २, १, १५; ' एवं वस्तुसि जाणों जातां । जाणणेंचि वस्तु तत्त्वतां । मग जाणणे आणि जाणता कैचा उरे ॥ ' अमृ. ५-१८; ' क्षेम देऊ गेलें तंव मीच मी एकली ॥ ' शा. गा. ४३८).

ओवी १३४—सुरतीं—मीलनात.—ह्या मीलनांत भोक्ता, भोग्य व भोग ही त्रिपुटी शिल्लक राहत नाही. परंतु या सर्वांना अधिष्ठान असलेली केवळ सुखमात्र अशी जी आत्मवस्तु तेवढी शिल्लक राहते (' जया परतें आणिक नाही । जयातें इंद्रियें नेणती कहीं । ते आपणचि आपुला ठायीं । होऊनि ठाके ॥ ' शा.-६-३६८; निरखित निरखित पाहों गेलिये । पाहे तंव तन्मळ जालिये ॥ ' शा. गा.-३७१).

ओवी १३५—साक्षी-द्रष्टा.—भोक्ता, भोग्य व भोग ही त्रिपुटी नाहीशी झाल्यानंतर केवळ सुखमात्र असा जो आत्मा तो एकच एक शिल्लक राहतो. म्हणून त्या ठिकाणीं हें ऐक्य जाणणारें असें साक्षी कोणीच राहत नाही. ती जो अनुभवितो तो शिल्लक राहतो व तोच सुखमात्र आत्मा होय (' तैसें द्रष्टा दृश्य हें जाये । मग कोण म्हणे काय आहे । हेंचि अनुभवं तेंचि पाहे । रूप तथा ॥ ' शा.-१५-५४४). ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान; द्रष्टा, दृश्य, दर्शन; भोक्ता, भोग्य, भोग या त्रिपुटी जाऊन जें केवळ अधिष्ठानरूप उर्वरित तत्त्व उरतें तेंच तें सुखमात्र एकटें एकच आत्मतत्त्व होय (' ऐक्याचें एकपण सरे । जेथ आनंद कणुही विरे । कांहींचि नुरोनि उरे । जें काहीं गा ॥ ' शा.-१८-१००५).

ओवी १३६—न बोलणें—न बोलण्यासारखें, अनिर्वाच्य.—आत्म्यार्शी समरस झाल्यानें प्राप्त होणारे सुख वाचेनें सांगतां येणारें नाही. जसें ब्रह्माचें वर्णन

शब्दांनीं करतां येत नाही, तसेंच ब्रह्मसुखाचेंही वर्णन शब्दांनीं. करतां येत नाही, कारण ब्रह्म व ब्रह्मसुख हीं दोन्ही एकच होत (' म्हणोनि तेथिची मातु । नूचढेचि बोलाचा हातु । जेणें संवादाचिया गांवाआंतु । पैठी कीजे ॥ ' शा. ६-३११ ; ' नाही शब्दाधीन वर्म आहे दूरी । नव्हे तंत्रीं मंत्रीं अनुभव तो ॥ ' तुका.-३७४१ ; ' या शब्दाचा निमाला ' अमृ. ६-१०३ ; ' वाद निमाला शब्द खुंटला ' नाथ-३७२५). ब्रह्मानंद ही अनुभवण्याची गोष्ट आहे. वैखरी-वाणीनें त्याचें वर्णन करतां येत नाही, पराही वाणी त्याचें प्रकाशन करूं शकत नाही (' परेही परते बोलणे खुंटलें । वैखरी कैसेनि सांगे । ' शा. गा.-७६४ ; ' बोलेना बोलों देईना ' शा. गा.-१९०). आत्मा हा आपला आपल्यालाही विषय होत नाही (' सर्व सिद्धांतांचिया उजरिया । सांडोनियां निद-सुरिया । आपुलिया हाता चोरिया । आपणाचि जो ' अमृ.-५-३९). आत्मा हा कोणत्याही प्रमाणांला विषय होत नाही (' प्रमेय परिच्छेदें । प्रमाणत्व नांदे । तें कार्यां स्वतः सिद्धे । वस्तूच्या ठाई ' अमृ.-५-१७). श्रीप्रभु रामचंद्रांनीं महामुनि वसिष्ठांना विचारलें कीं, ब्रह्म कसें आहे तें मला सांगा. त्या वेळीं वशिष्ठमुनि गप्पच बसले; कारण ब्रह्म हें अनिर्वाच्य आहे (' मौन गा तुझें राशिनांव । ' शा.-१७-१५ ; ' जिहीं विशेषणीं विशेषिजे । तें दृश्य नव्हे रूप तुझें । हे जाणें मी म्हणोनि लाजें । वानणां इहीं ॥ शा.-१८-१२). असा केवळ सुखमात्र अनिर्वाच्य जो आत्मा त्याचें ज्ञान करून देण्याचा एक प्रकार आहे व तो प्रकार म्हणजे उपाधीचें स्वरूप सांगून त्या उपाधीच्या निरासाअंतीं जें तत्त्व उरतें तें आत्मा आहे असे सांगणें (' जैसें न सांगणेवरी । बाळा पतीसी रूप करी । बोलु निमालेपणे विवरी । अचर्चातें ॥ पै सांगणेयाजोगें नव्हे । तेथिचें सांगणें ऐसें आहे । म्हणोनि उपाधि लक्ष्मीनाहें । बोलिजे आदीं ॥ शा.-१५-४६८-६९). **ब्रूण-वर्म. स्वभावे-सहज. आत्माराम-ब्रह्मनिष्ठ.-आत्म-स्वरूपाच्या ठिकाणीं रममाण झालेले जे ब्रह्मनिष्ठ पुरुष तेच या सुखाला जाणूं शकतात. ती वस्तु अनुभवण्याची असल्यामुळें इतरांना तिचें ज्ञान होणें शक्य नाही.**

ओवी १३७—मातले—मस्त झाले; धुंद झाले.—यःकश्चित् सामान्य दारु मनुष्य प्याला तर त्या मदारेचा कैफ मनुष्याला येतो, मग महत् असा जो आत्मानंद तो ज्याला प्राप्त झाला त्याच्या ठिकाणीं उन्माद यावा

यांत नवल तें काय ? ('जो मोलें मदिरा खाये । तो मदिरानंदें नाचे गाये । जेणें ब्रह्मानंद सेविला आहे । तो केवी राहे आवरला ॥ ' ए. मा.-२-५७२). ह्या आनंदाचे मार्गे नाश नसतो ('अखंड न खंडे अभंग न भंगे । तुका म्हणे गंगेमिळणी सिंधु ॥ ' तुका.-२२४३ ; 'पुढती अस्तवेना ऐसें । जया पाहलें अद्वैतदिवसें । मग आपणपांचि आपण असे । अखंडित ॥ ' शा.-६-१०५). ब्रह्मसुखाच्या उत्कर्षांत आत्मानुभवी पुरुष आत्मबोधाचाच उपदेश करीत हिंडतो ('मग त्या बोधाचेनि माजें । नाचती संवादसुखाची भोजें । आतां एकमेकां धेपे दीजे । बोधचि वरी ॥ ' शा.-१०-१२० ; 'तेव्हां त्या महासुखाचेनि भरें । धांवोनि देहाचिये गांवाबाहेरें । मियां धाले तेणें उद्गारें । लागती गाजो ॥ ; पै गुरुशिष्यांचिया एकांतीं । जे अक्षरा एकाची वदंती । ते मेघाचियापरी त्रिजगतीं । गर्जती सैद्य ॥ ' शा.-१०-१२५-१२६ ; 'तुका म्हणे जनां सकळासहित । घेजुं अखंडित प्रेमसुख ॥ ' तुका.-१८६९- 'संतांचा उदीम उपदेशाची पेठ । प्रेमसुख साठीं घेती देती ॥ ' तुका.-२०३८ ; 'अनवरत आनंदे । वर्षतिये ॥ ' शा.-१२-१ ; 'समाधीचें सुख सांडा ओवाळून । ऐसा या कीर्तना ब्रह्मरस ॥ ' तुका.-२१९६). तो सदा ब्रह्मा ; नंदांतच निमग्न राहतो ('यालागीं तो लोकबाह्यता । स्वयें नाचे ब्रह्मउन्मादता । लोक मानिती त्या पिशाचता । हा बोधु पंडितां सहसा न कळे ॥ ' ए. मा. २-५७३). **गुंतले**—रममाण झाले.—यांना आतां रमण्याकरितां किंवा करमणुकीकरतां दुसरीकडे जाण्याची जरूरी राहिली नाही ('जो आपुलेनि नागरपणें । इंद्रभुवनार्ते पाबळें म्हणे । तो केवी रंजे पालिवणें । मिळ्यांचेनि ॥ ' शा.-२-३६३ ; 'कैसे माझ्या गुणी धाले । देशकाळाते विसरले । कीर्तनसुखी झाले । आपणपांचि ॥ ' शा.-९-२०९)—**सामरस्याचे**—ब्रह्मैक्यभावाचे.—शरीराच्या दृष्टीने त्यांच्यांत व परमात्म्यांत जरी भेद दिसत असला तरी अनुभवाच्या दृष्टीने परमात्म्यार्थी ते एकरूप झालेले असतात ('पै स्वरूपसमरसे । त्याही गा जाले तैसें । तेथ किंघर्म हे कैसें । नेणें देह ॥ ' शा.-१४-३१४ ; 'तैसा समरस झालों । तुजमार्जी हरपलों ॥ ' तुका.-३४९३).

श्लोकी १३८—अनुकार—प्रतिमा, स्वरूप, प्रतिबिंब.—आनंद हा स्थूल दृष्टीला दिसत नाही, परंतु आनंद जर साक्षात् पहावयाचा असेल तर त्यांनाच पाहावें. त्यांच्यापुढें दुःख कधी येतच नाही म्हणून ते मूर्तिमंत सुखाच्या

प्रतिमाच होत (' सर्वसुख ल्यालों सर्व अलंकार । आनंदें निर्भर डुल्लतसो ॥ ' तुका.-३५५२; ' आनंदाचे डोहीं आनंदतरंग । आनंदचि अंग आनंदाचें ॥ ' तुका.-३६३८; ' धैर्याचे जे मंडप तेचि स्तंभ झाले । आनंदा निघाले ते कोंभ जे कां ॥ '). **महाबोध**-ब्रह्मज्ञान.-प्राप्त पुरुषाखेरीज इतर सर्वांचा बोध हा अल्प असतो, कारण त्यांचा बोध अल्प जें शरीर त्याच्याशीं तादात्म्य करून राहतो. (' हा जनकु हे माता । हा मी गौर हीन पुरता । पुत्र वित्त कांता । माझें हें ना ॥ ' शा.-१५-४९२; ' या देहातें म्हणे मी पुत्र दारा धन माझें ॥ ' शा. गा.-१२०). ह्याच्याउलट प्राप्त पुरुष हा आपल्याला परमात्म्याप्रमाणें व्यापक समजतो म्हणून त्याचा बोध हा ' महाबोध ' होय (' हें विश्वाचि माझें घर । ऐसी मती जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥ ' शा.-१२-२१३; ' आणि पूर्ण अहंता वेढलो । सैध आम्हीच दाटलों । मा लोपलों ना प्रकटलों । कोणा होउनि ॥ ' अमृ. १०-१५; -विहार-मंदिर-ते महाबोधाचें राहण्याचें मंदिरच होऊन बसतात. (' जे ज्ञानाचा कुरुठा । ' शा.-४-१६६; ' आतां निर्गुण असे आणिक । तें तो जाणे अचुक । जे ज्ञानें केलें टीक । तयाचिवरी ॥ ' शा.-१४-३००).

ओवी १३९ — विवेकविचार, आत्मानात्मविवेक.—जगत्, जीव व परमात्मा या तिघांच्या स्वरूपाच्या विचाराचा समावेश ' विवेक ' या शब्दांत येतो. या तिघींच्या विचाराच्या अंती मनुष्याला परमात्म्याचें ज्ञान होतें (' आहें मी हा कोण करावा विचार । ' शा. गा-५३५; ' तैसे देहजीवाचिये मिळणीं । जो उदयजत सुये पांणी । तो विवेक अंतःकर्णी जागवीजे ॥ ' शा.-१६-११०; ' कोणी एकु सुभटा । विचाराचा आगिटां । आत्मानात्मकिटा । पुटे देऊनी ॥ ' ; ' छत्तीसही बानीभेद । तोडोनिया निर्विवाद निवडिती शुद्ध । आपणपें ॥ ' शा.-१३-१०३६-३७; ' तेणें पाडें अर्जुना । प्रकृतिपुरुषविवंचना । जयाचिया मना । गोचर जाहली ॥ ' शा.-१३-१०३१). **गांव-वसतिस्थान.**—ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणीं आत्मानात्मविवेक राहतो (' संत तेथें विवेका असणें कीं जी ॥ ' शा.-१८-१६३२; ' गुरु तेथ ज्ञान ॥ ' शा.-१८-१६३६). **स्वभाव-स्वाभाविक अवस्था, नैसर्गिक धर्म.**—ब्रह्म हें जसें व्यापक व आनंदमात्र आहे तसाच ज्ञानी पुरुषाचाही अनुभव असतो (' मी जैसा अनंतानंदु । जैसाचि सत्यसिंधु । तैसेचि ते मेदु । उरेची

ना ॥' शा.-१४-५३; 'हरी तैसे हरीचे दास । नाहीं तया भय मोह चिंता आस ॥' तुका.-४५१; 'म्हणोनि भिन्न भेद नाहीं । देवा आम्हां एकदेही । नाहीं झालें कहीं । एका एक वेगळे ॥' तुका.-१७३२). अलंकारले—सजवलेले.—ब्रह्मविद्या ही अमूर्त आहे. परंतु त्या अमूर्त ब्रह्मविद्येचें 'साकार रूप' म्हणजेच ते प्राप्त पुरुष होत ('गुरुरित्याख्यया लोके साक्षाद्विद्या हि शांकरी ।' अमृ.१-श्लोक २; 'आतां उपायवनवसंतु । जो आशेचा आहेव-तंतु ॥' अमृ.-२-१; 'आत्मज्ञानें चोखडी । संत जें माझीं रुपडीं । तेथ दृष्टि पडो आवडी । कामिनी जैसी ॥' शा.-१८-१३५६; 'ते चालते ज्ञानाचें विंब । तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ । येर माणुसपण तें भांब । लौकिक भागु ॥' शा.-१०-७७; 'कैवल्याचा पुतळा ॥' नाथ.-३५१९; 'ब्रह्ममूर्ति संत जर्गी अवतरले । उद्धरावया आले दीन जनां ॥' नामा.-१४०३).

ओवी-१४०-हे बहु असो-हा विस्तार राहूं दे.-श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ज्ञानेश्वरी सांगत असतांना त्यांच्यासमोर जी श्रोते मंडळी बसलेली होती त्यांत त्यांचे गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ होते. ते म्हणाले, "हा विषय आतां अधिक वाढवूं नकोस." श्रोत्यांना मध्यें आणून विषयांतर आवरते घेण्याची खुबी श्रीज्ञानेश्वरांनीं या ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं उपयोगांत आणलेली आहे ('आतां ग्रंथा चित्त देई । झडकरी वेगा ॥' शा. १-८३; 'हा असो अतिप्रसंगु । न संडी पां कथा लागु । होईल श्लोकसंगतिभंगु । म्हणऊनियां ॥' शा.-५-६६).

ओवी १४१-रतासि-तन्मय होतोस. **निराळीं-**आकाशांत, आधारावांचून. **सनागर-**सुंदर, विदग्ध, अलंकारिक.-श्रीज्ञानेश्वरांच्या ठिकाणीं विनय आहे, पण त्याबरोबरच त्यांच्या ठिकाणीं स्वकर्तबगारीची जाणीवही आहे. ते एके ठिकाणीं म्हणतात; 'मी गीतेवर अशी टीका (म्ह. विवरण) करीन कीं, जी वाचीत असतां मूळ ग्रंथ (म्ह. गीताग्रंथ) कोणचा व त्यावरची टीका कोणची हें वाचकांना कळून येणार नाही ('मूळ ग्रंथींचिया संस्कृता- । वरि मन्हाटी नीट पढतां । अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमी हे न चोजेवे ॥' शा.-१०-४३). या ओवींत श्रोत्यांच्या मुखानें (म्हणजेच अप्रत्यक्षरीत्या) श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, आपलें व्याख्यान क्वचित् प्रसंगीं जरी विषयाला सोडून होत असलें तरी तें 'अभिजात व्याख्यान' असतें, असें सांगतात. ज्याप्रमाणें सोने हें मूलतः चांगलेंच असतें, परंतु त्याला जर मोत्यांची जोड मिळाली तर तें

क्याप्रमाणें अधिक उठावदार दिसतें, त्याप्रमाणें गीता हा ग्रंथ मूलतः चांगलाच आहे. परंतु त्यावरील श्रीज्ञानेश्वरांच्या टीकेमुळे तो फारच रसाळ व आकर्षक असा वाटतो. गीता ही ' नागर ' आहे, परंतु ज्ञानेश्वरी ही ' सनागर ' म्हणजे गीतेपेक्षांही उत्कृष्ट आहे.

ओवी १४२—मुकुळीं—आवरून घे. **साधुहृदयराउळीं—**संतांच्या अंतःकरणरूपी राजवाड्यांत—श्रीज्ञानेश्वरांच्या ठिकाणीं संतांबद्दल अतिशय प्रेम व आदर होता. संतांनीं आपणांवर प्रसन्न व्हावें एवढ्याकरतांच श्रीज्ञानेश्वरांनीं संतांना प्रिय असणारी अशी जी गीता तिच्यावर ' टीका ' लिहिण्यास घेतली (' आणि माझें तंव आघवें । ग्रथन येणेचि भावें । जे तुम्ही संतीं होआवें । सन्मुख सदा ॥ ' ; ' एन्हवीं तरी साचोकरें । तुम्ही गीतार्थाचे साइरे । जाणोनि गीता जीवसरें । धरिली मियां ॥ ' शा.-१३-३२८-२९.)

ओवी १४४—सुखाच्या—(आत्म) सुखाच्या.—आत्मसुख हें मनुष्याच्या अंतःकरणांत आहे (' तैसा हृदयामध्ये मी रामु । असतां सर्वसुखाचा आरामु । कीं भ्रांतासि कामु । विषयावरी ॥ ' शा.-९-६०). परंतु जीवाला त्याची जाणीव नसल्यामुळे तो बहिःप्रवृत्त होतो व सुखप्राप्तीकरतां विषयाच्याकडे धांव घेतो. या पुरुषांनीं आपली वृत्ति अंतर्मुख केली व विचारानें पंचकोश व तीन देहांचा निरास करून ती आत्म्याच्या ठिकाणीं दृढ केली (' प्रवर्तलाही वेगीं बहुडे । देह सांझुनि मागलीकडे । महाभूतांचिया चढे । माथयावरी ॥ ' शा.-१०-७३). याचा परिणाम असा झाला कीं, वृत्तीचा व आत्म्याचा सजातीय संबंध असल्यामुळे त्यांची वृत्ति आत्म्याशीं समरस झाली व त्यामुळे त्यांच्या ठिकाणचें देहतादात्म्य नष्ट झालें (' जे नाना गतीते पाववितें । तें चित्त वरील आत्मयातें । मग कवण आठवी देहातें । गेलें कीं आहे ॥ ' शा.-८-८३ ; ' कां लवणाची कुंजरी । सूदलिया लवणसागरीं । होयचि ना माघारी । परती जैसी ॥ ' शा.-१५-३१८ ; ' तेवीं मजसीं एकवाट । जे जाले ज्ञानें चोखट ॥ ' शा.-१५-३२०) व ते आत्मसुखाशीं समरस झाले (' आनंदाचे डोहीं आनंदतरंग । आनंदाचि अंग आनंदाचें ॥ ' तुका.-३६३८).

ओवी १४५—आत्मप्रकाशें—आत्मज्ञानानें.—सूर्यप्रकाश व आत्मप्रकाश यांत जमीन—अस्मानाचें अंतर आहे. सूर्यप्रकाशांत जगत् व दैत भासतें. आत्मप्रकाशांत सर्व विश्वाभास नाहीसा होतो व सर्व ठिकाणीं ओतप्रोत आत्माच भरला

आहे असा अद्वैतानुभव येतो (' मावळवीत विश्वाभासु । नवल उदयल चंडांशु । अद्वयाब्जिनीविकाशु । वंदूं आतां ॥ ' शा.-१६-१). आत्मा हा तेजोराशी आहे (' सुसडा सूर्यकणांच्या राशी । जो नित्य उदो शानियांसी । अस्तमानाचें जयासी । आडनांव नाहीं ॥ ' शा.-८-९० ; ' ते वस्तू कीं तेजो-राशी । सर्व भूतात्मक सरिसी । चंद्रसूर्योंच्या मानसीं । प्रकाशे जे ॥ ' शा.-१५-३१२). त्याचें प्रकाशन रविचंद्रादि तेजें करूं शकत नाहीत (' न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ॥ ' गीता-१५-६). असा हा आत्मप्रकाश प्रत्येकाच्या हृदयांत आहे. ज्याप्रमाणें सूर्याच्या आड ढग आला असतां तो दिसत नाही किंवा पाण्यावर गोंडाळ आलें असतां पाणी झांकलें जातें त्याप्रमाणे प्रत्येकाच्या ठिकाणीं असलेल्या स्वस्वरूपाच्या अज्ञानामुळें हा आत्मप्रकाश आवृत झालेला आहे म्हणून लोकांना त्याचे ज्ञान नाही (' परी उदकीं जाली बाबुळी । ते उदकातें जैसी झांकोळी । कां वायांचि आभाळीं । आकाश लोपे ॥ ' शा.-७-६० ; ' तैसी हे माझीच बिंबली । त्रिगुणात्मक साउली । कीं मजचि आड बोटवली । जवनिका जैसी ॥ ' शा.-७-६३ ; ' म्हणऊनि भूतें माते नेणती । माझीच परी मी नव्हती । जैसीं जळींची जळीं न विरती । मुक्ताफळें ॥ ' शा.-७-६४). **चोख-शुद्ध.**-आत्मप्रकाश हा सदा शुद्धच आहे. परंतु ज्या बुद्धि-उपाधिरूप कांचेच्या द्वारे तो व्यक्त होतो ती बुद्धि-उपाधिरूप कांच-शुद्ध असावी लागते. ती अशुद्ध असेल तर आत्मवस्तूचे ठिकाणीं विषयांचेंच दर्शन होतें व शुद्ध असेल तर सर्व ठिकाणीं आत्मवस्तूचेंच दर्शन होतें. ज्याप्रमाणें संधिप्रकाशकाळीं रस्त्यांत वस्तुतः नीळमण्यांचा हार पडलेला असतांना, मेकड पुरुषाला तो सर्पपणानें भासतो, त्याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं परमात्मा असतांना अज्ञानी पुरुषाला परमात्म्याचे ठिकाणीं स्वस्वरूपाच्या अज्ञानामुळें जगताचें मान होतें. परंतु ज्ञानी पुरुषाला म्हणजे ज्याची बुद्धि शुद्ध आहे त्याला सर्व ठिकाणीं शुद्ध आत्मप्रकाशच दिसतो (' पै आधवा मीचि असे । येथ नाहीं कीर अनारिसें । परी प्राणियांचिया उल्लासे । बुद्धी ऐसा ॥ ' शा.-१५-४१५). **आपणपेंचि-स्वतःचाच.**-प्राप्त पुरुषाची बुद्धि शुद्ध असल्यामुळे तो सर्व विश्व मीच आहे अशा व्यापक बोधावर आलेला असतो (' जगाचि देह जाहलें । ' शा.-१२-१६८ ; ' हें विश्वाचि माझें घर । ऐसी मती जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥ ' शा.-१२-२१३ ;

‘मग म्हणे सर्वत्र सच्चिदानंदु । मीचि एकु स्वतः सिद्धु । जों आपणेनसीं भेटु । नेणोनि जाणे ॥’ शा.-१५-५६२; ‘तुका म्हणे जें जें भेटे । तें तें वाटे मी ऐसें ॥’ तुका.-४०५७). देहेंचि-(देहानें) देहामध्येंच. —प्राप्त पुरुषाचें मन परमात्म्याशीं समरस झाल्यामुळें तो जरी शरिरानें परिच्छिन्न दिसत असला तरी तो अनुभवानें परमात्म्याइतकाच व्यापक असतो म्हणून तो ब्रह्मच होय (‘तैसें संकल्पोनि काढिलें । जयाचें मनचि चैतन्य जाहलें । तेणें एकदेशियें परी व्यापिलें । लोकत्रय ॥’ शा.-५-३६; ‘हा गां जीवापैली-कडिली खुणे । जो पावोनि वावरों ही जाणे । तो देहाचेनि वेगळेपणें । काय वेगळा होय ॥’ शा.-७-११८; ‘तुकीं तुकला तुका । विश्वीं भरोनि उरला लोकां ॥’ तुका.-४०६६; ‘तो देहसंगें तरी असे । परि चैतन्यासारिखा दिसे । पाहतां परब्रह्माचेनि कसें । चोखालु भला ॥’ शा.-४-११५; ‘तयाही देह एकु कीर आथी । लौकिकीं सुखदुःखी तयातें म्हणती । परी आम्हांतें ऐसीचि प्रतीती । परब्रह्माचि हा ॥’ शा.-६-४०८).

ओवी १४६—परम-सर्वोत्तम, श्रेष्ठ (गति).—जीव हा पारमार्थिक अनु-मवाच्या अंगानें वाढूं लागला असतां, तो वाढतां वाढतां, शेवटीं परब्रह्मरूपतेला येऊन पोहोचतो. याच्यापलीकडे त्याचा विकास होत नाही (‘सा काष्ठा सा परा गतिः ॥’ कठ. उप.-१-३-११, ‘देउळाचिया कामा कळसु । परम गंगेसी सिंधु-प्रवेशु । कां सुवर्णशुद्धी कसु सोळावा जैसा ॥’ शा.-१८-९८१; ‘तिये परतें कांहीं । निपजणें येथ नाही । म्हणोनि म्हणियें पाहीं । परम सिद्धि ते ॥’ शा.-१८-९८३; ‘तें माझे निजधाम पाही । पाटाचें गा ॥’ शा.-१५-३१६). अक्षर—अविनाशी, ब्रह्मवाचक शब्द (अधिक माहिती १२ वा अध्याय, प्रकरण २—पान १३१ पहा). निस्सीम—अमर्याद.—ब्रह्म हें आकाशापेक्षांही व्यापक आहे; आकाशाच्या ठिकाणीं व्याप्यव्यापकभाव असल्यामुळें ते सापेक्षिक व्यापक आहे; ब्रह्म हें व्याप्यव्यापक-भावसंबंधशून्य असल्यामुळें तें निरपेक्षित व्यापक आहे (‘हें गगनाचें पांघरूण । होय देवा ॥’ शा.-८-१९०; ‘सत्यज्ञानानंत गगनाचें प्रावर्ण । नाही रूप वर्ण गुण जेथें ॥’ शा. गा.-५४२; ‘नम तुजमाजी खेळे । लपीथपी ॥’ शा.-१४-९). ब्रह्म हें सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदशून्य, देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य असें व्यापक आहे (‘देशकालवस्तुभेद माबळला । आत्मा निर्वाळला विश्वाकार ॥’

तुका.-१५४९). निष्काम—कल्पनाशून्य पुरुष, विरक्त पुरुष. अधिकारिये-
अधिकारी.-ब्रह्म हें बुद्धीलाही अगम्य आहे ('बुद्धि बोध्या सोके । ते येवढी वस्तु
चुके । मना संकल्पा निके । याहीहूनी ॥' अमृत.-७-११०), परंतु त्याचा
अनुभव फक्त निष्काम पुरुषांनाच येतो. पंडित, कीर्तनकार किंवा पुराणिक हे
फार तर ब्रह्माची कल्पना करूं शकतील किंवा दुसऱ्याला त्याची कल्पना आणून
देतील, परंतु त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव येण्यास अंतःकरण हें वासनारहित व्हावें
लागतें (' नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुता श्रुतेन ॥' कठ. उप.
१-२-२२; ' ब्रह्मरस गोडी तयासी फावली । वासना निमाली सकळ ज्याची ॥'
तुका.-३६८४). श्रीज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरीच्या प्रारंभीच गीता हा ग्रंथ केवळ
कल्पनेनें जाणण्याचा ग्रंथ नसून तो अनुभवण्याचा ग्रंथ आहे असें सांगितलें
आहे (' जें अपेक्षिजे विरक्ती । सदा अनुभविजे संती । सोहंभावे पारंगती ।
रमिजे जेथ ॥' ज्ञा.-१-५३) व सहाव्या अध्यायांत तर त्यांनीं ' मी ही ग्रंथरूपी
मेजवानी फक्त निष्काम पुरुषांकरितांच केली आहे. ' असें स्पष्टपणें सांगितलें
आहे (' हे असोतु या बोलाचीं ताटें मलीं । वरी कैवल्यरसे वोगरलीं । ही
प्रतिपत्ति मियां केली । निष्कामासी ॥' ज्ञा.-६-२२). ब्रह्मानुभव प्राप्त
होण्याकरितां कामनाराहित्य लागतें (' यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि
श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥' कठ. उप.-२-६-१४).
ज्याप्रमाणें वस्तूचें यथार्थ प्रतिबिंब पडण्याकरितां स्वच्छ कांच असावी लागते,
त्याप्रमाणें ज्या मनाच्या द्वारां परमात्म्याचा अनुभव यावयाचा तें मन स्वच्छ
असावें लागतें. लोकेषणा, वित्तेषणा व दारेषणा ह्या तीन एषणांनीं व इतर
वासनांनीं मन मलिन झालेलें असतें व त्यामुळें परमात्मवस्तूचा अनुभव येत
नाहीं. वास्तविक आत्मा हा सर्वांच्या हृदयांतच आहे, परंतु तो मनामध्ये
असलेल्या विषयवासनांच्यामुळें अप्राप्तवत् झाला आहे (' एऽहं जीवो ज्ञान हें
आपुलें । परि पर ऐसेनि जालें । जे आवडोनि घेतलें । भवस्वर्गादिक ।' ज्ञा.-
१४-४२). या वासना ज्याच्या निःशेष गेलेल्या आहेत असे निष्काम पुरुषच
ब्रह्म प्राप्त करून घेण्यास अधिकारी होत.

ओवी १४७—महर्षी—महान् ऋषींमध्ये, तपस्वी पुरुषांमध्ये.—ज्यांना
ज्ञानदृष्टि प्राप्त झाली व आत्मदर्शन झालें अशा तपस्वी पुरुषांना ऋषि म्हणतात.
परमात्मदर्शन विशिष्ट दृष्टि प्राप्त झाल्याखेरीज होत नाहीं. अर्जुनाला जेव्हां

भगवंतांनी दिव्य दृष्टि दिली तेव्हांच त्याला विश्वरूप पाहतां आले (' दृश्यते त्वग्रथया बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । ' कठ. उप. १, ३, १२). ज्याच्या अंतः-करणांतून निष्कामकर्मयोगाच्या आचरणानें मलदोष, उपासनेनें विक्षेपदोष व श्रीगुरुमुखातून ' तत्त्वमासि ' या महावाक्याच्या श्रवणानें आवरणदोष हे गेलेले आहेत अशा पुरुषांनाच आत्मदर्शन करून देणारी सूक्ष्म दृष्टि प्राप्त होते (' अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान्द्वयतर्क्यमनुप्रमाणात् । ' कठ. उप. - १, २, ८).

विरक्तां—विरक्तांच्या.—आत्मानुभव हा वैराग्याखेरीज प्राप्त होत नाही, कारण आत्मानुभव ही देण्यासारखी गोष्ट नसून ती वैराग्य व आत्मानात्मविवेक यांच्या योगाने वृत्ति अंतर्मुख करून अनुभवण्याची गोष्ट आहे (' आत्मानुभव नव्हे मिरासी । जे वाटां लाभे गोत्रजासी । हा लाहाणा विरक्तासी । जे देहलोभासी सांडिती । ' हस्तामलक-३२६). वृत्तींत जोपर्यंत प्रपंच आहे तोपर्यंत आत्मानुभव प्राप्त होत नाही (' अगा पै पंडुकुमरा । येतां स्वरूपाचिया घरा । करीतसे आड वारा । विश्वाभासु जो ॥ ' शा.-१५-४७). वृत्तींतून प्रपंच-नाहीसा होण्याकरतां देहतादात्म्य नष्ट व्हावें लागतें. तें देहतादात्म्य वैराग्य व आत्मानात्मविवेकानें नष्ट होतें (' तें हें विषयवैराग्य । जें आत्मलाभाचें भाग्य । येणें ब्रह्मानंदा योग्य । जीव होती ॥ ' शा.-१३-५२२). आत्मानात्मविवेक प्राप्त होण्याकरतां संतांचा आश्रय करावा लागतो (' परी संतांसर्वे वसतां । योगज्ञानी पैसतां । गुरुचरण उपासितां । वैराग्येसी ॥ ' येणेंचि सत्कर्म । अशेषही अज्ञान विरमे । जयांचें अहं विश्रामे । आत्मरूपी ॥ ' शा. १५-४२२-४२३).

निःसंशयां—संशयरहितांना, विकल्परहितांना.—ज्यांच्या अंतःकरणांतून प्रमाणा-संभावना, प्रमेयासंभावना व विपरीत भावना या नाहींशा झालेल्या आहेत त्यांनाच आत्मवस्तूचा लाभ होतो. वेदवाक्यें ही जीवब्रह्माचा भेद प्रतिपादन करतात कां अभेद प्रतिपादन करतात असा जो संशय त्याला प्रमाणगत संशय किंवा प्रमाणासंभावना म्हणतात. जीवब्रह्माचा भेद सत्य आहे का अभेद सत्य आहे असा जो संशय त्याला प्रमेयगत संशय किंवा प्रमेयासंभावना म्हणतात व देहादि प्रपंच सत्य आहे व जीवब्रह्माचा भेदही सत्य आहे, असा जो विपरीत भाव त्याला ' विपरीत भावना ' म्हणतात.

ओवी १४८—चित्त—मन, अंतःकरण.—कोणत्याही कार्याला ' उपादान व निमित्त ' अशीं दोन कारणें असतात. छादोग्योपनिषदांत चित्ताचें उपादान

कारण अधिष्ठान-चैतन्य व निमित्त कारणें अन्न, प्राण, वासना व कर्म अशीं चार सांगितलेलीं आहेत. या पंचकारणांपासून चित्ताची उत्पत्ति होते. मनुष्य ज्या प्रकारचा आहार सेवन करतो तसें त्याचें चित्त अथवा मन बनतें. प्राणाच्या स्पंदनाबरोबर चित्ताचा उठाव होत असतो. वासना जर नसेल तर चित्ताचा चित्तपणाच शिळक राहत नाही. कर्म म्हणजे पूर्वजन्माचे संस्कार, ते जसे असतील तदनुसार वृत्ति उद्भूत होत असतात. योगवासिष्ठामध्ये चित्ताच्या उत्पत्तीचीं कारणें, वासना व प्राणस्पंदन अशीं सांगितलेलीं आहेत. चित्त हें इंद्रियांच्याबरोबर विषयांच्याकडे जात असतें, कारण इंद्रियें हीं बाहिः-प्रवृत्त आहेत (' या विषयांवांचूनि कांहीं । आणीक सर्वथा रम्य नाही । ऐसा स्वभावोचि पाहीं । इंद्रियांचा ॥ ' शा.-२-१२०). चित्त हें, विषयांच्या चित्तनानें पुष्ट होतें म्हणजे अजिंक्य होतें. हिरतलें-हिरावून घेतलें, काढून घेतलें.—चित्त हिरावून घेण्याच्या पूर्वी तें विषयांत गुंतलेलें होतें. महामुनी पतंजलीनें चित्ताच्या ' क्षिप्त, मूढ, विक्षिप्त, एकाग्र व निरुद्ध ' अशा पांच अवस्था सांगितलेल्या आहेत. चंचलता व इंद्रियजन्य सुखाची आवड हें ' क्षिप्त ' चित्ताचें लक्षण आहे. निद्रेची अत्यंत आवड व उद्योगाविषयी अनावड हें ' मूढ ' चित्ताचें लक्षण आहे. वृत्ति अंतर्मुख करण्याबद्दल आवड व खटपट हें ' विक्षिप्त ' चित्ताचें लक्षण आहे. चंचलता नष्ट होऊन स्थिरता प्राप्त होणें, हें ' एकाग्र ' चित्ताचें लक्षण आहे व वृत्तिशून्य अवस्था असणें हे ' निरुद्ध ' चित्ताचें लक्षण आहे. सामान्यतः मनुष्याचें चित्त हे ' क्षिप्त ' किंवा ' मूढ ' अवस्थेंतील असतें व त्याच्या ठिकाणीं अनेक जन्मांतील भोगलेल्या विषयांचे संस्कार दृढ झालेले असतात (' अनादि संसारमालेच्या ठायीं । नित्य विषय भोगिले पाही । ते ठसावले चित्ताच्या ठायीं । वारंवार पाही सेवितां ॥ चित्तासी विषयांची अतिप्रीती । तेणें वाढली विषयासक्ती । तें प्रवेशलें विषयांप्रती । न निघे मागुर्ती सर्वथा ॥ ' ए. भा.-१३-३७८-७९). चित्ताला जोंपर्यंत विषय हे सुखरूप आहेत असें वाटत असतें तोंपर्यंत चित्त हें विषयांच्याकडे धांव घेत असतें ; परंतु विषय हे अनित्य व दुःखरूप आहेत असें सत्संगतीनें व आत्मानात्मविवेकानें ज्या चित्ताला अपरोक्षरीत्या पटतें, त्या चित्ताकडून विषयांचा त्याग आपोआप होतो (' तैसी संसारा या समस्ता । जाणजे जै अनित्यता । तें बैराग्य दबडितां । पाठीं लागे ॥ '

शा.-१५-३९). या पुरुषाच्या ठिकाणी विषयांच्याबद्दल दोषदर्शन झालेलें असल्यामुळें तो आपुलें चित्त विषयांतून काढून घेऊन तें अंतर्मुख करतो. **जितिलें—जिकलें.**—चित्तानें चित्त, म्हणजेच मनानें मन जिकवें लागतें. सत्संगतीनें व सद्विचारानें जसजसें मन सुसंस्कृत होत जातें तसतसें तें असंस्कृत मनाला आवरीत जातें. वास्तविक मनाला आवरणें फार कठीण आहे. घटकाभर मन जर विषयांपासून आवरलें तर तें पुन्हा दुष्पट उसळी घेऊन विषयांत पडतें. खुद्द अर्जुनानें भगवंताला, मनाला आवरणें फार कठीण आहे अशी कबुली दिलेली आहे (‘चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥’ गीता-६-३४). अशा दुर्जय मनाला आवरण्याचे उपाय भगवंतांनीं ‘अभ्यास व वैराग्य’ असे सांगितलेले आहेत (‘अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ।’ गीता-६-३५). साधक हा या दोन उपायांनीं आपलें मन जिकतो. **सुतले—निजले. चेतीचिना** जागेच होत नाहीत. ज्या आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी प्राप्त पुरुष निजतात म्हणजे आपली वृत्ति लीन करतात तेथून ते पुन्हा जागे होत नाहीत, म्हणजे पुन्हा देहतादात्म्यावर येत नाहीत (‘तैन्निया योगिश्वराचिया मती । मिळणीं-सर्वे एकवटती । परी जे विचारुनि पुनरावृत्ति, भजतीचिना ॥’ शा.-२-१७६; ‘ना तें समुद्रचि होऊन ठेले । तेविं चित्ताचें चैतन्य जाहालें । जेथ यातायात निमालें । घनानंद जें ॥’ शा.-८-८५; ‘तुका म्हणे भग नये वृत्तीवरी । सुखाचे शेजारीं पडुडेन ॥’ तुका.-१९५३; ‘जे साम्यसेजे डोळां लागला तथा ॥’ शा. १३-१०७८ ‘निदेपरौते निदैजणें । जाग्यति गिळोनि जागणें । केलें तैसें गुंफणें । ज्ञानदेवो म्हणे ॥’ चांगदेवपासष्टि-६५; ‘सुखें मी निजलों गा । शून्य सारुनी तेथें ॥’ तुका.-३५१).

ओवी १४९—निर्वाण—मोक्ष.—परब्रह्मालाच मोक्ष म्हणतात (‘यया ब्रह्मत्वासीचि पार्था । सायुज्य ऐसी व्यवस्था । याचि नांवें चौथा । पुरुषार्थु गा ॥’ शा.-१४-४०१). **जाण—समज.**—ब्रह्म आणि आत्मसंपन्न पुरुष ह्यांच्यांत कांहींही भेद राहत नाही. अनुभवाच्या अंगानें ते परब्रह्मच होऊन राहतात (‘देव ते संत देव ते संत । निमित्त त्या प्रतिमा ।’ तुका.-२७२; ‘उघडे परब्रह्म सदरूची मूर्ती । पुरविती आर्ति शिष्याची ते ॥’ शा. गा.-९२१).

ओवी १५०—देह्यांचि—देहांतच.—जीवंतपणींच जीवाला मोक्ष प्राप्त होतो

असें वेदांतशास्त्र सांगतें. वेदांतशास्त्रमते मोक्ष हा एक स्वतंत्र लोक नसून ('नाहीं देवापाशीं मोक्षाचें गांठोडें । आणुनी निराळें द्यावें हार्ती ॥ ' तुका.- ३९२०); जीवानें ' मी ब्रह्म आहे ' अशा दृढ अपरोक्षानुभवावर येणें हाच मोक्ष होय. श्रीमच्छंकराचार्याखेरीज बाकीचे श्रीरामानुजादि आचार्य हे द्वैती असल्यामुळे ते मेल्यानंतर मोक्ष प्राप्त होतो असें म्हणतात. त्यांच्या मते मोक्ष हा एक स्वतंत्र लोक आहे व तो ' वैकुण्ठ ' होय. गीता ही ब्रह्मानुभवप्राप्तीलाच मोक्ष म्हणत असल्यामुळे या देहांतच प्राप्त पुरुष ब्रह्मभावास म्हणजेच मोक्षास येतात असें भगवंत सांगतात. पुससी—विचारतोस.—भगवंत हे मनकवडे असल्यामुळे (' ऐसी पुढील से धेतु । तो सहजें जाणे हृदयस्थु । ' शा.-१-१७९). अर्जुनाच्या मनातील आशंका त्यानीं जाणली व म्हणून ते आपणहून पुढच्या श्लोकांत अर्जुनाच्या आशंकेचें उत्तर देतात हा एक श्लोकसंगति सांगण्याचा प्रकार आहे. सामान्य वक्त्याला श्रोता काय विचारील हें कळतें, भग- भगवंताला अर्जुनाची आशंका समजून आली यांत मुळींच आश्चर्य नाही. कांहीं वर्णनें अशीं असतात कीं, तीं ऐकल्याबरोबर मनुष्याची साहजिकच जिज्ञासा वाढते. तशीच स्थिति अर्जुनाची या ठिकाणीं झाली. परिच्छिन्न अशा देहांत राहून प्राप्त पुरुष व्यापक अनुभवाला येतात, ही खरोखर आश्चर्य करण्यासारखीच गोष्ट आहे. अशा प्रकारची जीवनमुक्ति, त्यांना कोणच्या मार्गानें प्राप्त झाली याबद्दल अर्जुनाच्या मनांत जिज्ञासा उत्पन्न झाली व म्हणून तो मार्ग भगवंत पुढच्या श्लोकांत सांगत आहेत.

ओवी १५१—आधारे—आश्रयानें. बाहिरें—बाहेर. —ज्याप्रमाणें एका मापांत, एकाच वेळीं दोन वस्तु राहूं शकत नाहींत, त्याप्रमाणें एकाच मनानें संसार व परमार्थ हे दोन्ही एकाच वेळीं होऊं शकत नाहींत (' प्रपंच परमार्थ संपादीन दोन्ही । एकही निदानीं न घडे त्यासी ॥ ' तुका.-३०६३). ज्या चित्तानें परमात्म्याचें ध्यान करावयाचें त्या चित्तांतून प्रथमतः आत शिरलेले विषय बाहेर घालवून द्यावे लागतात. बाहेरच्या विषयांपेक्षां संस्काररूपानें आंत शिरलेले विषय अधिक बाधक असतात. बाहेरचे विषय, मनुष्य दृष्टी- आड सहज करूं शकतो, पण अंतःकरणांत शिरलेला विषय बाहेर घालविणें फार कठीण पडतें (' पर्णिली कांता माहेरा जाये । चित्तीं रिघाली दूरी न राहे । यापरी विषयो पाहे । जडला ठाये चित्तासी ॥ ' ए. भा.-१३-२७७). म्हणून ईशनिर्मित

सृष्टीपेक्षां जीवनिर्मित सृष्टि अधिक बाधक असते. विषयांचा भोग घेतला असतां विषय हे संस्कार व वासनारूपानें अंतःकरणात शिष्टक राहतात. आंबा खाऊन संपला तरी त्याची गोडी व चटक शिष्टक राहते व त्यामुळें वारंवार आंब्याचें स्मरण होतें ('फळ, काळ, दोनी नाहीं। तरी तेंचे आंबे गोड पाही। ऐसे विषय चित्ताचे ठायीं। रिघाले कहीं न निघती ॥' ए. भा.—१३-२७६). स्वतःचा लहानाचा मोठा केलेला मुलगा जरी मेला तरी अंतःकरणांत शिरलेला मुलगा शिष्टक राहतो व तो पुष्कळ दिवस रडवतो. ज्याप्रमाणे पाण्यांत वाहणाऱ्या बर्फाच्या डोंगराचा थोडासा भाग पाण्याच्या वर असतो, पण बहुतेक भाग पाण्यांतच असतो, त्याप्रमाणें मनुष्याचे बाहेरचें मन हें लहान असते, परंतु त्याचें अंतर्भूत हे फारच लांबवर पसरलेलें असतें, म्हणून तें आवरणें फार कठीण जाते. हे अंतर्भूत वासनात्मक असतें व त्या वासना घालवणें फार दुर्घट आहे ('तैसेचि विषय पाही। प्रवेशले चित्ताच्या ठायीं। वासनारूपें जडले तेही। निघो कहीं नेणती ॥' ए. भा.—१३-२७५). या व मागील अनेक जन्मांत जे विषय भोगलेले असतात ते अंतःकरणांत संस्कार व वासनारूपाने राहतात. ज्याप्रमाणें भाडेकरी हा वहिवाट-हक्क दाखवून घर बळकावतो व नंतर त्याला बाहेर काढण्याकरितां न्यायकचेरीत फिर्याद दाखल करून बेलिफ आणावा लागतो, त्याप्रमाणें अंतःकरणांत घर करून राहिलेल्या विषयवासना घालविण्याकरतां साधक हा निष्कामकर्म ईश्वरार्पणबुद्धीनें करतो व ईशप्रसादानें वैराग्य प्राप्त करून घेऊन त्याच्या जोरावर या विषय-वासनांना अंतःकरणांतून बाहेर हाकलून देतो. ईशप्रसादानें प्राप्त झालेलें वैराग्य जोरदार व टिकाऊ असते. अशा वैराग्याने वासनाग्रंथि तुटते ('जिये वैराग्यदशे। ईश्वराचेनि वेधवशे। हें सर्वही नावडे जैसे। वांत होय ॥' शा.—१८-९१९) व अनेक विषयांच्या ठिकाणीं फांकलेलें जें मन तें एकत्रित होतें. एकंदरें-एकवट, एकत्र.--ज्याप्रमाणें एका खाबावर उभारलेल्या तंबूला ताण येण्याकरतां त्याच्या दोऱ्या अनेक खुंट्याना बांधलेल्या असतात, त्याप्रमाणें या मनोरूपी तंबूच्या वृत्तिरूपी दोऱ्या अनेक विषयांच्या ठिकाणीं गुंतलेल्या असतात. या सर्व वृत्ति अंतर्मुख करून मन एकग्र करणें ही गोष्ट फार कठीण आहे. मन हें केवळ रजोगुणाचें बनलेलें असल्यामुळें तें

आतिशय चंचल आहे (' तेथ च्वांचल्य निखळ । एकलें ठेलें निढाळ । म्हणोनि रजाचें बळ । धरिलें तेणें ॥ ' शा.-१३-१०८ ; ' बहुत चंचल चपळ । जातां येतां नलगे वेळ ॥ ' तुका.-१५३६). संकल्प-विकल्प करणें हेंच मनाचें स्वरूप आहे (' वायां मन हें नांव । एव्हवीं कल्पनाचि सावेव । जयाचेनि संगें जीव- । दशा वस्तु ॥ ' शा.-१३-११० ; ' संकल्पें सृष्टी घडी । सर्वोचि विकल्पूनि मोडी । मनोरथांच्या उतरंडी । उतरी रची ॥ ' शा.-१३-११४ ; ' मजूर राऊळीचें घृत नेतां । तो तुरंगी चढे मनोरथा । मन नाचऊं लागे उल्हासता । रचकल्पिता कल्पना ॥ ' ए. भा.-२२-४५२ ते ४५४). मोठ-मोठ्या विद्वानांनाही मनानें जिकलेलें आहे (' तुका म्हणे येणे । बहु नाडिले शाहाणे ॥ ' तुका-३११६ ; ' मनें आकळिले सर्वोसी । परी मन नाकळे कोणासी । मनें छळिलें देवासी । तें केवीं इंद्रियासी आटोपे ॥ ' ए. भा.-२३-६६४ ते ६६८). खुद्द अर्जुनानेंही या मनाबद्दल भगवंताजवळ कागाळी केलेली आहे (' तंव अर्जुन म्हणे देवा । तुम्ही सांगा कीर आमुचिया कणवा । परी न पुरो जी स्वभावा । मनाचिया ॥ ' शा.-६-४११ ते ४१७). उद्धवानेंही भगवंताजवळ मन आवरण्याकरितां प्रार्थना केलेली आहे (' मनोनिग्रह करितां देव । मन खवळे अधिकाधिक । मनोनेमीं सज्ञान लोक । शिणले साधक साधनीं ॥ ' ए. भा.-२९-४५२ ते ४६०). मनानें स्थिर रहावे म्हणून सर्व संतांनीं मनाला उपदेश केलेला आहे (' मना एक करीं । म्हणे मी जाईन पंढरी । उभा विटेवरी । तो पाहेन सांवळा ॥ ' तुका.-३४२८). स्वसामर्थ्यानें मन आवरलें जाणें शक्य नसल्यामुळे तुकारामबुवांनीं भगवंताजवळ मन आवरण्याबद्दल प्रार्थना केलेली आहे (' काय करूं आतां या मना । न संडी विषयवासना । प्रार्थितांही राहेना । आदरे पतना नेऊं पाहे ॥ ' तुका.-१५३४ ; ' पागुळ झालों देवा नाही हात ना पाय । बैसलों जयावरी सैराट ते जाय ॥ ' तुका.-२४८ ; ' काय काय करितों या मना । परी नाइके नारायणा । करूं नये त्याची करी विवंचना । पतना नेऊं आदरिलें ॥ ' कान्होबा.-४५०७). अशा दुर्जेय मनाला अभ्यासाने व वैराग्यानें आवरता येतें. अभ्यासाने अशक्य गोष्टीही शक्य होऊं शकतात (' असाध्य तें साध्य करितां सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ॥ ' तुका.-३१३६ ; ' म्हणोनि अभ्यासि कांहीं । सर्वथा दुष्कर नाही ॥ ' शा.-१२-११३). लहानपणीं लग्न झालेली मुलगी प्रथमतः सासरी जाण्यास नाखुष

असते, परंतु संवयीनें तिला जशी सासरची गोडी उत्पन्न होते, त्याप्रमाणें भगवताकडे प्रथमतः न जाणाऱ्या मनालाही हळूहळू भगवंताची गोडी लावली असतां तें त्याच्याकडे जाऊं लागते. ज्याप्रमाणें घोड्यांत पुष्कळ जरी खोडी असल्या तरी ज्याच्या कंठावर देवमणि असतो ते घोडे जसे ग्रहण करतात (‘ बहात्तरी खोडी परी देवमण कंठी । तैसा जगजेठी म्हणे तुका ॥ ’ तुका.-१४२३) त्याप्रमाणें या मनाच्या ठिकाणीं जरी अनेक दुर्गुण असले तरी त्याच्यांत एक मोठा गुण आहे व तो म्हणजे त्याला ज्याची गोडी लावावी ती लागते. (‘ कां जें यया मनाचें एक निक्कें । जे हें देखिले गोडीचिया ठाया सोके । म्हणोनि अनुभव सुखचि कवतिकें । दावीत जाइजे ॥ ’ शा.-६-४२०). साधक हा आपल्या मनाला सदभ्यासाने परमपुरुषाची मोहोर लावतो व एकदां मनाला आत्मसुखाची गोडी का लागली म्हणजे त्याला विषयाची अरुचि उत्पन्न होते (‘ मग जे जें कां निमिख । देखेल माझें सुख । तेतुले अरोचक । विषयीं घेईल ॥ ’ शा.-१२-१०६) व त्याचें मन अंतर्मुख होऊन एकाग्र होतें. अशा एकाग्र झालेल्या मनांतून कल्पना निःशेष जाण्याकरतां साधक हा पुढच्या ओढ्यांतून सांगितलेला योगाभ्यास करतो.

ओवी १५२—भ्रूपल्लावा-भ्रुकुटीची. गांठी पडे—गांठ पडते, एकत्र मिळतात.—ज्या ठिकाणीं इडा, पिंगळा व सुषुम्ना (अधिक माहिती १२ वा अध्याय, प्रकरण दुसरें, पान १२८ पहा) या तीन नाड्या मिळतात व जेथे दोन भ्रुकुटींचा मिलाफ होतो, अशा ठिकाणीं ते आपली दृष्टि स्थिर करतात. मनुष्य डोळे मिटून ध्यानाला बसला तरी त्याच्या डोळ्यांसमोर विषयांच्या आकृति येत असतात; ह्या आकृति भ्रुकुटींच्या मध्यमार्गी दृष्टि स्थिर केली असतां नष्ट होतात.

ओवी १५३—सांडुनि दक्षिण वाम—इडा व पिंगळा ह्या नाड्यांचा संबंध सोडून.—इडा नाडी ही शरिरावर होणाऱ्या स्पर्शाचें ज्ञान मेंदूस पोहचविते व पिंगळा नाडी ही मेंदूची आज्ञा सर्व अवयवास पोहोंचविते. हठयोग्यानें भ्रुकुटींच्या मध्यमार्गी दृष्टि स्थिर केली असतां इडा व पिंगळा यांच्या व्यापाराशीं, त्यांच्या मनाचा संबंध सुटतो. **प्राणापानसम—**प्राणवायु अपानवायु यांची समगति करून.—या वायूंची समगति झाली असतां सुषुम्ना-नाडीचें खालचें द्वार उघडतें व हे दोन वायु एकत्रित होतात व असा एकत्रित

झालेला वायु नंतर सुषुम्नामार्गानें वर जाऊं लागतो. चित्तेसी—चित्तासह-
व्योमगामिये—व्योमांत जाणारें.—चित्ताला म्हणजे मनाला, ते प्राणवायूसह
मूर्ध्न्याकाशाकडे नेतात (अधिक माहिती १२ वा अध्याय, प्रकरण दुसरें,
पार्ने-१२६-१३१ पहा).

ओवी १५४—रथ्योदकें—रस्त्यावरून वाहणारी उदके. एकेक—एक
एक (रथ्योदक).—रस्त्यावरील पाणी नदीतून वाहत जाऊन समुद्राला
मिळाले असता त्याची पुन्हा वेगळीक करतां येत नाही (‘ जैसे तंवचि वहाळ
वोहळ । जंव न पवती गंगाजळ । मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ॥ ’
ज्ञा.-९-४५८).

ओवी १५५—वासनांतराची—निरनिराळ्या वासनांची. विवंचना—
निवड. आपैसी—सहजच. पारुखे—यांबते.—योग्याचें मन चिदाकाशांत
जाऊन त्याच्याशीं समरस झालें असतां त्याच्या सर्व वासना व कल्पना लयास
जातात. चिदाकाश हे केवळ चैतन्यरूप म्हणजे ज्ञानरूप आहे. त्या ठिकाणीं
कोणच्याही कल्पनेला वाव नाही (‘ आतां दुजें हन होतें । कीं एकचि हें
आइतें । ऐशिये विवंचनेपुरते । उरोचिना ॥ ’ ज्ञा.-६-३०९).

ओवी १५६—संसारचित्र—संसाररूपी चित्र.—‘ संसार नष्ट करणें ’
याचा अर्थ जगताचा किंवा बायकापोरांचा किंवा घटादि वस्तूंचा नायनाट
करणें असा नाही, तर ‘ देहाहंभाव ’ नाहीसा करणें असा आहे. या देहा-
हंभावामुळें जीवाला द्वैताची व जगताची प्रतीति येते व तो नष्ट झाला असतां
ती प्रतीति नष्ट होते (‘ एथ भेदु तरी कीं देखावा । जरी अहंभाव उरला हो-
आवा । तो आधींचि नाही आघवा । आतां विषम काई ॥ ’ ज्ञा.-५-९५ ;
‘ दुजें खंडे तरी । उरला तो अवघा हरी । आपणाचाहेरी । न लगे ठाव
धुंडावा ॥ ’ तुका.-३७३३). देहाहंभावाचा नाश मनोनाशानें होतो. शास्त्र-
कारविश्वाभासाला व जीवत्वदशेला ‘ संसार ’ म्हणतात. (‘ अगा पै पंडुकुमरा ।
येतां स्वरूपाचिया घरा । करीतसे आडवारा । विश्वाभासु जो ॥ ’, ‘ तो हा
जगडंबर । नोहे येथ संसार । हा जाणें महातर । थांवला असे ॥ ’ ज्ञा.-१५-
४६-४७ ; ‘ अगा उपजणें निमणें । हें साचचि जें कां मानणें । तो जीवळोकु
मी म्हणें । संसार हन ॥ ’ ज्ञा.-१५-३४७). उमट्टे—दिसतें.—या

विश्वभासाला व जीवत्वदशेला अस्तित्व मनामुळें आहे; जसें भिंतीवरील चित्रांना अस्तित्व भिंतीमुळें असतें (' पडोनि गेलिया भिंती । चित्रांची केवळ होय माती । कां पाहालेया राती । आंधारें उरे ॥ ' शा.-१८-२६३). सुषुप्ती-मध्ये मन अज्ञानांत लीन असतें म्हणून त्या वेळीं जगताची प्रतीति येत नाही. मनोरूपवृत्ति जशी असेल तसें जगताचें स्वरूप दिसतें. जागृतींत वृत्ति स्थूल शरिरार्शी तादात्म्य करते त्या वेळीं जगत् स्थूल दिसतें, स्वप्नांत वृत्ति सूक्ष्म शरिरार्शी तादात्म्य करते म्हणून जगत् सूक्ष्म दिसते व सुषुप्तींत वृत्ति लीन असते म्हणून त्या ठिकाणीं जगत् भासत नाही. आरसा-रूपी उपाधि जशी असेल त्याप्रमाणें जसें मुखाचें प्रतिबिंब लांबट, उभट, पसरलेलें अथवा यथातथ्य दिसतें तसें मनोरूप वृत्ति जर वासनादिकांनीं मलिन व अज्ञानाने आवृत असेल तर अशा अन्यथा ज्ञानरूपी वृत्तीमध्ये नसलेल्या जगताची प्रतीति येते; परंतु तीच मनोरूप वृत्ति जर शुद्ध असेल तर सर्व ठिकाणीं तिला आत्मवस्तूंचेंच यथातथ्य दर्शन होतें. मनाने केलेली जी कल्पना तीच अविद्या होय (' अविद्या संत ना असंत । शेखीं नव्हे संत असंत । निज-कल्पना उत्पात । अविद्या निश्चित ती नाव ॥ ' ; ' भलता पुसे अविद्या कोण । अविद्या मुख्यत्वे अंतःकरण । तेथें बिंबलें जें चैतन्य । ' जीवु ' अभिधान ये त्यासी ॥ ' हस्तामलक-१६६-१६७). मनानें केलेली जी कल्पना तेंच जगत् होय व मनाने ' मी देह आहे ' अशी केलेली जी विपरीत भावना तीच जीवत्वदशा होय (' वायां मन हे नांव । एहवीं कल्पनाचि सावेव । जयाचेनि संगें जीव- । दशा वस्तु ॥ ' शा.-१३-११० ; ' द्वैत जेथे उठी । अविद्या जेणें लाठी ॥ ' शा.-१३-११३). तात्पर्य, अविद्येला, जीवत्वदशेला व विश्वा-भासाला म्हणजेच कारण व कार्याध्यासाला अतएव संसाराला कारण निज-कल्पना अथवा मन आहे. ते मन अथवा तो मनोरूपी पट नष्ट झाला असतां संसार अथवा संसाररूपी चित्र नष्ट होतें. मन हें रजाचें आहे व प्राणवायु हाही रजाचा आहे म्हणून प्राणवायूच्या मदतीनें हठयोगी मनाला मूर्ख्याकाशांत नेतात व तेथें त्याचा लय करतात.

ओवी १५७—मुदल-मुख्यतः, मुळांतच.—मन हें संकल्परूप आहे व अहंकाराचें अस्तित्व संकल्पावर आहे. संकल्पाच्या वृद्धींत अहंकाराची वृद्धि होत असते व संकल्पनाशांत अहंकाराचा नाश होतो. उदाहरणार्थ, लहान मुलाच्या

ठिकाणीं संकल्प कमी असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणीं अहंकारही कमी असतो. मनोनाशाबरोबर संकल्पांचा नाश होतो व संकल्पनाशाबरोबर अहंकाराचाही नाश होतो ('उचलयेया प्राणासरिर्सी । इंद्रियेही निगती जैसी । तैसा मनो-बुद्धिपार्शी । अहंकार ये ॥ ' शा.-१२-१०१). अहंकारनाशात् जीवाला ब्रह्मरूपता प्राप्त होते ('तैसा दैहाहंकार नाथिला । हा समूळ जयाचा नाथिला । तोचि परमात्मा संचला । आधींचि आहे ॥ ' ; शा.-६-८४ ' ; ' जैसा किडाळाचा दोषु जाये । तरी पंधरें तोचि होये । तैसे जीवा ब्रह्मत्व आहे । संकल्प लोपी ॥ ' शा.-६-८२ ; ' देह नव्हे मी हे सरे । उरला उरे विठ्ठल ॥ ' तुका.-३७३८). **अनुभवी-ब्रह्मानुभवी.**—जो पुरुष केवळ ब्रह्मज्ञान सांगतो किंवा ऐकतो त्याला ब्रह्मानुभव प्राप्त होत नाही, तर ज्याचा मनोनाश म्हणजे वासनानाश झालेला आहे त्यालाच ब्रह्मानुभव प्राप्त होतो ('ब्रह्मरसगोडी तयासी फावली । वासना निमाली सकळ ज्याची ॥ ' तुका.-३६८४).

ओवी १५८—हन-पादपूर्णार्थक अव्यय. येणें मार्गें—या मार्गानें.—चिदाकाशांत मनाचा लय करून ('जे वेळीं गगनीं लयो मना । पवनें कीजे ॥ ' शा.-५-१५५) ब्रह्मत्वास प्राप्त झाले.

ओवी १५९—यम-अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह असे पांच 'यम' आहेत. नियम-शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय व ईश्वरप्रणिधान असे पाच 'नियम' आहेत. (अधिक माहिती १२ वा अध्याय, प्रकरण २ रें, पान १२६ पहा). डोंगर-पर्वत.—यम व नियम साध्य होण्याकरतां फार कष्ट करावे लागतात. एक यम साधावयास निदान बारा वर्षे तरी लागतात असे विवेकानंदांनीं म्हटले आहे. महामुनि पतंजलीनें आपल्या योगसूत्रांत यम-नियमांचीं फलें सांगितलेलीं आहेत. हीं फलें ज्याला प्राप्त झालीं त्याच्याकडूनच यमनियमाचा अभ्यास यथासांग झाला असे म्हणतां येईल. (अधिक माहिती १२ वा अध्याय, प्रकरण २ रे, पान १२६ पहा). **अभ्यास-कोणतीहि गोष्ट पुनः पुनः करणे याला 'अभ्यास' म्हणतात. महामुनि पतंजलीनें अभ्यासाची व्याख्या 'तत्रस्थितौ यत्नोऽभ्यासः' अशी दिली आहे. 'वृत्तीचा पूर्ण निरोध होण्याकरतां अविश्रांत यत्न करणे' याला 'अभ्यास' म्हणतात. वृत्तीचा पूर्ण निरोध होण्याकरतां इंद्रियांचा व मनाचा निरोध करावा लागतो. इंद्रियनिग्रहास 'दम' म्हणतात ('आणि बाह्येन्द्रियांचें धेंडे । पिटूनि विधिचेनि दंडे । नेदिजे**

अधर्माकडे । कहींचि जावों ॥’ शा. १८-८३५). मनोनिग्रहास शम म्हणतात (‘ तरी सर्वेन्द्रियाचिया वृत्ती । घेऊनि आपल्या हातीं । बुद्धि आत्मया मिळे कांती । प्रिया जैसी ॥’ ; ‘ ऐसा बुद्धीचा उपरमु । तथा नाम म्हणिजे शमु ॥’ शा.-१८-८३३-८३४). शमदमांचा अथवा यमनियमांचा अभ्यास करतांना हठयोगीसुद्धां डबघाईस येतात, म्हणून या ठिकाणी ‘ अभ्यासाला ’ सागराची उपमा दिलेली आहे (‘ जयाते अभ्यासाची घरटी । यमनियमांची ताटी । जे मनाते सदा मुठी । धरुनि आहाती ॥’ ; ‘ तेही किजती कासाविसी ॥’ शा.-२-३११-१२. ‘ मग प्रत्याहाराचा अधाडा । जो बुद्धीचिया पाया निसरडा । जेथ हटिये सांडिती होडा । कडेलग ॥’ शा.-६-५६). पार-पलीकडच्या ठिकाणाला, ब्रह्मत्वाला.

ओवी १६०—निर्लेप-शुद्ध, पवित्र.—त्यांनीं आपली मन व बुद्धि शुद्ध केलेली असतात. हीं दोन्हीही शुद्ध झाल्याखेरीज प्रपंचाचें यथातथ्य स्वरूप अथवा माप कळत नाहीं. नुसत्या बुद्धिवानाला जगताचें खरें मूल्य कळणार नाहीं, कारण मन हे बुद्धीवर आवरण घालीत असते (‘ बुद्धीचे द्वार । झांक-विलें जेणें ॥’ शा.-१३-११५). एवढ्याकरतां मन हेंही शुद्ध असावें लागतें. ज्या बुद्धीतून रजतमादि दोष गेलेले आहेत व जिला वासनारहित अशा शुद्ध मनाचे साहाय्य मिळालेले आहे, अशा बुद्धीकडून प्रपंचाचें योग्य मापन केलें जातें. माप घेतलें—मोजदाद केली. किमत जोखली.—इंद्रियांच्या द्वारें जें जगताचें दर्शन होतें त्याला सत्यदर्शन असे म्हणतां येत नाहीं. इंद्रिये हीं नेहमीं जगत् असत्य असतांना, तें सत्यच दाखवितात. परंतु या योगी पुरुषांना आत्मानात्मविवेकरूपी दृष्टि प्राप्त झाली असल्यामुळें त्यांना जगताचें खरे स्वरूप कळतें (‘ येणें बोधें जो योगी होये । तथासी या बोधाचेंचि नीट-पण आहे । कां जे भोगातें पेलूनी पाहे । निजरूपा ये ॥’ शा.-८-२५९). ते जगताला असार व अनित्य असें लेखितात. योगी अथवा संत हे राजहंसाः प्रमाणें असतात. ते आत्मानात्मविवेकरूपी चोचीनें सार व असाराची निवड करून सार असे जे आत्मरूपी दूध त्याचें ग्रहण करतात व असार जें जगत् त्याचा त्याग करतात (‘ आणि अनात्मवर्गनीर । सांडानि आत्मरसाचें क्षीर । चरताती जे सुविचार । राजहंस ॥’ शा.-१५-२९६ ; ‘ या उपाधिमार्जी गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत । तें तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारिती ॥’ ; ‘ सळिळीं पय जैसें ।

एक होऊनि मीनलें असे । परी निवडूनि राजहंसें । वेगळें कीजे ॥ ’ शा.-२-१२६-१२७). विचारानें ज्याचे मिथ्यात्व अनुभवास येतें, तो प्रपंच होय व विचारच जेथे मुरतो, तो परमात्मा होय. अस्ति, भाति, प्रिय, नाम व रूप असे प्रपंचाचे पाच अंश आहेत. यांतील पहिले तीन अंश हे परमात्म्याचे असून, ते सारभूत आहेत म्हणून योगी त्यांचे ग्रहण करतात व शेवटचे दोन अंश हे असार म्हणजे अनित्य असल्यामुळें त्यांचा त्याग करतात. तात्पर्य, असारभूत जो प्रपंच, त्याचा त्याग करून या प्रपंचाला अधिष्ठान असलेलें सारभूत जें आत्मतत्त्व, त्याचेंच ग्रहण योगी पुरुष करतात (‘फलकट तो संसार येथें सार भगवंत ॥ ’ तुका.-२२३८; ‘सत्य तूं सत्य तूं सत्य तूं विठ्ठल । कां गा हा दाविला जगदाकार ॥ ’ तुका.-१३४८; ‘सत्य साच खरे । नाम विठो-बाचें बरे ॥ ’ तुका.-२२८१). **साचाचेंचि-सत्याचेंच** म्हणजे ब्रह्माचेंच.-जगत् हें विचारानें मिथ्या ठरल्यानंतर ज्ञानी पुरुषाकडून त्याचा साहजिकच त्याग होतो (‘तैसें विचारितां निरसले । ते प्रपंचु सहजें सांडवले । मग तत्त्वता तत्त्व उरलें । ज्ञानियांसी ॥ ’ शा.-२-१३१); व नंतर उर्वरित अशी जी आत्मवस्तु तिच्याशीं ते समरस होतात. याचा परिणाम असा होतो कीं, त्यांना आपणा-सकट सर्व ठिकाणीं वस्तूचेच दर्शन होते (‘आतां हे सोंवळें जाले त्रिभुवन । विषम धोऊन सांडियेलें ॥ ब्रह्मपुरी वास करणे अखंड । न देखिजे तोंड विटाळाचें ॥ ’ तुका.-४०६२; ‘नाहीं त्या विटाळ अखंड सोंवळीं । उपाधी वेगळीं जाणिवेच्या ॥ ’ तुका.-३६८४; ‘तरी आतां देह असो अथवा जावो । आम्ही तो केवळ वस्तूचि आहों । कां जे दोरीं सर्पत्व वावो । दोराचिकडुनी ॥ ’ शा.-८-२४८).

ओवी १६१—योगयुक्तीचा-(हठ) योगमार्गाचा. **उद्देशु**—अभिप्राय, स्वरूप. **सुदंशु**—मर्मज्ञ, ज्ञाता.—अर्जुन हा मोठा बुद्धिमान् होता (‘मग म्हणे गा प्रज्ञाकांता । उजवली आजि वक्तृत्वता । जे बोला येवढा श्रोता । जोडलासि ॥ ’ शा.-१४-६३; ‘शब्दतत्त्वसारज्ञ’ । शा.-१३-११२८; ‘श्री-कृष्णोक्तिसागर । हा अगस्तीचि दुसरा ॥ ’ शा.-१५-७०). **चमत्कारला**—आश्चर्यचकित झाला. विस्मित झाला.—कारण, अर्जुनाने हा योगमार्ग प्रथमच ऐकला होता. शिवाय या देहांत ब्रह्मरूपता प्राप्त करून देणारा, इतक्या थोडक्या अवधीचा व स्वावलंबी मार्ग ऐकून त्याला कौतुक वाटलें. [या

ओवीपासून पुढच्या ओव्या ह्यापुढील ६ व्या अध्यायाच्या उपक्रमादाखळ आहेत].

ओवी १६२—जाणितलें—जाणलें.—ज्याप्रमाणें पोराची कूस भरून आली किंवा नाहीं हे आईला समजतें, त्याप्रमाणें चांगल्या गुरूस शिष्याच्या नुसत्या चेहऱ्यावरून आपण सांगितलेला विषय त्यास कितपत समजला आहे हें कळतें (‘देखा बालकाच्या धणी धाईजे। कां शिष्याचेनि जाहलेपणें होईजे। हें सद्गुरुचि एकलेनि जाणिजे। कां प्रसवतिया ॥’ शा.-८-५५). उवाइलें—प्रसन्न झालें.

ओवी १६३—परचित्त लक्षणांचा रावो—दुसऱ्याच्या हृदयांची (तोंडावर उमटलेली) बाह्य चिन्हे जाणण्यांत अग्रगण्य.—भगवंत हे सर्वांच्या हृदयांत साक्षीरूपानें राहत असल्यामुळें त्यांना सर्वांचें अंतर कळतें. भगवान् हे मोठे मनकवडे आहेत (‘न सांगतां तुम्हां कळों येतें अंतर। विश्वीं विश्वंभर परिहाराचि न लगे ॥’ तुका-३८४९; ‘जाणे जीवींचें सकळ नारायण। असे व्यापूनी तो न दिसे लपून ॥’ तुका.-१२१; ‘तो सद्गुरु जाणें हृदयस्थ ॥’ शा.-१-१७९). **भावो—**अभिप्राय. पुढच्या अध्यायांत अर्जुनानें प्रश्न न विचारतां, भगवंत आपणहून बोलण्यास सुरवात करतात, म्हणून पुढील अध्यायाची संगति लावण्याकरतां श्रीज्ञानेश्वरांनीं हा सर्व प्रस्ताव योजलेला आहे. हें एक ग्रंथकाराचें कौशल्य आहे.

ओवी १६५—अनुसारा—मार्ग. पव्हण्याहूनि—पोहण्यापेक्षां. पाय-उतारा—एका तीरावरून दुसऱ्या तीरावर पाण्यांतून पार्यीं जाण्याचा सोपा मार्ग.—पाण्यातून पोहून जाण्यापेक्षां पायउताराने जाणें जसें सोपें तसाच हठयोग हा सांख्यमार्गापेक्षां सोपा मार्ग दिसतो.

ओवी १६६—सांख्याहूनि—ज्ञानमार्गाहून. प्रांजळा—सोपा.—सांख्य मार्गांत तैलबुद्धि लागते, पण हठयोगांत केवळ शारीरिक कष्ट करावे लागतात. सांख्यमार्गांतील अजातवाद (‘न त्वेवाहं जातुनाऽऽसं न त्वं. नेमे जनाधिपाः। न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥’ गीता-२-१२).. बुद्धीला पटणें फार कठिण आहे (‘क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गे पथस्तत्कवयो बवन्ति ॥’ कठ. उप.-१-३-१४). खुद्द चांगदेवांना हठयोग प्राप्त झाला, पण

ज्ञानप्राप्ति चौदाशे वर्षानंतर झाली ('जया ज्ञानालागीं । गगन गिळिताती योगी । स्वर्गाची आढवंगी । उमरडोनि ॥ ' शा.-१३-१६२). अर्जुनानें या अध्यायाच्या आरंभी भगवंतास कर्मसंन्यास व कर्मयोग या दोन मार्गांपैकी सुलभ मार्ग कोणाचा असे विचारले होतें. भगवंतांनीं कर्ममार्ग हा नावेप्रमाणें सोपा आहे असें सांगितले (' तरी जाणां नेणां सकळां । हा कर्मयोग कीर प्रांजळा । जैसी नाव स्त्रियां बाळां । तोयतरणीं ॥ ' शा.-५-१६). परंतु नाव-सुद्धां एखादे वेळीं पाण्यांत बुडण्याचा संभव असतो. परंतु पायउतारांत कोणीही बुडत नाही. अर्जुनाला हठयोग हा कर्मयोगापेक्षाही पायउताराप्रमाणें अधिक सोपा मार्ग वाटला. **अभोळां-दुर्बळांना.**—आम्ही 'दुर्बळ' आहोंत म्हणजे इंद्रियांचे पंगिस्त आहोत. ('आम्ही देवा शक्तिहीने । भाकूं तेणें करुणा ॥ ' तुका.-१५७१. ' इंद्रियांचीं दीने । आम्ही केलों नारायणे ॥ ' तुका.-१४६३). **काळा आहे-विलंब आहे-या** मार्गानें साध्य प्राप्त करून घेण्यास कांहीं कालावधि अधिक लागेल ही गोष्ट खरी आहे, परंतु ते चालेल. 'मी उतावीळ नाही' असें अर्जुन म्हणतो.

ओवी १६७—पडताळा-अनुवाद. विस्तरेल-विस्तार होईल. साद्यंतु-समग्र, संपूर्ण, सांगोपांग.—हठयोग हा मार्ग आरंभापासून शेवटपर्यंत म्हणजे यमनियमापासून तो समाधीपर्यंत मला सांगावा.

ओवी १६८—निका—चागला. पेकीजो—एकला जावा. सुखें—आनंदाने. **बोलो—**(आम्ही) सांगूं.—आम्हांला सांगण्याची तर आवड आहे, परंतु परमार्थाबद्दल विचारणारा आम्हास कोणी भेटत नाही ('पैं अर्जुना आम्हांहि वाडेकोडे । अखंड बोलों आवडे । परी काय कीजे न जोडे । पुसतें ऐसे ॥ ' शा.-१५-४४८).

ओवी १६९—परिससी-एकतोस.—तुझ्या ठिकाणीं ऐकण्याबद्दल औत्सुक्य व आवड आहे. आवड नसतांना सांगिलेल्याचा कांहींही उपयोग होत नाही ('बलात्कारें जरि आणिला कथेसी । निद्रा घे लोडेसीं टेकूनिया ॥ ' तुका.-२१९९). **अनुष्ठिसि-आचरतोस.**—परमार्थ ऐकणारे पुष्कळ लोक असतात, परंतु त्याप्रमाणें आचरण करणारे फार थोडे असतात ('तरी परियेसीं गा प्राशा । तूं आस्थेचीच संज्ञा । बोलिलिये गोष्टीची अवज्ञा । नेणसी

करूं ॥' शा.-९-३६). ऐकण्यापेक्षां आचरणाला खरे महत्त्व आहे ('तुका म्हणे करुनि दावी । त्याचे पाय माझें जीवीं ॥' तुका.-२०७० ; 'ते हे गोष्टी रम्य । अमृतधारा. धर्म्य । करिती प्रतीतिगम्य । आइकोनि जे ॥' शा.-१२-२३०). वैद्यानें चिकित्सा करून सांगितलेलें औषध जो घेईल त्याला ज्याप्रमाणें गुण येतो, त्याप्रमाणें श्रवण केल्यानंतर जो तसें वागेल त्याचेंच खरें कल्याण होते. **वानी**-उणीव, कमतरता.-योग्य श्रोता मिळाल्यानंतर सांगितलेल्याचें चीज होत असतें; म्हणून असा शिष्य लाभला असतां गुरुही त्याला यथोचित उपदेश करतात ('म्हणोनि सरो कां सेवतयाची चाड । जरी अनन्य मिळे ॥' शा.-९-३८). अर्जुन हा खरा श्रवणेच्छु असल्यामुळें भगवंतांनीं त्याला सांगण्याकरता आढेवेढे घेतले नाहींत ('आणि श्रवणेच्छेचा पुढां । दारवंटा सदा उघडा ॥' शा.-१८-१५०८).

ओवी १७०—मिष-निमित्त. पाढियंतयाचे-आवडत्याचें.—अर्जुनानें प्रश्न न विचारतां भगवंत आपणहून अर्जुनास का सांगतात याचें कारण श्रीज्ञानेश्वरमहाराज या ओवींत सांगतात. असें सांगण्याचें कारण भगवंताचें अर्जुनावर फार प्रेम होतें. आईचें प्रेम हे आपल्या बालकावर निष्काम व निर्निमित्त असतें ('मातेचिये चित्ती । अवधी बाळकाची व्याप्ति ॥' तुका.-२००६ ; 'ऐसी कळवळ्याची जाती । करी लाभावीण प्रीती ॥' तुका.-२०१४). तिचें मूल जरी आंधळे, पांगळें अथवा मुकें असले तरीही तिला तें आवडतें ('आंधळे पांगुळे मुके अनर्गळ । परी जीवापरिस बाळ पाढियंते माते ॥' नामा.-६५५ ; 'देवा पांगुळ एकादें विइजे । तरी जन्मौनि जोजारु साहिजे । हे बोलो काय तुझे । तुजचि पुढां ॥' शा.-४-३४). परंतु त्यांतल्या त्यांत तें मूल जर बाळसेंदार, गुणी व शेंडिफळ असलें तर त्यावर आईचें इतकें अद्भुत प्रेम असते कीं, त्याचें शब्दांनीं वर्णन करतां येत नाहीं ('हे असो वयसेचिये शेवटीं । जैसैं एकचि विये वांझीटी । मग ते मोहाची त्रिपुटी । नाचों लागे ॥' शा.-६-१२१). त्याप्रमाणें भगवंत आधींच कारुणिक ('देवा तूं कृपाकरुणासिंधु ॥' तुका.-४२८ ; 'देवा तूं आमुचा कृपाळ । भक्त-प्रतिपाळ दीनवत्सल । माय तूं माउली स्नेहाळ । भार सकळ चालविशी ॥' तुका.-४२७ ; 'तुका म्हणे कृपानिधि । आम्हां उतरो नावेमधी ॥' तुका.-१२७७ ; 'तैसा नव्हे देवराव । याचा कृपाळु स्वभाव ॥' तुका.-२९२१ ;

‘ म्हणोनि औदार्या तुझेया । मज निमित्त ना म्हणावया । प्राप्ति असे दानीं राया । कृपानिधी ॥ ’ शा.-१८-१३७८). त्यांतल्या त्यांत पांडवावर भगवंताचे अधिक प्रेम (‘ आमुतें कीर प्रसवली । तुझीच कृपा ॥ ’ शा.-४-३३) व त्यापैकीं अर्जुन तर भगवंताचा लंगोटीयार स्नेही, मग भगवंताचें अर्जुनावर अद्भुत प्रेम असावें यांत नवल तें काय ? (‘ हो कां आत्मनिवेदनातळींची । जें पीठिका होय सरव्याची । पार्थु अधिष्ठात्री तेथिची । मातृका गा ॥ ’ शा.-६-१२७ ; ‘ देखा नवल तया प्रभूचें । अद्भुत प्रेम मक्ताचें । जे सारथ्यपण पार्थाचें । करितु असे । ॥ ’ शा.-१-१४२ ; ‘ या जगदीश्वराचें प्रेम । एथ दिसतसे निरुपम । कैसें पार्थे येणे सर्वोत्तम । पुण्य केलें ॥ ’ ; हो का जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती ॥ ’ शा.-४-११-१२ ; ‘ सख्यत्व स्वजाती सोयरा श्रीपती । सर्वभावे प्रीती अर्जुनासी ॥ ’ नाथ ३२८८ ; ‘ सख्यत्वे पर पार पावला अर्जुन । त्यासी न पुसत दे ब्रह्मज्ञान ॥ ’ नाथ.-३२८९ ; ‘ परि पांचाही आंतु अर्जुना । श्रीकृष्ण सावियाचि जाहला अधीना । कामुक कां जैसा अंगना । आपैता कीजे ॥ ’ शा.-११-१६९).

ओवी १७३—फांकु—विस्तार, विषयांतर. रूपा—आकाराला, स्फुटतेला, व्यक्ततेला.—प्रेम ही चीजच अशी आहे की, त्याची स्पष्टता शब्दांनीं करतां येत नाही (‘ प्रेम नये सांगतां बोलता दावितां । अनुभव चित्ता चित्त जाणे ॥ ’ तुका.-३२५५). प्रेम हें अनिर्वचनीय आहे. मुक्यानें गोड पदार्थांचा आस्वाद घेतला असतां तो त्याला जसा बोलून दाखवितां येत नाही तसाच हा प्रेमाचा प्रकार आहे (‘ अनिर्वचनीयम् प्रेमस्वरूपम् । मुकास्वादनवत् ॥ ’ नारदभक्तिसूत्र-५१-५२).

ओवी १७४—विसुरा—आश्चर्य. आकळावा—जाणावा.—जसें आकाशाला कवळावयाचें असल्यास त्याच्याहून मोठें असावें लागतें (‘ आयका आकाश गिंवसावें । तरी आणीक त्याहूनि थोर होआवें ॥ ’ शा.-१-६९), तसेंच ईश्वराला आकलन करण्याकरतां त्याच्याहून मोठें व्हावयास पाहिजे ; परंतु हें संभवनीय नाही. कारण ईश्वराहून वेगळें राहून त्याचें आकलन होत नाही. **मान—परिमिति, मर्यादा, विस्तार. नेणें—जाणत नाही.**—परमात्मा हा आपला आपल्यालाही विषय होत नाही (‘ जो आपणाशीं नव्हे विखो । तो कोणा लाहे देखों । जे वाणी न सके चाखों । आपणापें ॥ ’ अमृ०-७-११३ ;

‘ कीं पुढिलाची दृष्टि चोरिजे । हा दृष्टिबंधु निफजे । परी नवल लाघव तुझें ।
जें आपणपे चोरे ॥ ’ शा.-१४-५ ; ‘ सर्व सिद्धांतांचिया उजरिया । सांडोनियां
निदसुरिया । आपुलिया हाता चोरिया । आपणचि जो ॥ ’ अमृ.-५-३९).
परमात्मा हा जरी आपण आपल्याला किंवा दुसऱ्याला विषय होत नसला तरी
यावरून तो जड आहे असें मात्र नव्हे (‘ जी आपणपयातें तूंचि जाणसी ।
आणिकातें सांगावयाही तूं समर्थ होसी ॥ ’ शा.-१०-१८०).

ओवी १७५—ध्वनीआंतु—अभिप्रायासंबंधानें, भावार्थावरून. **बलत्कारें—**
जबरदस्तीने, आग्रहानें.—ज्याअर्थी अर्जुनाने प्रश्न न विचारतां भगवंत आपण-
हून अर्जुनाला ‘ अरे बाबा, ऐक ’ असें आग्रहाने म्हणतात त्याअर्थी भगवंत
अर्जुनावर मोहित झाले असें म्हणणें ओघानेंच प्राप्त होतें.

ओवी १७६—भेदें—प्रकाराने. **बोधे—**उमजेल.—ज्याप्रमाणें लहान मुलाला
जेऊं घालतांना एकच घास चार ठिकाणीं करावा लागतो, त्याप्रमाणें आत्म-
ज्ञान अर्जुनाच्या गळीं उतरविण्याकरतां भगवंतांनीं तेंच ज्ञान अनेक प्रकारांनीं
गीतेंत सांगितले आहे (‘ एव्हवीं अवघेचि आत्मा । हें सागों जरी वीरोत्तमा ।
तरी तुझिया मनोधर्मा । गिळेल ना ॥ ’ ; ‘ म्हणोनि एकचि संचलें । चतुर्धा
आम्हीं केलें । जे अदळपण देखिले । तुझिये प्रसे ॥ ’ शा.-१३-९४८-४९).
कां—पादपूर्णार्थक अव्यय. **विनोदें—**कौतुकानें, आनंदानें, सहज समजेल अशा
रीतीन.

ओवी १७९—अवधारीं—ऐक.—भगवंतांनीं अर्जुनाला अनेक ठिकाणीं
‘ तूं चित्त देऊन ऐक ’ असें सांगितलें आहे (‘ तो म्हणे पार्था दत्तचित्तु ।
होई आतां ॥ ’ शा.-६-३८ ; ‘ परि तुला येतुलें करावें । मागेन तें आम्हां
देआवे । जे कानचि नाव ठेवावें । आपण पै गा ॥ ’ शा.-१३-९५४ ;
‘ कानचि करी हो सर्वांगा । हिये आथिलिया ॥ ’ शा.-१५-६७). श्रवण
हें लय, विक्षेप, कषाय व रसास्वाद हे चार दोष टाकून केलें असतां परिणाम-
कारक होतें (‘ श्रवणीं ध्यानीं अंतराय । लय विक्षेप कषाय । कां सरस्वादुही
होय । हे चारी अपाय चुकवावे ॥ ’ ए. भा.-११-७०५).

ओवी १८०—संगु—ऐक्य, सख्य, मैत्री. **न सांडोनि—**न ठाकता.—
भगवंत अर्जुनाला योग सांगणार व तद्वारां त्याचें आपणाशीं ऐक्य करून

घेणार; यावरून पूर्वी त्यांच्यामध्ये वियोग असला पाहिजे असें कोणाला वाटे. म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज या ओवीत असें सांगतात की, भगवंत अर्जुनाशी असलेल्या त्यांच्या सख्यांत (म्हणजे अद्वैतांत) बिघाड येऊं न देतां अर्जुनाला योग सांगतील. अर्जुन हा भगवंताची विभूति असल्यामुळे त्याच्या ऐक्यांत कधी बिघाड येतच नाही ('वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ॥' गीता-१०-३७).

॥ इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

सुबोध संगीत

अर्थात्

श्रीसमर्थांचे ५० मनाचे श्लोक

(किंमत ८ आणे)

स्वर-ताल-लिपिसहित]

[लेखक :— ना. द. तांबे]

यांत पन्नास श्लोक पन्नास रागांत लिहिले असल्यामुळे हे पन्नास रागांतील गीतांचे एक स्वतंत्रच पुस्तक झालें आहे. पुस्तकाचे शेवटी त्यांत आलेल्या प्रत्येक रागाचा आरोह व अवरोह दिला आहे. संगीत-मजनप्रेमी लोकांस व गायकांस हे पुस्तक संग्राह्य असें झालेलें आहे.

मिळण्याचें ठिकाण—गो. पु. रिसबूड, ६४ नारायण, पुणे.

॥ ॐ ॥

प्रकरण दुसरें

वेदान्त-परिशिष्ट

[१ 'संन्यास' व 'कर्मयोग'. २ संन्यासाश्रम. ३ मल, विक्षेप, आवरण. ४ साधनचतुष्टय-विवेक, वैराग्य, शमदमादिषट्संपत्, मुमुक्षुत्व. ५ श्रवण, मनन, निदिध्यासन. ६ असंभावना व विपरीत भावना.]

[टीप १— पांचव्या अध्यायावरील निरूपण समजण्यास जेवढी वेदांताची प्राक्रिया माहीत असणें आवश्यक आहे तेवढीच या परिशिष्टांत दिलेली आहे.]

‘संन्यास’ व ‘कर्मयोग’ (श्लोक १ व २)—गीतेत ‘संन्यास’ हा शब्द ‘संन्यासाश्रम’ अथवा ‘चतुर्थाश्रम’ या अर्थीं योजलेला नसून त्याचा अर्थ ‘कर्मत्याग’ असा आहे. ज्या संन्यासाश्रमांत गृहस्थाश्रमांतील कर्मांचीं साधनें स्त्री, धन, पुत्रादिक यांचा विधिपूर्वक त्याग करून आत्मज्ञानाच्या तीव्र इच्छेनें गृहादिकांचाही त्याग केला जातो व भगवीं वस्त्रे, दंड, कौपीन इत्यादि उपकरणें अथवा चिन्हें धारण केलीं जातात, त्या आश्रमसंन्यासाचा विचार गीतेत आलेला नाही. तसेंच ‘कर्मयोग’ याचा अर्थ नुसते ‘कर्मानुष्ठान’ असा विवक्षित नसून त्याचा अर्थ ‘कर्मांचें निष्काम अनुष्ठान (म्ह. कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति टाकून ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्मांचें अनुष्ठान) असा आहे. भगवंतांनीं अर्जुनास ज्या कर्मांचें अनुष्ठान निष्कामबुद्धीनें करावयास सांगितलें, तें कर्म कोणते हेंही विदित होणें अवश्य आहे. कर्मांचे १ स्वाभाविक कर्म, २ व्यावाहारिक कर्म व ३ शास्त्रीय वर्णाश्रम कर्म अथवा विहित कर्म असे तीन भेद आहेत. जांभई, शिक, ढेकर इत्यादि शरीराचे ठिकाणीं होणारे सहज व्यापार व निद्रा, खाणेंपिणें, इत्यादि शरीर-निर्वाहार्थ होणारीं साधारण कर्मे हीं स्वाभाविक कर्मे होत. शेती, व्यापार, नोकरी, इत्यादि कर्मे हीं व्यावहारिक कर्मे होत व ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षाकरतां वेदबोधित जीं कर्मे

तीं विहित कर्में होत. या तीन कर्मपैकीं गीता ही वेदविहित कर्में ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षाकरतां न करतां तीं केवळ चित्तशुद्धीकरतां निष्काम व ईश्वरार्पणबुद्धीने करावींत असे सांगतें. तसेंच कर्मसंन्यास अथवा कर्मत्याग याचा अर्थ विहितकर्माचा संन्यास अथवा त्याग असा आहे. विहित कर्माचा त्याग प्रायः खालील कारणामुळे होतो :—(१) आळसानें, अथवा मोहानें (२) कर्म दुःखकर आहे, असे समजून शरिराला क्लेश होतील, या भीतीनें (३) मनांत कर्तव्य अथवा संकल्प स्फुरत असतांनाही ' कर्म टाकणें म्हणजेच नैष्कर्म्य होणें ' अशा अज्ञ समजुतीने (४) आत्मज्ञानप्राप्तीच्या तीव्र इच्छेने व (५) ब्रह्मसाक्षात्कारानंतर कर्माची जन्मभूमि जी अविद्या तिच्या नाशानें (म्ह. ज्ञानोत्तर ब्रह्मानुभवी पुरुषाच्या देहादिसंघाताकडून सर्व कर्में होत असतांनाही, ' मी कर्माचा कर्ताच नव्हे ' या त्याच्या प्रतीतीमुळे, त्या सर्व कर्मांची गणना नैष्कर्म्यांतच होते. यालाच ज्ञानप्रधानात्मक सर्व कर्माचा संन्यास म्हणतात). यांतील पहिले तीन त्याग हे अनुक्रमें तामसिक, राजसिक व मिथ्याचारात्मक होत व म्हणून हे तिन्ही त्याग गीतेला मान्य नाहींत. चौथा व पांचवा त्याग म्हणजेच संन्यासाश्रमांतील विविदिषासंन्यास व विद्वत्संन्यास होत. प्रस्तुत अध्यायांतील दुसऱ्या श्लोकांत भगवंत ' संन्यास व कर्मयोग ' हे दोन्ही निःश्रेयसकर म्हणजे मोक्षाला देणारे आहेत असे सांगतात (' संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकराबुभौ । ') व ३ व्या श्लोकांत, जो कशाचाही द्वेष करीत नाहीं आणि कशाचीही इच्छा करीत नाहीं तो पुरुष कर्में करूनही नित्य संन्यासी समजावा (' ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति । ') असें सांगतात. यांतील ' संन्यास ' व ' नित्य संन्यासी ' हे शब्द साधनरूप विविदिषासंन्यास व विद्वत्संन्यासी या अर्थानें विवाक्षित आहेत ही गोष्ट विविदिषा संन्यास व विद्वत्संन्यास यांचें स्वरूप समजल्यानें स्पष्ट होणारी आहे. म्हणून या ठिकाणीं संन्यासभ्रमाची माहिती थोडक्यांत दिली आहे. **संन्यासाश्रम** (आश्रमसंन्यास)—संन्यासाश्रम अथवा चतुर्थाश्रम याचा प्रारंभ उपनिषत्कालापासून असून याचा विकास धर्मसूत्रकालात व तदनंतरच्या स्मृतिकालांत पूर्णतः झालेला दिसतो; म्हणून हा आश्रम स्मार्तच आहे असें नव्हे तर तो श्रौतही आहे. ' संन्यासाचे ' लक्षण ' विहितानां कर्मणां विधिना परित्यागः संन्यासः ' म्हणजे ' विहित कर्माचा विधिपूर्वक त्याग तो संन्यास

होय ' असें केलेले आहे. कोणतेही लक्षण अव्याप्ति, अतिव्याप्ति व असंभव या तीन दोषांनीं रहित असावे लागते. ' विहित कर्माचा त्याग तोच संन्यास ' एवढेच जर संन्यासाचे लक्षण केले तर त्या लक्षणावर अतिव्याप्ति हा दोष येतो; कारण आळसाने अथवा अन्य कारणाने विहित कर्म न करणारे असे जे लोक, त्या असंन्यासी पुरुषांवर हे लक्षण जाते. म्हणून ' विधिना ' हे पद संन्यासाचे लक्षणांत घातलेले आहे व ते मुख्य आहे. तैत्तिरीय उपनिषदांत ' कर्म, प्रजा, धन यांपैकी कोणत्याही साधनाने मोक्ष मिळत नाही, केवळ संन्यासानेच मोक्ष मिळतो असें म्हटलेले आहे :- (' न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।). संन्यासास मुख्य कारण वैराग्य आहे. ज्या दिवशीं खरे वैराग्य उत्पन्न होईल त्याच दिवशीं संन्यास करावा अशी श्रुति आहे (' यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेत् ॥ '). संन्यासाचे प्रकार पुष्कळ आहेत व प्रत्येकाच्या आचारांतही भेद आहेत. संन्यासाश्रमाचे नियम व संन्याशाचा आचार या विषयांचा विचार परमहंस, जाबाल, इत्यादि उपनिषदांतून व मनु, याज्ञवल्क्य, पराशर, इत्यादि स्मृतींतून सांगितला आहे. कुटीचक, बहूदक, हंस व परमहंस हे संन्यासाचे मुख्य चार प्रकार आहेत व हे प्रकार वैराग्याच्या कमीअधिक प्रमाणानुसार केलेले आहेत. वैराग्याचे मंद, तीव्र व तीव्रतर असे तीन प्रकार सांगितलेले आहेत. संकट अथवा दुःख कोसळले असतां जे तात्पुरते वैराग्य उत्पन्न होते त्यास मंद-वैराग्य म्हणतात. उदाहरणार्थ, प्रसूतिवैराग्य, स्मशानवैराग्य, इत्यादि. यावज्जीव मला स्त्रीपुत्रादि कोणी नकोत अशा ऐहिक भोगाविषयींच्या निरिच्छतेस ' तीव्र वैराग्य ' म्हणतात व ' ऐहिक व पारलौकिक ' भोगांविषयींच्या निरिच्छतेस ' तीव्रतर वैराग्य ' म्हणतात. मंद वैराग्यवान् पुरुषास कोणत्याही संन्यासाचा अधिकार नाही. तीव्र वैराग्यवान् पुरुषास कुटीचक किंवा बहूदक संन्यास ग्रहण करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. तीर्थयात्रादि करण्यास शरीर असमर्थ असल्यास त्याने कुटीचक संन्यास ग्रहण करावा व शरीर समर्थ असल्यास त्याने बहूदक संन्यास ग्रहण करावा. कुटीचक संन्यासी पुरुष पुत्रादिकांनीं बांधून दिलेल्या पर्णकुटीत राहतो, त्यांच्याच घरी भिक्षा मागून अन्न सेवन करतो व तीन दंड, शिखा, यज्ञोपवीत, कमंडलु, मंगवी वस्त्रे, इत्यादि चिन्हे धारण करतो

व गायत्रीमंत्राच्या जपांत व ध्यानांत काळ घालवितो. बहूदक संन्यासी त्रिदंड शिखा, यज्ञोपवीत, कमंडलु, काषाय वस्त्रे, इत्यादि चिन्हे धारण करतो, पुत्रादिकांस सोडून सदा यात्रा करीत राहतो व सात घरीं भिक्षा मागून ब्रह्मचिंतनांत काळ घालवितो. तीव्रतर वैराग्यवान् पुरुष हा हंस किंवा परमहंस संन्यासाचा अधिकारी होय. सर्व संग्राचा विधिपूर्वक परित्याग करून यज्ञोपवीत, कमंडलु, काषायवस्त्रे, इत्यादि आश्रमचिन्हे धारण करून नित्य त्रिकाळ स्नान करून व मोक्षपरायण होऊन वृक्षाखालीं अथवा गुहेत राहणें हा हंस संन्यासाचा आचार आहे. हंसास ब्रह्मलोक हें फल मिळतें व त्या ठिकाणीं त्याला ब्रह्मज्ञान होते. परमहंस संन्यासाचें विविदिषा अथवा जिज्ञासु व विद्वत् अथवा ज्ञानवान् असे दोन प्रकार आहेत. वेदनाच्या (आत्मज्ञानाच्या) इच्छेस विविदिषा म्हणतात व विविदिषेमुळे घेतलेला जो संन्यास त्याला विविदिषा संन्यास म्हणतात. विविदिषा संन्यासाचे काम्यकर्मसंन्यासरूप विविदिषा संन्यास व आश्रमरूप विविदिषा संन्यास असे दोन भेद आहेत. गृहस्थाश्रमांतच राहून काम्य कर्मांचा सर्वथैव त्याग करणें, विहित कर्मे फलेच्छा टाकून करीत राहणें व त्याचरोबरच श्रवणादिकांचा अभ्यास सतत करीत राहणें हा काम्यकर्मसंन्यासरूप विविदिषा संन्यास होय. प्रैषमंत्राचा उच्चार करून गृह, धन, स्त्री, पुत्र, शिखा, यज्ञोपवीत, इत्यादिकांचा त्याग करून, लंगोटी, आच्छादनास वस्त्र, दंड, कमंडलु, इत्यादि वस्तूंचा स्वीकार करून व केवळ तीन किंवा सात घरीं भिक्षा मागून राहणें व आश्रमाचें इतर नियम पाळणें हा आश्रमरूप विविदिषा संन्यास होय. या आश्रमरूप विविदिषा संन्यासाला दंडग्रहण व नित्य वेदांतश्रवण आवश्यक आहे. काम्यकर्मसंन्यासरूप विविदिषा संन्यासाचा अधिकार ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्यांस व स्त्रियांनाही आहे व हा संन्यास घेतल्याची उदाहरणें जनक, याज्ञवल्क्य, कहोल, मैत्रेयी व गार्गी, इत्यादि होत. आश्रमरूप विविदिषा संन्यासाचा अधिकार फक्त ब्राह्मणासच आहे असें कांहीं आचार्यांचें मत आहे. हा आश्रमरूप विविदिषा संन्यास तीव्र वैराग्यप्राप्तीनंतर कोणत्याही आश्रमांतून म्हणजे ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य किंवा वानप्रस्थ या आश्रमांतून स्वीकारतां येतो. ब्रह्मसाक्षात्कारानंतर जीवन्मुक्तिसौख्याच्या उपभोगाकरतां जो सर्वकर्मपरित्यागरूप संन्यास घेतला जातो तो विद्वत्संन्यास होय. विद्वत्परमहंससंन्यासी पुरुषाळा दंड, भगवीं वस्त्रे, इत्यादि चिन्हांची

गरज नाही. विद्वत्संन्यासांत क्षत्रियवैद्यासही अधिकार आहे. विविदिषा संन्यास हा साधनरूप संन्यास आहे व विद्वत्संन्यास हा फलरूप संन्यास आहे. आत्मज्ञानी पुरुषास 'मी सच्चिदानंदरूप ब्रह्म आहे' अशा दृढ अपरोक्षज्ञानाने प्राप्त होणारी जी आत्मस्वरूपस्थिति अथवा ब्राह्मी स्थिति तिलाच जीवन्मुक्ति म्हणतात व विद्वत्संन्यास म्हणजे तीच स्थिति होय. या ब्राह्मी स्थितीस पोहोचलेल्या पुरुषाचे वर्णन जीवन्मुक्त, संन्यासी, सांख्य, ज्ञानी, योगी, विद्वत्संन्यासी, स्थितप्रज्ञ, स्थितधी, भगवद्भक्त, गुणातीत, इत्यादि नांवांनी केलेले आहे व म्हणून हे सर्व शब्द एकच अवस्था म्हणजे मुक्त पुरुषाची सहजस्थिति अथवा आत्मस्थिति दर्शवितात. तात्पर्य, 'संन्यासमार्ग' याचा अर्थ 'साधनरूप विविदिषा संन्यास' होय व 'द्वंद्वरहित ब्रह्मानुभवी पुरुष' तोच 'नित्यसंन्यासी अथवा विद्वत्संन्यासी' होय. संन्यासाश्रम हा त्याज्य आश्रम नसून तो सर्व आश्रमांतील उत्तम आश्रम आहे. कारण तो समदर्शन अथवा विश्वबंधुत्व प्राप्त झाल्याचे एक चिन्ह आहे. हा आश्रम घेण्याकरतां तीव्रतर अथवा जिज्ञासा वैराग्य प्राप्त व्हावे लागते व असे वैराग्य प्राप्त होणे हे महद्भाग्याचे लक्षण आहे. अनेक जन्मांतून विहित कर्म निष्काम व ईश्वरार्पणबुद्धीने केल्या-शिवाय जिज्ञासा वैराग्य प्राप्त होत नाही. ज्याला ईशप्रसादाने जिज्ञासा वैराग्य प्राप्त झालेले आहे तोच संन्यासाश्रमाचा खरा अधिकारी होय व असे पुरुष अत्यंत विरले होत. लोकांच्या मनांत स्वधर्माविषयी आदर उत्पन्न करणे, शास्त्रपरंपरा राखणे, ब्रह्मनिष्ठेचे व्रत योग्य रीतीने चालविणे व लोकांना आत्मसुखप्राप्तीचा मार्ग दाखवून देणे हे संन्यासाश्रमाचे कर्तव्य आहे व आसन (म्ह. एके ठिकाणी अधिक काल राहणे), पात्रलोभ, संचय, शिष्यसंपादन, व्यर्थ भाषण, इत्यादि गोष्टी संन्यासाश्रमास वर्ज्य आहेत. विद्वत्संन्यासी पुरुषाचे ठिकाणी एवढे सामर्थ्य असते की, तो ज्याच्यावर कृपा करील त्याला आत्मानंद प्राप्त होतो. अतएव संन्यासाश्रम हा अत्यंत स्वार्थनिरपेक्ष व लोकावर मोठा उपकार करणारा आश्रम असल्यामुळे तो सर्वथैव वंदनीय असा आश्रम आहे. अशा सर्वोत्कृष्ट संन्यासाश्रमास मलिनता प्राप्त होण्याचे कारण, संन्यासाश्रमी पुरुषास भिक्षा मागण्याचा अधिकार असतो व त्याचा लोक सत्कार करतात, हे पाहून पुष्कळ अनधिकारी लोक संन्यास घेऊं लागले व मनसोक्त वागूं लागले व त्यामुळे संन्यासाश्रम हा एक चेष्टेचा विषय होऊन बसला.

वरील विवेचनावरून वाचकाच्या सहज लक्षांत येईल कीं, अर्जुन हा संन्यासाचा अधिकारी नसून तो कर्मयोगाचा अधिकारी होता. कारण तो तीव्र वैराग्य प्राप्त होऊन तत्त्वज्ञानाच्या विविदिषेनें रणांगणावर आला नव्हता तर तो कर्मप्रवृत्त होऊन लढण्याकरतां रणांगणावर आला होता.

ओवी ३४—मन धुतलें—चित्त (अंतःकरण) शुद्ध केलें. मल, विक्षेप व आवरण (निरूपण ओ. १६ पहा)—हे तीन दोष अंतःकरणाचे ठिकाणीं असतात. या तीन दोषांची निवृत्ति झाल्याखेरीज जीवाला ‘ मी ब्रह्म आहे ’ असा दृढ अपरोक्ष अनुभव येत नाही. मल—‘ मल ’ या शब्दाचा अर्थ ‘ पाप ’ असा आहे. पापात्मक अथवा निषिद्ध कर्म करण्याच्या वासनेवरून अंतःकरणांतील मलदोषाचा निश्चय होतो. तसेंच राग, द्वेष, असूया, मात्सर्य, इत्यादि विकार हेही मलदोषाचेच द्योतक होत. निषिद्ध कर्माचा सर्वथैव त्याग करून शुभकर्म म्हणजे विहित कर्म अनेक जन्मांतून निष्काम व ईश्वरार्पण बुद्धीने केलें असतां चित्तशुद्धि व वैराग्याची प्राप्ति होते व तद्वारा मलदोषाची निवृत्ति होते.

पापवासना ह्या जशा मलिन म्हणून सर्वथैव त्याज्य होत त्याचप्रमाणें लोकांत माननीय म्हणून गणलेल्या ‘ लोकवासना, देहवासना व शास्त्रवासना ’ यांचाही मुमुक्षूनें त्याग करावा. या तिन्ही वासना आत्मज्ञानप्रतिबंधक असल्यामुळें मलिनच होत. ‘ मी सर्व लोकांना संतुष्ट करीन, माझी कोणीही निंदा करणार नाही असेंच मी आचरण करीन ’ असा अभिमान बाळगणे यास ‘ लोकवासना ’ म्हणतात. खुद्द सर्वगुणसंपन्न रामकृष्णादि देवांची निंदा करणारे लोक जगतांत आहेत, तेव्हां या वृथा लोकवासनेच्या नादीं न लागतां मुमुक्षूनें ज्यांच्यांत आपलें हित आहे असें योग्य आचरण लोकांच्या निंदेची अथवा स्तुतीची पर्वा न करतां अखंड करीत राहावें. ‘ देहामध्ये सौंदर्यादि गुण आणण्याची तीव्र इच्छा धरणे अथवा औषधादि उपायांच्या योगानें शरिरांतील रोगांची अत्यंतिक निवृत्ति करण्याची हाव धरणें ’ यास ‘ देहवासना ’ म्हणतात. ‘ जन्ममर लोकमान संपादन करण्याकरतां वेद व शास्त्रे यांचाच अभ्यास करीत राहणे, परंतु शास्त्रांतील प्रतिपाद्य व सारभूत जो परमात्मा तत्प्राप्त्यर्थं ध्यानयोगादि अभ्यास न करणें ’ यास ‘ शास्त्रवासना ’ म्हणतात. या तिन्हीही वासना दुःसंपाद्य आहेत. यांचा नाश सत्संगतीनें व

विवेकानें होतो. या वासना निवृत्त झाल्याखेरीज जीवाला आत्मज्ञान होत नाही. **विक्षेप**—‘विक्षेप’ या शब्दाचा अर्थ ‘चंचलता’ असा आहे. अंतःकरणाच्या चंचलतेस ‘विक्षेप’ म्हणतात. विक्षेपदोष उपासनेनें नाहीसा होतो. उपासना हें मानसिक कर्म असल्यामुळे उपासनेचा अंतर्भाव कर्मांमध्ये केला जातो. आत्मज्ञानास आवश्यक असणारी अंतःकरणाची एकाग्रता उपासनेनें प्राप्त होते. उपनिषदांमध्ये उपासनेचे अनेक प्रकार अधिकारपरत्वे सांगितलेले आहेत. श्रीमद्भगवद्गीता हा उपनिषत्सारूप ग्रंथ असल्यामुळे भगवंतांनीं गीतेंतही अक्षरोपासनेचे प्रकार सांगितलेले आहेत. विहित कर्म करून तें ईश्वरार्पण करणें, नानाप्रकारचे यज्ञ निष्कामबुद्धीनें करणें, सर्व कर्मेंं ब्रह्मार्पण करणें, ध्यानयोगाचे अवलंबन करणें, भगवद्भक्ति करणें, आत्मज्ञाननिष्ठ होणें, ओकाराचा जप करणें व त्याचें चिंतन करणें, इत्यादि हे सर्व उपासनेचेच प्रकार आहेत. या सर्व उपासनेच्या प्रकारांमध्ये ध्यानयोगाचें महत्त्व अधिक आहे. परंतु ध्यान-योगाचा अधिकारी हा अंतर्बाह्य परिग्रहरहित असावा लागतो. दृढ-योगांत यम, नियम, आसन, प्राणायाम व प्रत्याहार यापुढची भूमिका ‘ध्यान’ ही सांगितली आहे. तात्पर्य, ध्यानयोग अथवा अव्यक्तोपासना ही सामान्य जीवांना दुःसाध्य असल्यामुळे भगवंतांनीं गीतेंतील १२ व्या अध्यायांत व इतर अध्यायांतूनही व्यक्तोपासना सांगितली आहे. सगुण परमात्म्याची उपासना केली असतां चित्तस्थैर्य प्राप्त होऊन निर्गुण ब्रह्माचीही प्राप्ति होते. (‘तूं मन हे मीचि करी। माझिया भजनीं प्रेम धरीं। सर्वत्र नमस्कारी। मज एकातें ॥’ ‘माझेनि अनुसंधाने देख। संकल्प जाळणें निःशेख। मद्याजी चोख। याचि नांव ॥’ ‘ऐसा मियां आथिला होसी। तेथ माझियाचि स्वरूपा पावसी। हे अंतःकर्णीचें तुजपासीं। बोलिजत असे ॥’ ज्ञा.-९-५१७ ते ५१९). सगुण ब्रह्माची उपासना चित्ताच्या ऐकाग्याचें व निर्गुण ब्रह्मप्राप्तीचें साधन आहे असाच सर्व संतांचाही अनुभव आहे (‘नाम घेतां मन निवे ॥’ तुका.-१६३७ ‘अवध्या दशा येणें साधती। मुख्य उपासना सगुणभक्ति ॥’ तुका.-४४६ ‘सप्रेमसद्भावे संपूर्ण। नित्य करितां नामस्मरण। वृत्ती पालटती आपण। तेंही लक्षण ऐक राया ॥’ ए. भा.-२-७६९ ते ७७३; ‘निर्गुणीं पावले सगुणीं भजता। विकल्प धरितां जिह्वा झडे ॥’ नाथ.-११३२). अतएव निर्गुण व सगुण परमात्म्याच्या उपासनेनें अंतःकरणांतील विक्षेपदोषाची

निवृत्ति होते. आवरण—‘आवरण’ या शब्दाचा अर्थ ‘आच्छादन’ असा आहे. आवरण हा एक अज्ञानाचा अंश अथवा ही एक अज्ञानाची शक्ति आहे. आवरणाच्या योगाने जीव हा आपल्या मूळच्या कूटस्थरूप आत्म-स्वरूपाला विसरतो व नंतर देहाशी तादात्म्य करून ‘देह मी व देहसंबंधी माझे’ असे समजू लागतो. देहादि अनात्म पदार्थांचे ठिकाणी ‘मी व माझे’ अशी बुद्धि होणे, यावरून अंतःकरणाचे ठिकाणी असलेल्या आवरणदोषाचा निश्चय होतो. या आवरणदोषाची निवृत्ति श्रीगुरुमुखाने ‘तत्त्वमासि’ या महावाक्याचे श्रवण केल्यानंतर ‘मी ब्रह्म आहे’ असे जे साक्षात्काररूप ज्ञान उत्पन्न होते, त्या ज्ञानाने होते.

ओवी ७१—आत्मयोगे आथिला—आत्मज्ञानाने संपन्न झाला. आत्मज्ञान प्राप्त होण्याकरतां साधक हा ‘साधनचतुष्टयसंपन्न’ असावा लागतो. साधनचतुष्टयसंपन्न—(निरूपण ओ. ७१ पहा)—विवेक, वैराग्य, शमदमादिषट्संपत् व मुमुक्षुत्व या चार आत्मज्ञानप्राप्तीच्या साधनास ‘साधनचतुष्टय’ असे म्हणतात. या चार साधनांनी युक्त जो पुरुष तो ‘साधनचतुष्टयसंपन्न पुरुष’ होय. तोच आत्मज्ञानाचा अधिकारी आहे. विवेक—एक ब्रह्म-आत्मा मात्र नित्य आहे व तद्वातिरिक्त सर्व मायादि प्रपंच-जगत् अनित्य आहे (‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येवंरूपो विनिश्चयः । सोऽयं नित्या-नित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः ॥ ’) अशा प्रकारचा ठाम निश्चय श्रुति, स्मृति व युक्ति यावरून करणे यास ‘विवेक’ म्हणतात. हा आत्मा शाश्वत आहे—‘शाश्वतोऽयं पुराणो’—अशी श्रुति आहे, हा आत्मा अव्यय आहे—‘अनादित्वान्निगुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः’—अशी स्मृति आहे, ‘जे जे कार्य असते ते ते अनित्य असते’ अशी युक्ति आहे व आत्मा हा कोणत्याही कारणाचे कार्य नसल्यामुळे तो नित्य आहे. तात्पर्य, श्रुति, स्मृति व युक्तीनेही आत्मा नित्य आहे असेच ठरते. अशा विवेकास ‘नित्यानित्यवस्तुविवेक.’ अथवा ‘आत्मानात्मविवेक’ म्हणतात. विवेकाच्या ब्रह्मविचार, तत्त्वविचार व आत्मविचार ह्या तीन कक्षा आहेत (‘को नाम बंधः कथमेष आगतः कथं प्रतिष्ठास्य कथं विमोक्षः । कोऽसावनात्मा परमः क आत्मा तयोर्विवेकः कथमेतदुच्यताम् ॥ ’ शंकराचार्य). विवेक हा सत्संगतीने प्राप्त होतो. वैराग्य-ऐहिक व पारलौकिक भोग नाशवंत आहेत असे जाणून त्यांच्याविषयी

निरिच्छ होणें याला 'वैराग्य' म्हणतात. वैराग्यांत अपरवैराग्य व परवैराग्य असे दोन भेद आहेत. त्यांतील अपरवैराग्याचे यतमान, व्यतिरेक, ऐकेंद्रिय व वशीकार असे चार पोटभेद आहेत. (१) या अखिल प्रपंचामध्ये सार काय व असार काय याचा विचार करणें व असार वस्तूंच्या त्यागाबद्दल प्रयत्न करणें यास 'यतमान' वैराग्य म्हणतात. (२) अंतःकरणांत असणारे जे काम-क्रोधादिक विकार, त्यांपैकी किती विकार नष्ट झाले आहेत व अजून किती नष्ट व्हावयाचे राहिले आहेत याबद्दल वारंवार अंतर्परीक्षण करून त्या त्या अवशिष्ट विकारांच्या निवृत्तीकरतां प्रयत्न करणे यास 'व्यतिरेक' वैराग्य म्हणतात. (३) अंतःकरणांत विषयवासना असतांही इंद्रियांचा विरोध करण्याकरितां जो प्रयत्न केला जातो त्यास 'ऐकेंद्रिय' वैराग्य म्हणतात. (४) दृष्ट (म्ह० ऐहिक) आनुश्राविक (म्ह० पारलौकिक) विषयाविषयीं अंतःकरणांत इच्छा नसणे, यास 'वशीकार' वैराग्य म्हणतात. (दृष्टाऽऽनुश्राविकविषय-वितृष्णस्य वशीकारारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ '—पातंजल योगसूत्र). परमार्थांत यतमान, व्यतिरेक व ऐकेंद्रिय या वैराग्यांचा फारसा उपयोग होत नाही. कारण या वैराग्यांची गणना मंद वैराग्यांत होते. परमार्थांत तीव्र वैराग्य लागत असतें व तें वैराग्य म्हणजे 'वशीकार' वैराग्य अथवा 'जिज्ञासा' वैराग्य होय. श्री-ज्ञानेश्वरांनीं या तीव्र वैराग्याची व्याख्या 'इहलोकींचे किंवा स्वर्गांतील भोग हे आपल्या इच्छेचे दास झाले असतांही ते भोगावे असे न वाटणें' किंवा, 'स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ या तीनही लोकांतील भोग हे वमनाप्रमाणें त्याज्य वाटणें,' अशी केली आहे ('तैसे ऐहिकींचे कां स्वर्गींचे । भोग पाइक जालिया इच्छेचे । परी भोगावे हें न रुचे । मनामाजी ॥ ' शा.-१६-१६६ ; 'उठलेनि वैराग्यें जेणें । हा त्रिवर्गु ऐसा सांडणें । जैसैं वमुनिया सुणें । आतांचि गेलें ॥ ' शा.-१५-२५६). पर वैराग्य हें अपर वैराग्याची परिपक्व अवस्था होय. हें पर वैराग्य ब्रह्मसाक्षात्कारानंतर प्राप्त होतें. वशीकार वैराग्य प्राप्त झालेल्या पुरुषाच्या ठिकाणीं ब्रह्मलोकापर्यंतच्या सर्व भोगाविषयीं जरी विराक्ति असली तरी त्याला विषय हे विषयरूपानें प्रतीत होत असतात. परंतु पर वैराग्यामध्ये ब्रह्मानुभवी पुरुषाला विषय हे विषयरूपानें प्रतीत न होतांना सर्व ठिकाणीं त्याला आत्मवस्तूचेंच दर्शन होतें—('तरी विषयांतुही कांहीं । आपणपें वाचुनि नाही । मग विषय कवण कायी । बाधितील कवणा ॥ '

ज्ञा.-२-३३५; 'पाहे तिकडे बापमाय। विठल'आहे रखुमाई॥' तुका-३५५३.)
महामुनि पतंजलीनें पर वैराग्याची व्याख्या 'प्रत्यक्-आत्म्याच्या ज्ञानानें
गुणपरिणामरूप सर्व विषयांविषयीं कंटाळा येणें' अशी केली आहे ('तंतपरं
पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्यम्').

शमादिषट्संपत्—शम, दम, श्रद्धा, उपरति, तितिक्षा व समाधान या
सहा साधनांस शमादिषट्क म्हणतात. यांची जी संपत् (म्ह. प्राप्ति अथवा
संपादन) यास 'शमादिषट्संपत्' म्हणतात. **शम**—मनाच्या निग्रहास म्हणजे
मनाला कामादि विकारांपासून आवरून त्यास विषयांचें चिंतन करूं न देणें यास
शम म्हणतात. **दम**—बाह्य इंद्रियांस शब्दादि विषयांपासून आवरणें यास दम
म्हणतात. **श्रद्धा**—सद्गुरु व वेदांत यांच्या वचनावर आत्यंतिक विश्वास ठेवणें
यास श्रद्धा म्हणतात ('शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यावधारणं। साश्रद्धा
कथिता सद्भिर्नयया वस्तूपलभ्यते॥' अथवा 'निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति
विश्रुता॥'). **उपरति**—चित्तशुद्धीनंतर आत्मज्ञानाच्या तीव्र इच्छेनें यज्ञादि
कर्म व तत्साधने स्त्री-धन-पुत्रादिक या सर्वांच्या विधिपूर्वक त्यागास उपरम—
उपरति म्हणतात. **तितिक्षा**—प्रारब्धबलेंकरून प्राप्त होणारीं सुखदुःख, मानाप-
मान, शीतोष्ण, इत्यादि द्वंद्वें शांतपणें सहन करणें, याला 'तितिक्षा' म्हणतात.
समाधान—चित्ताच्या एकाग्रतेस म्हणजे ब्रह्माच्या ठिकाणीं चित्ताच्या
निरंतर स्थापनेस समाधान म्हणतात ('नियतं स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि
सर्वदा। तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम्॥'). **मुमुक्षुत्व**—
मोक्षप्राप्तीच्या तीव्र इच्छेस मुमुक्षुत्व म्हणतात. **मोक्ष**—सर्व दुःखाची आत्यंतिक
निवृत्ति व परमानंदाची प्राप्ति हे मोक्षाचें स्वरूप आहे. असा मोक्ष जीव
ज्या वेळेस अनुभवानें ब्रह्म होतो म्हणजे 'मी सच्चिदानंदरूप ब्रह्म आहे' अशा
दृढ अपरोक्ष अनुभवावर येतो, त्या वेळेस त्याला प्राप्त होतो; म्हणून 'जीवानें
ब्रह्मरूप होणें' यालाच मोक्ष म्हणतात. **श्रवण, मनन, निदिध्यासन**
(निरूपण ओ. ३४ पहा)—हीं आत्मज्ञानप्राप्तीचीं, अंतरंगसाधने आहेत.
आत्मज्ञानप्राप्तीचे जे उपाय अथवा साधने आहेत त्यांचे बहिरंगसाधने
व अंतरंगसाधने असे दोन भेद आहेत. ज्या साधनांच्या योगानें अंतः-
करणशुद्धि प्राप्त होते त्या साधनांना बहिरंगसाधने म्हणतात. यांत यज्ञादि
कर्म, तप व दान इत्यादिकांचा समावेश होतो. जीं साधने साक्षात् आत्मज्ञानो-

त्पत्तीस हेतु असतात त्यांना अंतरंगसाधनें म्हणतात. श्रवण—उपक्रमो-
पसंहारादि षड्लिंगावरून सर्व वेदांतवाक्यांचें तात्पर्य अद्वैत ब्रह्मामध्ये आहे,
अशा बुद्धीच्या निश्चयास 'श्रवण' म्हणतात. मनन—श्रवण केलेल्या अद्वितीय
ब्रह्मवस्तुरूप अर्थाचें युक्तीनें चिंतन करणें यास 'मनन' म्हणतात ('श्रुतस्यार्थ-
स्योपत्तिभिश्चिन्तनं मननम् ॥') निदिध्यासन—विजातीय अथवा अनात्माकार
वृत्तींचा त्याग करून अंतःकरणानें 'मी ब्रह्म आहे' असे निरंतर चिंतन करणें
यास 'निदिध्यासन' म्हणतात ('विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहीकरणं निदिध्यासनम् ॥').

असंभावनाविषय विपरीतभावना (निरूपण ओ. ८७ पहा.)—असंभा-
वना' या शब्दाचा अर्थ 'अंशक्यता' असा आहे. 'मी आत्मा आहे' असा
साधकाने जरी विचारांती निश्चय केला तरी अनेक जन्मांच्या संस्कारामुळे व
अध्यासामुळे त्याच्या ठिकाणी मधून मधून जीवब्रह्मैक्याविषयी संशय उत्पन्न
होत असतो. अशा संशयास वेदांतशास्त्रांत 'असंभावना' म्हणतात. असंभाव-
नेचे दोन प्रकार आहेत: एक प्रमाणासंभावना अथवा प्रमाणगत संशय व
दुसरी प्रमेयासंभावना अथवा प्रमेयगत संशय. श्रुतिवचनानीं कर्माचें व उपास-
नेचें प्रतिपादन केलें आहे का जीवब्रह्मैक्याचें प्रतिपादन केलें आहे याविषयीचे
संशयास प्रमाणासंभावना म्हणतात. जीवब्रह्माचा अभेद सत्य आहे किंवा भेद
सत्य आहे याविषयीच्या संशयास प्रमेयासंभावना म्हणतात. जीव व ब्रह्म यांच्या-
मध्ये भेद आहे व देहच आत्मा असून तो सत्य आहे असे वाटणें अशी जी
विपरीत समजूत तिला विपरीतभावना म्हणतात. या असंभावना व विपरीत-
भावना जोपर्यंत जीवाचे ठिकाणी असतात तोपर्यंत जीवाला ज्ञानाचें फल जी
परमानंदप्राप्ति तिचा लाभ होत नाही. श्रवणानें प्रमाणगत असंभावनेची, मन-
नाने प्रमेयगत असंभावनेची व निदिध्यासनानें विपरीतभावनेची निवृत्ति होते.

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ ॐ ॥

प्रकरण तिसरें

व्याकरण—परिशिष्ट

श्रीज्ञानेश्वरीच्या पांचव्या अध्यायांतील व्याकरण

[टीप:— प्रस्तुत लेखकांनीं संपादिलेल्या ‘ श्रीज्ञानेश्वरी अध्याय बारावा ’ यातील चवथ्या प्रकरणामध्ये ‘ श्रीज्ञानेश्वरींतील नामांची व धातूंची रूपावलि ’ छापलेली आहे. त्या रूपावलीस अनुसरून प्रस्तुत अध्यायांतील व्याकरण लिहिलेलें आहे. म्हणून हें व्याकरण वाचीत असतांना प्रत्येक वाचकानें ती रूपावलि संग्रहीं ठेवणे अवश्य आहे.]

पुलिंगी नामें

अ-कारान्त (राम) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्द:— असे शब्द या अध्यायांत सुमारे १२० आहेत. त्यांतील कांहीं येथें दिले आहेत:— अवकाश (३०), आहार (४३), कळोळ (१००), काळ (१६६), कृष्ण (१), गज (९३), गुण (३९), चकोर (१०७), चंद्र (१०), जीव (७९), डोह (१४४), दास (६९), दीप (२७), देव (६), पूर (१०३), प्रकाश (४९), भंग (६६), भेद (३०), मशक (९३), मार्ग (८), विवेक (९०), व्यापार (४०), संकल्प (३६), संग (९६), संन्यास (२), समुद्र (३५), संवाद (६९), संसार (१२५), हव्यास (३३), इत्यादि.

आ-कारान्त (वारा) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्द:— भोता (६९), उजगरा (५४), कर्ता (३७), किडा (१२१), कुरुठा (१२), खरांय (११२), निमथा (३२), वसौटा (१२), विसांवा (१२४), विसुरा (१७४).

इ-कारान्त (कवि) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्दः— अग्नि (२३), उपाधि (२४), महर्षि (१४७), संधि (१५२), क्षीराब्धि (११).

ई-कारान्त (योगी) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्द— अधिकारी (१४६), अनुमवी (१५७), गोसावी (१३), पक्षी (१३१), फलत्यागी (७५), व्योमगामी (१५३), शरीरी (४०), संन्यासी (२०), साक्षी (८०), ज्ञानी (९२).

उ-कारान्त (तरु) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्द— मेरु (१९), सिंधु (३५).

स्त्रीलिङ्गी नामें

अ-कारान्त (वाट) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्द— आर्त (११), खूण (१३६), चाड (१९), फांक (१७३), बरळ (११६), माष (५१) मात (१२९), वास (७४), सेज (४७), हाव (७३).

आ-कारान्त (माला) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्द— अवस्था (१३२), उखा (१४२), ऐक्यता (२९), कल्पना (२५), कालिमा (८६), चेष्टा (५२), निसंगता (९७), प्रसन्नता (११), विवंचना (१५५), सवेसा (१३).

इ-कारान्त (मति) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्द— आर्ति (६९), प्राप्ति (३३), पुष्टि (११९), बुद्धि (२४), भ्रांति (३४), विरक्ति (१२३), शुद्धि (७९), सृष्टि (७४).

ई-कारान्त (नदी) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्द— कवळी (१३३), गोठी (८०), चिळसी (१३१), दिवाळी (८६), बोली (११७), राखोडी (२३), रोहिणी (११६), वानी (९१).

[टीप— पुलिङ्गी ऊ-कारान्त शब्द विंचू व स्त्रीलिङ्गी उ-कारान्त शब्द घेनु यांच्याप्रमाणें चालणारे शब्द प्रायः आढळत नाहींत.]

नपुंसकलिङ्गी नामें

अ-कारान्त (धन) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्दः— असे शब्द या अध्यायांत सुमारे ७५ आहेत. त्यांतील कांहीं येथें दिले आहेतः— अंतर (१९), अंतःकरण (१), अमृत (९१), कर्म (५०), काज (५९), कारण (२५),

घर (७१), चित्त (३), चैतन्य (३५), जग (७१), जळ (१७०), दैव (९०), नवल (४२), निर्वाण (१४०), पल (५०), पाऊल (१०६), फळ (७), ब्रह्म (१०१), भूत (९२), मन (९), माप (१६०), मिष (१७०), लवण (३५), लक्षण (१०२), सरोवर (१५६), सांच (१६०), सुख (८), स्वप्न (९१), इत्यादि.

ए-कारान्त (लेणें) शब्दाप्रमाणें चालणारे शब्द :—कुवाडें (६७), दळवाडें (७८), निदसुरें (९८), मरिते (६४), मसैरें (८३).

धातुसाधित नामें :—बोलणें (६४), येणें (१०५), सेवणें (१२१), इत्यादि हीं नामे 'लेणें' या शब्दाप्रमाणेंच चालतात.

सर्वनामें

पुरुषवाचक सर्वनामें :—'मी, आम्ही'; 'तूं, तुम्ही'; 'तो, ते तें व 'ते तिये, तीं'. दर्शक सर्वनामें :—हा, हे, हे; संबंधी सर्वनामें :—जो, जे, जें; प्रश्नार्थक सर्वनामें :—काय (११), कवण (६), काई (२७).

सामान्य सर्वनामें :—आपण (९६) इत्यादि सर्वनामे या अध्यायांत आलेली आहेत.

विशेषणें

अ-कारान्त :—सकळ (२), मागील (६), सदैव (१०), भिन्न (२७), संपूर्ण (३९), शारीर (५१), विकळ (५७), चांग (६५), महुर् (११५), शीतल (११७), चोख (१४५), अमोळ (१६६), इत्यादि.

आ-कारान्त :—कैसा (१), ऐसा (३) बरवा (६), जैसा (८), तैसा (८), सांगडा (८), सोहपा (८), कायसा (१३), एवढा (३५), निरुता (६०), तेउता (७१), भळा (७८), गोमटा (११२), आघवा (११७), लटिका (१२६), नाथिला (१२६), वोखटा (१२७), इत्यादि.

[टीप :—आ-कारान्त विशेषणांच्या स्त्रीलिङ्गी रूपांत अन्त्य 'आ' चा ईकार होतो व नपुंसकलिङ्गी रूपांत 'एकार' होतो; जसें—गोमटा-टी-टें. एवढा-ढी-ढें].

ई-कारान्त :—एकदेशी (३६), दुःखी (१२२), इत्यादि.

धातुसाधित विशेषणें

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अथवा ता-अन्त विशेषणेंः—
घेतें (२२), असता (२४), जाणतें (६०), जागता (९४), इत्यादि.

भूतकालवाचक अथवा ला-अन्त विशेषणेंः—निरोपिला (२) संचलें (५३), निदेलें (५३), सांडिली (५६), आळविलें (५८), फिटला (६५), उरला (९५), पातला (१०३), उपाइलें (१०८), दाविलें (१२८), वोतला (१३७), इत्यादि.

षष्ठ्यर्थक विशेषणें

पुलिंगी विशेष्यापूर्वीं आलेलींः—कर्माचा (२), अर्जुनाचा (९), औदार्याचा (१२), अमूर्ताचा (३९), तयाचा (४६), दीपाचा (४९), मनाचा (५१), तेथीचा (४१), मूर्तीचा (८१), पूर्वदिशेचा (८६), मृगजळाचा (१०३), सामरस्याचा (१३७), आनंदाचा (१३८), माझा (१६३), इत्यादि.

स्त्रीलिङ्गी विशेष्यापूर्वीं आलेलींः—श्रीशंभूची (११), जयाची (२४) संन्याशाची (३३), बुद्धीची (५१), अंधकाराची (९१), सर्पफणीची (११७), विरक्ताची (११९), पांडुरोगाची (१४१), द्वैताची (१४१), कारुण्यरसाची (१७१), अमृताची (१७२) इत्यादि.

नपुंसकलिङ्गी विशेष्यापूर्वीं आलेलींः—निद्रेचें (८), उपमन्यूचें (११), संन्यासियाचें (१८), माझें (२०), जयाचें (२०), इंद्रियांचें (५८), बुद्धीचें (६०), शांतरसाचें (६४), दैवाचें (६५), प्रासाचें (७०), महाभूताचें (७८), दादुल्याचे (८१), आंतीचें (८३), ईश्वराचें (८३), कुमुददळाचें (१०७), प्रपंचाचें (१६०), साचाचें (१६०), तुझें (१६२), पढियंतयाचें (१७०), इत्यादि.

सप्तमीगर्भ विशेषणेंः—परिणामीचा (७), गृहीचे (४९), पूयपंक्तीचे (१२१), विषयकर्दमीचे (१२२), जन्ममरणीचे (१२४), परब्रह्मीचे (१३९) गांवींचे (१४६), इत्यादि.

आख्यातांचीं अथवा क्रियापदांचीं रूपें

वर्तमानकाळ- प्र. पु. ए. व.— जाणें (१३७). प्र. पु. अ. व.— करूं (१८०). द्वि. पु. ए. व.—जाणसी (१८), रतसी (१४१), करिती (१४१), देखसी (१४१), पुससी (१५०), परिससी (१६९), अनुष्ठिती (१६९). द्वि. पु. अ. व.—पोखीतसां (२), बोलतां (३).

तृ. पु. ए. व.—अशीं रूपे या अध्यायांत पुष्कळ आलेली आहेत; त्यांतील कांहीं येथें दिली आहेत:— ये (७), मोडे (८), सांडे (८), करी (१९), धरी (१९), वोळखे (३०), चढे (३२), पावे (३२), घडे (३३), आवडे (३५), मिळे (३५), पाहे (४१), शिपे (५०), उदैजे (५१), राहटे (५३), निपजे (५५), दिसे (५७), देखे (५८), बोले (५८), आतुडे (६७), उपेक्षी (७३), रची (७६), उमारी (७८), खेळे (८१), प्रगटे (८३), ओळखे (९०), आईके (९१), बोधे (१७६) इत्यादि.

तृ. पु. अ. व.—अशीं रूपे या अध्यायांत पुष्कळ आलेली आहेत; त्यांतील कांहीं येथें दिली आहेत:— होती (१५), म्हणती (२७), मानिती (२८), करिती (५२), जाणती (६०), बोलती (८२), देखती (८९), नेणती (९२), म्हणती (१००), येती (१११), आवडती (११२), घेती (१२१), धरिती (१२३), त्यजिती (१२८), चेती (१४८).

वर्तमानकाळ कर्मणि— तृ. पु. ए. व.—बोधिजे (४), बोलिजे (४), सागिजे (४), पाहिजे (१७), देखिजे (१७), लाहिजे (१७), आकळिजे (२४), पविजे (२९), गमिजे (२९), नेणिजे (५१), बोलिजे (५१), चुंबिजे (१३१), इत्यादि. तृ. पु. अ. व.—बंघिजती (५६).

वर्तमानकाळ - भावे— लोटिजे (१०३).

भूतकाळ— तृ. पु. ए. व.— जाहलें (३६), सुतला (४७), भुतला (४७), विटला (७१), जेविला (१०७), फावले (१०८).

भूतकाळ— तृ. पु. अ. व.—रिझले (९), जाणवले (३१), चोखाळले (६२), केले (१२९), सुतले (१४८), पातले (१५९), ठेले (१६०).

भूतकाल - कर्मणि— तृ. पु. ए. व.—म्हणितलें (९), दिधलें (१४), सांडिला (२१), हिरतलें (३४), धुतलें (३४), घातलें (३४), काढिलें

(३६), व्यापिलें (३६), बोलवलें (६४), इत्यादि. भूतकाल-कर्मणि तृ. पु. अ. व.- सांडवलें (१०८), केले (१३८), इत्यादि.

भविष्यकाल-प्र. पु. ए. व. सांगेन (७०), भविष्यकाल-तृ. पु. ए. व. -होईल (९), उरेल (९३), पावेल (१३६), येईल (१४५), विस्तरेल (१६७), भविष्यकाल-कर्मणि-तृ. पु. ए. व.-सांडिजेल (१२५), जल्पिजेल (१७३), निरूपिजेल (१७६), बोलिजेल (१७९) इत्यादि. भविष्यकाल-भावे- तृ. पु. ए. व.-वासिजेल (१२५).

आज्ञार्थ-प्र. पु. ए. व.-म्हणों (१०८). प्र. पु. अ. व.-सांगों. (४५), बोलों (१६८), म्हणों (१७१). द्वि. पु. ए. व.- ऐकें (४) सांगे (६), वोळख (६०) पाहीं (६२), अवधारीं (८२), पाहें (१०२), जाणें (११८), जाण (१२०), मुकुळीं (१४२), उजळीं (१४२), करीं (१४२), इत्यादि. द्वि. पु. अ. व.-देखां (१०), परिसां (६९), आइकां (१४३), इत्यादि. तृ. पु. ए. व.-असो (५९).

आज्ञार्थ-कर्मणि-तृ. पु. ए. व.-ऐकीजो (१६८).

विध्यर्थ-तृ. पु. ए. व.-बोलावा (५), देखावा (६), नोहावा (१२), मागावा (१३), करावें (६८), होआवा (९५), पुसावें (१६४), सांगावें (१६४), घेयावा (१६७), सागावी (१६७), आकळावा (१७४), इत्यादि. तृ. पु. अ. व. करावीं (११४).

[टीपः—खालील रूपें या अध्यायांत आढळलीं नाहींतः—(१) भूत-काल प्र. पु. व द्वि. पु. दोन्ही वचनें. (२) भूतकाल-भावे. (३) भविष्यकाल-प्र. पु. अ. व.; द्वि. पु. ए. व. व. अ. व. भविष्यकाल-तृ. पु. अ. व. भविष्य-काल-कर्मणि तृ. पु. अ. व. (४) आज्ञार्थ-तृ. पु. अ. व. व आज्ञार्थ कर्मणि तृ. पु. अ. व.]

पद्यरूपें—तीन काल व तीन अर्थ यांशिवाय पद्यवर्ती अनियमित रूपें या अध्यायांत खालीलप्रमाणें आलेलीं आहेत.—आहे (१०७), होय (१), आथि (१५०), नाहीं (८६), हो (९५), होये (१०२) इत्यादि.

अव्ययै

क्रियाविशेषण अव्ययै— अचुंबित (७), अहर्निशी (८७), आता (६), आंतु (१७५), आदि (८४), आदिकरुनि (४५), आधी (८५), आपेंआप (१३३), एकंदर (१५१), एथ (१३), एन्हवी (२६), कहीं (३३), कांहीं (४६), कीं (१३), कीर (१६), केवी (१२२), जैं (२५), जेवीं (९०), तत्त्वता (१५), तंव (३५), तेथ (५३), तैं (२३), निभ्रांत (११८), निरंतर (२०), निःशेष (१३०), पुढती (२), मग (८३), मागां (२), मुदल (१५७), येथ (१०५), वर (१६६), वरी (१७०), वायां (३३), सदा (९६), सम्यक् (२८), समूळ (८३), सर्वत्र (९६), सर्वथा (२६), सहजें (२७), साचोकारे (१४६), सांच (१०१) साविया (७), सुखें (१४५), स्वभावतः (८४), न (८), ना (११), इत्यादि.

उभयान्वयी अव्ययै— आणि (७), कां (९०), की, (९३), जरी (३७), जे (३८), तरी (१), नातरी (९१), परी (६), म्हण-ऊनि (२२), म्हणोनि (२१), म्हणोनिया (४७), इत्यादि.

शब्दयोगी अव्ययै— कडे (७४), प्रति (४), माजि (९९), लागीं (५), वरी (१०५), विण (३१).

शुद्ध शब्दयोगी अव्ययै— चि (२), ही (२८).

केवलप्रयोगी अव्ययै— हां (१), हो (१०), पां (११), गा (१५), पै (२९), हन (१२९), कां (१७६) इत्यादि.

धातुसाधित अव्ययै अथवा कृदन्तै

(१) त-प्रत्ययान्त— असतु (७५), ऐकतु (४१), करितु (७५), गिंवसित (८८), चालतु (४४), चुंबितु (१७७), वर्तत (४९), म्हणतु (१७५), वर्ततु (४०), सांडीत (६४) इत्यादि.

(२) तां-प्रत्ययान्त— अनुष्ठितां (७), आकळितां (६७), करितां (६२), घाघुसितां (६७), दंडितां (९७), नेणतां (११५), पवतां (१९), बोलतां (३), येतां (८६), विचारितां (१५), सेवितां (१२०), इत्यादि.

(३) वा-प्रत्ययान्त— खेळावया (१०), परिसावया (६५), इत्यादि.

(४) ला-प्रत्ययान्त— जाहालिया (५७), देखिलिया (१६३) इत्यादि.

ऊन-प्रत्ययान्त अथवा पूर्वकालवाचक— क्रमोनि (१५१), करुनि (६१), घेऊनि (१५४), जाणोनि (६९), ठाकूनि (१११), देऊनि (६१), दवडूनि (१५१), परिसोनि (६९), पारुखोनि (१५२), पिऊनि (१७२), म्हणोनि (१७९), रोखूनि (३४), रिघोनि (७१), विझोनि (२३), विचारूनि (१०९), विवरूनि (१६४), विसरूनि (१११), सांडूनि (१५३), सांडोनि (१८०), संतोषोनि (९), स्थिराऊनि (१४४), हांसोनि (१४), होऊनि (१६०), इत्यादि.

ऊं-प्रत्ययान्त अथवा उत्तरकालवाचक— गिंवसूं (२३), मानूं (१४५), निवडूं (१५४), वानूं (१७१) विचारूं (१), साहों (१६६), होऊं (५४), इत्यादि.

मूळ ओव्या व पाठभेद

श्रीज्ञानेश्वरीच्या जुन्या हस्तलिखित पोथ्यांवरून मुद्रित केलेल्या ज्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रती आज उपलब्ध आहेत, त्यांचे सामान्यतः दोन वर्ग करतां येतील. एक पैठणकर श्रीएकनाथ यांच्या पूर्वकालीन असलेल्या हस्तलिखित पोथ्यांवरून छापण्यांत आलेल्या प्रती व दुसरा श्रीएकनाथोत्तरकालीन लिहिलेल्या हस्तलिखित पोथ्यांवरून छापण्यांत आलेल्या प्रती. ह्यांतील पहिल्या वर्गांत कै. इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी छापलेली ज्ञानेश्वरी येते व दुसऱ्या वर्गांत कै. कुंटे, नानामहाराज साखरे, बंकटस्वामी यांनी छापलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रती येतात. ही गोष्ट ज्ञानेश्वरकालीन भाषा व ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरणाचीं रूपे यांवरून सहजच सिद्ध करतां येणारी आहे. श्रीएकनाथमहाराजांनी ज्ञानेश्वरीचे संशोधन करून ज्ञानेश्वरीतील भाषेचे दुर्बोधत्व कमी करण्याकरितां शब्दांचीं स्वकालीन रूपे ज्ञानेश्वरकालीन शब्दांच्या रूपांच्या स्थानी घालून ज्ञानेश्वरीची प्रत तयार करून ती प्रसृत केली. म्हणून ज्ञानेश्वरकालीन भाषेमध्ये म्हणजे राजवाडेप्रतीमध्ये, ज्याप्रमाणें 'जेया, तेया, माझां, सांगैन' अशीं रूपे आढळतात, तशीं रूपे एकनाथोत्तरकालीन हस्तलिखित

पोथ्यांवरून छापलेल्या कै. कुंटे, नानामहाराज साखरे व बंकटस्वामी यांच्या प्रतीत प्रायः आढळून येत नाहीत. वरील रूपांच्या स्थानी ह्या प्रतीतून 'जया, तया, माझ्या, सांगेन' अशीं रूपें आढळतात. सामान्य वाचकांच्या दृष्टीने एकनाथपूर्वकालीन हस्तलिखित प्रतीवरून छापलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीतील भाषेपेक्षां एकनाथोत्तरकालीन हस्तलिखित प्रतीवरून छापलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीतील भाषा अधिक सुलभ वाटते; म्हणूनच आम्हीं प्रस्तुत प्रत तयार करतांना, वै. ह. भ. प. बंकटस्वामी यांच्या प्रतीतील पाठांत प्रायः बदल न करतां, मूळ ओव्या छापलेल्या आहेत. परंतु मुद्रण-दोषामुळे बंकटस्वामी यांच्या या अध्यायांतील ओव्यांच्या पाठांत ज्या चहस्व, दीर्घ किंवा अनुस्वार यांच्यासंबंधी चुका झालेल्या आहेत त्या चुका दुरुस्त करून प्रस्तुत प्रतीतील मूळ ओव्या व्याकरणशुद्ध छापण्याचा प्रयत्न आम्हीं केला आहे. यांपैकी कांहीं उदाहरणें खाली दिली आहेत :—

ओवी	बंकटस्वामी	शुद्ध पाठ	ओवी	बंकटस्वामी	शुद्ध पाठ
	पाठ	कारण		पाठ	कारण
१८	हे	हे (पु. अ. व.)	११२	दिठे	दिठें (न. ए. व.)
२८	ते	ते (पु. अ. व.)	११९	हे	हें (न. ए. व.)
४३	निदिजे (भा.प्र.)	निदैजे (कर्त.)	१२१	ते	ते (पु. अ. व.)
			१२६	सुखबुद्धि	सुखबुद्धी (तृती.)
५२	मराठे	मराठें (क्रि.वि.)	१२६	नाथिले	नाथिलें (न. ए. व.)
५२	तनु	तनू (तृतीया)	१२८	निराशा	निराशां (ष. अ. व.)
६७	जे	जें (न. ए. व.)	१३१	पक्षिये	पक्षिये (तृ. ए. व.)
७१	शांति	शांती (तृतीया)	१३३	कवळी	कवळी (स्त्री. प्र. ए. व.)
७७	कवणें	कवणीं (अ. व.)	१३५	जाणते	जाणतें (न. प्र. ए. व.)
७८	भले	भलें (न. ए. व.)	१४२	करी	करीं आ. द्वि. पु. ए. व.
८५	प्रतीति	प्रतीती (तृतीया)	१४७	महर्षी	महर्षी (स. अ. व.)
९७	कामेविण	कामेविण (,,)	१५३	चित्तेसी	चित्तेसी (तृ. ए. व.)
९९	तयांते	तयातें (ए. व.)	१७२	नेणें	नेणे (तृ. पु. ए. व.)
१०५	आपणपे	आपणपें (न. ए. व.)	१७६	बोधें	बोधे (तृ. पु. ए. व.)

याशिवाय ओवींतील विषयास अनुरूप व अन्वयार्थास योग्य असे जे कांहीं

थोडे पाठ राजवाडे व माडगांवकर यांच्या प्रतीतून घेऊन आम्ही मूळ ओभ्यांत समाविष्ट केले आहेत ते खाली दिले आहेत :—

ओवी	बंकटस्वामी पाठ	स्वीकृत पाठ
२८	एकें अनुभवे	एकानुभवे
८६	उदयाची	उदया येताचि
१४१	रचसी	रतसी
१७३	तेथें	तेणें
१७६	जेणें	जेणें जेणें

टीप—संस्कृतभाषाकार्लीं भूतकालीं क्रियापदांचा म्हणजे ‘अनद्यतनभूत’ इत्यादिकांचा उपयोग गतकालीन गोष्टी सांगण्याकडे होत असे. पुढें पुढें हीं भूतकालीन क्रियापदे बनविण्यास प्रायः क्लिष्ट असल्याने त्यांचे स्थानी भूतविशेषणांचा उपयोग अधिक होऊं लागला व पुढें पुढें तो वाढतच चालला,—इतका कीं, भूतकालाहून अन्य क्षेत्रांतही हें विशेषण वावरूं लागलें. सामान्य गोष्ट, त्रैकालिक सिद्धांत, शाश्वत सत्य, इत्यादि सांगतांना हें विशेषण वारंवार उपयोगांत येऊं लागले—

‘अध्वा जितो यानवता । मिष्टाशा गोमता जिता । जिता सभा वस्त्रवता । सर्वं शीलवता जितम् ॥’ इत्यादि रूपांचा श्लोक चाणक्य शतकांत आढळतो. (याचा अर्थ—ज्याच्याजवळ वाहन असेल त्याला प्रवास सुखानें करतां येतो; गोड खाण्याची हौस गुरें बाळगणारास सहज पुरवून घेतां येते; पोषाख उंची असल्यास सभेमध्ये मनुष्यास उच्च स्थान मिळते; आणि ज्याचें शील उत्तम आहे त्याला वाटेल ती गोष्ट साध्य करितं येते)—येथें चारही चरणांत एक एक नित्य खरी ठरणारी गोष्ट सांगितली आहे. हिचें विधान स्वभावतः वर्तमानकालीन क्रियापदानें करणें प्राप्त होतें. पण तत्स्थानीं येथें ‘भूत विशेषण’ योजिलें आहे. संस्कृत भाषा व्यवहारांतून लोपण्याच्या सुमारास प्रवृत्त झालेला हा भूतविशेषणांचा उपयोग, ज्ञानेश्वरींतही आढळतो हें अभ्यासकांनीं लक्षांत घ्यावें. उदाहरणें—ओव्या, ४७, ६२, ७१, ७२, ९८, १३७, १३८, १४७, १५९, १६०.

॥ ॐ ॥

प्रकरण चवथें

प्रश्न व उत्तरें

[१ गीतेचे श्रेष्ठत्व. २ गीतेवरील टीकाकार. ३ ज्ञानेश्वरकालीन महाराष्ट्राची राजकीय, धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति. ४ ज्ञानेश्वरांचा जीवन-वृत्तांत व गुरुपरंपरा. ५ ज्ञानेश्वरीचें वैशिष्ट्य, ज्ञानेश्वरांची लेखनशैली व ज्ञानेश्वरीतील काव्य. ६ निरूपणांतील मुख्य विषयांची प्रश्नोत्तररूपानें सूची.]

प्रश्न १ ला — सर्व वैदिक धर्मग्रंथांमध्ये गीतेला श्रेष्ठत्व कां प्राप्त झालें ते सांगा.

उत्तर—गीतेचें श्रेष्ठत्व—दशोपनिषदे, भगवद्गीता व ब्रह्मसूत्रे यांस वेदांतप्रस्थानत्रय म्हणतात. उपनिषदांत अथवा वेदांतशास्त्रांत प्रामुख्याने ब्रह्म-आत्मा, जगत् व जीव यांच्या स्वरूपासंबंधी व आत्मप्राप्तीच्या साधनाविषयी विचार सांगितला आहे. भगवान् श्रीबादरायण व्यासांनीं उपनिषदांत असणाऱ्या परस्परविरोधी वाक्यांची एकवाक्यता दाखविण्यासाठीं ब्रह्मसूत्रे रचिली व इ. स. पू. १९३१ या वर्षी मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीस (‘गीतातत्त्वमंजरी’ पान ८६४ पहा) म्हणजे भारतीय युद्धास आरंभ होण्यापूर्वी, भगवान् श्रीकृष्णांनीं कुरुक्षेत्रावर, धर्म्य काय व अधर्म्य काय यांचा निर्णय करण्यास असमर्थ असलेल्या व त्यामुळें किंकर्तव्यतामूढ झालेल्या अर्जुनास गीता सांगितली. नंतर श्रीव्यासांनीं ही गीता भारतातील भीष्मपर्वत अनुष्टुप् छंदांत ग्रथित केली (‘म्हणौनि श्रीव्यासाचा हा योर । विश्वासि जाल उपकार । जे श्रीकृष्ण-उक्ती आकार । ग्रंथाचा केला ॥ ’ शा.-१८-१७०७). औपनिषत् तत्त्वज्ञान गीतेंत थोडक्यांत व असंदिग्ध रीतीनें सांगितलें असल्यामुळें गीता हा ग्रंथ ‘उपनिषत्सार’ म्हणून गणला गेला व हा ग्रंथ सर्वांना मान्य व प्रमाणभूत झाला. किंबहुना सर्व वैदिक धर्मग्रंथांमध्ये गीतेला श्रेष्ठत्व प्राप्त

झालें असून हा ग्रंथ सर्व भारतीयांना शिरोधार्य झाला आहे, याची कारणे मुख्यतः खालीलप्रमाणे आहेत :— (१) वेद हे भगवंताच्या निःश्वसितापासून उत्पन्न झालेले आहेत, पण गीता ही साक्षात् भगवंतांनी स्वमुखाने अर्जुनास सांगितलेली आहे (‘ हा वेदार्थसागर । जया निद्रिताचा घोर । तो स्वये सर्वेश्वर । प्रत्यक्ष अनुवादला ॥ ’ शा.-१-७२). (२) गीतेत नीतिधर्माची चर्चा अध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या केलेली असून गीतेत जी तत्त्वे व प्रमेये सांगितलेली आहेत ती तात्कालिक महत्त्वाची नसून त्यांचे महत्त्व सार्वकालिक व सार्वभौमिक आहे. (३) वैदिक धर्माचे प्रवृत्ति व निवृत्ति असे दोन प्रकार आहेत. त्यांतील प्रवृत्तिलक्षणधर्म हा ऐहिक व पारलौकिक अभ्युदयाकरता असून त्यांत वर्ण व आश्रमपरत्वे भिन्न भिन्न कर्मे व आचार सांगितले आहेत. हीं कर्मे फलाच्या इच्छेने केली असतां, ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्ष, हे फल मिळते व फलेच्छेवांचून ईश्वरार्पणबुद्धीने केली असतां चित्तशुद्धि व वैराग्य हे फल मिळते. निवृत्तिलक्षणधर्म हा साक्षात् निःश्रेयसाकरतां म्हणजे मोक्षाकरतां असून त्यांत उपासना व आत्मानात्मविवेक यांचे विवेचन मुमुक्षूसाठीं केलेले आहे. गीतेत या दोन्ही धर्मांचा विचार आला असून त्यांचा समन्वय योग्य रीतीने केला आहे व म्हणून गीता ही उपनिषत्साराप्रमाणे वेदांचेही सार ठरते. श्रीमच्छंकराचार्यांनी गीता ही ‘ समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूत ’ व श्रीज्ञानेश्वरांनी ‘ कांडत्रय निरूपिणी । श्रुतिचि हे कोडिसवाणी । ’ आहे असे म्हटले आहे. (४) गीतेत सगुणोपासना अथवा भक्ति ही ज्ञानोत्पत्तीस व तद्वारा मोक्षप्राप्तीस हेतु आहे असे सांगितल्यामुळे गीता ही सर्व वर्णांतील व आश्रमांतील आचारवृद्ध-स्त्रीपुरुषांस सुसेव्य अशी झाली आहे (‘ तरी मज पाहतां तें मागील उणें । फेडावया गीतापणें । वेदु वेठला भलतेणें । सेव्य होआवया ॥ ’). (५) गीतेने अधिकारपरत्वे कर्म, सांख्य, योग, भक्ति व संन्यास या सर्व साधनांचा अंगीकार केला असून जीवाने कर्तव्यपराङ्मुख होऊन वनांत न जातां आत्मज्ञानी होऊन कर्तव्यसन्मुख व्हावे असे प्रतिपादिले आहे व (६) गीता हा अनुपम पद्यप्रबंध आहे. उपनिषदे व ब्रह्मसूत्रे हीं गद्यांत असून त्यांची भाषाही थोडी क्लिष्ट आहे, परंतु गीतेची भाषा ही संवादात्मक व काव्यमय असल्यामुळे गीतेतील तत्त्वज्ञान समजण्यास सुलभ झाले आहे. कै. चिंतामण विनायक वैद्य आपल्या महाभारतावरील उपसंहारांत भगवद्गीतेच्या भाषे-

संबंधी असे म्हणतात की, “एकंदर सर्व संस्कृत वाङ्मयामध्ये भाषेच्या दृष्टीनेही भगवद्गीतेची बरोबरी करणारा एकही ग्रंथ नाही. सरळपणा, शब्द-रचनेचे शुद्धत्व व एकंदर वाक्यांचे श्रुतिमनोहर व गंभीर ध्वनि हे या भगवद्गीतेच्या भाषेचे अद्वितीय गुण आहेत. या सर्वोत्तम गीतांतील प्रत्येक शब्द व वाक्य सुवर्णमय आहे. कारण ती सुवर्णासारखीच लहान, वजनदार व तेजस्वी आहेत.”

प्रश्न २ रा—गीतेवरील प्रमुख संस्कृत व प्राकृत टीकाकारांच्या मतांचा थोडक्यांत अनुवाद करा.

उत्तर—गीतेचे श्रेष्ठत्व (पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरांत दिग्दर्शित केल्या-प्रमाणें) निर्विवाद असल्यामुळे व गीता ही प्रस्थानत्रयीपैकी एक असल्याने गीतेवर विवरणात्मक टीका लिहिणे ही गोष्ट बहुमानाची व धन्यतेची गण-ण्यांत येऊ लागली. किंबहुना आपला संप्रदाय लोकप्रिय करावयाचा असेल तर उपनिषदे व ब्रह्मसूत्रे यांबरोबरच गीतेवरही भाष्य लिहून त्यांतील वचनांचा किंवा श्लोकांचा अर्थ स्वसंप्रदायास अनुकूल आहे, असे दाखविणे हे प्रत्येक संप्रदायप्रवर्तकास प्राप्त झाले. म्हणून बहुतेक संप्रदायप्रवर्तकांनी प्रस्थानत्रयी-च्या तिन्ही भागावर भाष्ये लिहिली आहेत. या सर्व संप्रदायांत श्रीमच्छंकरा-चार्यांचा संप्रदाय पहिला म्हणजे अतिप्राचीन आहे. श्रीमच्छंकराचार्यांनी प्रस्थानत्रयीच्या तिन्ही भागांवर भाष्ये लिहून या प्रस्थानत्रयीचे अद्वैतप्रति-पादनामध्ये तात्पर्य आहे असे सिद्ध केले आहे. शांकरमतांत मुख्यतः खालील पांच गोष्टींचा अंतर्भाव होतोः— (१) स्वगतसजातीयविजातीयभेदशून्य असे अद्वितीय एकरस ब्रह्म आहे व तेच सत्य आहे; (२) तद्व्यतिरिक्त प्रतीत होणारे सर्व जगत् हे मिथ्या आहे व ते मायेच्या योगाने अथवा ब्रह्मस्वरूपा-च्या अज्ञानामुळे ब्रह्माच्या ठिकाणी प्रतीत होते, जसे रज्जूचे ठिकाणी रज्जूच्या अज्ञानाने मिथ्या सर्पाची प्रतीति होते. (३) अद्वितीय ब्रह्मज्ञानप्राप्तीकरतां जगत्कारण मायाविशिष्ट चैतन्य म्हणजेच ‘ईश्वर’ हा मनुष्यमात्रास उपास्य आहे. (४) जीवात्मा हा मूलतः परब्रह्मरूपच आहे व (५) जीवब्रह्मैक्यज्ञानानेच मोक्ष प्राप्त होतो. यासच अद्वैतमत म्हणतात. श्रीमच्छंकराचार्यांनी गीतेचा अर्थ संन्यासपर लाविला आहे. त्यांच्या मते निष्कामकर्म व उपासनेच्या योगाने चित्तशुद्धि झाल्यानंतर आत्मजिज्ञासूंनी आत्मज्ञानाकरतां व तद्वारा मोक्ष प्राप्त

होण्याकरतां सर्व कर्मांचा विधिपूर्वक त्याग करून संन्यास घेणें आवश्यक आहे. श्रीमच्छंकराचार्यांनी आपल्या केवळद्वैती सांप्रदायाचा सर्व हिंदुस्थानभर प्रचार केला व तत्त्वज्ञानदृष्ट्या तोच सांप्रदाय बहुमान्य झाला.

(२) श्रीमच्छंकराचार्यांच्या पश्चात् अवतीर्ण झालेले श्रीरामानुजाचार्य, श्रीमध्वाचार्य, श्रीवल्लभाचार्य व श्रीनिंबार्काचार्य यांनी अनुक्रमे विशिष्टाद्वैत, द्वैत, शुद्धाद्वैत व द्वैताद्वैत असे सांप्रदाय प्रसृत केले. यांपैकी रामानुज व मध्व यांनी प्रस्थानत्रयीवर भाष्ये लिहिली आहेत. श्रीवल्लभाचार्यसांप्रदायाचे गीतेवर तत्त्वदीपिकादि ग्रंथ आहेत, निंबार्कांचे वेदांतसूत्रावर स्वतंत्र भाष्य आहे व त्यांच्या सांप्रदायांतील केशव काश्मीरिभट्टाचार्य यांनी भगवद्गीतेवर ' तत्त्व-प्रकाशिका ' या नांवाची टीका लिहिली आहे. या सर्व आचार्यांनी अपापल्या भाष्यांतून गीतेत आपलेच मत प्रतिपाद्य आहे असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यांचीं मते खालीलप्रमाणे आहेत :—**श्रीरामानुजचार्य**—हे विशिष्टाद्वैती होत. ते चित्, अचित् व ईश्वर अशीं तीन तत्त्वे मानतात. जीव (चित्) व जगत् (अचित्) हीं दोन्ही एका ईश्वराचेच शरीर असल्यामुळे चिदचिद्विशिष्ट ईश्वर एक होय, व ईश्वरशरीरांतील या सूक्ष्म चिदचिदापासून पुढे स्थूल, चित् व अचित् किंवा अनेक जीव व जगत् निर्माण होतात असे या सांप्रदायाचे मत आहे. यांच्या मते जगत् सत्य आहे, जीव सत्य आहेत व ईश्वर हा त्यांहूनही अधिक सत्य आहे. ते निर्गुण ब्रह्म, अद्वैत व माया मानीत नाहीत. जीवात्मा हा ईश्वर कधीच होत नाही. परंतु आपण देवाचे सेवक आहोंत व अशा ज्ञानानुसार ईश्वराची कर्मरूप उपासना केल्याने जीवात्मा मुक्त होतो म्हणजे वैकुंठास जातो. हा संप्रदाय वैष्णवपंथी असून याचा प्रसार कर्नाटकांत व त्याच्याखाली दक्षिणेंत विशेष आहे. **श्रीमध्वाचार्य**—हे द्वैती होत. हे रामानुजाप्रमाणे ईश्वर व जीव कांहीं अंशीं एक व कांहीं अंशीं भिन्न असे मानित नाहीत. यांच्या मते हे दोन्हीही सदैव भिन्नच आहेत. बाकी सर्व बाबतींत यांचे मत श्रीरामानुजाचार्यांप्रमाणेच आहे. हाही सांप्रदाय कर्नाटकांत प्रसृत आहे. **श्रीवल्लभाचार्य**—हे शुद्धाद्वैती होत. यांच्या मते ब्रह्म केवळ सगुणही नाही व केवळ निर्गुणही नाही, तर ते सगुण-निर्गुण आहे. परमात्मा श्रीकृष्ण परब्रह्म आहे. तो सगुणही आहे व निर्गुणही आहे. जगत् श्रीकृष्णपरमात्म्याची ' लीला ' आहे व ते सत्य आहे. भग-

ब्रंताच्या अनंत शक्ति आहेत, त्यापैकी माया ही एक शक्ति आहे. जीव हे अभीच्या ठिणग्यांप्रमाणे परमात्म्याचे अंश आहेत. मायापरतंत्र जीवास मोक्षप्राप्त्यर्थ लागणारे ज्ञान ईश्वराची भक्ति केली असता त्याच्या अनुग्रहाने प्राप्त होतें. या अनुग्रहासच 'पुष्टि' असे नांव असल्याने या संप्रदायास 'पुष्टिमार्ग' असेही म्हणतात. पुष्टि मिळविण्याकरतां तन्मयतेने श्रीकृष्णपरमात्म्याची सेवा करावी लागते. हा संप्रदाय गुजरातेत रूढ आहे. **श्रीनिबार्काचार्य**—हे द्वैताद्वैती होत व यांचा राधाकृष्णभक्तिपर वैष्णव सांप्रदाय आहे. यांच्या मते जीव, जगत् व ईश्वर हे तिन्ही जरी भिन्न असले तरी मूल परमेश्वरांतच जीव व जगत् यांची सूक्ष्म तत्त्वे अंतर्भूत आहेत व या दोहोंचे व्यापार व अस्तित्व ईश्वरेच्छेवर अवलंबून आहेत. हा सांप्रदाय बंगाल प्रांतांत प्रसृत आहे. श्रीरामानुजादि आचार्यांच्या मतांत वर दर्शविल्याप्रमाणे जरी फरक असला तरी हे सर्व आचार्य वैष्णवपंथी असून ते द्वैती आहेत, ते निर्गुण निराकार असे ब्रह्म न मानतां सगुण 'पुरुषोत्तम' म्हणजेच ब्रह्म असे मानतात व देहपातानंतर जीवात्म्याने पुरुषोत्तमाच्या लोकीं म्हणजे वैकुंठांत जाणे हाच त्यांच्या मते मोक्ष होय. यांचे सांप्रदाय जरी आज हिंदुस्थानात रूढ असले तरी श्रीमच्छंकराचार्यांचे अद्वैतमतच हिंदुस्थानांत तत्त्वज्ञानदृष्ट्या अधिक रूढ झाले आहे ही गोष्ट सर्वमान्य आहे.

गीतेवरील संस्कृत भाष्यकारांचीं अथवा टीकाकारांचीं मते वर सांगितलीं. त्याचप्रमाणे गीतेवर मराठीतही टीका लिहिलेल्या आहेत. ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी गीतेवर मराठी भाषेत कांहीं टीका होत्या असे आतां सिद्ध झाले आहे, परंतु त्या टीका प्रसिद्ध नाहींत. म्हणून 'ज्ञानेश्वरी' ही गीतेवरील प्रसिद्ध अशी प्रहिलीच टीका होय. श्रीज्ञानेश्वरांनीं गीता हें ज्ञानप्रधानशास्त्र आहे असे म्हटलें असून ('मोक्षदानीं स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हे शास्त्र । येतुलाले दूर्जी सूत्र । उभारिले ॥ ' शा. - १८ - १४३६) त्यांच्या मते मोक्षप्राप्तीचें साधन ज्ञानच होय ('वांचूनि ज्ञानेवीण एके । उपाय करिसी जितुके । तिहीं गुंफासि अधिकें । रूखी इये ॥ ' शा. - १५ - २४९). कर्म, उपासना व ज्ञान या बाबतींत त्यांचें मत श्रीशंकराचार्यांप्रमाणे दिसतें. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या मते कर्मानें चित्तशुद्धि होते, उपासनेनें चित्तस्थैर्याचा लाभ होतो व यामुळे ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होते ('तैसे मोक्ष देईल ज्ञान । येथ कीर नाहीं आन । परी तेंचि थारे ऐसे

मन । शुद्ध होआवें ॥ शा.-१५-३५). तसेंच श्रीशंकराचार्यांचा मायावाद व अद्वैत स्वीकारूनही अद्वैतांत भक्ति अथवा ज्ञानोत्तर भक्ति घडणें शक्य आहे व स्वऱ्या भक्तीचा आनंद भोगण्याकरतां अद्वैतानुभव प्राप्त होणें आवश्यक आहे असें त्यांनीं म्हटलें आहे (' साडेपंधरा मिसळारें । तें साडेपंधरांचि होआवें । तेवीं मी जालिया संभवे । भक्ति माझी ॥ ' शा.-१५-५६६). ज्ञानोत्तर आत्मानुभवी पुरुषाचे व्यवहार हे त्याच्या पूर्वसंस्कारानुसार किंवा प्रारब्धानुसार होत असतात हें वेदांतशास्त्राचें मत श्रीज्ञानेश्वरांना ग्राह्य होते, ही गोष्ट त्यांनीं ' यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । ' या श्लोकावर केलेल्या टीकेवरून जरी उघड होणारी आहे तरीही लोकसंग्रहार्थ किंवा लोकाना नीतीचा मार्ग दाखवून देण्याकरतां ज्या प्राप्त पुरुषांकडून लोकसंग्रहार्थ निष्काम कर्म घडतात ते पुरुष धन्य होत, असें त्यांचें मत दिसतें. ही गोष्ट त्यांच्या लिहिण्याच्या रेखावरून स्पष्ट होते. किंबहुना ज्ञात्या पुरुषाने आपण पूर्ण झालों तरी कर्म करीत राहावें हें चांगलें, असा त्यांचा सात्त्विक आग्रह दिसतो (' देखें प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले । त्याही कर्तव्य असे उरले । लोकांलार्गी ॥ ' शा.-३-१५५ ; ' जे पुरुषार्थसिद्धि चौथी । घेऊनि आपुलिया हातीं । रिगाला भक्तिपंथी । जगा देतु ॥ ' शा.-१२-२१९). श्रीज्ञानेश्वरीनंतर गीतेवरील मराठी टीका म्हणजे दासोपंतांचा ' गीतार्णव ' ग्रंथ होय. या टीकेत प्रायः श्रीशंकराचार्यांच्या व ज्ञानेश्वरांच्या मतांचेंच अनुसरण केलेलें दिसतें. परंतु ही टीका फारच विस्तृत व तिची भाषा नीरस असल्यामुळें तिला फारशी प्रसिद्धि मिळाली नाहीं. दासोपंतांनंतर वामनपंडितांनीं गीतेवर ' यथार्थदीपिका ' या नांवाची टीका लिहिली आहे. या टीकेत त्यांनीं शांकर मताचा अनुवाद न करतां गीतेचा कर्मपर अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ज्ञानेश्वरी ही ' भावार्थदीपिका ' म्हणजे गीतेचा केवळ भावार्थ सांगणारी आहे व आपली टीका ही गीतेचा यथार्थ अर्थ व्यक्त करणारी आहे हें दर्शविण्याकरितां वामनपंडितांनीं आपल्या टीकेस ' यथार्थदीपिका ' असें हेतुपूर्वक नांव दिलें आहे. डॉ. शं. दा. पेंडसे, एम्. ए., यांनीं आपल्या ' श्रीज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान ' या ग्रंथांत ' ज्ञानेश्वरी अथवा भावार्थदीपिका ' व ' यथार्थदीपिका ' याची मार्मिक तुलना केली आहे, ती थोडक्यांत खालीलप्रमाणें आहे— (१)

श्रीशानेश्वर हे संत होते व त्यांना परमात्म्याच्या सगुण-निर्गुण स्वरूपाचा अनुभव होता, तर वामनपंडित हे शास्त्री होते. सामान्य जनतेची आध्यात्मिक भूक शमविण्याचे ध्येय ज्ञानेश्वरांचे असल्यामुळे त्यांनी वादविवादाच्या अथवा शास्त्रीय परिभाषेच्या भानगर्डीत न पडतां गीतेचे हृद्गत सरळपणे व सुलभतेने सांगितले आहे. याच्या उलट, वामनपंडितांची बुद्धि शास्त्रीय परिभाषेत अडकलेली असल्यामुळे त्यांनी आपली टीका संस्कृतांतील शांकरभाष्यादि टीकांच्या धर्तावर लिहिली आहे. (२) ज्ञानेश्वरांचा निर्गुणात्मवादाकडे कल, तर गीता ही सगुणप्रतिपादक आहे असे वामनपंडितांचे मत असल्यामुळे त्यांनी सगुण परमेश्वराची भक्ति हेच गीतेचे प्रतिपाद्य आहे असे वेळीं अवेळीं आपल्या टीकेत प्रतिपादले आहे. भक्ति दोघांनाही मान्य असली तरी ज्ञानेश्वर हे केवलाद्वैती आहेत व वामनपंडित हे शुद्धाद्वैती आहेत. (३) ज्ञानेश्वरांच्या टीकेत त्यांची नम्रता ठिकठिकाणी दिसून येते, तर पंडितांच्या टीकेत त्यांचा अहंभाव प्रकट झाला आहे. (४) ज्ञानेश्वरांची टीका जिवंत आहे, कारण तिच्यांत लोकांच्या आचारविचारांना वळण लावण्याचे सामर्थ्य आहे, तर वामनपंडितांची टीका जुन्या परिभाषेत अडकल्यामुळे ती रुक्ष झाली आहे. एवंच, वामनपंडितांची टीका अभिनिविष्ट व तर्ककर्मक असल्यामुळे तिला ज्ञानेश्वरीइतकी लोकप्रियता प्राप्त झाली नाही. अलीकडच्या काळांत कै. लोकमान्य टिळकांनी ' गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र ' हा ग्रंथ लिहून त्यांत त्यांनी गीतेत ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगाचेच प्रतिपादन केले आहे, असे दाखविले आहे. तसेच श्री. ज. स. करंदीकर, बी. ए., एल्. एल्. बी. यांनी नुकताच ' गीतातत्त्वमंजरी ' अथवा ' निर्लेप कर्मशास्त्र ' या नांवाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत त्यांनी गीतेचा लोकमान्यांनी केलेला कर्मयोगपर अर्थच मुख्यतः प्रतिपादिला आहे.

प्रश्न ३ रा :—श्रीज्ञानेश्वरकालीन महाराष्ट्राची राजकीय, धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति कशी होती ती थोडक्यांत सांगा.

राजकीय परिस्थिति :—श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा जन्म अहमदनगर जिल्ह्यांत पैठणजवळ असलेल्या आपेगांव नांवाच्या खेड्यांत शालिवाहन शके ११९३ (इ. स. १२७१) मध्ये झाला. हा प्रांत त्या वेळीं यादव राजांच्या अमलाखाली होता व यादववंशातील श्रीरामचंद्र उर्फ रामदेव हा महाराष्ट्रावर

राज्य करीत होता. याची राजधानी देवगिरी अथवा अलीकडील दौलताबाद हें शहर होतें. या रामदेवरावाची कारकीर्द शके ११९३ ते १२३१ (इ. स. १२७१-१३०९) पर्यंत झाली. ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं ' तेथ यदुवंशविलासु । जो सकळकलानिवासु । न्यायातें पोषी क्षितीषु । श्रीरामचंद्र ॥ ' शा.-१८-१८०४ असा गौरवपूर्वक उल्लेख करण्यांत आला आहे तो याच रामदेवरावाचा होय.

श्रीज्ञानेश्वरांच्या हयातींत (म्ह. शके १२१५ पर्यंत) महाराष्ट्रांत मुसलमानी सत्तेचा प्रवेश झाला नव्हता. परंतु उत्तर हिंदुस्थानांत मुसलमानी सत्ता स्थापन झाली होती व ठिकठिकाणीं देवळांचा नायनाट करून त्या ठिकाणीं मशिदी उभ्या करणें, हिंदूंना बाटविणे, तीर्थ व देवालये भ्रष्ट करणें इत्यादि हिंदुधर्माच्या उच्छेदाचें सत्र चालूं होतें. शके १२१६ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजी देवगिरीवर चालून आला होता ; परंतु त्यास रामदेवरावानें मोठी खंडणी देऊन परत पाठविलें. त्यानंतर शके १२२८ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीनें आपला सरदार मलिक काफर यास पुन्हा रामदेवरावावर स्वारी करण्यास पाठविलें व त्यानें देवगिरीवर स्वारी करून रामदेवरावाचा पराभव केला व अपार संपत्ति लुटून रामदेवरावास कैद करून दिल्लीस नेलें. रामदेवरावानें खंडणी देण्याचें कबूल केल्यामुलें सहा महिन्यांनंतर त्याची कैदेतून सुटका झाली. नंतर तो देवगिरीस आला व पुढें तीन वर्षांनी शके १२३१ मध्ये मरण पावला. त्याच्यामागून त्याचा मुलगा शंकरदेव हा गादीवर बसला. त्यानें खंडणी दिली नाही म्हणून मलिक काफरनें शके १२३४ मध्ये शंकरदेवावर स्वारी केली व त्यांत तो मरण पावला. नंतर रामदेवरावाचा जांवई हरपाल, यानें देवगिरीच्या राज्यावर बसण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यास दिल्लीचा बादशहा मुबारिक यानें पकडून दिल्लीस नेलें व तेथें त्याचा अमानुष रीतीनें अंत झाला. अशा प्रकारें यादवांच्या राज्याचा शेवट झाला.

वरील संक्षिप्त इतिहासावरून स्वधर्मीय यादव राजांच्या राजवटींत महाराष्ट्र देश स्वराज्यसुख अनुभवीत असतांच श्रीज्ञानेश्वरांची सर्व हयात (शके ११९३ ते शके १२१५) गेली ही गोष्ट उघड होणारी आहे.

धार्मिक परिस्थिति:—श्रीज्ञानेश्वरांच्या वेळीं महाराष्ट्रांत बौद्धधर्माचा जवळजवळ लोप झाला होता, परंतु जैन, लिंगायत (वीरशैव) व महा-

नुभाव अथवा मानभाव या तीन अवैदिक पंथाचा बराच प्रसार झाला होता. जैनधर्माचा आद्य प्रवर्तक 'महावीर' हा होय. या धर्मात वेदांचे प्रामाण्य व चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मानली जात नाही. या धर्माची उभारणी अहिंसा व तपस्या या दोन तत्त्वावर झाली आहे. लिंगायत पंथाचा मूळ पुरुष 'बसव' हा होय. हा पंथ द्वैती व वीरशैवी आहे. यांतही वेदांचे प्रामाण्य व चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मानली जात नाही. या पंथांत स्त्री-पुरुष हे गळ्यांत चांदीचे जानवे घालून त्यांत शिवलिंग ठेवतात व त्याची पूजा करतात. हा पंथ कर्नाटकांत प्रसृत आहे. मानभाव हा पंथ वैष्णव आहे व या पंथाचा फैलाव तत्काळीं महाराष्ट्रांत बराच होता. या पंथाचे मूळ प्रवर्तक 'श्रीचक्रधरस्वामी' हे होत. या पंथासही वेद प्रमाण नाहीत व तो वर्णाश्रमव्यवस्था मानीत नाही. हा पंथ द्वैती असून यांतील आराध्यदेवता कृष्ण व दत्त ह्या होत. स्त्री व पुरुष या सर्वांना संन्यास घेण्याचा अधिकार असून, तो घेतल्याखेरीज मोक्ष मिळत नाही असे या पंथाचे मत आहे. या तिन्ही पंथांच्या प्रसारामुळे लोकांचा वेदाविषयी आदर कमी झाला होता, परंतु ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ग्रंथांत वेदाची थोरवी प्रतिपादन करून वैदिक तत्त्वज्ञान व आचार यांविषयी लोकांचा आदर पुन्हा प्रस्थापित केला.

वरील तीन अवैदिक पंथ जसे महाराष्ट्रांत प्रसृत होते तसेच रामानुजाचार्यांचा विशिष्ट द्वैतवादी भागवतधर्म, नाथपंथ व वारकरीपंथ हे तीन वैदिक पंथही त्या काळीं प्रमुख होते. त्यापैकी रामानुजाचार्य हे द्वैती असल्यामुळे त्यांच्या पंथांत द्वैतप्रधान भक्तीला प्राधान्य होतें. परंतु ज्ञानेश्वरमहाराज हे शंकराचार्यांप्रमाणे पूर्ण अद्वैती होते. ते नाथपंथी असल्यामुळे त्यांना त्या पंथांतील अद्वैत ज्ञान व योग यांचा लाभ लहानपणींच झाला होता. तसेंच त्यांचे वडील विठ्ठलपंत यांच्याकडून त्यांना वारकरी पंथांतील सगुण भक्तीचेहि बाळकडू मिळाले होते. यामुळे त्यांनी ज्ञानेश्वरीत अद्वैत वेदांत, योग व सगुण भक्ति यांचा योग्य समन्वय करून तद्वारा एकांतिक भक्तीची बंडे मोडली व अद्वैत ज्ञानावर उभारलेल्या भक्तीचा म्हणजे ज्ञानी भक्तीचा प्रसार केला.

सामाजिक परिस्थिति :—ज्ञानेश्वरीतील उपमादृष्टांतांवरून तत्कालीन समाजस्थितीचे कांहींसे आकलन होतें. श्रीज्ञानेश्वरकाळीं महाराष्ट्र देश देश स्वराज्यसुख अनुभवीत होता. यामुळे तत्कालीन लोक श्रीमंत, ऐश्वर्यसंपन्न

व सुखवस्तु असे होते. बहुतेकांचा व्यवसाय शेतकी व पशुपालन हा होता. कांहींचा व्यवसाय सावकारी असावा असें दिसतें. सोन्याची विपुलता होती व तत्कालीं सोन्याचीं नाणींही प्रचलित होती. नानाविध शास्त्रांची व कलांची वाढ झालेली होती व विशेषतः शिल्पकला व चित्रकला यांची बरीच प्रगति झाली होती. किल्ले व देवालये बरींच बांधलीं जात होती व राजकीय उलाढालींत व रणक्षेत्रांत लोक अग्रभागीं होते.

यादवांच्या राजवटींत समाज हा प्रायः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्माचें पालन करणारा होता. वैश्वदेव, देवपूजा, अतिथिभोजन, गुरुसेवा, इत्यादि नित्य कर्मे व पितृश्राद्धादि नैमित्तिक कर्मे हीं आचरलीं जात होतीं आणि लोक चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मानीत होते. तसेंच यज्ञादिकांस मदत करणें व धर्मशाळा, विहिरी वगैरे बांधणें, इत्यादि इष्टापूर्त कर्मेही केलीं जात होतीं. परंतु सामान्यतः वैदिक धर्माचें मूळचें यज्ञीय स्वरूप पालटलें होतें व देवदेवतांचे उत्सव अधिक केले जात होते. नाग, बहिरोबा, चामुंडा देवी, इत्यादि क्षुद्र दैवतें व भूतेंखेते यांचीही पूजा केली जात होती. जारणमारण करण्यांत पारंगत असे अभिचारकही त्या काळीं होते. पातिव्रत्याचें महत्त्व विशेष असून पतिमरणानंतर स्त्रियांनीं सती जाण्याची पद्धत रूढ होती. लोकांचीं घरे ही सामान्यतः तीन मजली चुनेगच्चीचीं असावीत. पायाळू माणसाच्या डोळ्यांत अंजन घातलें असतां त्याला पुरलेलें द्रव्य दिसते अशी समजूत त्या काळीं रूढ होती. यावरून द्रव्य पुरून ठेवण्याचा प्रघात असावा असें दिसतें. चोरी व वाटमारी करणारेही लोक होते. चावडीवर न्याय दिला जात असावा. गुन्हेगारांना लोखंडाच्या बेड्या घातल्या जात असत व काहीं वेळां त्यांना खोड्यांत अडकविण्याचीही शिक्षा दिली जाई. एकंदर ज्ञानेश्वरकालीन समाज हा सुखवस्तु, वेदविहित कर्मे करणारा, सश्रद्ध व पराक्रमी असा असावा असें दिसतें.

प्रश्न ४ था :—श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा जीवनवृत्तांत व गुरुपरंपरा थोडक्यांत सांगा.

जीवनवृत्तांत :—श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे वडील विठ्ठलपंत हे होत. ते पैठणपासून चार कोसांवर गोदावरी नदीच्या उत्तर तीरावर असलेल्या आपेगांवचे राहणारे व त्या गांवची कुलकर्णीपणाची वृत्ति त्यांच्या घराण्यांत चालत आलेली होती. श्रीक्षेत्र आळंदीचे कुलकर्णी सिधोपंत यांची मुलगी रुक्मिणी

हिच्याबरोबर त्यांचा विवाह झाला होता. कांहीं वर्षे संसार करून ते काशीला गेले व तेथे रामानंदस्वामींकडून त्यांनी संन्यास ग्रहण केला. मात्र तो घेतांना आपण अविवाहित आहोंत असें त्यांनी खोटेंच सांगितलें. पुढे रामानंदस्वामी हे स्वतः यात्रा करित करित सहजगत्या आळंदीस आले. इतर बायकां-प्रमाणें रुक्मिणीही त्यांच्या दर्शनास गेली असतां तिने त्यांना नमस्कार करितांच 'पुत्रवती मव' असा स्वामींनी तिला आशिर्वाद दिला. नंतर त्यांना रुक्मिणीने सांगितलें की, माझा नवरा संन्यासी होण्याकरितां निघून गेला असून त्याचा पत्ताही आम्हांस ठाऊक नाही. अधिक चौकशीअंती आपण ज्याला संन्यासदीक्षा दिली तोच विठ्ठलपंत हिचा नवरा होय, असें त्यांना समजलें. पुढे काशीस परत गेल्यावर त्यांनी विठ्ठलपंतास पुन्हा 'संसार कर' म्हणून सांगितले. गुरुच्या आज्ञेमुळे विठ्ठलपंत आळंदीस परत आले व त्यांनी पुन्हा गृहस्थाश्रम घेतला व त्यानंतर त्यांना श्रीनिवृत्ति, श्रीज्ञानदेव, श्रीसोपान-देव व मुक्ताबाई अशीं चार अपत्ये झालीं. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा जन्म, शके ११९३ म्हणजे सन १२७१ श्रावण वद्य ८, गुरुवार मध्यरात्री झाला. संन्यासाश्रमानंतर पुन्हा गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केल्याकारणानें लोकांनी विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई यांचा बराच छळ केला व त्यांना वाळीत टाकलें. मुलें मोठीं झाल्यानंतर त्यांचें मौजीबंधन करण्याचा प्रश्न त्यांच्यासमोर उभा राहिला व म्हणून त्यांनी आळंदीकर ब्रह्मवृंदाकडे आपणास पावन करून घेण्याकरितां धांव घेतली; पण ब्रह्मवृंदांनी त्यांना पावन करून घेण्यास धर्मग्रंथांत आधार नाही असें सांगितलें व त्यांनी देहान्त प्रायःश्चित्त घ्यावें असा निर्णय दिला. नंतर विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई या दोघांनी प्रयागक्षेत्रीं जाऊन गंगेला आपले देह अर्पण केले. पुढे हीं सर्व मुलें पैठणास गेलीं व तेथील ब्रह्मवृंदाकडून त्यांनी शुद्धिपत्र मिळविलें. त्या वेळीं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी 'ग्यान्या' रेड्याच्या मुखांतून वेद वदविला. पैठणाहून आळंदीस परत येतांना हीं भावंडें प्रवरातीरावरील नेवासें या गांवीं येऊन राहिली. तेथेच श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी, भगवद्गीतेवर 'भावार्थदीपिका' अथवा 'ज्ञानेश्वरी' ही टीका शके १२१२ म्हणजे सन १२९० मध्ये लिहिली व तेथील श्रीसच्चिदानंदबाबा हे त्याचे लेखक बनले. नंतर त्यांनी 'अनुभवामृत' अथवा 'अमृतानुभव' हा स्वतंत्र ग्रंथ श्रीगुरुनिवृत्तिनाथ यांच्या सांगण्या-

वरून लिहिला. पुढे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे आळंदीस आल्यानंतर योगी चांगदेव वाघावर बसून व हातांत सर्पांचा चाषूक घेऊन त्यांच्या भेटीस आले. त्याबरोबर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ज्या भिंतीवर बसले होते त्या भिंतीला चालण्याची त्यांनी आज्ञा दिली व तिनेही ती मानली. चांगदेवांचा यामुळे गर्वहरण होऊन ते श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांना शरण आले. त्यांना उपदेश म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी 'चांगदेवपासष्टी' हा ग्रंथ लिहिला. नंतर ते पंढरपुरास आले व तेथे अनेक संतमंडळींची व त्यांची गांठ पडली. पुढे नामदेवराय व इतर संतमंडळींसह श्रीज्ञानेश्वरमहाराज तीर्थयात्रेस निघाले. या यात्रेत त्यांनी कन्हाड, तेरगांव, आंवळ्या नागनाथ, सातपुडा, धार, उज्जयिनी, प्रयाग, काशी, इंद्रप्रस्थ, गया, अयोध्या, गोकुळवृंदावन, द्वारका, गिरनार, मारवाड, इत्यादि स्थळी प्रवास केला. शेवटी ही सर्व मंडळी पंढरपुरास परत आली. तेथे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी आपला आळंदीस समाधि घेण्याचा निश्चय जाहीर केला. पुढे पंढरपूरची कार्तिक शुद्ध एकादशीची यात्रा संपल्यावर सर्व संत मंडळींसह श्रीज्ञानेश्वरमहाराज आळंदीस आले व तेथे शके १२१५ सन १२९३, कार्तिक वद्य त्रयोदशी, गुरुवार, मध्यान्हकाल या वेळी श्रीनिवृत्तिनाथ, नामदेवराय, सोपानदेव व मुक्ताबाई यांच्यासमक्ष त्यांनी जिवंत समाधि घेतली. (श्रीज्ञानदेवचरित्रांत प्रि. दांडेकर यांनी श्रीज्ञानेश्वरांचा जन्मशक ११९३ (सन १२७१) व समाधीचा काल शके १२१५ (सन १२९३) असे दिले आहेत. परंतु कै. भिंगारकर आणि कै. पांगारकर यांनी लिहिलेल्या चरित्रांतून श्रीज्ञानेश्वरांचा जन्मशक ११९७ (सन १२७५) व समाधीचा काल शके १२१८ (सन १२९६) असे दिले आहेत. तात्पर्य, या बाबतीत विद्वान् मंडळींमध्ये दुमत आहे.)

गुरुपरंपरा:—श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे नाथसंप्रदायी होते. या संप्रदायाचे आद्य प्रवर्तक आदिनाथ (श्रीशंकर) हे होत. आदिनाथ पार्वतीस क्षीरसमुद्राच्या सन्निध भागांत ज्ञानोपदेश करीत असतांना तो उपदेश माशाच्या पोटांत शिरून गुरुरूपाने भगवान् विष्णूने ऐकला. श्रीशंकरांना हे जेव्हां कळले तेव्हां त्यांनी आपला त्रिशूल माशावर मारला व त्यामुळे मत्स्यपोटांत असलेल्या विष्णूचा कान फाटला. विष्णु हे मत्स्योदरांत राहिल्यामुळे त्यांचे नांव 'मत्स्येंद्र' असे पडले. शंकरांच्या त्रिशूलाने मत्स्येंद्राचा कान फाटला व तेव्हापासून नाथपंथीय लोक 'कान फाडून त्यांत कुंडले घालणे' हे आपल्या

सांप्रदायाचें चिन्ह समजू लागले व म्हणून या पंथांतील लोकास 'कानफाटे' असें म्हणतात. मत्स्येंद्रनाथ हे गुरुपरंपरेतील दुसरे पुरुष होत. मत्स्येंद्रनाथांनी गोरक्षनाथांना उपदेश दिला. मत्स्येंद्र व गोरक्षनाथ हे या परंपरेतील मोठे तेजस्वी पुरुष होऊन गेले. यांचे संस्कृत व प्राकृत ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. गोरक्षनाथांनी गहिनीनाथाला उपदेश दिला. निवृत्तिनाथ हे श्र्यंबकक्षेत्री ब्रह्मगिरी पर्वताला प्रदक्षिणा घालीत असतांना वाढ चुकले व अंजनी पर्वतावरील गुहेंत त्यांची व श्रीगहिनीनाथांची अचानक गांठ पडली. त्यांनी निवृत्तिनाथांस उपदेश दिला व 'नाथसांप्रदायांतील रहस्य कलीकडून गिळल्या जाणाऱ्या सर्व जीवांच्या कल्याणाकरतां प्रकट कर' अशी अनुज्ञा दिली. नंतर निवृत्तिनाथांनी ज्ञानदेवांस उपदेश दिला व आपल्या गुरूंनी सांगितलेली कामागिरी ज्ञानदेवांना करावयास सांगितली. पुढे ज्ञानेश्वरांनी गीतेवर 'भावार्थदीपिका अथवा ज्ञानेश्वरी' या नांवाची टीका लिहिली व 'तद्वारा नाथपंथांतील रहस्य सर्व जीवांना उपलब्ध करून दिलें. ज्ञानेश्वरांनी आपले घाकटे बंधु सोपानदेव व बहीण मुक्ताबाई यांना उपदेश दिला.

प्रश्न ५ वा :—ज्ञानेश्वरीचे वैशिष्ट्य, ज्ञानेश्वरांची लेखनशैली व ज्ञानेश्वरीं-
तील काव्य ह्यांसंबंधी थोडक्यांत लिहा.

ज्ञानेश्वरीचे वैशिष्ट्य :—श्रीज्ञानेश्वरकाली मराठी भाषा ही तिच्यांत तात्त्विक अथवा अध्यात्मिक विचार सुव्यवस्थित व स्पष्टतेने व्यक्त करण्याइतकी प्रगल्भतेला पोहोचली होती ही गोष्ट ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन महानुभावी ग्रंथांवरून स्पष्ट होते. परंतु मराठी भाषा जन्मास आल्यापासून ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी लिहिली त्याकालापर्यंत, काव्यवाङ्मय व तत्त्वज्ञानदृष्ट्या ज्ञानेश्वरीइतका उत्कृष्ट ग्रंथ झालाच नाही असें म्हणतां येईल. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या वेळी मराठी भाषा ही जरी जनबोली होती तरी विद्वन्मान्य भाषा संस्कृत असल्यामुळे गर्वाण भाषेत ग्रंथ लिहिणे त्या काळी बहुमानाचें गणलें जात असे. यामुळे ग्रंथ म्हटला म्हणजे तो प्रायः संस्कृत भाषेतच लिहिला जाई. परंतु ज्ञानेश्वर-महाराजांच्या ठिकाणी बहुजनसमाजाला अध्यात्मज्ञान अवगत व्हावें अशी तळमळ असल्यामुळे त्यांना संस्कृत भाषा चांगली येत असतांही त्यांनी आबालसुबोध अशा मराठी भाषेत गीतेवर ज्ञानेश्वरी नांवाची टीका लिहिली. श्रीज्ञानेश्वरांची महत्त्वाकांक्षा आपला ज्ञानेश्वरी हा मराठी ग्रंथ संस्कृत ग्रंथाप्रमाणेच चित्कार्षक.

म्हावा, एवढेंच नव्हे तर त्याच्यापुढें, अमृतरसही फिका वाटावा (' माझा मराठाचि बोलु कौतुकें । परि अमृतातेंही पैजां जिके । ऐसी अक्षरें रसिकें । मेळवीन ॥ ' शा.-६-१४) अशी असल्यामुळें त्यांनीं तो नादमधुर अक्षरांनीं व वेगवेगळ्या अलंकारांनीं सजविला आहे. तसेंच गीतेचें रहस्य सामान्य जनतेसही समजावें म्हणून त्यांनीं ज्ञानेश्वरीत गीतेचे व्याख्यान पुराण-पद्धतीला अनुसरून केलें आहे.

श्रीज्ञानेश्वरांची लेखनशैली :—श्रीज्ञानेश्वरांनीं गीतार्थ सांगतांना कथा-पद्धतीचे अवलंबन केल्यामुळें संवादरूप असलेला गीताग्रंथ त्यांना अधिक मनोरंजकतेनें सांगतां आला. कथेला नेहमीं विविध स्वभावाचीं पात्रें अथवा व्यक्ति लागतात. गीतेंत श्रीकृष्ण-अर्जुन अशी गुरुशिष्यांची जोडी व धृतराष्ट्र-संजय ही स्वामी-सेवकाची जोडी, अशा दोन जोड्या मुळांतच आहेत, पण ज्ञानेश्वरांनीं त्यांत आणखी त्यांचे गुरु भीनिवृत्तिनाथ, इतर श्रोते, संतमंडळी व आपण स्वतः, यांची भर घातली. या भरीमुळें ज्ञानेश्वरांना गुरुस्तुति करण्यास व गुरुमहात्म्य सांगण्यास संपूर्ण संधि मिळाली. श्रीकृष्णार्जुन-संवाद (म्हणजे अर्जुनाचे प्रश्न अथवा शंका व त्यांस श्रीकृष्णांची उत्तरे) हा कसा खेळी-मेळीनें चालला होता याचें ज्याप्रमाणें यथातथ्य वर्णन ज्ञानेश्वरांनीं सर्व ज्ञानेश्वरीत केलें आहे, त्याचप्रमाणें धृतराष्ट्र हा पुत्रमोहानें ग्रासल्यामुळें त्याच्यावर श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादाचा कांहींच परिणाम कसा होत नव्हता, परंतु संजय मात्र तो संवाद ऐकून कसा हर्षभरित होत होता, याचें चित्रही ज्ञानेश्वरांनीं फारच उत्तम रेखाटलें आहे. यामुळें गीतातात्पर्यकथनाला चांगलाच उठाव आला आहे. श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या प्रेमाच्या द्वारा ज्ञानेश्वरांनीं जशी कांहीं ठिकाणीं अध्यायसंगति लावलेली आहे तसेंच कांहीं प्रसंगां झालेलें विषयांतर त्यांनीं श्रोत्यांना मधें आणून आवरतें घेतलें आहे. ज्ञानेश्वरीत पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष करून आपलें मत ति-हाईतपणें न मांडतां, ज्ञानेश्वरांनीं, श्रीकृष्ण जितक्या कळकळीनें अर्जुनाला आत्मज्ञान सांगत होते तितक्याच कळकळीनें भगवंताच्या उपदेशाचा अनुवाद केल्यामुळें ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ दृढ असा झाला आहे. कथेंत जशीं पात्रें लागतात तसेच विशेष प्रसंग अथवा घटना लागतात. ' कुरुक्षेत्रावर कौरवपांडवांचीं सैन्यें लढाईस सज्ज होऊन एकमेकांसमोर

उभीं आहेत व आतां लढाईस तोंड लागणार' अशा प्रकारचा गीतेंतील पहिल्या अध्यायांत वर्णलेला प्रसंग व अकराव्या अध्यायांतील विश्व-रूपदर्शनाचा प्रसंग, हे दोन प्रसंग जसे ज्ञानेश्वरांना आपली प्रतिभा प्रकट करण्यास उपयोगी पडले तसेच गीतेंतील कांहीं विशिष्ट शब्द अथवा विषय घेऊन त्यांचें वर्णन रूपाकांच्या साह्यानें करून ज्ञानेश्वरांनीं गीतेंतील मूळच्या प्रसंगांत आणखी भर टाकली आहे. ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायांतील 'योगाभ्यासाला स्थान' कसें असावे याचें वर्णन, सातव्या अध्यायांतील 'मायानदीचें वर्णन', पंधराव्या अध्यायांतील 'संसारवृक्षाचें वर्णन' व अठराव्या अध्यायांतील मोक्षरूपी विजयश्री हस्तगत करण्यास संसाररूपी रणांगणांतून निघालेल्या 'साधकरूपी वीराचें वर्णन' इत्यादि वर्णनें हीं ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या कल्पनाशक्तीच्या सामर्थ्यावर निर्माण केलेल्या विविध प्रसंगांचीं उदाहरणे होत. अशा विविध प्रसंगांच्या वर्णनांनीं ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या ग्रंथास रमणीयता आणली आहे.

ज्ञानेश्वरीतील काव्य :— ज्ञानेश्वरी ही टीका पुराण पद्धतीनें लिहिल्यामुळे ती ज्याप्रमाणें सुगम व मनोरंजक झाली आहे त्याचप्रमाणें तिच्यांत उपमा-दृष्टांतादि अलंकारांची विपुलता असल्यामुळे काव्यदृष्टीनेंही ती अनुपम्य आहे. ज्ञानेश्वरीत क्वचित् प्रसंगीं जरी अद्भुत, वीर, हास्य इत्यादि रस आलेले असले तरी ज्ञानेश्वरी हें गीताभाष्य असल्यामुळे तिच्यांतील प्रमुख रस हा शांत रसच आहे. सत्काव्य हे जसें रसात्मक असलें पाहिजे तसेंच परतत्त्वालाही स्पर्श करणारें असावें असें ज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे ('वाचे बरवें कवित्व । कवित्वीं बरवें रसिकत्व । रसिकत्वीं परतत्त्व । स्पर्शुं जैसा ॥' शा.-१८-३४७). काव्य चिरकाल टिकण्याकरतां त्यांतील प्रतिपाद्य विषय हाही तितकाच महत्त्वाचा व मानवी जीविताचें रहस्य उकलून दाखविणारा असा असावा लागतो. अध्यात्म हा ज्ञानेश्वरीतील विषय आहे व असा गहन विषय, ज्ञानेश्वरांनीं उपमा-दृष्टांतादि काव्यगुणांनीं सजविलेला असल्यामुळे ज्ञानेश्वरीला मराठी वाङ्मयांत अग्रपूजेचा मान प्राप्त झाला आहे. ज्ञानेश्वरीत उपमा, रूपक, दृष्टांत, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति इत्यादि साधे पण अभ्याज-मनोहर असे अर्थालंकार विपुल आहेत. अपरिचिताचा परिचय करून देण्यास रूपक, उपमा-दृष्टांतादिकांचा उपयोग फार होतो. ब्रह्म, माया, ईश्वर, अज्ञान,

जीव, सिद्धावस्था, इत्यादि अध्यात्मशास्त्रांतील अपरिचित विषय समजून देण्यास ज्ञानेश्वरांनीं आकाश, सूर्य, मृगजळ, आरसा, स्त्रप्र, सुवर्ण, समुद्र, नदी, पर्वत, वृक्ष, दीप इत्यादि अशिक्षित माणसालाही माहित असलेले पदार्थ उपमेला घेतल्यामुळे त्यांना ते सहजगत्या समजावून देतां आले. सर्व अर्थालंकारांमध्ये ज्ञानेश्वरीत उपमांचें प्राचुर्य अधिक आहे. कित्येक वेळां ज्ञानेश्वर एकामागून एक अशा अनेक उपमा देतात, त्या वेळेस हा उगीच विस्तार आहे असें वाटतें; परंतु सूक्ष्म विचारांतीं प्रत्येक उपमेतला समर्पकपणा वेगळाच चढता आहे असें दिसून येतें. एकच उपमान ज्ञानेश्वरीत जरी अनेक ठिकाणीं योजिलेले असले तरी प्रत्येक वेळीं त्यांतील नवीन साधारणधर्म दाखविला असल्यामुळे तें उपमान नवेच आहे असें वाटतें. ५ व्या अध्यायांत उपमा ह्या अर्थालंकाराची उदाहरणें पुष्कळ आहेत—ओव्या :—८, १९, ५०, ५२, ९९, १०३, ११०, ११८, १५६, १६५ इत्यादि. ज्ञानी पुरुष हा प्राण्यांच्या ठिकाणीं असलेल्या भेदाला कसा जाणत नाहीं हें पटवून देण्याकरितां ज्ञानेश्वरांनीं ओव्या ९०, ९१ व ९२ यांमध्ये लागोपाठ पांच उपमाने योजिलेलीं आहेत. म्हणून या ओव्या ‘मालोपमाचें’ उदाहरण होत. ज्ञानेश्वरीत उपमेच्या खालोखाल अनुक्रमें ‘रूपक’ व ‘दृष्टांत’ हे अर्थालंकार आलेले आहेत. ज्ञानेश्वरीतील बहुतेक अध्यायांच्या प्रारंभीं असलेल्या नमनांतून ‘रूपक’ अलंकाराचेंच आधिक्य आहे. पांचव्या अध्यायांत ‘भ्रांतिसेज’ (४७), ‘आत्मयोग’ (७१), ‘भ्रांतीचें मसैरे’ (८३), ‘अहंकाराचा अंचल’ (१३२), ‘ग्रंथार्थदीप’ (१४२), ‘साधुहृदयराउळ’ (१४२), ‘आत्मप्रकाश’ (१४५) ‘संसारचित्र’ (१५६), ‘मनोरूप पटु’ (१५६) इत्यादि रूपकें आलेलीं आहेत. ओव्या—(२७), (११३), (११४), (११७) व (१२१) हीं ‘दृष्टांत’ अलंकाराचीं उदाहरणें होत. उपमा—रूपकाप्रमाणें प्रस्तुत अध्यायांत ‘उत्प्रेक्षा’ अलंकाराचींही उदाहरणें आहेत— ओव्या—(१३८), (१३९), (१४०), (१७१), (१७२) इत्यादि, ओवी १७१ हें ‘सार’ अलंकाराचें उदाहरण होय.

अर्थालंकाराप्रमाणें ज्ञानेश्वरीत शब्दालंकारही पुष्कळ आहेत. शब्दालंकाराचे ‘श्लेष, अनुप्रास, यमक व चित्र’ असे चार मुख्य प्रकार आहेत, ज्ञानेश्वरीत शब्दश्लेषालंकार फार थोडे आहेत व ‘चित्रबंध’ रचना तीत मुळींच नाही; परंतु ‘अनुप्रास’ व ‘यमक’ हे शब्दालंकार विपुल आहेत. वाक्यांमध्ये

तीच तीच अक्षरें पुन्हा पुन्हा आलीं असतां 'अनुप्रास' होतो. ओवी १२४ मध्ये ('नातरी गर्भवासादि संकट । कां जन्ममरणांचे कष्ट । हे विसांवेनवीण वाट । वाहवी कवणें ॥ ' - १२४, 'व' हें अक्षर, ओवी १३३ मध्ये ('तिथे आलिंगनमेळीं । होय आपेआप कवळीं । तेथ जळ जैसें जळीं । वेगळें न दिसे ' ॥ - १३३) 'ळ' हे अक्षर व ओवी १३५ मध्ये ('ऐसी द्वैताची भाष जाय । मग म्हणों जरी एकचि होय । तरी तेथ साक्षी कवणु आहे । जाणतें जें ' ॥ - १३५) 'च' व 'ज' ही अक्षरें वारंवार आलीं आहेत. या तीन ओव्या अनुप्रासाचीं उदाहरणें होत. तसेंच शानेश्वरीत प्रत्येक ओवीच्या पहिल्या तीन चरणांच्या अंती एकाक्षरी 'यमक' नियमानें असतें.

काव्य हें प्रभावशाली होण्यास त्यांत अलंकाराप्रमाणेंच प्रसाद-माधुर्यादि गुण असावे लागतात. ज्या गुणामुळे अंतःकरण द्रवतें व आनंदित होतें त्या गुणाला 'माधुर्य' म्हणतात. या गुणाचा परिपोष वाक्यांत सानुस्वार मृदु वर्ण योजिले असतां होतो. अशा प्रकारचीं सानुस्वार मृदु व्यंजनं शानेश्वरीच्या ओव्यांतून येत असल्यामुळे शानेश्वरीत 'माधुर्य' हा गुण उत्कटतेनें प्रत्ययास येतो (जसें ओवी १४ 'आतां गृहादिक आधर्वे । तें कांहीं न लगे त्यजावें । जे घेते जाहलें स्वभावे । निःसंगु म्हणऊनि ॥ ' , ओवी-३४ व ओवी-३७). कठोर व्यंजनांनीं पोखला जाणारा जो 'ओज' गुण, त्याचीं उदाहरणें शानेश्वरीत आढळतात. ओवी-६७ ('जें मना आकळितां कुवाडें । घाघुसितां बुद्धी नऱ्हुडे ') व ओवी १२२ ('तयां दुःखियां दुःखाचि जिव्हार । ते विषयकर्दमींचे दर्दुर ॥ ') हीं 'ओज' गुणाचीं उदाहरणें होत. जें काव्य ऐकल्याबरोबर अंतःकरणाला जाऊन भिडतें व ज्याची अर्थप्रतीति सहजगत्या होते अशा काव्यांत 'प्रसाद' हा गुण असतो. शानेश्वरीत प्रसाद हा गुण ओतप्रोत भरलेला आहे. (उदाहरणार्थ, ओव्या ११३ ते १२०). तसेंच थोड्या शब्दांत पुष्कळ अर्थ व्यक्त करणारी शब्दयोजना शानेश्वरांची असल्यामुळे त्यांचें काव्य सामर्थ्यावान् व प्रभावी असें झालें आहे.

शानेश्वरी ही जशी तिच्या काव्यगुणांनीं लोकप्रिय झाली आहे, तसेंच तिच्या मनोरमत्वास तिचा ओवीछंदही कारणीभूत झाला आहे. शानेश्वरांची प्रत्येक ओवी ही साधारणतः साडेतीन चरणाची असून तिचा शेवटचा अर्धा चरण

बहुधा ४ ते ६ अक्षरांचा असतो व अगदीं कचित्प्रसंगी ७ अक्षरांचा असतो. पहिल्या तीन चरणांपैकीं प्रत्येक चरणांत अक्षरांची संख्या ६ ते १४ पर्यंत असते. प्रत्येक चरणांत ठराविक अक्षरसंख्या नसल्यामुळे ज्ञानेश्वरीचें ओवीवृत्त कंटाळवाणें होत नाहीं, उलट त्यामुळें त्याला वैचित्र्यता आलेली आहे. ज्ञानेश्वरांनीं अक्षररचनेतही नादमाधुर्य साधल्यामुळें व गेयतेला अनुकूल असा ओवीछंद घेतल्यामुळे ज्ञानेश्वरींतील ओव्या ह्या गीताच्या चालीवरही म्हणतां येणें शक्य झालें आहे.

एवंच सामान्यतः नीरस वाटणारा ‘शांतरस’ ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या ज्ञानेश्वरींत उपमादृष्टांतादि काव्यगुणांनीं व कर्णमधुर शब्दांनीं आळविल्यामुळें, जो ज्ञानेश्वरी नित्य वाचील त्याला तिच्यांतील शातरसापुढें शृंगाररसही फिका वाटूं लागेल यांत मुळीच शंका नाहीं. अशा प्रकारेचा रसाळ ग्रंथ लिहून श्रीज्ञानेश्वर-महाराजांनीं ‘मी शृंगाररसावरही ताण करून दाखवीन’ अशी केलेली प्रतिज्ञा सार्थ करून दाखविली आहे असेंच म्हणणें प्राप्त होतें (‘नुसधीचि शांति-कथा । आणिजेल कीर वाक्पथा । जे शृंगाराच्या माथां । पाय ठेविती ॥’ ज्ञा.-१३-११५५).

निरूपणांत आलेल्या मुख्य विषयांची

प्रश्नोत्तररूपानें सूची

(टीप :— उत्तरांतील दिलेले पानांचे आंकडे हे पहिल्या प्रकरणांतील आहेत.)

प्रश्न १— अर्जुनाला भगवंताचें बोलणें द्वर्थी कां वाटलें ?

उत्तर— वास्तविक, भगवंत द्वर्थी बोलत नव्हते. भगवंत ‘संन्यास’ म्हणजे ‘सर्व संकल्पांचा त्याग’ असें सांगत होते, परंतु अर्जुन ‘संन्यास’ याचा अर्थ ‘सर्व कर्मांचा त्याग’ असें समजत होता. अर्जुनाची मनःस्थिति त्या वेळीं मोहामुळें निर्विकार नसल्यामुळें त्याला भगवंताच्या बोलण्यांतील हा सूक्ष्म भेद कळून आला नाहीं (पान-७८).

प्रश्न २— प्रेय व श्रेय म्हणजे काय ?

उत्तर— ‘ इन्द्रियांस प्रिय परंतु परिणामी अहितकारक ’ असे जे ऐहिक सुख त्याला प्रेय म्हणतात व ‘ आरंभी कष्टप्रद पण परिणामी हितकारक ’ असे जे मोक्षसुख त्याला श्रेय म्हणतात (पान-८०-८१).

प्रश्न ३— अर्जुनाचे भाग्य सर्व भक्तांपेक्षां थोर होते असे कां म्हटले जाते ?

उत्तर— असे म्हणण्याचे कारण, आजपर्यंत कोणालाही न दाखविलेले असे विश्वरूप भगवंताने अर्जुनास दाखविले व गुरुशिष्यांच्या एकांतांत सांगितले जाणारे जे ब्रह्मज्ञान ते भगवंताने अर्जुनाला रणांगणावर सांगितले (पान-८४-८५).

प्रश्न ४— दानाचे तीन प्रकार सांगा.

उत्तर— याचक मागेळ त्यापेक्षां कमी देणे याला ‘ कनिष्ठ दान ’ म्हणतात; याचक मागेळ तेवढेच देणे याला ‘ इच्छेनुसार दान ’ म्हणतात व याचकाचा अधिकार व योग्यता न पाहतां त्याने मागितल्यापेक्षां अधिक देणे याला ‘ स्वतंत्र दान ’ किंवा ‘ स्वतंत्र औदार्य ’ म्हणतात (पान-८६).

प्रश्न ५— ज्ञानमार्गापेक्षां कर्ममार्ग श्रेष्ठ आहे असे भगवंत कां म्हणतात ?

उत्तर— कर्ममार्ग हा ज्ञानमार्गापेक्षां आचरण्यास सोपा व सर्वसंग्राहक (म्ह. ज्ञानी व अज्ञानी या दोघांस आचरण्यासारखा) असल्यामुळे भगवंत कर्ममार्ग हा अधिक चांगला आहे असे म्हणतात (पान ८७-८८).

प्रश्न ६— ‘ संन्यासी ’ या शब्दाची व्याख्या शानेश्वरांच्या शब्दांत द्या.

उत्तर— ‘ आणि मी माझे ऐसी आठवण । विसरले जयाचे अंतःकरण । पार्था तो संन्यासी जाण । निरंतर । ’ श्ला.-५-२०.

प्रश्न ७— ईशसृष्टि व जीवसृष्टि यांचे स्वरूप सांगा.

उत्तर— ईश्वराने निर्माण केलेली जी बाह्य सृष्टि तिला ‘ ईशसृष्टि ’ म्हणतात व जीवरचित मनोमय जी आंतरसृष्टि तिला ‘ जीवसृष्टि ’ म्हणतात. ईश-सृष्टीची ‘ व्यावहारिक ’ सत्ता आहे व जीवसृष्टीची ‘ प्रातिभासिक ’ सत्ता आहे. जीवसृष्टि सुखःदुःखांस हेतु असल्यामुळे तिचीच निवृत्ति मुमुक्षूस अपेक्षणीय आहे (पान ९६).

प्रश्न ८—कर्मांचे दोन पाश कोणचे ?

उत्तर—कर्तृत्वमद व फलास्वाद हे कर्मांचे दोन पाश आहेत. यांना पाश म्हणण्याचें कारण यांच्यामुळे जीवाला जन्म-मृत्युरूपी दुःखें भोगावीं लागतात (पान-११९).

प्रश्न ९—श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ' आपण ' हा शब्द प्रायः कोणत्या अर्थाने योजतात ?

उत्तर—श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ' आपण ' हा शब्द ' आत्मस्वरूप ' या अर्थाने योजतात (पान-१०१).

प्रश्न १०—' नैष्कर्म्य ' कशास म्हणतात ?

उत्तर—कर्तृत्वाभिमानविरहित केलेलें जें कर्म त्याला ' नैष्कर्म्य ' म्हणतात (पान-१२४).

प्रश्न ११—गीतेंतील साध्य योग कोणचा ?

उत्तर—' आत्मयोग ' हा गीतेंतील साध्य योग आहे व कर्मयोग, हठ-योग, भक्तियोग व ज्ञानयोग हे सर्व साधनयोग आहेत (पान-१२९).

प्रश्न १२—' आत्मयोग ' म्हणजे काय ?

उत्तर—जीवानें आपल्या स्वरूपाला ब्रह्मरूपेंकरून जाणणे (म्ह. ' मी ब्रह्म आहे ' अशा दृढ अपरोक्ष अनुभवावर येणें) ह्याला ' आत्मयोग ' म्हणतात (पान-१२९).

प्रश्न १३—कर्मांचें त्रिविध फल कोणचें ?

उत्तर—अनिष्ट (म्ह. पशुपक्ष्यादि नरकयोनि), इष्ट (म्ह. स्वर्गादि लोक) व मिश्र (मनुष्य लोक) असे कर्मांचें त्रिविध फल आहे (पान-१३०).

प्रश्न १४—' अपर ' व ' पर ' वैराग्य कशाला म्हणतात ?

उत्तर—ज्या वैराग्यांत विषय हे प्रतीत होतात, परंतु त्यांच्या ठिकाणीं दोषदर्शन झाल्यामुळे त्यांचा त्याग केला जातो त्याला ' अपर ' वैराग्य म्हणतात व ज्या वैराग्यांत आत्मैक्यानुभवामुळे विषय हे विषयरूपानें प्रतीत न होतां आत्मरूपानें प्रतीत होतात त्याला ' पर ' वैराग्य म्हणतात.

प्रश्न १५—' योगनिद्रा ' कशाला म्हणतात ?

उत्तर—ब्रह्माच्या सहजस्वरूपस्थितीला ' योगनिद्रा ' म्हणतात (पान-१३७).

प्रश्न १६— ' समतादृष्टि ' किंवा ' समदर्शन ' कशानें प्राप्त होतें ?

उत्तर— ज्या वेळेस जीव हा ' मी ब्रह्म आहे ' अशा अनुभवावर येतो त्या वेळेस त्याला ' समदृष्टि ' प्राप्त होते (पान—१५४).

प्रश्न १७— ' समदर्शन ' प्राप्त झालें असतां काय लाभ होतो ?

उत्तर— शोक व कामना नाहीशा होतात.

प्रश्न १८— ज्ञानी पुरुषांचे ठिकाणी प्राणिमात्राविषयी भेद नसतो, याचा अर्थ काय ?

उत्तर— याचा अर्थ ज्ञानी पुरुष प्राणिमात्रांचे ठिकाणी असलेले गुणदोष पाहत नाही तर तो त्या सर्वांना समदृष्टीने म्हणजे आत्मदृष्टीने लेखतो (पान १५१).

प्रश्न १९— ' द्वैतप्रतीति ' किंवा ' विश्वाभास ' कोणाला प्रतीत होतो ?

उत्तर— ज्यांच्या ठिकाणी अज्ञानजन्य देहतादात्म्य असतें त्यांना ' द्वैत-प्रतीति ' किंवा ' विश्वाभास ' प्रतीत होतो.

प्रश्न २०— आत्मा हा आपण आपल्याला कां विषय होऊं शकत नाही ?

उत्तर— आत्मवस्तु ही एकच एक असल्याने ती स्वतःची स्वतःला विषय होण्याइतकीही भिन्नता तिच्या ठिकाणी असूं शकत नाही, म्हणून आत्मा हा आपण आपल्याला विषय होत नाही.

प्रश्न २१— आत्मानंद सेवन करीत असतांना त्या ठिकाणी कोणचीही क्रिया कां संभवत नाही ?

उत्तर—आत्मसुख हे वेगळेपणाने भोगतां येत नसल्यामुळे तें सेवन करीत असताना त्या ठिकाणी कोणतीही क्रिया संभवत नाही व मनही आत्म्याशीं समरस होऊन जाते.

प्रश्न २२—विषयानंद व आत्मानंद या दोन आनंदांत जातीचा फरक कसा आहे तो सांगा.

उत्तर—विषयानंद हा वृत्तिजन्य म्हणून मर्यादित, संयोगजन्य म्हणून विनाशी व दुःखमिश्रित असा आहे; ह्याच्याउलट आत्मानंद हा वृत्तिशून्य अवस्थेत प्राप्त होणारा म्हणून विपुल व द्वैतांत प्राप्त न होणारा म्हणून अविनाशी व केवलसुखमात्र असा आहे (पान १६१).

प्रश्न २३— जीवत्वदशा केव्हांपासून सुरु होते ?

उत्तर— ज्या वेळीं आत्मा हा अज्ञानाला वश होतो, आपल्या मूळच्या स्वरूपाला विसरतो व देहाशी तादात्म्य करतो त्या वेळीं जीवत्वदशेला प्रारंभ होतो. (पान-१६३).

प्रश्न २४— गीतेमध्ये संसाराचा विचार किती प्रकारांनी सांगितला आहे ?

उत्तर— गीतेमध्ये संसाराचा विचार, परा-अपरा-प्रकृतीच्या रूपाने, क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाच्या रूपाने, प्रकृतिपुरुषाच्या रूपाने, अश्वत्थाच्या रूपाने व क्षराक्षर पुरुषाच्या रूपाने सांगितलेला आहे.

॥ ॐ ॥

प्रकरण पांचवें

ओव्या व अभंगांची सूची

टीपः— ५ व्या अध्यायाच्या निरूपणात प्रमाणें म्हणून ज्या ओव्या व अभंगांतील कडवीं दिलेलीं आहेत त्यांची सूची प्रस्तुत प्रकरणांत दिली आहे. ह्या ओव्या व हे अभंग पाठ केल्यास त्यांचा उपयोग निरूपणकारांस बराच होईल अशी आशा आहे.

ज्ञानेश्वरी (बंकटस्वामी—प्रत)

अध्याय १ लाः— ५३, ५६, ५७, ६२, ६९, ७७, ८३, १४१, १४२, १७९.

अध्याय २ राः— १२०, १२६, १२७, १३३, १५०, १५९, १६७, १७६, २३१, २३३, २५५, २९१, २९२, २९९, ३०९, ३११, ३१२, ३३१, ३६३.

अध्याय ३ राः— ३, १७, १८, १९, ३१, ४५, ६४, ६५, ६८, ७६, ८६, ८७, १३१, १५६, १७२, १७३, १७७, १७८, १८१, १८२, १८३, २०१, २०८, २१२, २१४, २४०, २४१, २५३, २५४, २५६, २५७, २५८.

अध्याय ४ थाः— ५, ७ ते १५, १९, २५, ३३, ४९, ५८, ६४, ७१, ९३, ९४, १०२, ११२, ११५, १६६, १८९, १९०, १९१, २०९, २११, २१४, २१८, २२५.

अध्याय ५ वाः— १६, १७, २२, २५, ३४, ३६, ३८, ३९, ५२, ६२, ६६, ७६, ९५, १०५, १०६, १०८, ११०, ११२, १३१, १३६, १४४, १५१.

अध्याय ६ वाः— २२, २३, ३८, ४०, ४१, ५५, ५६, ६२, ६३, ६७, ६८, ६९, ७१, ७४, ८१, ८२, ८४, ८८, ८९, ९७, १०४, १०५,

१२१, १२७, ३०९, ३११, ३२०, ३६६, ३६७, ३६८, ३७०, ३७१, ३७२, ३७५, ३७६, ३९९, ४०८, ४०९, ४११ ते ४१७, ४२०, ४२२, ४७१, ४९१.

अध्याय ७ वाः—५, ९, ६०, ६१, ६३, ६४, ७३, १०७, ११८, १२७ ते १३१, १३८, १४८, १६५, १६६, १८२.

अध्याय ८ वाः—८, १८, १९, २१, ३१, ५५, ६३, ८३, ८५, ९०, १११, ११२, १२४, १४९, १८०, १९०, २००, २४८, २५९, २६६.

अध्याय ९ वाः—१, ४, ३६, ३८, ४०, ४९, ५८, ६०, ७१, ८२, ९७, १२०, १२१, १२६, १२८, १२९, १६५ ते १७७, २०९, २२०, २५८, २८५, ३०७, ३०९, ३१०, ३१३, ३१५, ३२८, ३३१, ३६३, ३६५, ३७३ ते ३७७, ४०३, ४०५, ४११, ४५८, ४७५, ४९८, ४९९, ५०२, ५०३, ५०९ ते ५१२, ५१४, ५१६.

अध्याय १० वाः—१७, ४३, ७३, ७७, १२०, १२५, १२६, १८०, ३३२.

अध्याय ११ वाः—९६, ९८ ते १०७, १६९, २७२, ३२१, ६९४.

अध्याय १२ वाः—१, ४१, १०१, १०६, ११३, १४९, १६८, १९२, १९८, २०३, २०९, २१३, २१९, २२०, २३०.

अध्याय १३—८६, ८८, १०८, ११०, ११३, ११४, ११५, १३३, १६२ ते १६७, १७८, २९८, ३२८, ३२९, ३४३, ३५१, ४७७, ४७८, ४८५, ५१३, ५२४, ५२६, ५३९, ५४०, ५८९, ५९८, ६२८, ६३३, ७०६, ७०७, ७४६, ७७७, ८७२, ८७३, ८९५, ८९८, ९००, ९२९, ९४८, ९४९, ९६५ ते ९६७, १०११, १०३१, १०३६, १०३७, १०५२, १०६४, १०६७, १०७३, १०७८, १०८७, ११०२ १११२, ११२८, ११५५, ११५८, ११६०.

अध्याय १४ वाः—५, ९, २३, ४२, ५२, ५३, ५९, ६३, ७१, ७२, ७७, ७९, १२२, १२७, २०६, २०९, २९३, २९६, २९७, ३००, ३१०, ३११, ३१४, ३१८, ३२८, ३४२, ३४९, ३६६, ३८९, ४०१.

अध्याय १५ वाः—१६, १७, २२, २३, ३०, ३५, ३८, ३९, ४६, ४७, ६७, ७०, ७४, १६१, २२२, २२३, २४८, २४९, २५४, २५६,

२६७ ते २७४, २७६, २८७, २८८, २९०, २९२, २९६, २९८, ३००, ३०७, ३१२, ३१६, ३१८, ३२०, ३४२, ३४३, ३४७, ३५३, ३५४, ४१५, ४१९, ४२२, ४२३, ४२४, ४४०, ४४१, ४४८, ४६७ ते ४७०, ४९१, ४९२, ५१७, ५४४, ५४५, ५५४, ५५९, ५६२, ५७५, ५७६.

अध्याय १६ वाः— १, १२, ३६, ३७, ११०, ११५, १३६, १६६, २२८, ४३४.

अध्याय १७ वाः— १५, ८६, १२९, १३४, २३३, २३४, ३७१, ४२५, ४२६.

अध्याय १८ वाः— ९, १२, ४८, ७८, १०३, १६०, १६७, १७४, १७६, २०५, २११, २२९, २३३, २३४, २३५, २३९, २६३, ३०६, ३१२, ३२५, ४००, ४०३ ते ४०५, ४०९, ४१०, ४२०, ४२२, ४३१, ४४२, ४४३, ४४७, ४४८, ४५५, ४५२, ५४२, ६९१, ७५१, ७९१, ७९२ ते ७९५, ८००, ८०४, ८०६, ८३३ ते ८३५, ९१८, ९१९, ९५८, ९७१, ९७२, ९७८, ९८१, ९८३, ९८८, ९८९, ९९२ ते ९९५, ९९७, १००५, १०११, १०३३, १०३४, १०९६, १०९७, १०९८, १२५५, १२५६, १३१५, १३१८, १३५६, १३७८, १४३७, १४५७, १५०८, १६३२, १६३६, १६७३, १७४८, १७५१, १७६१, १७९४.

अमृतानुभव (सुबन्ध-प्रत)

प्रकरण २ रेंः—१, ५. प्रकरण ४ थेंः—९, १७, ३१, ३३, ३४.

प्रकरण ५ वेंः—५, १७, १८, ३४, ३९, ६३. प्रकरण ६ वेंः—३४,

३८, १०३. प्रकरण ७ वेंः—११०, १११, ११३, १३६, १५७, १६३,

२४२, २८९. प्रकरण ८ वेंः—१, ८. प्रकरण ९ वेंः—१३, २५, ५५.

प्रकरण १० वेंः—१०, १५.

एकनाथी भागवत (माधव कृष्ण देशमुख-प्रत)

अध्याय २ राः—७७, ५७२, ५७३. अध्याय ३ राः—१३१, ३८०.

अध्याय ४ थाः—१२३, १२८ ते १३३. अध्याय ९ वाः—१५५, १५६,

३१५ ते ३१८, ३५१, ३६७. अध्याय १० वाः—२४७, ३०९ ते ३११,

३१८, ३१९, ४२८ ते ४३५. अध्याय ११ वाः—२४३, ४३१, ७०५,

९०८. अध्याय १३ वाः—२७५, २७६, २७७, ३७८, ३७९, ४०९, ४१३, ४३२, ४३३ ते ४३५, ४३७, ४९९, ५९२. अध्याय १४ वाः—१७०, १७१, २०१. अध्याय १५ वाः—८६. अध्याय १९ वाः—१२३. अध्याय २२ वाः—४५२ ते ४५४. अध्याय २३ वाः—२००, २०१, ६६४ ते ६६८. अध्याय २५ वाः—३५३, ३५४. अध्याय २८ वाः—२२४. अध्याय २९ वाः—२९४, २९५, ३०६, ४५२ ते ४६०. श्रीएकनाथकृत आनंदलहरीः—९४ ते ९६. हस्तामलकः—१३८, १३९, १४५, १४६, १६६, १६७, २७५, २७७, ३२६, ३७१.

अभंगांची सूची

[टीपः— प्रस्तुत अध्यायाच्या निरूपणांतुं प्रमाणें म्हणून जीं अभंगांचीं कडवीं दिलेलीं आहेत त्यांची सूची या ठिकाणीं दिलेली आहे. निरूपणांतील ज्या पानावर जें कडवें आलेलें आहे त्या पानाचा आंकडा त्याच कडव्याच्या मागे ' पृष्ठ ' या शब्दाखालीं दिलेला आहे. तसेंच ज्या विशिष्ट गाथ्याच्या प्रतीतून ज्या अभंगाचें कडवें उद्धृत केलेलें आहे त्या अभंगाचा आंकडा ' अभंगांक ' या शब्दाखालीं दिला आहे व त्याच अभंगाचा आरंभ अभंगांकापुढें दिला आहे. यामुळे कोणत्याही प्रकाशकाच्या गाथ्यात हीं कडवीं शोधून काढणें वाचकास सुलभ होईल.]

श्रीतुकारामाची गाथा (पांडुरंग जावजी-निर्णयसागर प्रेस)

पृष्ठ	अभंगांचीं कडवीं	अभंगांक	अभंगारंभ
१८२	अखंड न खंडे अभंग न मंगे ।	२२४३	हित तें हें एक
९१	अचळ न चळे ऐसें झालें मन ।	१७००	अचळ न चळे
१७८	अनुहार्ती गुंतला नेणे बाह्य रंग ।	३६०२	अनुहार्ती गुंतला
८१	अवघड कोणी न करी सांगता ।	२७८५	यमपुरी त्यांनीं
१५१	अवघी एकाचीच वीण ।	३६७९	देव आड झाला
१९४	असाध्य तें साध्य करितां सायास ।	३१३६	साधूनी बचनाग
११०	असो ऐसा कोठें आठवही नाही ।	३५५२	सदा नामघोष

१७२ आर्णाक एक कोड ।
 २१२ आंत हरि बाहेर हरि ।
 २०० आतां हें सोवळें जाले त्रिभुवन ।
 १६१ आनंद अद्वय नित्य निरामय ।
 १८३ आनंदाचे डोहीं आनंदतरंग ।
 २१० आनंदें निर्भर असो भलते ठायीं ।
 १६७ आमिषाचिये आसे गळ गिळी मासा ।
 २०२ आम्ही देवा शक्तिहीनें ।
 ८८ आवडीच्या मते करितो भोजन ।
 ८८ आशा हे समूळ खाणोनि काढावी ।
 ११९ आहे ते सकळ कृष्णासी अर्पण ।
 १३० इंद्रपदादिक भोग । भोग नव्हे तो
 भवरोग ।
 १७६ इंद्रियांचा जय वासनेचा क्षय ।
 १७६ इंद्रियांचा जय साधूनियां मन ।
 २०२ इंद्रियांचीं दीनें । आम्ही केलो नागयणें ।
 १०४ इंद्रियांचीं आम्ही पांगिलों अंकितें ।
 १५६ उदकावरी तरंग । तरंग उदकाचे अंग ।
 १५६ उदकावेगळा । नव्हे तरंग निराळा ।
 ८५ उदार तूं हरी ऐसी कीर्ति चराचरी ।
 ११२ ऐकोनी नाईकें निंदास्तुति कानीं ।
 २०३ ऐसी कळवळ्याची जाती । करी लाभा-
 विण प्रीती ।
 १५७ ऐसें भाग्य कई लाहाता होईन ।
 १०३ करूनियां शुद्ध मन । नारायण स्मरावा ।
 २११ कर्मफल म्हणूनि इच्छूं नये काम ।
 १७७ कामक्रोध बंदीखाणी तुका म्हणे दिले
 दोन्ही ।
 १७८ काम क्रोध लोभ निमाले ठायींचि ।

२४५८ अरे हें देह व्यर्थ
 ३४७४ आंत हरि बाहेर
 ४०६२ संसाराचें अंगीं
 ५७८ आनंद अद्वय
 ३६३८ आनंदाचे डोहीं
 १५९३ घेईन मी जन्म
 २२८० आमिषाचिये
 १५७१ एकी केली हातोफळी
 २६६० आवडीच्या मते
 २४६६ आशा हे समूळ
 ३७७८ आहे ते सकळ
 १९८४ परमोष्ठिपदा
 ३७१८ न करी रे संग
 ३९२० नाहीं देवापाशीं
 १४६३ इंद्रियांचीं दीनें
 १३१५ मी तों सर्वभावे
 ३४९० तरुवर बीजापोटीं
 ३६०५ गोडपणें जैसा
 १३२६ उदार तूं हरी
 ३४८३ जाणोनि नेणते
 २०१४ लेंकराचें हित
 १२८७ ऐसें भाग्य कई
 २४६८ करूनियां शुद्ध
 ३०७० परिमळ म्हूण
 १८६३ मार्गे बहुतां जन्मीं
 ३५५१ पिकलिये सेंदे

१७७ कामक्रोधा नाहीं चाली । भूर्ती जाली
समता ।

८३ कामधेनु कल्पतरु चिंतामणी ।

१०७ काय करुं आतां या मना ।

१९४ काय काय करितो या मना । कान्होबा ।

११६ काय सांगों आतां संताचे उपकार ।

१७१ काय सांगों गर्भीची यातना ।

१३५ काहींच मी नव्हें कोणिये गांवींचा ।

१०४ किती वेळां जन्मा यावें । किती व्हावे
फजीत ।

१६७ कुबेर नाव मोळी वाहे । कैसी पाहें
फजिती ।

१५२ खडा खाळी साकर । झाला नामाचाचि
फेर ।

१३३ गाढवाचें घोडें । आम्ही करुं दृढीपुढें ।

१३९ घटीं अलिप्त असे रवि । अग्नि काष्ठामाजी
जेवीं ।

१०६ जगदाकारीं जाली सत्ता ।

९४ जनकमेटीसी पाठविला तेणें ।

११२ जन करी तैसा खेळतील खेळ ।

१३६ जयापासोनि सकळ । महीमंडळ जालें ।

१७९ जळ न खाती जळा । वृक्ष आपुलिया
फळा ।

२०१ जाणे जीवींचें सकळ नारायण ।

११८ जिह्वा जाणे फिकें मधुर कीं क्षार ।

१५० जीवनाचा जाला ओलावा अंतरीं ।

१३६ जेणें हें विश्व निर्मिलें ।

२११ जेथें देखें तेथें तुझींच पाउलें ।

१७४ ठाउकाचि आहे संसार दुःखाचा ।

१९४० ऐसा ज्याचा अनुभव

२३३२ आवडे पंढरी

१५३४ काय करुं आतां

४५०७ काय काय करितो

१९४८ काय सांगों आतां

४६१ सर्व सुखाचिया

१९२२ कांहींच मी नव्हें

१७५७ किती वेळां

२८८६ सावित्रीचें विटंबण

३४९८ खडा खाळी

१७६९ गाढवाचें घोडें

३५८६ घटीं अलिप्त

४७८ आतां पावेन

२५५१ ब्रह्मज्ञान जरी एके

२४ तुका म्हणे पुन्हां

३४७२ जयापासोनि

९१० जळो माझी ऐसी

१२१ घाली कवाड टळली

२९८९ जिह्वा जाणे फिकें

३५४० माझे मनोरथ

२३६८ उदार चक्रवर्ती

१६०२ जेथें देखें तेथें

२२५३ जन्मा येणें घडे

- १५४ तत्त्वमसि विद्या ब्रह्मानंद सांग ।
 १३४ तयाच्या चित्तेने तरतील दोषी ।
 १६६ तरि कां नेणते मार्गे होते ऋषी ।
 ८९ तुका बस्तर बिचारा क्या करे रे ।
 १०२ तुका म्हणे आतां । लाभ नाही यापरता ।
 ११३ तुका म्हणे आम्ही जालों अग्निरूप ।
 ११२ तुका म्हणे आम्ही या जनाविरहित ।
 १११ तुका म्हणे आम्ही विधीचे जनिते ।
 १५६ तुका म्हणे अंगें व्हावें ते आपण ।
 १६८ तुका म्हणे कडु वाटतो प्रपंच ।
 २०३ तुका म्हणे करुनि दावी ।
 ११७ तुका म्हणे कार्नी आइकिली मात ।
 १७७ तुका म्हणे कामा नाही एक मुख ।
 २०३ तुका म्हणे कृपानिधि । आम्हां उतरीं
 नावेमर्धी ।
 १४३ तुका म्हणे कैची कीव । कोठें जीव
 निराळा ।
 १३४ तुका म्हणे खळ । करूं समयीं निर्मळ ।
 १६७ तुका म्हणे गळ लागलिया मत्स्या ।
 १२५ तुका म्हणे चुकले वर्म । केल अवघाचि
 अधर्म ।
 १८२ तुका म्हणे जनां सकळांसहित ।
 ९२ तुका म्हणे जाण । सुख दुःख ते समान ।
 १३२ तुका म्हणे जाती । पुण्यक्षर्ये अधोगती ।
 १८७ तुका म्हणे जें जें भेटे । तें तें वाटे मी
 ऐसें ।
 १५३ तुका म्हणे जेव्हां गेला अहंकार ।
 ८५ तुका म्हणे तुज वर्णिती पुराणें ।
 १३५ तुका म्हणे तुम्ही आइका हो मात ।
 ३५४९ रक्त श्वेत कृष्ण
 १९८५ पवित्र तो देह
 ८८८ तरि कां नेणते
 ४७९ तुका बस्तर
 ९३३ दुर्बुद्धि ते मना
 ३५५२ सदा नामघोष
 १९२० नटनाट्य अवघें
 १८९१ शास्त्रांचे जें सार
 २०३९ संतांचा महिमा
 २१८२ नामाचें चिंतन
 २०७० बोल बोलतां वाटे
 ३६२५ माझिया मनाची
 ३२३० तीर्थांचिये पंथें
 १२७७ आम्हांसाठीं
 ३५६३ मरणा हातीं
 १७६९ गाढवाचें घोडे
 १६७८ विभ्रंशिली बुद्धि
 २६६३ तीळ जाळिले
 १८६९ मुनि मुक्त झाले
 २४५६ कै वाहावें जीवन
 १९०२ सांगों जाणती
 ४०५७ अवर्धी भूतें
 ३६०० उपाधीच्या नांवें
 ६८७ घर्म रक्षावया
 ३५५८ आम्ही मेलों तेव्हां

- १५० तुका म्हणे त्याची संपदा एवढी ।
 १३२ तुका म्हणे त्याचें कळलें आम्हां वर्म ।
 १५० तुका म्हणे धन । भाग्य अशाश्वत जाण ।
 १५६ तुका म्हणे नव्हे दिसतो मी तैसा ।
 ९० तुका म्हणे नाहीं निरसला देह ।
 ९४ तुका म्हणे पाख मन । नारायण तें
 भोगी ।
 १५० तुका म्हणे भाग्य या नांवें म्हणीजे ।
 १०१ तुका म्हणे भेदाभेद । गेले वाद खंडोनी ।
 १९१ तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी ।
 १२७ तुका म्हणे मन मुरे । मग जें उरे
 तेंचि तूं ।
 १६० तुका म्हणे मना श्रीरंगाचा रंग ।
 ९२ तुका म्हणे मी हे माझे न यो वाचे ।
 १९४ तुका म्हणे येणें । बहु नाडिले शाहाणे ।
 ९९ तुका म्हणे येथें पाहिजे अनुभव ।
 ९४ तुका म्हणे राज्य करितां जनक ।
 १०६ तुका म्हणे लवणकळी । पडतां जळीं तें
 होय ।
 १३५ तुका म्हणे सखे । विठोबाच ते सारिखे ।
 ९९ तुका म्हणे साक्षी आले ।
 १४८ तुका म्हणे सुख देहनिरसनें ।
 १५८ तुका म्हणे हरिच्या दासा ।
 १४३ तुका म्हणे हा तो स्वयें परब्रह्म ।
 १५६ तुका म्हणे हें तों ठावें पांडुरंगा ।
 १८७ तुकी तुकला तुका ।
 ८६ तुजऐसा कोण उदाराची रासी ।
 १७८ तें सुख बोलतां आश्चर्य या जना ।
 ३१४२ लंकेमाजी घरें
 ८३५ समचरणदृष्टि
 ३१३२ धनवंतालागी
 ३६०१ बोलों अबोलों
 २०५२ नव्हती ते संत
 २९८५ जैसा निर्मळ
 ३५५१ पिकळिये सेंदे
 १९४० ऐसा ज्याचा अनु
 १९५३ कोणा पुण्यें यांचा
 ३८०० देव आहे सुकाल
 ३६३९ आसन शयन
 ३७८७ देह आणि देहा
 ३११६ मन गुंतले
 ३८०१ होईल जाला अंगें
 ३४६५ पिंड पोसावे
 २४६८ करुनियां शुद्ध
 १९९१ पूजापूज्यमान ।
 २९७२ म्हणउनी शरण
 ३७४१ नाहीं शब्दाधीन
 १९२९ अवघा तो शकुन
 २७६८ ढालतरवारे
 २६९१ आता माझे नका
 ४०६६ रज्जुसर्पाकार
 ६९४ तुजऐसा कोण
 ३६०२ अनुहार्ती गुंतल्य

२०३ तैसा नव्हे देवराव ।
 १८२ तैसा समरस जालों ।
 १०३ तैसी चित्तशुद्धि नाही ।
 ९० त्यजिलें भेटवी आणूनी वासना ।
 १७९ त्रिपुटीच्या योगें । कांहीं नव्हे कोणाजोगें
 ९६ दळी कांडी लोकांऐसें ।
 १९६ दुजें खंडे तरी । उरला तो अवघा हरी ।
 १४४ देखती जे डोळे । रूप आपुलें ते खेळे ।
 १९१ देव ते संत देव ते संत ।
 २०३ देवा तूं आमचा कृपाल ।
 २०३ देवा तूं कृपाकरुणासिंधु ।
 १८८ देशकालवस्तुभेद मावळला
 १४७ देह आधीं काय खरा ।
 १९८ देह नव्हे मी हें सरे ।
 १८० देहाचा विसर । केला आनंदें संचार ।
 १४२ दोन्ही टिपरी एकाचि नाद ।
 १६७ धरूं जातां संग । तंव तो होतो बाधक ।
 १६० न करवे हाली चाली ।
 २१५ न जाळा प्रपंच आहे परब्रह्म ।
 १५७ नर नारी बाळें अवघा नारायण ।
 २०१ न सांगतां तुम्हां कळों येतें अंतर ।
 २०० नाही त्यां विटाळ अखंड सोंवळीं ।
 १७६ नाही देवापार्शी मोक्षाचें गांठोळें ।
 १८१ नाही शब्दाधीन वर्म आहे दूरी ।
 १५९ निरंजनीं आम्हीं बांधियेलें घर ।
 १६४ पडिली हे रुढी जगा परिचार ।
 १७० परउपकार पुण्य त्या वावडें ।
 १९४ पांगुळ जालों देवा नाही हात ना पाय ।
 १२३ पांडुरंग ध्यानीं पांडुरंग मनीं ।

२९२१ मायबापें सांभाळिती
 २४९३ लवण मेळवितां
 २६५६ नाही निर्मळ
 ३९२१ त्यजिलें भेटवी
 २५५२ त्रिपुटीच्या योगें
 ४०७० आरोनियां पाहें
 ३७३३ दुजें खंडे तरी
 ३६७८ देखती जे डोळे
 २७२ देव ते संत
 ४२७ देवा तूं आमचा
 ४२८ देवा तूं कृपा
 ३५४९ रक्त श्वेत कृष्ण
 ३७३३ दुजें खंडे तरी
 ३७३८ देह नव्हे मी
 १९९१ पूजापूज्यमान
 २३६ दोन्ही टिपरी
 ३९०६ मी अवगुणी
 २०४४ सुख वाटे येचि
 ३५४९ रक्त श्वेत कृष्ण
 ८६१ नर नारी बाळें
 ३८४९ न सांगतां तुम्हां
 ३६८४ ब्रह्मरसगोडी
 ३९२० नाही देवापार्शी
 ३७४१ नाही शब्दाधीन
 ३५४८ निरंजनीं आम्हीं
 २४५१ पडिली हे रुढी
 २७२५ अहा कटा त्याचे
 ३४८ पांगुळ जालों
 ४९९ आणीक दुसरें

- १३० पाताळींचें आधिपत्य ।
 २१६ पाहे तिकडे मायबाप ।
 १२१ पिंड हा उसना आणिला पांचांचा ।
 १६२ पुढें चढे हात । त्याग मागिला उचित ।
 ८६ पुत्राचिया लोभें नष्ट म्हणे नारायण ।
 १३३ पुनीत केले विष्णुदासी ।
 १७१ प्रथम केला गर्भी वास ।
 १९२ प्रपंच परमार्थ संपादीन दोन्ही ।
 २०४ प्रेम नये सांगतां बोलतां दावितां ।
 २०० फळकट तो संसार । येथें सार भगवंत ।
 २०२ बलात्कारें जरि आणिला कथेसी ।
 १९५ बहातरी खोडी परी देवमण कंठी ।
 १०८ बहुत चंचळ चपळ ।
 १७० बेडकार्ने चिखल खावा ।
 १३७ ब्रह्म न लिपे त्या मेळें ।
 २१५ ब्रह्मपुरीं वास करणें अखंड ।
 १८८ ब्रह्मरसगोडी तयांसी फावली ।
 १५३ ब्रह्म सर्वगत सदा सम ।
 १०९ ब्रह्मस्वरूपाचीं कर्मे ब्रह्मरूप ।
 २१२ ब्रह्मज्ञान जरी कळे उठाउठी ।
 १७४ भक्त ऐसे जाणा जे देहीं उदास ।
 १५६ भक्तांचा महिमा भक्ताचि जाणती ।
 १४१ भक्ताखावे पायांपासी ।
 ८९ भगवें तरी श्रान सहज वेष त्याचा ।
 १४९ भाग्य तरी नव्हे धन पुत्र दारा ।
 १४४ भूर्ती देव म्हणोनि भेटतो या जना ।
 ९६ मन हें निश्चळ झालें एके ठायीं ।
 १९४ मना एक करी । म्हणे मी जाईन पंढरी ।
 १०५ महामळें मन होतें जें गांदलें ।
 १९८४ परमेष्ठिपदा
 ३५५३ जन विजन झालें
 १३३६ तुझा विसर नको
 ३१७५ फल देंठींहुन
 २४१२ कां रे तुम्ही
 १९८९ पुनीत केले
 ४६३ कोण सुख धरोनी.
 ३०६३ प्रपंच परमार्थ
 ३२५५ प्रेम नये सांगतां
 २२३८ फळकट तो
 २१९९ क्षुधा तृषा कांहीं
 १४२३ प्रीति नाही राया
 १५३६ अधिक कोडितां
 ३११९ ठेकणासी बाज
 ३४७६ ब्रह्म न लिपे
 ४०६२ संसाराचें अंगी
 ३६८४ ब्रह्मरसगोडी
 १९३९ ब्रह्म सर्वगत
 ३७६८ ब्रह्मस्वरूपाचीं
 १९९६ ब्रह्मज्ञान जरी
 १९९७ भक्त ऐसे जाणा
 १९९८ भक्तांचा महिमा
 २९४६ घेऊनियां चक्र
 २६०२ भगवें तरी श्रान
 २१३८ जेथें जावें तेथें
 १८५७ भूर्ती देव म्हणोनि
 ३६८४ ब्रह्मरसगोडी
 ३४२८ मना एक करी
 १८२८ पाहतां श्रीमुख

२०३ मातेच्या चिर्ली । अवघी बालकाची
व्याप्ति ।

८२ मारगाची चिंता पालखी बैसतां ।

१०६ मी वासुदेव तत्त्वता ।

९३ मुक्त होता परी बळे झाला बद्ध ।

१६४ मृगजळ दिसे साचपणा ऐसें ।

१२६ मौनपर्णे वाचा थोंटावल्या चारी ।

१६६ मंजुळवदनी बचनागाची कांडी ।

१८४ म्हणोनि भिन्न भेद नाही ।

२१६ या हो या हो बाइयांनो निघाले हरी ।

१३३ येणें बोधें आम्ही असों सर्वकाळ ।

१०३ युक्त आहार विहार । नेम इंद्रियाचा
सार ।

१७३ रज्जुसर्पाकार । भासयेलें जगडंबर ।

११२ लटिका तुका लटिक्या मावें ।

१०३ लोलुपता काय निद्रेसी जिकावें ।

२१६ वयाचा प्रबोध विचार ज्या नाही ।

९० वासनेची बुंथी । तेथें कैची ब्रह्मस्थिति ।

१६८ विटलें हें चित्त प्रपंचापासूनी ।

१४६ विठ्ठल विस्तारला जर्नी ।

१६८ विवेकासहित वैराग्याचें बळ ।

१६० विषय तो त्याचा जाला नारायण ।

१६३ विषय सेवितां कोण तृप्त झाला ।

१७८ विषयीं विसर पडिला निःशेष ।

१३५ शरीर दुःखाचें कोठार ।

१७० शूकरासी विष्टा माने सावकाश ।

१४२ सगुण निर्गुण तुज म्हणे वेद ।

१५५ सजन कसाया विकूं लागे मांस ।

२००६ मातेच्या चिर्ली

८६४ मारगाची चिंता

३४६ बोल बोले अबोले

३७८९ मुक्त होता परी

२४४० मृगजळ दिसे

३४७८ तुझे वर्णू गुण

२७५१ जयासी नावडे

१७३२ आम्ही हरीचे

२९३ (कान्होबा) पवित्र
सुदिन

५६२ येणें बोधें आम्ही

३०६४ काळ सारावा

४०६६ रज्जुसर्पाकार

३६१० लटिकें हांसें

२४६३ साधकाची दशा

४२ आपुल्यापरी

४००५ विषयीं अद्वये

१८७२ मृत्युलोकीं आम्हां

४३१ विठ्ठल आमचें

१२८७ ऐसें भाग्य कई

१९९७ भक्त ऐसें जाणा

४१६३ येऊनि संसारा

३५८४ विषयीं विसर

४३८ शरीर दुःखाचें

२७५५ शूकरासी विष्टा ।

२२६९ नामाचे पवाडे

२९६८ उंच निच कांहीं

२०० सत्य तूं सत्य तूं सत्य तूं विठला ।
 ८६ सत्य माना रे सकळ ।
 २०० सत्य साच खरें । नाम विठोबाचें बरें ।
 १८२ समाधीचें सुख सांडा ओवाळून ।
 १५२ सरी चिताक भोंवरी ।
 १८३ सर्व सुख ल्यालों सर्व अलंकार ।
 १७८ सहज मी आंधळा गा ।
 ११२ साक्षत्वे या जालों गुणाचा देखणा ।
 १९१ सुखी मी निजलों गा ।
 १०८ सुपात्रीं सर्व भाव । मी तो सर्व वासुदेव ।
 १४० सूर्य नाही जागे करीत या जना ।
 १४२ सोळा सहस्र नारी ब्रह्मचारी कैसा ।
 ९८ संकल्पारूढ तें पराधीन जिणें ।
 १८२ संतांचा उदीम उपदेशाची पेठ ।
 १८४ हरी तैसे हरीचे दास ।
 १४४ होईल जाला अंगें देव जो आपण ।
 १७२ क्षण एक तो नाही विसावा ।

१३४८ सत्य तूं सत्य तूं
 २२७२ गोड झालें पोट
 २२८१ सत्य साच खरें
 २१९६ समाधीचें सुख
 ३४९७ रज्जु धरूनियां
 ३५५२ सदा नामघोष
 ३५१ सहज मी आंधळा
 ३४९९ साक्षत्वे या जालों
 ३५१ सहज मी आंधळा
 ३४५ राम राम दोनी
 १९८० न लगे चंदना
 ७१० तुज करितां नव्हे
 ३२३० तीर्थांचिये पंथें
 २०३८ संतांचिया गांवीं
 ४५१ हरी तैसे हरीचे
 ३८०१ होईल जाला अंगें
 ४६३ कोण सुख धरोनी

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची गाथा (तात्या नेमिनाथ पांगळ)

१३६ अव्यक्त निराकार नाही त्या आकार ।
 ९० आलियाचा संतोष गेलियाची हानी ।
 १९१ उघडे परब्रह्म सद्गुरुची मूर्ती ।
 ९३ उपजोनि संसारी आपुला आपण वैरी ।
 १७७ कामक्रोधलोभ घेऊनियां संगें ।
 ९६ कां सांडिसी गृहाश्रम ।
 १३४ कृपाकटाक्षें न्याहाळिले ।
 १६५ तो हा रे श्रीहरी पाहिला डोळेभरी ।
 ८६ दान दे गा उदार श्रेष्ठा ।
 ८६ देव देउनी उदार भक्तां देतो अमरपदें ।

५५० त्रिगुण असार
 ११३ आलियाचा संतोष
 ९२१ सद्गुरुवांचूनी
 १२० उपजोनि संसारीं
 ६३२ चोरांचिया संगें
 ११ कां सांडिसी
 ३५३ संत भेटती
 ७९० सत्यज्ञानानंत
 ४२६ अलक्षलक्षीं मी
 ३३७ ॐ नमो भगवते

१७१ नवमास कष्टलासि दहाव्यानें प्रसूत झाली ।
 ८१ नागिणी उत्साहे नवाहि झारें निरोधुन ।
 १८० निराखित निराखित पाहों गेलिये ।
 १८१ परेहीपरतें बोलणें खुंटले ।
 ९० पहिला नाद चटपट चटपट ।
 १८१ बोलेना बोलें देईना ।
 ११२ माझे जिर्वीची आवडी ।
 १०९ मीतूंपण जाऊं दे दूरी ।
 १३० या कारणें श्रीगुरुनाथु ।
 १८३ या देहातें म्हणे मी पुत्र दारा धन माझे ।
 १७४ लटिका व्यवहार सर्व हा संसार ।
 १४० विश्वाचें जीवन तें म्यां सार देखियलें ।
 ८६ विष पाजूं आली पूतना राक्षसी ।
 १६६ विषयाचें समसुख बेगडाची बाहुली ।
 २१६ वृत्तिसहित मज लपवी ।
 १८७ सत्यज्ञानानंत गगनाचें प्रावर्ण्य ।
 १५६ संत ते कोण संत ते कोण ।
 २१६ सर्व सुखाचें आगरु ।
 १३९ सर्वोघटीं राम देहादेही एक ।
 १६६ स्वप्नीचे धन तें धनचि नव्हे ।
 १८० क्षेम देऊं गेले तव मीचि मी एकली ।
 १५९ ज्ञानदेवा घर चिदानंदी ।

४१३ उपदेश मदलसा
 ३३७ ॐ नमो भगवते
 ३७१ निराखित निराखित
 ७६४ पांडुरंगकांती
 ७२९ सभा समस्त
 १९० आपुलेनि रंगें
 ४०१ माझे जिर्वीची
 १७० तूं माझा स्वामी
 ११ कां सांडिसी गृह
 १२० उपजोनि संसारीं
 ५७४ सर्वसुखगोडी
 ६ तुरे कांबळा
 ८० यम नियम
 २० येसातें आलिया
 ४२६ अलक्षलक्षीं मी
 ७९० सत्यज्ञानानंत
 ६१५ तापत्रयीं तापलीं
 ४०२ रूप पाहतां
 ५६२ एक नाम हरि
 १२२ असे तें न दिसे
 ७६४ पांडुरंग कांती
 ३३० श्रवणें कीर्तने

एकनाथाची गाथा (ज्य. ह. आवटे)

१३९ अगाध तुझी लीला अकळ कैसेनी कळे ।
 २१६ अवघेंचि ज्यैलोक्य आनंदाचें आतां ।
 १८४ कैवल्याचा पुतळा । प्रगटला भूतळा ।
 २१६ जें जें दृष्टी दिसे तें तें हरिरूप ।
 ११० जेथे नाही गुणागुण ।

३२८७ अगाध तुझी
 १८४५ अवघेंचि ज्यैलोक्य
 ३५१९ कैवल्याचा
 ११२४ जें जें दृष्टी
 ३१४४ ब्रह्मी स्फुरे जें

१५६ दिसती जनीं वर्नीं प्रत्यक्ष लोचनीं ।	११२२ हरि बोला हरि
१३४ धर्म जागो गुरुमाहिमा देहीं दाविला देव ।	३७१३ मी माझे कल्पनेनें
१५३ ब्रह्मा मुंगी धरुनी तुझें स्वरूप सांवळें ।	३२८७ अगाध तुझी
१८१ वाद निमाला शब्द खुंटला ।	३७२५ जनीं वर्नीं एका
१६७ विषय सेवितां गा जन्ममरणाचा बाधु ।	३७०६ विषय सेवितां
२०४ सख्यत्व स्वजाती सोयरा श्रीपती ।	३२८८ नवविधा भक्ति
२०४ सख्यत्वे परपार पावला अर्जुन ।	३२८९ हरिकथा भवण

नामदेवांची गाथा (ज्यं. ह. आवटे)

२०३ आंधळे पांगुळे मुके अनर्गळ ।	६५५ रुक्माई म्हणे
१४० तो नाहीं ऐसा ठाव उरला कवण ।	६२२ ज्ञानदेव म्हणे
१३३ पंच महापातकी विश्वासघातकी ।	९७२ म्हणे पुंडलीक
११६ बाबा अहंकार निशीं घनदाट ।	२२२५ बाबा अहंकार
१८४ ब्रह्ममूर्ति संत जर्गी अवतरले ।	१४०३ ब्रह्ममूर्ति संत
१४१ यादवांचा पोर एक गोप्या भला ।	२२४५ नव्हे तोंचि कैसें
१३४ ज्ञानदेव म्हणे बोलेरे ऋग्वेद ।	६९३ ऐकोनी ऐसीं

निळोबांची गाथा (वि. न. जोग)

१६७ घोळण्या नांव लक्ष्मण ।	६६९ लुगड्या नांव
१३३ धरिती ज्या द्वार्ती संत कृपावंत ।	१०१७ धरिती ज्या
१६० नित्यानंदा पुढे आनंद तो कोण	११६६ नित्यानंदा पुढे
९१ निळा म्हणे विरक्त देहीं ।	१००२ तेचि संत तेचि
१३४ पशुमुखे वेदाच्या श्रुती ।	१०३० पशुमुखे वेदा
१३९ येकळें न कंठोचि म्हणोनिया येणें ।	११७४ येकळें न कंठोचि
१५६ हांसती रुसती शिब्या देती एका ।	१२७ प्रकरण ३ चांगदेव- चरित्र

श्रीज्ञानेश्वरी अध्याय पांचवा

शब्दकोश

(शब्दापुढील आंकडा ओवीचा आहे)

अ		अमूर्त-निराकार (ब्रह्म).	३९
अंकुर-कौम.	१३८	अर्थ-(इंद्रियांचा) विषय.	४८
अखंडित-निरंतर, सतत.	२१	अलंकारले-सुशोभित केलेले.	१३९
अगत्य-अवश्य.	१२१	अवकाश-पोकळी.	३०
अंचल-पडदा.	१३३	अवधारणें-ऐकणें.	८२
अचुंबित-बिनचूक, समग्र.	७	अवसरोचित-समयोचित,	
अच्युत-नाशरहित (कृष्ण).	१०२	यथाकाल.	४२
अंतर-अंतःकरण. {	१९	अवस्था-स्थिति.	१३२
आंतली बाजू. {	१२१	अशेष-संपूर्ण, सर्व.	४०
अतिप्रसंग-विषयांतर.	६६	अहर्निशीं-रात्रांदिवस.	८७
अतिरस-अतिशयपणा.	२	अक्षर-अविनाशी (ब्रह्म).	१४६
अद्भुतपणा-अपूर्वता.	१७०	अज्ञान-अडणी, अजाणता.	२७
अद्वय-द्वैतविरहित.	९६	आ	
अधिष्ठान-आश्रय, (ब्रह्म) चैतन्य.	४८	आकळणें-व्यापला जाणें. {	४२
अनायासे-कष्टावांचून.	१७	जाणणें. }	६७
अनुकार-स्वरूप, प्रतिमा.	१३८	आंगिक-अवयव.	१४०
अनुष्ठणें-आचरणें.	१६९	आघवें-सर्व, संपूर्ण.	२८
अनुसारा-मार्ग.	१६५	आठवण-स्मृति, जाणीव.	२०
अपान-गुदस्थानचा वायु.	१५३	आठी-मिठी.	१३२
अपार-अमर्याद.	१०६	आणिक-दुसरा.	४
अभिन्न-एकरूप, भेदरहित.	१८	आतप-ऊन.	११४
अमिलाष-इच्छा.	७२	आतुडणे-सांपडणें.	६७
अमोळ-दुर्बल, अशक्त.	१६६	आत्मज-पुत्र, मुलगा.	९३

आत्मविद्-आत्मशानी.	१४९
आत्माराम-ब्रह्मनिष्ठ.	१३६
आथिला-संपन्न.	७१
आदि-मूळचा.	८४
आनान-भिन्नभिन्न, निरनिराळे.	२७
आप-स्वाधीन.	१२
आपणपे-स्वतः, स्वतःला.	१४५
आपेआप-सहज, आपसूक.	१३३
आपैसी-आपोआप, सहज.	१५५
आमिष-उंडी.	११८
आर्त-इच्छा, उत्कंठा.	११
आवडणे-दिसणे, भासणे.	३५
आहार-अन्न.	४३
आळविणे-हांक मारणे, बोलाविणे.	५८
आळुकैले-भुकेलेले.	११०
इ	
इतर-दुसरा.	९३
उ	
उकल-उलगडा.	६
उक्त-बोललेले, सांगितले.	१७८
उखा-उषःकाल, अरुणोदय.	१४३
उजगरा-जागृति.	५४
उजळणे-लावणे.	१४२
उठणे-उत्पन्न होणे.	१३२
उदो-उदय.	८५
उद्देश-अभिप्राय.	१६०
उपाइले-उत्कृष्ट.	१०८
उपाधि-संसार, प्रपंच.	२४
उपेग-उपयोग.	१७७

उपेक्षणे-अवहेरणे, त्याग करणे.	७३
उभारणे-रचणे, निर्माण करणे.	७८
उवाइणे-प्रसन्न होणे.	१६२
उवाइला-अभिप्राय, आदेश.	१४३

ए

एकंदरे-एकवट.	१७१
एकदेशी-अल्पव्यापी.	३६
एकनिष्ठ-निश्चयात्मक, एकार्थक.	४
एकसरा-एकदम.	१४४
एकसार-एकतत्त्व.	४

औ

औदार्य-उदारपणा.	१२
-----------------	----

क

कंद-कांदा, गड्डा.	११५
कर्दम-चिखल.	१२२
कर्मबंध-कर्मपाश.	५०
कल्लोळ-लाट.	१००
कवण-कोण.	१०९
कवळ-घास.	११८
कवळी-मिठी, आलिंगन.	१३३
कळासणे-बाधला जाणे.	७२
कहीं-कधीही.	३३
काज-कारण, हेतु.	५९
कारण-साध्य.	१४९
कारुण्य-कृपा.	१७१
काळिमा-अंधार, काळोख.	८६
किरीटी-अर्जुन.	११९
कीर-खरोखर.	१८
कुंतीसुत-अर्जुन.	१७

कुमुद-चंद्रविकासी कमल.	१०७
कुरुठा-घर.	१२
कुवाड़े-कठीण.	६७
केवी-कसें.	२६
क्रमणें-ओलांडणें.	१५९

ख

खरांटा-दुष्काळ, पूर्ण अभाव.	११२
खुंटणें-थांबणे.	३७
खुण-मर्म, तत्त्व.	१३६
खेचर-पिशाच.	९९
खेळणें-क्रीडा करणे.	८१

ग

गगन-(मूर्ख्या-) आकाश.	१५५
गज-हत्ती.	९३
गमणें-वाटणें ; दिसणें.	१७५
गमिजे-पाविजे.	२९
गा-अरे.	२८
गांठी-गांठ, भेट.	१५२
गाढ-दृढ, घट्ट.	१३२
गिरिवर-मोठा पर्वत.	१०३
गिंवसणे-आच्छादन करणें, } २३	
गुंडाळणें.	
शोधणें (८८).	

गुंतणें-गुंग होणें.	१३७
गुरु-श्रेष्ठ, थोर.	९४
गृह-घर.	२२
गोचर-दृश्य, प्रत्यक्ष.	९९
गोठी-गोष्ट.	८०
गोमटे-चांगलें, गोड.	११२

गोसावी-धनी, स्वामी.	१३
ग्राम-गांव.	१०५

घ

घाघुसणें-शोधणें.	६७
घ्राण-नाक.	४२

च

चमत्कार-आश्चर्य.	१३
चराचर-सृष्टि, जगत्	८२
चांग-चांगला.	६५
चाड-इच्छा.	३
चिन्ह-लक्षण.	१८
चिळसी-किळस.	१२१
चुंबणें-चोखणें, सेवन करणें.	१०७
चेइणें-जागें होणें.	४७
चेतणें-जागें होणें.	१४८
चेष्टा-कर्म.	५२
चेष्टित-कर्म.	५७
चोखट-शुद्ध.	१०७
चोखाळणे-शुद्ध होणें.	६२

ज

जल्पणे-बडबडणें.	११५
जळचर-मत्स्यादिक.	१२२
जाण-जाणता.	१६
जाणते-जाणणारें.	१३५
जिव्हार-जीवन.	१२२

झ

झकवणें-फसवणे.	१०९
झणें-'नको' या अर्थी अव्यय.	१२७

ठकणें-राहाणें.	८०
ठाकणें-प्राप्त होणें.	१११
त	
तत्त्वता-वस्तुतः	१०४
तनु-शरीर.	३९
तुटणें-नाहींसैं होणें.	८३
तुष-कोंडा, तूस.	११०
तृषा-तहान.	१११
त्यजणें-टाकणें.	४३
त्रिमाळिक-तीन मजली.	११४

द	
दंडणें-निग्रह करणें, शिक्षा करणे.	९७
दंदुर-बेडूक.	१२२
दवडणें-घालविणें.	१५१
दळ-पाकळी, पान.	१०७
दळवाडें-समुदाय.	७८
दक्षिण-उजवा.	१५३
दादुला-समर्थ पुरुष.	८१
दिठी-दृष्टि.	११९
दिठें-पाहिलेलें, अनुभाविलेलें.	११२
दिवाळी-दिव्यांची ओळ, झगझगीत प्रकाश, लखलखाट.	} ८६
दीप-दिवा.	
दैन्य-दारिद्र्य.	९०
दैव-भाग्य.	९०
दोष-पाप.	१२५
द्वज-ब्राह्मण.	९३

द्वय-दुटप्पी.	३
ध	
धनुर्धर-अर्जुन.	५४
धरणें-निवारणें.	११४
धवळार-चुनेगच्ची घर.	११४
धुरे-पुढें, अग्रभागी.	६१
धेनु-गाय.	९४
ध्वनि-अभिप्राय.	१७५
ध्वनित-संदिग्ध.	५
न	
नवल-आश्चर्य.	४१
नातरी-अथवा.	९४
नाथिलें-नसलेलें, मिथ्या	१२६
नाम-नांव.	१०१
निकें-चांगलें.	१०९
निखळ-संपूर्ण.	१३७
निदसुरें-अज्ञान.	९८
निद्रा-झोंप.	४३
निपजणें-उत्पन्न होणें.	५५
निम्रांत-निःसंशय.	११८
निमथा-शिखर.	३२
निमिषोन्निमिष-पापण्यांची उघडझांप.	४५
नियम-मनोनिग्रह.	१५९
निरंतर-कायमचा.	२०
निरर्थक-अर्थशून्य, निष्फळ.	१२३
निराश-निरिच्छ.	१२८
निराळ-आकाश.	१४१
निराळी-आधारावांचून.	१४१

निरुर्ते-खरोखर, निश्चयात्मक	६०	परिहरणें-टाळणें, टाकणें.	४३
चांगलें (७०)		पवन-वारा.	१००
निरूपिणें-सांगणें.	२	पव्हणें-पोहणें.	१६५
निर्वाण-मोक्ष.	१४९	पांग-पंगिस्तपणा.	६५
निर्वाळा-शुद्ध.	७	पांचभौतिक-पांच भूतांचें.	५३
निर्व्यापार-क्रियाशून्य.	७६	पाठीमोरी-पाठीमागें, माघारी.	१५२
निलेंप-शुद्ध, उपाधिरहित.	१६०	पांडुसुत-पांडूचा मुलगा	
निवडणें-वेगळे करणें.	१५४	(अर्जुन).	१०४
निश्चित-निश्चयानें.	१४८	पातणें-प्राप्त होणें.	१०३
निःशेष-मुळीच.	१३	पात्र-(नदीचें) पात्र, भांडें.	६४
निःसंगता-अलिप्तता.	९७	पारुखणें-स्थिर करणें.	१५२
निःसंशय-विकल्परहित.	१४७	थांबणें. (१५५).	
निःसीम-अभर्याद.	१४६	पार्थ-अर्जुन.	१
नेणता-अल्पज्ञ, अजाण.	३	पासीं-जवळ.	८०
नेत्र-डोळा.	४१	पाहणें-लक्ष देणें, विचार	
नैष्कर्म्य-कर्मरहित स्थितीस प्राप्त		करणें, ऐकणे.	१०२
झालेला पुरुष.	६१	पाहलें-उजाडलें	३१
न्याहाळणें-पाहणें.	११९	पाळणें-पालन करणें.	८२
प		पिकणें-फलद्रूप होणें.	१४७
पंक-चिखल.	१२१	पिशाच-भूत, भुतानें झपाटलेला	
पट-पडदा.	१५६	मनुष्य.	५७
पडताळा-अनुवाद.	१६७	पीडित-त्रस्त, व्याकुळ.	१११
पद्धियंता-आवडता.	१७०	पुढारीं-पुढें.	१७९
पद्मपत्र-कमलाचें पान.	५०	पुरतें-सांग, संपूर्ण.	७०
परम-श्रेष्ठ.	१४६	पुसणें-विचारणें.	१५०
परमार्थ-तत्त्वज्ञान, ब्रह्मज्ञान	५	पूय-पू.	१२१
परायण-तल्लीन, तत्पर.	८७	पोखवणें-वाढविणें.	२
परिमळ-वास.	४२	प्रगटणें-दिसणें.	८३
परिक्षणें-ऐकणें.	६५	प्रतिभा-प्रतिबिंब.	१५६

प्रतीति-अनुभव.	४६	भावणें-मानणें, भावना करणें.	८७
प्रवाद-बोलणें, संज्ञा, भाषा.	१२६	भाष-बोली, म्हणणें.	५१
प्रसंग-प्राप्ति.	१७७	वार्ता, गोष्ट.	१३०
प्रस्तुत-प्रचलित विषय.		भुतणें-घेरणें, व्यापणें.	४७
प्रांजळ-सोपा, सरळ.	७	भूत-प्राणी.	९२
प्राण-हृदयस्थ वायु.	१५३	भेद-भिन्नता, द्वैत.	८५
प्राप्त-पूर्णावस्थेला पोहोचलेला.	७०	प्रकार (१७६).	
फ		भोग-सेवन, उपभोग.	१३२
फणी-फडा (सापाची).	११७	भोगणें-अनुभविणें.	५४
फांक-विस्तार	१७३	भौम-पृथ्वीचा पुत्र (मंगळ).	११६
फांवणें-प्राप्त होणें, सांपडणें.	६८	भ्रमहत-भ्रमलेलें, भ्रमिष्ट.	५७
फिटणें-नाहीसे होणें.	६५	भ्रांति-भ्रम, मिथ्या ज्ञान.	३४
ब		भ्रूपल्लव-भुंवई.	१५२
बरड-माळरान.	१११	म	
बरळ-निरर्थक बडबड.	११६	मग-नंतर.	१
बलान्कार-जबरदस्ती, आग्रह.	१७५	मंगळ-शुभ, कल्याणकारक.	१४२
बहुवस-फार, विस्तारानें.	२	मराठें-प्राकृत, सुगम, सोपे.	५२
बहुसाल-पुष्कळ.	८	मशक-चिलट.	९३
बापुडा-बिचारा.	१२१	मसैरे-काजळ, अंधःकार.	८३
बाहीर-बाहेर.	१०६	महाबोध-ब्रह्मज्ञान.	७४
बाह्य-बाहेरचा (विषय).	१३०	महासुख-परमानंद, ब्रह्मसुख.	३२
बोधणें-समजाविणें, उपदेश		महुर-मधुर.	११५
करणें.	४	मात-वार्ता, गोष्ट.	१२९
ब्रह्मनिष्ठा-ब्रह्मस्थिति.	८७	मातणें-उन्मत्त होणें, गुंग होणें	१७२
भ		मान-मोजमाप.	१७४
भरितें-भर, ऊत, भरती.	६८	मानणें-रुचणें, पटणें.	८४
भला-चांगला.	७८	मानस-मन (५५), मनांतील.	१६३
भाव-(कामादि) विकार.	१२९	माप-मोजणी.	१६०
अभिप्राय (१६३).		मिष-निमित्त, कारण.	१७०

मीन-मासा.	११८	रश्मि-संतुष्ट होणे.	९
मुकुळणे-आवरून घेणे.	१४२	रोवणे-रोवून स्थिर करणे.	३४
मुदल-मुळांतच.	१५७	रोहिणी-मृगजळ.	११६
मूर्ति-शरीर.	८१	ल	
मूषक-उंदीर.	११७	लटिका-खोटा.	१२५
मृग-हरिण.	१११	लवण-मीठ.	३५
मृत्युकथा-मरणाची वार्ता.	९१	लक्षण-चिन्ह.	१०२
मेळ-संयोग (८१), संगति.	१००	लाग-अधिकार, योग्यता,	६५
संबंध (१३३).		संबंध (६६)	
मैळणे-मळणे.	८१	लाहणे-मिलणे, प्राप्त होणे.	१७
मोडणे-भग्न होणे.	७८	लिपणे-माखणे, लिप्त होणे.	७७
मोहित-भुललेला, वेडा झालेला.	१७५	लोकत्रय-तीन लोक (स्वर्ग, मृत्यु,	
य		पाताळ)	३६
यम-इंद्रियदमन.	१५९	लोटणे-ढकलणे.	१०३
येर-दुसरा.	१४	लौकिक-लोकसंबंधी, व्यावहारिक.	९८
योगनिद्रा-सहजस्वरूपस्थिति.	७८	व	
योनि-(प्राण्यांच्या) जाति.	१२३	वर-पण, परंतु.	१६६
र		वर्तणे-वागणे.	४०
रंक-गरीब, दरिद्री.	११०	वर्म-तत्त्व, रहस्य.	९६
रचणे-उत्पन्न करणे.	७६	वर्ष-पाऊस.	११४
रंजणे-रंगणे.	११०	वसणे-राहणे.	१२५
रतणे-रममाण होणे.	१४१	वसौटा-वसतिस्थान, आश्रयस्थान.	१२
रथ्योदक-रस्त्यावरील पाणी.	१५४	वहिला-सत्वर, लौकर.	३२
राउळ-महाराज, देव.	(५)	वात-वारा.	११४
राजवाडा.	(८६)	वानणे-वर्णन करणे.	१४०
रावो-राजा.	१६३	वानी-मासला, प्रकार }	९१
राहाटणे-आचरणे	(४४)	उणीव, कसर. }	१६९
व्यापार करणे	(५३)	वाम-डावा.	१५३
रिघणे-शिरणे, घुसणे.	७१	वायां-व्यर्थ.	३३

वाहणें-चालू ठेवणें.	१२४	शुभाशुभ-बरें-वाईट, (१०३)	
विकरणें-विकार पावणें.	१०३	इष्टानिष्ट.	११७
विकळ-विसंगत, अमेळ.	५७	श्रवण-कान.	४१
विचारणें-विचार करणें.	१५	श्रपच-चाढाळ.	९३
विचित्र-आश्चर्य.	१०५	श्वान-कुत्रें.	९४
विटणें-कटाळणें.	७१	स	
विद्युत्-बीज.	११३	संग-आसक्ति (२१)	
विनोद-कौतुक.	१७६	मैत्री, सख्य.	१८०
विवंचना- भेद, निवड.	१५५	संगति-संबंध.	५६
विवरणें-विचार करणें.	१६४	संचलें-बनलेलें.	५३
विवळ-स्पष्ट.	१६५	संताप-उष्णता, दाह.	९२
विवेक-विचार.	८५	सदैव-भाग्यवान्.	१०
विशेषणें-विशेष वर्णन करणें.	८८	संधि-सांधा, घटक.	१५२
विषम-भेदभाव.	९५	सनागर-फार चांगलें, रसाळ,	
विषयी-विषयासक्त.	१२५	अलंकारिक.	१४१
विसुरा-आश्चर्य.	१७४	संन्यास-त्याग.	२
विहार-क्रीडास्थान.	१३८	संपूर्ण-समग्र.	९६
वृष्टि-वर्षाव.	१७१	संप्रमेल-गोधळून, भांबावून.	१११
वोखटा-वाईट.	१२७	सम-एकरूप.	१५३
वोतले-ओतलेले (पुतळे).	१३७	समतादृष्टि-अभेदबुद्धि	८८
वोळखणें-जाणणें.	३०	समदृष्टि-समवृत्ति, ऐक्य	
व्यक्त-स्पष्ट.	१८०	पाहणारा.	१०२
व्यापार-कर्म, व्यवहार.	४०	समूळ-मुळासकट.	८३
व्योम-चिदाकाश.	१५३	सम्यक्-यथार्थ.	२८
श		सरणें-कार्यभाग होणें, पुरें पडणें.	११४
शरीरी-देहधारी.	९९	सर्वथा-मुळींच.	४१
शांति-मुक्ति, मोक्ष.	७१	सर्वेश्वर-परमेश्वर.	७६
शीतल-थंड.	११७	संवाद-संभाषण.	६९
शुद्धि-वार्ता, खबर.	७९	सवेसा-स्वेच्छा.	१३

संसार-जग, लोक.	९९	सुवर्म-मुख्य वर्म, तस्व, रहस्य.	६३
संसार-पसारा, विस्तार.	५४	सृजणें-उत्पन्न करणें.	८२
संस्था-व्यवस्था, मार्ग, निष्ठा.	२६	से-आठवण.	१९
संहारणें-नाश करणें.	८२	सेज-शय्या, बिछाना.	४७
सल-न्यूनता.	७८	सेवणें-सेवन करणें.	१०५
संक्षेपें-थोडक्यांत.	१०२	सोकासन-सुखकारक वाहन.	८
सांख्य-ज्ञान (२६), ज्ञानी.	२८	सोहपा-सोपा.	१६५
सांगडें-सारखें.	८	स्नेह-प्रेम.	१७०
सागर-समुद्र.	१५९	स्फुरण-चमकणें.	११३
साच-खरें, सत्य. }	१२६	स्मरणें-आठवणें.	९२
सत्य (ब्रह्म). }	१६०	स्वभाव-स्वाभाविक अवस्था.	१३९
साचोकारें-खरोखर, सत्यपणें.	१४६	स्वभावे-सहजगत्या.	२२
सांडणें-टाकणें.	९७	स्वरूप-आकार, रूप.	५८
साधंत-संपूर्ण.	१२०	स्ववश-स्वाधीन.	१२९
सामरस्य-ऐक्यता, ब्रह्मानंद.	१३७	स्वसुख-आत्मसुख.	१०६
साम्य-ऐक्यता, अद्वैत.	१०१	स्वीकारणें-घेणें.	४२
सारासार-श्रेष्ठकनिष्ठ, सरसनिरस.	१७	ह	
साविया-सहज.	७	हन-पादपूर्णार्थक.	१२९
साहणें-सहन करणें.	१६६	हव्यास-छंद.	३३
साक्षी-द्रष्टा.	८०	हारपणें-नाहींसें होणें.	१३४
सिंधु-समुद्र.	३५	हाव-उत्कट इच्छा.	७३
सिंपणें-लिस होणें.	५०	हिरतणें-हिरावून घेणें.	३४
सुखें-अनायासें.	२१	हीन-नीच.	९४
सुतणें-निजणें.	४७	हृषीकेश-(इंद्रियांचा स्वामी)	
सुदंश-मर्मज्ञ.	१६१	श्रीकृष्ण.	१६१
सुमट-चांगला योद्धा (अर्जुन).	१३	हो-अहो.	१
सुरति-ऐक्य, मीलन.	१३४	क्ष	
सुरवाड-अनुकूलता, }	६७	क्षीराब्धि-दुधाचा समुद्र.	११
विपुलता }	१०६		

श्रीज्ञानेश्वरी अध्याय बारावा या पुस्तकावरील कांहीं निवडक अभिप्राय (सारांश)

श्री. न. र. फाटक, बी. ए., मुंबईच्या रा. रु. कॉलेजांतील मराठोचे
प्राध्यापक, लिहितात—

“ १९२८-१९४० या बारा वर्षांच्या कालावधीत प्रा. श. वा. दांडेकर, एम्. ए., यांचीं ज्ञानेश्वरीवर जीं प्रगट प्रवचने पुण्यांत झालीं, त्यातील काहीं भाग निवडून त्याच्या आधारें हा १२ वा अध्याय श्री. कर्वे-रिसभूड यांनी सिद्ध केला आहे. प्रथम ओव्या अन्वयार्थासह दिलेल्या असून, पुढे त्यावरील विस्तृत टीपांचें एक प्रकरण जोडलेले आहे. परंतु एवढ्याने सगळ्या खाचाखोचा स्पष्ट होणाऱ्या नसल्याने वेदांताची परिभाषा उलगडणारे हे स्वतंत्र प्रकरण देऊन श्री. कर्वे-रिसभूड यांनी ज्ञानेश्वरीतला विषय सुगम केला आहे. हल्लींच्या अभ्यासकाचें शब्दार्थ कळून समाधान होत नाहीं; शब्दाचें रूप व वाक्यात त्या रूपाचे होणारे फेरबदल, वगैरे तपशील समजणे हे चालू अभ्यासपद्धतीचें एक अंग आहे. त्यालाही श्री. गो. कृ. मोडक यांचे साद्व घेऊन श्री. कर्वे-रिसभूड यांनी आपल्या पुस्तकात योग्य स्थान दिलेले आहे. ज्ञानेश्वरीतील विचार हा पुढील संत कवींच्या अध्यात्मज्ञानाचा उगम असल्याने एकनाथ, तुकाराम यांनी त्या विचाराचा कसा उपयोग करून घेतला हें दाखविल्याने ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव सहज गळीं उतरतो. श्री. कर्वे-रिसभूड यांनी या संबंधातील जिज्ञासा तृप्त करण्याचे साधन आपल्या या पुस्तकात पुरविलें आहे. सारांश, कवळ परीक्षेसाठी अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांपासून तो ज्ञानेश्वराच्या गीतार्थ-निरूपणाचे रहस्य कळण्याची इच्छा बाळगणाऱ्यांपर्यंत सर्वांच्या कामीं येईल, अशी श्री. कर्वे-रिसभूड यांनी तयार केलेल्या १२ व्या अध्यायाच्या पुस्तकाची व्यवस्था आहे. इतक्या प्रकाराने ज्ञानेश्वरीचा परिष्कार जनतेला सादर करणारे दुसरे पुस्तक पाहण्यांत नाहीं.

श्री. कर्वे-रिसभूड यांनी ज्या कोणाला इच्छा होईल त्याला ज्ञानेश्वरीचा प्रसाद सुलभतेनें चाखतां यावा व त्याने ज्ञानेश्वरीच्या सेवनास प्रवृत्त व्हावे,

असा थोर हेतु पुढे टेवून आपले काम त्या हेतूला शोभण्यासारख्या पद्धतीने बजावले आहे. ज्ञानेश्वरीनिमित्ताने सुचणाऱ्या अनेक विषयांचा अधिभाराने ऊहापोह करणारे श्री. कर्वे-रिसषूड यांच्या तोलाचे दुसरे पुस्तक दाखविणे कठिण आहे.”

मुंबई, ता. १६-११-४७.

— न. र. फाटक

*

*

*

ह. भ. प. रघुनाथ हणमंत कोटनीस, हे लिहितात—

“ हा अध्याय प्रसिद्ध करून श्री. कर्वे-रिसषूड यांनी मराठी वाङ्मयांत मोठीच भर घातली यांत शंका नाही. प्रा. सोनोपंत दांडेकर, एम्. ए., यांची वाणी आपण जगाला कायमची ऐकावयास दिली याबद्दल सर्व महाराष्ट्र आपणां उभयतांचा ऋणी राहील यांत बिलकुल शंका नाही. या ग्रंथाची स्तुति करण्यास मजबूत शब्द नाहीत.”

कैवल्य-धाम, सांगली, ता. २४।७।४७.

— रघुनाथ हणमंत कोटनीस

*

*

*

डॉ. शं. दा. पेंडसे, एम्. ए., एम्. ओ. एल्., पीएच्. डॉ., नागपूरच्या मोरिस कॉलेजांतील मराठीचे प्राध्यापक, लिहितात—

“ आपण हा अध्याय फार परिश्रमपूर्वक संपादिला असून, अन्वय, अर्थ, व्याकरण आणि विस्तृत विवरण यांच्या योगाने खरोखरच आबालवृद्ध सुबोध केला आहे. विस्तृत विवरणांतील आपल्या टीपा भरपूर माहिती देणाऱ्या असल्यामुळे वाचकांना अत्यंत उपयुक्त वाटतील. याच प्रकारे प्रि. दांडेकर यांच्या ज्ञानेश्वरीवरील प्रवचनांच्या टिपणींच्या आधारे आपण संपूर्ण ज्ञानेश्वरी संपादिल्यास ते एक मोठे कार्य होईल.”

नागपूर, ता. ८।७।४७.

— शं. दा. पेंडसे

*

*

*

कसरी, ता. २-९-४७— हा अध्याय श्री. कर्वे व श्री. रिसषूड या दोन भक्तिमार्गीयांनी संपादिला आहे. त्यांना प्राचार्य सोनोपंत दांडेकर, एम्. ए., यांचे सान्निध्य लाभले असून, त्यांचे ज्ञानेश्वरीचे श्रवण व अध्ययन त्यांच्याच

मार्गदर्शित्वाखालीं झालें आहे. श्रीयुत सोनोपंतांचा ज्ञानेश्वरादि महाराष्ट्रीय संतांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास व पौर्वात्य वेदान्त व पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान ह्यांचा दृढ व्यासंग व त्यावर त्यांचे प्रभुत्व सर्वश्रुतच आहे. त्यांच्याच ज्ञानेश्वरीवरील प्रगट प्रवचनांच्या वेळीं घेतलेल्या टिपणीवरून प्रस्तुत ओव्यांवरील निरूपण या ग्रंथांत विस्तृतरीत्या ग्रथित केल्यामुळे सांप्रदायिकरीत्या ज्ञानेश्वरींतील ओव्यांचे विवेचन कसें केलें जाते, हे ज्ञानेश्वरीच्या वाचकांस घरबसल्या समजण्याची सोय प्रस्तुत पुस्तकाच्या योगाने चांगलीच झाली आहे. याशिवाय ह्या अध्यायाच्या अर्थापनामध्ये संस्कृत शिक्षक श्री. गो. कृ. मोडक यांनीं सहाय्य केलें आहे. श्री. मोडकांचाही व्याकरणाचा अभ्यास दीर्घकालीन व सखोल असाच आहे. या तिन्ही कारणांमुळे प्रस्तुत पुस्तक विशेष उपयुक्त झालें आहे. ह्या पुस्तकांतील अन्वय सर्वथा व्याकरणानुसारी व अर्थ अन्वयानुसारी झाला आहे.

प्रस्तुत अध्यायाचें संपूर्ण व्याकरण संपादकांनीं दिले असून त्याजबरोबर ज्ञानेश्वरींतील नामांची व धातूंची संक्षिप्त रूपावलीही तयार करून दिली आहे. यामुळे ज्ञानेश्वरींतील कोणचाही भाग वाचणारासही अत्यंत उपयोगी होईल. अशा रीतीने ही रूपावली देण्यांत संपादकांनीं याच अध्यायापुरती आपली दृष्टि मर्यादित न ठेवतां सर्व ज्ञानेश्वरीच्या व्याकरणशुद्ध अध्ययनास बहुमोल साहाय्य केलें आहे.

याप्रमाणें वारकरी व विश्वविद्यालयांतील विद्यार्थी या सर्वांना हा ग्रंथ सर्वतोपरि उपयुक्त करण्याचा प्रयत्न संपादकांनीं आटोकाट केला आहे. परिशिष्टांत दिलेला वेदान्ताचा भाग भक्तिमार्गाच्या लोकांस बहुमोल वाटेला; तर या ग्रंथांतील व्याकरण मराठी भाषाभ्यासी लोकांत विशेष मार्गदर्शक होईल. तात्पर्य, अनेकदृष्ट्या विविध लोकांना उपयुक्त असा हा ग्रंथ काढल्याबद्दल आम्ही संपादकांचें अभिनंदन करतो.

*

*

*

सकाळ, २७-७-१९४७ :— मूळ ओव्या, अन्वय, अर्थ, उपोद्घात, टीपा, विस्तृत निरूपण, ज्ञानेश्वरींतील नामांची व धातूंची रूपावली, वगैरे गुणांनीं परिपूर्ण केलेला आणि नटविलेला श्रीज्ञानेश्वरीचा हा बारावा अध्याय अभ्यासू माणसाला फारच उपयुक्त वाटेला. या अध्यायाची इतकी कांहीं बारीकसारीक

फोड करण्यांत आली आहे की, ज्याला इच्छा व बुद्धि असेल, त्याला नुसत्या या पुस्तकाच्या मदतीने निरूपणसुद्धा सांगता येईल. अध्यात्माची आवड असणाऱ्याला, ज्ञानाची लालसा असणाऱ्याला, भाषेची माहिती करून घेणाऱ्याला, तत्त्वज्ञानाची मराठीतून ओळख करून घेणाऱ्याला किंवा थोडक्यात म्हणजे ज्ञानेश्वरी समजून घेणाऱ्याला या पुस्तकाचा उपयोग होण्यासारखा आहे. हरि-भक्तिपरायण सोनोपंत दांडेकर याच्या प्रवचनांतून बाराव्या अध्यायांतील विषयाला जेवढे जेवढे उपयोगी पडेल तेवढे संपादकांनी उचलले आहे. वेदान्त-परिशिष्टात वेदान्तशास्त्रांतील विशिष्ट आणि पारिभाषिक शब्द व मूलतत्त्वे यांच्या व्याख्या आणि माहिती दिली आहे. ती ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासूंनी पुनःपुन्हा मननपूर्वक वाचावी अशीच आहे. या बाराव्या अध्यायांत चर्चितल्या विषयावर जी प्रश्नोत्तरे बसविली आहेत, तीही मोठी अर्थपूर्ण आणि उद्बोधक आहेत ओव्या व अमंग यांची सूची सदर्म आणि संस्मरण या दृष्टीने फार महत्त्वाची आहे. असा हा एवंगुणविशिष्ट ग्रंथ आत्मनिरूपणाची ज्याला ज्याला गोडी आहे, त्याने त्याने संग्रही ठेवून नेहमी वाचीत राहावा असाच आहे.

*

*

*

लोकमान्य (ता. ६-८-४७) — श्री. कर्वे व श्री. रिसयूड यांनी संपादिलेले हे पुस्तक अभ्यसनीय आहे. गीतेतील गहन विचाराची ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेत जी फोड करून सांगितली ती जास्त सुबोध करून दाखविणारे सांप्रदायिक विवेचन या ग्रंथांत भरपूर आहे. ‘ भाषाग्रंथ ’ म्हणून ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास ज्यांना करावयाचा असेल त्यांच्याही अपेक्षा हे पुस्तक पूर्ण करील. त्या दृष्टीने या पुस्तकांतील ३, ४ व ५ ही प्रकरणे महत्त्वाची आहेत. श्रीज्ञानेश्वरीच्या १२ व्या अध्यायावरील या पुस्तकाचा विशेष गुण म्हणजे सदर ग्रंथाच्या अभ्यासाची नवी दिशा हे पुस्तक दर्शविते. ज्ञानेश्वरकाली प्रचारांत असलेले मराठीतील शब्द व त्या वेळचे मराठी व्याकरण यांचा या पुस्तकांतील ऊहापोह मार्गदर्शक आहे. मराठी भाषेच्या अभ्यासकांना हे पुस्तक फार उपयुक्त वाटेल.

